

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XX, BROJ 79
JESEN 2019

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2019

7 pravo

- 7** Ustavnosudski aktivizam u
Crnoj Gori
Hamdija Šarkinović

31 propaganda

- 31** Politika „meke moći“ i indirektni
oblici propagandnog djelovanja
Radenko Ščekić

59 crkva

- 59** SPC u Crnoj Gori – država u državi
Dušan Ičević
- 89** Crnogorska pravoslavna crkva –
napomena uz jubilej
Radoje Pajović
- 93** Teorije o odnosu crkve i države
Radovan Radonjić
- 133** Vjerski poglavari u SR Crnoj Gori
Dragutin Papović
- 161** Osveštenje crkve na Bijeloj Rudini
– Bandići
Jovan Đuranović
- 173** Legenda o Prokletom kamu
Mikele Santoro

183 njegošologija

- 183** Lovćen, Njegošev Helikon
Boško Mijanović

197 književnost

- 197** Simo Matavulj i crnogorska
književnost
Bojana Pržić
-

istorija 251

Dopisi iz Glavnog štaba **251**
Osmanske armije
(Podgorica, VIII–X 1876)
Enes Efović

Komparativna istoriografska **323**
tumačenja događaja II svjetskog
rata u Crnoj Gori
Jovan Muhadinović

arheologija 341

Antički spomenici crnogorskog **341**
Polimlja
Radomir Ilić

Praistorijski tumuli u tivatskom polju **361**
Gojko Andrijašević

likovna kultura 379

Džank art ili umjetnost otpada **379**
Mladen Zadrima

film 415

Hičkokov „Začarani“ – **415**
psihoanaliza u romantičnom trileru
Žarko Martinović

arhitektura 441

Fortifikacijsko graditeljstvo **441**
Igbala Šabović Kerović

filozofija 463

Etička misao Abdulaha Šarčevića **463**
Esko Muratović

arhiv 491

Zapisano je **491**
Branko Borilović

9
1
2
0
2
0
1
9
Z
A
B
R
U
K
E

USTAVNOSUDSKI AKTIVIZAM U CRNOJ GORI

Hamdija Šarkinović

The paper analyses the relation between law and policies with the aim to answer two questions: do the courts breach the principle of separation of powers and with their decision cross to the sphere of politics, and how developed is judicial activism in Montenegro?

Judicial activism occurs when courts, apart from deciding in legal disputes, also have the goal to create policies. This paper points to the importance of judicial activism for the purpose of increasing legal security, making sure that the legislative activity of the Parliament is not too narrow or limited, to the question if judicial activism in Montenegro is developed and the importance of constitutional courts in practising the principles of constitutionalism, legality and the rule of law as the highest values of the constitutional order in liberal-democratic states.

Rasprava o sudskom aktivizmu jedna je od najzanimljivijih tema savremene ustavnopravne teorije i prakse. Riječ je o problemu koji se tiče komplikovanog odnosa između prava i politike, ustavnog prava i rasprave o diobi vlasti, odnosa sudske prema zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, sudija i sudskog procesa i načina njihovog odlučivanja.

Začetke sudskog aktivizma nalazimo i prije pisanih ustava, čak u antičko doba.¹ U rimskom pravu začetke aktivizma nalazimo u radu pretora, čija djelatnost predstavlja jedan od značajnih djelova rimske pravne historije. Kroz svoju pravosudnu djelatnost pretor je uvodio nove pravne ustanove, potiskivao iz primjene zastarjele i na taj način direktno uticao na razvoj rimskog pravnog poretka, stvarajući pritom jednu vrstu eksperimentalnog zakonodavstva u kojemu su dobra pravila „preživljavala“, a loša mijenjana ili napušтана u skladu s načelom pravičnosti.²

Pitanja ustavnosudskog aktivizma, granice do koje su sudije ustavnog suda spremne ići u sukobu s politikom, predstavlja predmet višedecenijskog proučavanja. Pravni teoretičari su napisali mnogo o sudskom aktivizmu u XX vijeku³, a iz tih rasprava može se zaključiti kako ovaj termin ima više značenja. Jedno od njih tiče se odnosa između zakonodavca i ustavnog suda u vezi s pitanjem može li ustavni sud u vršenju svojih nadležnosti zadirati u izvorni djelokrug zakonodavca, odnosno može li se njegova uloga tzv. negativnog zakonodavca, koju prati načelo sudskog samoograničavanja, transformisati u ulogu tzv. pozitivnog zakonodavca, koju prati sudski aktivizam. Afirmacija sudskog nadzora u SAD omogućila je definiciju sudskog aktivizma koja se fokusira na odnos između sudskog nadzora i tumačenja ustava⁴, pa se može zaključiti da je „opis sudskog ponašanja u pojmovima aktivizam protiv ograničenja

¹ Mauro Cappelletti, William Cohen, *Comparative Constitutional Law*, Indianapolis - New York 1979, 5-6.

² Arnold McNair, William W. Buckland, *Roman Law and Common Law*, Cambridge 1965, 3-4.

³ Kinan Kmiec, „The Origin and Current Meanings of ‘Judicial Activism’“, *California Law Review* 92/2004.

⁴ Christopher Wolfe, *Judicial activism: Bulwark of Freedom Or Precarious Security?* Oxford 1997, 1.

takođe američki izum“.⁵

Sudski aktivizam nastaje onda kad se sudovi više ne brinu samo za presuđivanje pravnih sporova, već im je cilj stvaranje društvene politike, čime zahvataju mnogo više ljudi nego u rješavanju pojedinačnog slučaja. Sudski aktivizam nastao je u SAD, odakle je prešao nacionalne granice i nije bez interesa ni u Crnoj Gori.

Pojam ustavnog sudstva povezan je sa pojmom ustavne vladavine i ustava kao najvišeg pravnog akta iz kojeg proizlaze sve pravne norme i u kojem one nalaze svoje utemeljenje, koji je ujedno i politički dokument kojim se stvara („ustavljuje“) država, te osnovno i vrhovno mjerilo politike i prava. On ograničava politiku ostavljajući joj kriterijume koje mora da poštuje i stvara instituciju ustavnog suda koji primarno ocjenjuje saglasnost zakona s ustavom, čime ustavotvorac jednom nezavisnom tijelu daje velika ovlašćenja. U posljednjih pet godina u Crnoj Gori sudska vlast, a posebno Ustavni sud, povratila je kredibilitet i dignitet, jedan od najprestižnijih zadataka razvoja Crne Gore kao istinske ustavnodemokratske države, u kojoj će se neminovno s razvojem samosvijesti sudstva javiti i sudski aktivizam, a u okviru njega ustavnosudski aktivizam u pozitivnom i komparativnom značenju, uporediv sa pojmom koji već postoji u savremenim ustavnim demokratijama.

Radom se nastoji istaknuti važnost sudskog aktivizma za podizanje pravne sigurnosti, činjenica da je sudski aktivizam u Crnoj Gori veoma mlad i nerazvijen, te važnost ustavnih sudova u ostvarivanju načela ustavnosti, zakonitosti i vladavine prava kao najviših ustavnih i filozofskih ideala liberalno-demokratske države.

Pojam ustavnosudskog aktivizma

Sudije koje vjeruju da je legitimno svojim odlukama formirati socijalnu politiku zovu se u uporednom (ustavnom) pravu sud-

⁵ Tim Koopmans, *Court and political institution*, Cambridge 2003, 51.

skim aktivistima (*judicial activists*), njihove kolege koji pak smatraju da je zadatak sudova primjena zakonskih i drugih propisa na određene slučajeve, poznate su kao zagovornici sudskog ograničenja (*judicial restraint*).⁶

Jovan Đorđević naglašava da „sud ne stvara ‘slobodno pravo’, ali je slobodan u stvaranju prava ako je ono akt dešifrovanja stvarnih odnosa i sukobu prema normama ustava i zakona”⁷, a Ratko Marković navodi: „Sud je taj koji u posljednjem stepenu utvrđuje značenje (smisao) ustava.“⁸ Dragan Stojanović apostrofira da Ustavni sud „poslije određenog kolebanja napušta doktrinu rigidne uzdržljivosti, tražeći oslonac za vlastiti sudski aktivizam u interpretacionim figurama Suda u Strazburu“⁹, a da se „sudija mora samoograničiti (*judicial selfrestraint*) i paziti da ostane u granicama svoje pravne uloge“.¹⁰

Branko Smerdel smatra da *credo* sudskog aktivizma glasi: „Ako u zakonu postoji pravna praznina, ustavni suci su je dužni popuniti pravnim shvaćanjem utemeljenim na njihovom razumijevanju ustavnih odredbi i načela.“ Teleološka metoda, kao najvažnija metoda interpretacije, omogućava svakom službeniku koji primjenjuje zakon, pa i svakom onom na koga se zakon odnosi, da objektivno i u cjelosti procijeni usklađenost i unutar-nju koherentnost zakonskih tekstova i očekuje socijalne učinke.¹¹ Petar Bačić definiše sudski aktivizam kao dio istorijski

⁶ Arsen Bačić, „O sudskom aktivizmu ili o političkoj ulozi sudova“, *Politička misao*, 3/95, 94.

⁷ Jovan. Đorđević, *Ustavno pravo*, Savremena administracija, Beograd 1967, 661.

⁸ Ratko Marković, „Ustavno pravo i političke institucije“, *Službeni glasnik*, Beograd 1995, 641.

⁹ Dragan Stojanović, „Ustavni sud u svetlu interpretativnih odluka u normativnoj kontroli“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*, 72/ 2016, 44.

¹⁰ *Ibid*, 18.

¹¹ Branko Smerdel, *Ustavno uređenje europske Hrvatske*, Zagreb 2013, 90.

uslovljene pojave posebnog pristupa realizaciji političkih i pravnih odnosa savremene države i društva da se sudski aktivizam ponekad opisuje kao sudsko zakonodavstvo (*legislation by justices*) kojima sudije „ostvaruju političke rezultate kompatibilne sa osobnim socijalnim prioritetima“. ¹²

Najšire postavljeno, sudski aktivizam predstavlja po Kinanu Kmiecu (Kinan Kmiec) svaku priliku gdje sud interveniše i ukine zakon koji je propisno donesen i stupio na snagu¹³, dok je po Kristoferu Volfu (Christopher Wolf) sudski aktivizam „sudsko obnašanje zakonodavnih ovlašćenja u ustavnim predmetima“, pri čemu razlikuje tradicionalni od modernog načina sudskog nadzora. Tradicionalni sudski nadzor ograničava se na jednostavno ostvarivanje razumljivih naredbi Ustava i predstavlja poziciju sudskog ograničenja, dok se moderni sudski nadzor zasniva na sudskom zakonodavstvu, tj. aktivnosti koju omogućavaju praznine koje ostaju u širokim i opštim odredbama Ustava – to je pozicija sudskog aktivizma.¹⁴ Aron Barak (Aharon Barak) smatra da se sudskim aktivizmom postiže prava ravnoteža između konfliktnih društvenih vrijednosti (kao što su individualna prava u odnosu na potrebe kolektiva, slobode jedne osobe u odnosu na slobodu druge, autoritet jedne grane vlasti protiv autoriteta druge)¹⁵. Ronald Dvorkin (Ronald Dworkin) smatra da postoje dvije filozofije o tome kako sudovi treba da rješavaju komplikovana ili sporna ustavna pitanja, i to „program sudijskog aktivizma“ i „program sudijske uzdržljivosti“. Prema programu sudijskog aktivizma sudovi treba da prihvate uputstva

¹² Petar Bačić, *Konstitucionalizam i sudski aktivizam*, Sveučilišna knjižnica, Split.

¹³ K. Kmiec, 146.

¹⁴ C. Wolfe, *Judicial activism – Bulwark of freedom or precarious security*, Lanham - Oxford, 1997, 30.

¹⁵ Aharon Barak, *The judge in a democracy*, Princeton University Press, Princeton - Oxford, 2006, 271.

takozvanih neodređenih ustavnih odredbi, da razviju principe zakonitosti i jednakosti, kao i ostale principe, da ih usavršavaju s vremena na vrijeme u skladu s onim što izgleda kao svježi moralni uvid Suda, i da u skladu s tim ocjenjuju akte Kongresa, federalnih jedinica i predsjednika SAD.¹⁶

Sudski aktivizam još nije određen opšteprihvaćenom definicijom. Za neke autore sama rasprava o temi sudski aktivizam je „mit“ (Roosevelt III K), dok je „za druge ona ugrađena u same temelje ustavne revolucije u pojedinim zemljama“ (Balkin J. M, Levinson S), za treće predstavlja srž sudbene metode *common law* (Kirby M), za četvrte izraz kreativne uloge sudskog zakonodavstva (MacCormick N), a „za neke tek obično razvlačenje palubnih ležaljki na Titaniku (Hammond K. J).“¹⁷

No, i ako nema opšteprihvaćene definicije ustavnosudskog aktivizma, on egzistira i primjenjuje se u velikom broju država u ustavnosudskim postupcima čiji su nosioci sudije i sudovi. Svaki put kada se sudije ustavnih sudova izdignu iznad krutih pravnih kvalifikacija sa željom da aktivnije utiču na politički život – govorimo o sudskom aktivizmu. Aktivizam suda mjeri se stupnjem njegove vlasti koju on vrši nad građanima, legislaturom i upravom.“¹⁸

Nastanak ustavnosudskog aktivizma

Sudski aktivizam nastao je u SAD djelovanjem sudija Vrhovnog suda, koji stvaraju pravo više od dvjesto godina, i odavno je prešao granice i proširio se na sudove drugih zemalja. Koncept američkog aktivizma počiva na „višem pravu“,

¹⁶ Ronald Dvorkin, *Sušтина individualnih prava*, CID, Podgorica 2001, 178.

¹⁷ Petar Bačić, *Konstitucionalizam i sudski aktivizam*, Sveučilišna knjižnica, Split 2010, 104.

¹⁸ A. Bačić, 2/2008, 106.

polazeći od toga da treba izbjegavati legalistički pozitivizam. Doktrina sudske kontrole (*judicial review*) bavi se pitanjem nastanka jedne od najznačajnijih doktrina Vrhovnog suda SAD, a odnosi se na ovlaštenje suda koje nije predviđeno tekstom Ustava iz 1787. godine kao ni Zakonom o sudstvu iz 1789. godine, kojim je formiran ovaj sud, koji je osigurao ključnu ulogu u oblikovanju prava i društva i postao autentični tumač Ustava. Najbolji primjer za to je slučaj Dred Skot protiv Senforda (*Dread Scott vs. Sanford*) u kojem je Vrhovni sud SAD uspostavio nacionalnu politiku širenja ropstva na sva područja prema Zapadu, bez obzira na želje teritorijalnih legislatura, Kongresa i predsjednika SAD. Za vrijeme „progresivne ere“ sudovi su uspostavili politiku slobodnog tržišta i zabranili pokušaje države i federalnih legislatura da ograniče slobodu ugovaranja putem minimalne nadnice, maksimalnog radnog vremena i zabrane dječjeg rada.¹⁹

U ovom dijelu rada sudski aktivizam izlažemo na konkretnim primjerima iz ustavnopravne prakse Vrhovnog suda SAD, budući da je ustavno sudstvo ondje i rođeno, a ustavno pravo se ogleda kroz prizmu presuda Vrhovnog suda, preko kojih on odaje pravo značenje Ustavu SAD. Za razmatranje sudskog aktivizma, u analizu smo uzeli presude iz slučaja Vilijam Marburi protiv Džejmsa Medisona (*Marbury vs. Madison*) i Džordža Buša protiv Alana Gora (*Bush vs. Gore*). Obje presude su karakteristične jer pokazuju sve dobre i loše strane sudskog aktivizma.

Slučaj *Marbury vs. Madison*²⁰ je „ustav ustavnog sudstva“. Na predsjedničkim izborima 1800. godine pobijedio je Tomas Džeferson (*Thomas Jefferson*), predstavnik republikanske struje federalističkog predsjednika Džona Adamsa (*John Adams*), i

¹⁹ *Ibid*, 106.

²⁰ Jesse Choper at al, *Constitutional law: Cases – Comments and questions*, Minnesota 2016, 1–8.

trebalo da stupi na funkciju 4. marta 1801. godine. Prethodno je Džon Adams za predsjednika Vrhovnog suda predložio Džona Maršala (*John Marshall*), koji je stupio na dužnost 4. februara kao četvrti predsjednik Vrhovnog suda, ali je ujedno zadržao funkciju državnog sekretara do isteka mandata Džona Adamsa. Kongres je u februaru federalističkom većinom prihvatio tzv. *Circuit Court Act*, kojim se udvostručio broj federalnih sudija, i *Organic Act*, kojim je imenovao 42 sudije u penziji (*justices of the peace*) u Distriktu Kolumbija. Čitav proces imenovanja sudija završen je 3. marta, dan prije stupanja na dužnost Tomasa Džefersona. Odluke o imenovanju potpisao je Džon Adams, a zapečatio Džon Maršal. Drugog dana po stupanju na dužnost Džeferson je, s obzirom na to da Marburiju i još nekolicini sudija nijesu bile uručene odluke o imenovanju, naredio državnom sekretaru Džejsmu Medisonu (*James Madison*) da stopira njihovu isporuku. Oni su pak od Vrhovnog suda zatražili izdavanje *writ of mandamus* kako bi prisilili Medisona da im dostavi odluke. Dok je slučaj čekao rješavanje u Vrhovnom sudu, novi Kongres sa republikanskom većinom nastojao je poništiti Adamsova imenovanja i donio Zakon o opozivu *Circuit Court Acta* donesenog 1802. godine.

Značaj slučaja *Marburi vs. Medison* je u tome što je Vrhovni sud svojom odlukom prvi put proglasio jedan akt Kongresa neustavnim i naredio državnom sekretaru obavljanje dužnosti na koju ga je obavezalo zakonodavno tijelo. Vrhovni sud je odlučio da Vilijam Marburi ima zakonsko pravo na imenovanje te da je *mandamus*²¹ prema državnom sekretaru odgovarajuće sredstvo, a ujedno i mjera kojom bi Sud razgraničio svoju dužnost da istražuje određene radnje izvršne vlasti. Vrhovni sud je na sebe

²¹ *Writ of mandmanus* je u američkom pravu vanredni sudski nalog kojim sud zahtijeva obavezno izvršavanje radnje koja se zakonski smatra obaveznom i koristi se samo kada se sva pravna sredstva pokažu neefikasna i nedjelotvorna.

preuzeo pravo da igra aktivniju političku ulogu u američkom političkom sistemu i od toga slučaja do danas ustavno sudstvo postaće samorazumljivi element svake države, a po Džonu Maršalu, predsjedniku Vrhovnog suda (*Chief Justice*) koji je napisao mišljenje, doktrina ustavnog sudstva po kojoj sud ima pravo ukinuti zakon ukoliko je nesaglasan s ustavom zove se Maršalova doktrina.

Jedna od najkontroverznijih odluka Vrhovnog suda SAD u istoriji američkog federalizma je presuda u slučaju Buš protiv Gora (*Bush vs. Gore*)²², kada je nakon sprovedenih predsjedničkih izbora u SAD 2000. godine, Al Gor osporio izbore, pa je Vrhovni sud Floride uvažio njegove zahtjeve i naredio ponovno ručno prebrojavanje glasova u četiri izborna okruga, ali je Vrhovni sud SAD zaustavio ručno prebrojavanje glasova i ukinuo presudu Vrhovnog suda Floride i *de facto* poklonio pobjedu Džordžu Bušu.

Evropske države su dugo bile protiv bilo kakvog nadzora ustavnosti zakona donesenih od strane izabranih zakonodavnih tijela, a još više protiv toga da taj nadzor bude u rukama sudskog aparata, pa neke i danas zabranjuju bilo kakvu kontrolu ustavnosti od strane sudova (Holandija, Luksemburg). Prvi pravi evropski ustavni sud osnovan je 1920. godine u Austriji, a idejni tvorac bio mu je istaknuti austrijski pravnik Hans Kelzen (*Hans Kelsen*)²³, po kojem se evropski model ustavnog sudstva naziva i kelzenovski, iako su se u XIX vijeku za uspostavljanje ustavnog suda zalagali Georg Jelinek (*Georg Jellinek*) i Adolf Merkl (*Adolf Merkl*). Ustavom Austrije iz 1920. godine, koji je pisao Kelzen, osnovan je Ustavni sud, što je u Evropi bio revolucionaran potez. Nadzor ustavnosti zakona donesenih od

²² Robert Podolnjak, „Američki Vrhovni sud kao politička institucija: Bush vs. Gore“, *Pravni vjesnik*, 1-2/2003, 285–324.

²³ Davor Krapac, *Postupak pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske*, Zagreb 2014, 9.

strane parlamenta povjeren je Ustavnom sudu, jer je jedan od glavnih razloga njegovog osnivanja bilo federalno uređenje tadašnje Austrije, a prema mišljenju Kelzena, Ustavni sud je bio neophodan za očuvanje takvoga ustrojstva.²⁴

Prelomna odluka ustavnosudskog aktivizma Saveznog ustavnog suda Njemačke jeste odluka iz 1951. godine koja je uz „aktivizam“ postavila grupu standardnih samoograničenja sudu koja je bitna za sve buduće izazove demokratskih načela. Ustavni sud je suspendovao izbore u Badenu, Virtemberg-Badenu (*Württemberg-Baden*) i Virtemberg-Hoencolernu (*Württemberg-Hohenzollern*) zbog neustavnosti posebnih prava koja Ustav dodjeljuje saveznoj vladi. Ova odluka je uspostavila princip po kome je cjelina Ustava superiornija u odnosu na bilo koji njegov posebni dio, po tome što identifikuje hijerarhiju ustavnih članova, definiše demokratske procedure i suverenost (Lander), i objašnjava nadležnost savezne države i promjene državne strukture. Sud je dao prednost principima demokratskih izbora koji su inherentni kompletnom ustavnom dokumentu i naglasio važnost suverenosti njemačkih pokrajina (Lander). Da se ustavno pravo mora primjenjivati u građanskim i krivičnim stvarima, pokazao je slučaj Lüth iz 1959. godine, gdje je producent filma čiji je režiser nekad bio blizak nacistima optužio Erika Luta (Eric Lüth) da zbog toga bojkotuje film. Ustavni sud je, uvidjevši očit konflikt između prva dva paragrafa u članu 5 Temelnog zakona, utvrdio primat slobode govora kada interferira sa drugim pravima.

Ustavnosudski aktivizam Ustavnog suda Crne Gore

Crna Gora je prihvatila Kelzenov model i slijedi germanski (njemačko-austrijski) koncept ustavnog suda kao „čuvara“ ustava

²⁴ Tim Öhlinger, „The Genesis of the Austrian Model of Constitutional Review of Legislation“, *Ratio Juris*, 2/2003, 16.

i njegovog zaštitnika kao institucije koja jamči njegovo poštovanje i primjenu. U Ustavu se nalazi osnova, ali i obaveza, Ustavnog suda da kod njegove primjene i sprovođenja polazi od najvećih ustavnih vrijednosti ustavnog poretka Crne Gore kao temelj za tumačenje Ustava kao cjeline, jer je svaka ustavna vrijednost, odnosno „temeljna uvjerenja i stavovi na kojima počiva društvo ili djelatnost javnog ili tajnog udruženja“, prožeta kroz cijeli njegov sadržaj. To je ustavnopravna osnova koja dovodi do aktivističkog pristupa u praksi Ustavnog suda Crne Gore prilikom ispunjenja njegovih nadležnosti. Upravo zbog važnosti u ustavnosudskom poretku, značaju za njegovo ostvarivanje na načelima na kojima počiva ustavna država²⁵, vladavina prava i pravna sigurnost, Ustavni sud je odvojen od ostalih djelova državne vlasti, kao nezavisan organ, jer, „kao što je za ostvarivanje pravne države potrebno da upravni sudovi sudski kontroliraju upravu, tako i za ustavnu državu mora jamčiti poseban sud koji nadzire ustavnost zakona“.²⁶ U demokratskoj državi odnos između parlamenta, koji vrši zakonodavnu vlast i ustavnog suda, koji predstavlja (ustavnu) sudsku vlast, jeste odnos između dva značajna organa državne vlasti utemeljen na načelu raspodjele ovlašćenja između zakonodavnog (odnosno izvršnog) i sudskog ogranka vlasti. Osim poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i slobodnih demokratskih izbora, načelo podjele ovlašćenja jedan je od značajnijih ustavnih elemenata zbog kojih se ustavna regulativa demokratske države Crne Gore razlikuje od ustavne regulative federalne jedinice Crne Gore u bivšoj zajedničkoj federalnoj državi Jugoslaviji, za koju je bilo karakteristično načelo jedinstva vlasti.

U Preambuli Ustava Crne Gore utvrđena su opredjeljenja građana Crne Gore da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda,

²⁵ A. Bačić, *Hrvatska i izazovi konstitucionalizma*, Split 2001, 78.

²⁶ Heinrich Schoeller, *Ustavni sud u zaštiti ljudskih prava*, Pravo, Zagreb 24/2000, 243.

multikulturalnost, demokratija i vladavina prava, čime je dato ustavno ovlaštenje za evolutivno tumačenje i aktivističko postupanje Ustavnog suda. Ustav Crne Gore čini cjelinu i u svakom njegovom segmentu koji se tumači radi rješavanja pojedinog ustavnog spora nužno je tumačiti i dio i cjelinu i uvijek ih sagledavati kroz osnovne vrijednosti ustavnog poretka, kroz primjenu evolutivne i teleološke metode tumačenja ustavnih vrijednosti, polazeći od toga šta o njegovom sadržaju u vrijeme tumačenja prihvataju moderna društva, realnost spoznaje i mogućnost njihove realizacije. Ustavni sud Crne Gore ima pravo i obavezu da prati ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i o uočenim pojavama neustavnosti i nezakonitosti obavještava Skupštinu.²⁷ U prilog tome ide i stav Ustavnog suda izražen u odluci U- I br.15/12 i 17/12 od 2. oktobra 2012. godine:

„U postupku ocjene ustavnosti osporenih odredaba Zakona, Ustavni sud je pošao od sveobuhvatnog pristupa Ustavu, pa je odredbe o ličnim pravima i slobodama i odredbe o principima ekonomskog i socijalnog uređenja države, sagledao kao jedinstvenu cjelinu, odnosno kao jednakovrijedna Ustavom zaštićena dobra.“

Pravni osnov za aktivističko opredjeljenje Ustavnog suda Crne Gore, pored Ustava, nalazi se u Zakonu o Ustavnom sudu, koji ga utvrđuje kao čuvara Ustava jer jemči njegovo poštovanje i primjenu i pozicionira ga kao ustavno tijelo koje je nezavisno od svih grana državne vlasti. Odredbama člana 149, stav 1, tačka 1 i stav 2, Ustava propisano je da je Ustavni sud nadležan da odlučuje o saglasnosti zakona s Ustavom i potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima, te o ustavnosti propisa koji je prestao da važi, samo ako je postupak već pokrenut a nijesu otklonjene posljedice njegove primjene. Nadalje, Ustavom je propisano da je odluka Ustavnog suda obavezna i izvršna, da izvršenje odluke Ustavnog suda, kada je to potrebno,

²⁷ *Ustav Crne Gore*, član 149, st. 3.

obezbjeduje Vlada (član 152 st. 3 i 4); da kad Ustavni sud utvrdi da zakon nije u saglasnosti s Ustavom i potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima, odnosno da drugi propis nije saglasan s Ustavom i zakonom, taj zakon i drugi propis prestaje da važi danom objavljivanja odluke Ustavnog suda (član 152 st. 1). Zakonom o ustavnom sudu propisano je da je svako dužan da poštuje odluke Ustavnog suda i da su stavovi o određenim pitanjima izraženi u odlukama Ustavnog suda obavezujući za sve državne organe, organe državne uprave, organe lokalne samouprave, pravna lica i druge subjekte koji vrše javna ovlašćenja (član 3); da su državni organi, organi državne uprave, organi lokalne samouprave, odnosno lokalne uprave, pravna lica i drugi subjekti koji vrše javna ovlašćenja dužni da, u okviru svoje nadležnosti, izvršavaju odluke Ustavnog suda i da Ustavni sud u odluci može odrediti rok i način izvršenja odluke, kao i organ koji ju je dužan izvršiti (član 52).

Odlukom U- I br. 6/16 od 19. aprila 2016. godine²⁸, koja je zaokupljala laičku i stručnu javnost u Crnoj Gori i regionu, Ustavni sud je ukinuo odredbe člana 4 (član 54a st. 2, 3 i 4 i član 54b stav 2) Zakona o dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti (Službeni list Crne Gore, broj 42/15) i utvrdio da odredbe člana 4 (član 54a stav 1 i član 54b stav 1) istog Zakona, koje u vrijeme važenja nijesu bile u saglasnosti s Ustavom, i odredio način i vrijeme izvršenje ove odluke.

„...Vlada Crne Gore je dužna da, u roku od tri mjeseca od dana objavljivanja ove odluke Ustavnog suda u Službenom listu Crne Gore, Skupštini Crne Gore podnese predlog zakona za izvršenje ove odluke, kako bi se pravni status korisnica prava na naknadu po osnovu rođenja troje ili više djece, koje im je priznato na osnovu neustavnih odredaba člana 4. (čl. 54a i 54b) Zakona o dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti, uskladio s Ustavom, saglasno pravnim stavovima Ustavnog suda, izraženim u ovoj odluci.“

²⁸ *Službeni list Crne Gore*, broj 35/17.

Nadalje, u odluci U- III br. 50/17 od 21. jun 2017. godine, Ustavni sud je utvrdio da je podnosiocu ustavne žalbe, zbog nedjelotvorne istrage Osnovnog državnog tužilaštva u Podgorici, u predmetu Ktn. br. 656/15, formiranom povodom događaja od 24. oktobra 2015. godine, povrijeđeno pravo iz člana 28 Ustava Crne Gore i člana 3 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i naložio:

„Osnovnom državnom tužilaštvu u Podgorici da preduzme druge odgovarajuće mjere i radnje, radi sprovođenja temeljne, brze i nezavisne istrage, koja treba da osigura identifikovanje i krivično gonjenje policijskih službenika Uprave policije Crne Gore – Specijalne antiterorističke jedinice, za koje se osnovano sumnja da su, na štetu podnosioca, izvršili krivično djelo zlostavljanje, iz člana 166. a stav 2. u vezi stava 1. Krivičnog zakonika i da izvrši odluku Ustavnog suda, u roku od 3 (tri) mjeseca od dana objavljivanja u Službenom listu Crne Gore i da, nakon isteka tog roka, dostavi izvještaj Ustavnom sudu o izvršenju Odluke.“

Indirektna ovlašćenja Ustavnog suda za evolutivno tumačenje ustavnih odredbi i odredaba konvencijskog prava u vezi s aktivističkim pristupom proizlaze iz Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. U Konvenciji nema odredaba koje uređuju evolutivno tumačenje njenog sadržaja, pa samim tim i sudski aktivizam. Ona to čini indirektno: članom 46 Konvencije o obaveznosti odluka Evropskog suda za ljudska prava određeno je da Visoke strane ugovornice preuzimaju obavezu da se povinuju pravosnažnoj presudi Suda, a pravosnažna presuda Suda dostavlja se Komitetu ministara koji nadgleda njeno izvršenje.²⁹

Evropski sud praktikuje i sprovodi sudski aktivizam na

²⁹ Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/2003 i 5/2005.

osnovu evolutivne interpretacije, koja proizlazi iz ustavno-pravnog položaja Konvencije u hijerarhijskoj strukturi pravnih propisa u pravnom sistemu Crne Gore, odnosa Ustavnog suda Crne Gore prema odlukama Evropskog suda koje se tiču rješavanja konkretnih predmeta iz Crne Gore, kao i odnosa Ustavnog suda Crne Gore prema bilo kojoj odluci Evropskog suda za ljudska prava kojom je pred njim riješen spor iz bilo koje članice Savjeta Evrope. Pravni status Konvencije u pravnom sistemu Crne Gore određen je članom 9 Ustava Crne Gore: „Potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni su dio međunarodnog pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva.“ Konvencija je sastavni dio pravnog sistema Crne Gore iako je međunarodni pravni akt, u hijerarhijskoj strukturi pravnih propisa je ispod Ustava Crne Gore, a iznad zakona, čime je dobila status „subustavnog ili tzv. kvaziustavnog akta“. Načelo dinamične i evolutivne interpretacije Konvencije Evropski sud je izrazio u presudama: Tajrer protiv Ujedinjenog Kraljevstva (*Tyrer v. United Kingdom*, 1978), Dadžon protiv Ujedinjenog Kraljevstva (*Dudgeon v. United Kingdom*, 1981), Kristin Gudvin protiv Ujedinjenog Kraljevstva (*Christine Goodwin v. United Kingdom*, 2002), Džonston i drugi protiv Irske (*Johnston and Others v. Ireland*, 1986). Vodeća presuda oko evolutivne i dinamičke interpretacije, odnosno ograničenja sudskog aktivizma u praksi Evropskog suda jeste slučaj Šalk i Kopf protiv Austrije – pravo homoseksualaca na brak (*Schalk i Kopf gegen Österreich*, 2010).

Praksa Ustavnog suda važan je izvor prava ustavnog nadzora iako Ustavni sud ne primjenjuje doktrinu precedenta.³⁰ Ustavni sud u interesu pravne sigurnosti, predvidljivosti i jednakosti

³⁰ Danijel. A. Farber, Suzanne Shery, *Judgment Calls. Principle and Politics in Constitutional Law*, Oxford 2009, 63–84.

pred zakonom slijedi svoje ranije odluke u istim ili sličnim slučajevima, a od njih može odstupiti iz važnih razloga, naravno uz dobro obrazloženje o promjeni stava. Na ovaj način Ustavni sud usvaja pravni stav Evropskog suda za ljudska prava koji ne slijedi doktrinu precedenta već svoje ranije odluke. Tako je Veliko vijeće ESLJP u presudi Kristin Gudvin protiv Ujedinjenog Kraljevstva od 11. VII 2002. istaklo (§1) da

„...iako Sud nije formalno obavezan slijediti svoje prethodne presude, u interesu je pravne sigurnosti, predvidljivosti i jednakosti pred zakonom da on ne treba odstupiti, bez dobrog razloga, od precedenata ustanovljenih u prethodnim slučajevima... Međutim, budući da je Konvencija u prvom redu i prije svega sistem za zaštitu ljudskih prava, Sud mora imati obzira prema promijenjenim uslovima unutar tuženih država i država stranaka uopšteno odgovoriti na svaku razvojnu konvergenciju... Od krucijalne je važnosti da se Konvencija tumači i primjenjuje na način koji čini njena prava stvarnim i djelotvornim, a ne teoretskim i iluzornim. Propust Suda da održi dinamičan i evolutivan pristup zapravo bi doveo do rizika stvaranja prepreka reformama ili unapređenju.“

Aktivistički pristup Ustavnog suda Crne Gore izražen je u rješenju U- III br. 183/17 od 12. maja 2017. godine, kojim je odbačena ustavna tužba zbog odobrenja Skupštine za pokretanje krivičnog postupka i određivanje pritvora protiv A. M, poslanika u Skupštini Crne Gore, po zahtjevu Specijalnog državnog tužilaštva, zbog krivičnog djela – stvaranje kriminalne organizacije iz člana 401 stav 2 u vezi sa stavom 1 KZCG, uz obrazloženje:

„...Ustav ni mjerodavni zakoni ne propisuju izričito pravno sredstvo protiv akata skupštine o odobrenju za krivično gonjenje poslanika, niti propisuju krug ovlašćenih lica na podnošenje pravnog sredstva protiv njih. S druge strane, oni ga eksplicitno i ne isključuju. U tom smislu treba podsjetiti na novi pravni stav Evropskog suda za ljudska prava, prvi put izražen u presudi

Velikog vijeća u predmetu Vilho Eskelinen i drugi protiv Finske od 19. aprila 2007. (zahtjev br. 63235/00).“

Ograničenje i samoograničenje ustavnosudskog aktivizma

Deklaratorni aspekt sudske funkcije najbolje je opisao Frensis Bekon (*Francis Bacon*): „...sudije moraju imati na umu da je njihova dužnost *ius dicere*, a ne *ius dare*: tumačiti pravo, nego li stvarati ili davati. Inače, njihova vlast bi bila kao ona koju sebi prisvaja rimska crkva, koja se pod izgovorom da tumači Sveto pismo ne ustručava dodavati i mijenjati, i proglašavati ono čega nema i pod izgovorom starog uvoditi novo... neka sudije pamte da su lavovi pridržavali Solomonov prijesto, s obje strane; neka i oni budu lavovi, ali lavovi ispred prijestola, te paze da se ne suprotstavljaju pravima suvereniteta.“³¹ Međutim, afirmacija sudskog nadzora u SAD omogućila je definiciju sudskog aktivizma koja se fokusira na odnos između sudskog nadzora i tumačenja ustava³², pa se može zaključiti da je „opis sudskog ponašanja u pojmovima aktivizam protiv ograničenja takođe američki izum“.³³

Act of state doctrine kao limitator ustavnog sudstva

Ustavno sudstvo je prvi put ostvareno u Sjedinjenim Američkim Državama, pa su i mehanizmi ograničavanja sudova u ustavnosudskom postupanju originalno potekli iz američke ustavnopravne doktrine. Ustavnosudski postupak mora osigurati maksimalnu zaštitu ustava i paziti da zakonodavcu ne nameće ograničenja jer bi se time dovela u pitanje priroda i tok zakonodavnog postupka.

³¹ Frensis Bekon, *Eseji ili savjeti politički i moralni*, Nova Atlantida, Kultura, Beograd 1967, 184-185.

³² C. Wolfe, *Judicial activism*, Oxford 1997, 1.

³³ T. Koopmans, *Court and political institution*, Cambridge 2003, 51. fn. 5.

Pretjeranim ograničavanjem zakonodavca Vrhovni sud bi se doveo u položaj neke natparlamentarne vlasti, što ustavotvorcima svakako nije bila u namjera, pa se pred Vrhovnim sudom Sjedinjenih Američkih Država odmah nakon historijskog Marburija postavilo pitanje gdje je granica sudske kontrole (*judicial review*). Praksa je postavila kriterijume i implementirala određene doktrine, ali je važno naglasiti da niko nikada nije propisao jasnu granicu između pravnih i političkih pitanja. Vrhovni sud u svakom pojedinom slučaju odlučuje predstavlja li neki slučaj političko pitanje (*political question*) ili ne. Jedna od prvih doktrina koje su istakle potrebu ograničavanja Vrhovnog suda prilikom sprovođenja sudskog nadzora ustavnosti pravnih akata jeste doktrina *act of state*, koja je imala za cilj da onemogući slabljenje moći izvršne vlasti koja je obavezna osigurati redovno funkcionisanje cijele države na način da joj sudovi nameću ograničenja.

Act of state doktrine ograničava se samo na zahtjev koji se upućuje sudovima da se suzdrže od odlučivanja u predmetima u kojima se ispituje ustavnost akata koje organi izvršne vlasti sklapaju s drugim državama, pravnim i/ili fizičkim licima. Pod ovom definicijom podrazumijeva se suzdržavanje od odlučivanja o ustavnosti međunarodnih ugovora.³⁴

Political question doctrine

Svaka ustavnosudska djelatnost sadrži političku konotaciju, i to se ne može izbjeći, ali moraju se postaviti kriterijumi koji će omogućavati zakonodavnoj i izvršnoj vlasti obavljanje svojih ustavom utvrđenih funkcija, a ustavnom sudu obavljanje osnovnog zadatka – zaštite ustava. Američka ustavnosudska judikatura je pokazala bit ove doktrine u slučaju Luter protiv Bordena (*Luther v. Borden*) iz 1849. godine, gdje se Vrhovni sud

³⁴ Robert T. Hill, *Sovereign immunity and the act of State doctrine: theory and policy in United States law*, 1/1982, 46.

doveo u poziciju da odlučuje o legitimnoj vladi države Rod Ajlend (*Rhode Island*). Martin Luter (*Martin Luther*) je tužio Luter M. Bordena (*Luther M. Borden*) i ostale zbog povrede svog posjeda.,pošto su tužene osobe provalile u kuću tužioca s namjerom da ga uhapsu jer je bio član grupacije poznate pod nazivom *Dorr Rebellion*, oružane formacije koja se kratko vrijeme početkom 40-ih godina XIX vijeka borila protiv legitimne vlasti države Rod Ajlend. Tužene osobe su opravdavale svoj upad na posjed činjenicom da su oni bili službenici države Rod Ajlend koja je bila u vanrednom stanju i službenici legitimne vlasti koji su trebali uhapsiti Martina Lutera zbog učestvanja u pobuni. Martin Luter je odbacio optužbe istakavši da je ulazak na njegov posjed nezakonit, budući da je narod države Rod Ajlend uskratio povjerenje vlasti prije nego što je on počinio djela koja mu se stavljaju na teret, pa on predstavlja građanina koji podržava zakonitu vlast Rod Ajlenda, a upravo su tužene osobe oružjem ustale protiv te zakonite vlasti. Stoga se iz običnog odlučivanja o povredi posjeda razvilo političko pitanje o zakonitoj vlasti Rod Ajlenda, a Vrhovni sud je pozvan da pruži odgovor. Predsjednik Vrhovnog suda Taney je napisao mišljenje većine sudija i istakao čl. 4 odjeljak 4 Ustava Sjedinjenih Američkih Država (tzv. *Guaranty Clause*) u kojem se ističe kako će Sjedinjene Države jemčiti svakoj državi-članici republikanski oblik vladavine i štiti svaku od njih protiv invazije, a na zahtjev zakonodavnog tijela ili tijela izvršne vlasti kad se zakonodavno tijelo ne može sastati, i protiv unutrašnjeg nasilja. Argumentovao je kako je u nadležnosti Kongresa da odluči koja je zakonita vlast u državi-članici i da je njegova odluka obavezujuća, te ne može biti predmet sudskog ispitivanja.

Luter protiv Bordena predstavlja početak razmatranja doktrine o političkim pitanjima koja će se u budućnosti još mnogo puta pojaviti u pravno-političkom sistemu Sjedinjenih Američkih Država. Možemo reći da svaki slučaj koji se pojavi pred

Vrhovnim sudom neminovno u sebi nosi političke implikacije, a na Vrhovnom sudu leži odluka hoće li primijeniti doktrinu o političkim pitanjima ili ne.

Sljedeći slučaj koji se pojavio pred Vrhovnim sudom a predstavljao je političko pitanje bio je slučaj Bejker protiv Kara (*Baker v. Carr*) iz 1962. godine, koji se odnosio na podjelu poslaničkih mjesta u parlamentu države Tenesi (*Tennessee*) između izbornih okruga. Tužilac je bio republikanac Čarls Bejker (*Charles Baker*) iz okruga Šelbi (*Shelby*) u kojem je smješten grad Memfis (*Memphis*) i u svojoj argumentaciji naglasio je kako je podjela poslaničkih mjesta u državi Tenesi izvršena prema zakonu iz 1901. godine, tako što glasovi ruralnih djelova „vrijede više“ nego glasovi urbanih djelova države, što predstavlja povredu XIV amandmana koji jemči jednaku zakonsku zaštitu svih građana. Tužen je bio *ex officio* Džo Kar (*Joe Carr*) državni sekretar jer, iako nije direktno napravio takve izborne okruge, odgovoran za sprovođenje izbora, a samim tim i za određivanje izbornih jedinica. Sudija Vilijam Džozef Brenan (*William Joseph Brennan*) napisao je mišljenje većine sudija istakavši kako Vrhovni sud smatra da ovaj slučaj predstavlja političko pitanje o kojem Vrhovni sud ne može odlučivati.

Zaključak

Granice između pravosuđa i politike tema je koja će i dalje pratiti ustavno sudstvo u vezi sa pitanjem da li sud previše sputava politiku ili da li politika sudu zadaje previše zadataka. Ovim radom smo osvijetliti aspekt položaja ustavnog sudstva u pravno-političkom poretku države definisanjem pojmova i pojmovne analize tri društveno-politička realiteta, američkog, njemačkog i crnogorskog, koji su emanirali u specifičnim slučajevima na koja su ustavni sudovi morali dati odgovor.

Na prvo pitanje, da li postojanje ustavnog sudstva i sudskog aktivizma može otežati zakonodavni proces i politički život, moramo odgovoriti negativno, jer je upravo Vrhovni sud SAD u izuzetnim situacijama spremno ulazio u političku sferu i uticao na javnu politiku i svojim tumačenjima nije kočio zakonodavni proces već ga je udopunio, a slična situacija je i sa Saveznim ustavnim sudom u Njemačkoj, koji je bio jedna od poluga kojom se osiguravala ustavna vladavina i vladavina prava, kroz poštovanje Osnovnog zakona. Znači, da ne postoje nikakvi direktni ni indirektni dokazi da bi ustavno sudstvo i sudski aktivizam mogli otežavati donošenje političkih odluka, već kvalitetno doziranim sudskim aktivizmom ustavni sudovi mogu biti jedni od odlučujućih faktora cjelokupnog razvoja države i osiguravanja vladavine prava. Sudski aktivizam ustavnih sudova je neophodan kada je potrebno zaštititi ljudska prava i osnovne slobode uz sudsko samoograničenje kao „sudsku tendenciju – svjesnu ili nesvjesnu – da se postigne odgovarajuća ravnoteža između konkretnih društvenih vrijednosti očuvanjem postojećeg prava, prije nego stvaranjem novog prava“.

Odgovor na drugo pitanje, granica sudskog aktivizma u Crnoj Gori, nameće se iz samog izlaganja presuda. Ustavni sud Crne Gore je imao svijetle trenutke, ali je u većini slučajeva pretjeranim samoograničavanjem propustio djelovati u vrlo važnim predmetima čime je pokazao kako se po pitanju spremnosti na preuzimanje aktivnije uloge u političkom životu nije odmakao od ustavnosudske filozofije osamdesetih godina prošlog vijeka, iako ga niko nije ograničavao jer je uživao potpunu Ustavom zajamčenu i zaštićenu slobodu i nezavisnost.

No, možemo istaći nadu da će budućnost donijeti pozitivne promjene kojima će Ustavni sud u Crnoj Gori, kao i u ostalim tranzicijskim državama u budućnosti u punoj mjeri biti pravi čuvar Ustava i tihi ustavotvorac koji će rješavati teške i složene ustavne konflikte proizišle iz raskoraka između „idealnog“

društva opisnog u ustavu i „stvarnog“ u kojima su ukorijenjene historijske tradicije i tragovi komunističke prošlosti.

Njemačko ustavno sudstvo i njegova rješenja i aktivnosti mogu biti ideje vodilje za crnogorske prilike, kombinovano sa rješenjima drugih razvijenih zemalja zapadnih demokratija prilagođena crnogorskoj istoriji, tradiciji, mentalitetu.

Ustavni sud Crne Gore svojim aktivizmom treba da doprinese pojašnjavanju odnosa između demokratije i sudstva, načela diobe vlasti i ustavne zaštite prava i sloboda, kroz komponente sadržane u načelu vladavine prava, jer u XXI vijeku nema povratka u svijet u kojem „sudije ne stvaraju pravo“, u svijet u koji je „naglašeno legalistički“, jer takav svijet „striktnog i potpunog legalizma“ više nije moguć, a nije ni poželjan.

Literatura:

- Bačić A, *Hrvatska i izazovi konstitucionalizma*, Split 2001,
- Bačić P, *Konstitucionalizam i sudski aktivizam*, Sveučilišna knjižnica, Split 2010,
- Bekon F, *Eseji ili savjeti politički i moralni*, Nova Atlantida, Kultura, Beograd 1967,
- Barak A, *The Judge i a democracy*, Princeton - Oxford 2006,
- Vorlander H, *Ustav, ideja i historija*, IRZ, Sarajevo 2012,

- Garlicki L, *Constitutional courts versus supreme courts*, 1/2007,
- Geoffrey. S, et al., *Constitution Law*, Wolters Kluwer, Eight Edition, Chicago 2007,
- Dvorkin R, *Suština individualnih prava*, CID, Podgorica 2001
- Đorđević J, *Ustavno pravo*, Savremena administracija, Beograd 1967,
- Krapac D, *Postupak pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske*, Zagreb 2014
- Limbah J, *Savezni ustavni sud Njemačke*, IRZ, Sarajevo 2012
- Podolnjak R, „Američki Vrhovni sud kao politička institucija: Bush vs. Gore“, *Pravni vjesnik*,
- Cappletti M., Cohen W, *Comparative constitutional law*, Indianapolis - New York 1979,
- Farber D, Sherry S, *Judgment Calls : Principle and Politics in Constitutional Law*, Oxford 2009,
- Keenan K. *The Origin and Current Meanings of 'Judicial Activism'*. Rev. 92/2004,
- Koopmans T, *Court and Political Institution*, Cambridge, University Press, 2003,
- McNair A, Buckland W, *Roman Law and Common Law: A Comparison in Outline*, Cambridge: University Press 1965,
- Öhlinger T, “The Genesis of the Austrian Model of Constitutional”, *Review of Legislation*, 16 Ratio Juris 2003,
- Rotunda R, Nowak J, Young N, *Treatise on Constitutional Law: Substance and procedure*, Oxford, 1986,
- Stojanović. D „Ustavni sud u svetlu interpretativnih odluka u normativnoj kontroli“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*,
- Smerdel B, *Ustavno uređenje europske Hrvatske*, Zagreb 201,

- Schoeller H, „Ustavni sud u zaštiti ljudskih prava“, *Pravo*, Zagreb 24/2000,

- Choper J, Fallon R, Yale K, Shiffrin S, *Constitutional Law : Cases Comments and Question*, 11th Edition, New York 2015,

- Wolfe C, *Judicial activism: Bulwark of Freedom Or Precarious Security?* Oxford 1997.

POLITIKA „MEKE MOĆI“ I INDIREKTNI OBLICI PROPAGANDNOG DJELOVANJA

Radenko Ščekić

Apart from direct propaganda, the political, cultural, and religious influence is realised more efficiently through indirect forms and means that are not so apparent, invasive and aggressive. The policy of soft power or soft force is the term used in previous decades for defining political and cultural influence extended indirectly through movies, series, literature, fashion, cultural trends, manifestations and TV shows.

Kontrola javnog mišljenja, kao opasnosti za interese elita, vjekovima je predstavljala izazov, da bi tokom 20. vijeka postala predmet institucionalnog angažmana psihologa, sociologa, antropologa, filozofa, koji su se udružili u tzv. „proizvodnji saglasnosti“. N. Čomski u knjizi Nužne iluzije objašnjava kako politička moć koristi propagandu da bi izbjegla preispitivanja važnih pitanja, bitnih društvenih tema, održala konfuziju i podjele, sprečavajući stvarnu demokratiju da postane djelotvorna, navodeći veliki broj primjera koji pokazuju da su moćne elite, nasuprot demokratskim tendencijama oslobađanja medija od ograničenja nametnutih od strane vlade i privatnih centara moći, koji su svoje debate usmjerili na ograničavanje djelovanja

medija pod parolom ugroženosti demokratskih institucija.¹ Preovlađujuće mišljenje elita je da demokratija nije ugrožena ukoliko nekoliko korporacija ima kontrolu nad informativnim sistemom, i da je to, štaviše, sama suština demokratije. Jer, takav vid kontrole medija treba da omogući „društvenu opravdanost“ koja treba da postane predmet propagandnog modelovanja »inženjeringa pristanka«. Studija *Trilateralne komisije*² iz 1975. o mogućnostima vladanja demokratijama zaključuje: da su mediji postali novi značajan izvor nacionalne moći, jedan od aspekata neumjerenosti demokratije, što doprinosi opadanju autoriteta vlade kod kuće i smanjenju uticaja demokratije u drugim zemljama. (Đorović, 2018: 191) „Kako je primijetio S. Hantigton u prošlim vremenima predsjednik Hari Truman je bio

¹ Djelovanjem PR industrije (public relations) i vodeće ličnosti u tom domenu, Edvarda Bernajsa (Edward Bernays), koji je u Analima Američke Akademije političkih i društvenih studija, objasnio da je „sama suština demokratskog procesa sloboda da se ubijedi i predloži“ (složena PR tehnika koju je Bernajs nazvao „inženjering pristanka“.

² Elitističko udruženje Trilateralne je privatno udruženje osnovano 1973. godine sa svrhom promovisanja bliskih odnosa između SAD, Evrope i Japana. U Aziji danas ima članova iz NR Kine, Indije i drugih zemalja. Inicijator osnivanja bio je David Rokfeler. Danas ima nešto manje od 400 članova, koji dolaze iz reda najviđenijih osoba iz poslovnog i političkog života. Izdaje razne izvještaje (*Trilateral papers*) kojima se želi uticati na globalna kretanja. Trilateralna komisija se zalaže za globalnu dominaciju načina organizacije ekonomije i društva kakvi postoje u vodećim zemljama Zapada (tj. kapitalizma i demokratije). Brojni kritičari smatraju Trilateralnu komisiju opasnom koncentracijom moći, i smatraju da doseg njihovih dogovora mora nadilaziti ono što su voljni podijeliti s javnošću. Na nivou teorije zavjere pokušavaju se dokumentovati njihovi potencijali da utiču na svjetska kretanja mimo demokratskih izbora i drugih načina formiranja legitimne vlasti, te veze s tajnim društvima. Trilateralna komisija je usko povezana s Bilderberg grupom osnovanom 1958. – više na: <http://www.trilateral.org/> 11.4.2019.

u stanju da vlada zemljom oslanjajući se na relativno mali broj advokata i bankara sa Vol Strita. Hantington takođe zaključuje da ‘možete podvaliti (intervencije i druge vojne akcije) samo putem stvaranja lažne slike’... te da ‘još od Trumanove doktrine, Sjedinjene Države upravo to i čine’.³ U tom periodu (50-te godine 20. vijeka) kriza demokratije nije postojala, ali se šezdesetih godina razvila, poprimajući ozbiljne namjere, stoga se pomenuta studija Trilaterale zalaže za ‘umjereniju demokratiju’, kako bi se ublažila ovakva njena ‘neumjerenost’. Jednostavnije rečeno, ukoliko želimo da demokratija opstane, javnost mora biti svedena na tradicionalnu apatiju i poslušnost, odnosno mora biti, pacifikovana, uklonjena iz učestvovanja u donošenju važnih odluka. Pomenuta komisija je zaključila da obuhvatniji interesi društva i vlasti zahtijevaju da ukoliko mediji ne primijene standarde profesionalizma, alternativa lako može postati državna regulativa u ovoj oblasti.“ (Čomski, 2000: 558).

Cilj propagande je da utiče na mišljenja i ponašanje ljudi.⁴ Propaganda proizvodi određene socio-psihološke posljedice i teži da prodre do najdubljih slojeva čovjekove psihe i da djeluje na segmente koji se najčešće ne mogu racionalno kontrolisati.

³ Po N. Čomskom: „SAD su istovremeno najslobodnije društvo na svijetu, a sa druge strane demokratija u SAD ima svoja tamna mjesta – najslobodnije je istovremeno jedno od najdublje indoktriniranih društava svijeta“, što po njemu nije ništa paradoksalno, jer baš zato što je slobodno, njime se mora vladati putem perfidne indoktrinacije – Više u: N. Čomski, *Kontrolisana demokratija*, CID, Podgorica, 1999, str. 20).

⁴ S pojavom medija, slike, zvuci i predstave počinju da učestvuju u stvaranju sadržaja svakodnevnog života, dominiraju našim slobodnim vremenom i oblikuju i utiču na naša politička gledišta i društveno ponašanje. TV kultura nasilja stvara svojevrsni sindrom „okrutnog svijeta“, pri čemu ljudi koji na televiziji gledaju mnogo nasilja postaju veoma plašljivi i skloni priklanjanju konzervativističkim liderima koji im nude svojevrsnu sigurnost i ublažavanje straha. (D. Kelner, 2004: 360).

Ukazano je da se prema vrsti i sadržaju koji se koristi, propaganda može podijeliti na direktnu i difuznu (indirektnu i odloženu). Odloženom propagandom se, u prvom redu, stvaraju određeni psihološki uslovi koji olakšavaju primanje propagandne poruke, ali se u početnom periodu ne eksplicira neposredna veza između propagandne aktivnosti i kasnijeg otvorenog iznošenja političkih ciljeva.

Difuzna propaganda ima „širok spektar raznovrsnih nepolitičkih sadržaja u nepolitičkoj formi, ali sa političkim ciljem: da se postigne opšti pozitivan odnos prema osnovnim karakteristikama društva, institucijama i sl, a time i prema značajnim političkim subjektima i njihovim idejama i politici. Ona se naziva još i predpropaganda, subpropaganda ili sociološka propaganda. „Njome se promovišu bitne karakteristike određene zajednice, društvene vrijednosti, ostvareni ekonomski, kulturni, sportski i drugi rezultati, događaji od opšteg značaja, značajne historijske ličnosti“, a sve u cilju svojevrsne pripreme terena za određenu politiku i ideje. Ona djeluje na duži rok i proizvodi trajnije efekte, cilja na dublje nivoe ljudske psihe, na duboko ukorijenjene stavove, kolektivne predrasude i nema konkretne, trenutne političke ciljeve ili barem oni nisu odmah uočljivi. Ona je prema Z. Slavujeviću: „samo drugačiji oblik i njoj prilagođeni sadržaji političke propagande: opšti politički ciljevi se ne propagiraju otvoreno i direktno eksplicitnim sadržajem poruke, svijet se ne uverava direktno u progresivnost političkog sistema, partije, vlade, lidera, ispravnost njihove politike, ideja, stavova i sl. – već posredno isticanjem markantnih rezultata koje ostvaruje zajednica, vlada, institucija što treba da doprinese afirmativnom odnosu prema vlasti. Radi se na stvaranju opšte povoljne klime u javnom mnenju, o formiranju prilagodljive strukture ličnosti, o svojevrsnoj „pripremi terena“ za direktniji, trajniji i otvoreniji vid propagandnog delovanja. Dakle, radi se na pripremanju pojedinca ili grupe da

kasnije lakše prihvati konkretnije političke sadržaje postizanjem opšteg pozitivnijeg odnosa prema sistemu, ideji, politici“ (2005: 16).⁵

Meka sila i moć medija i upotreba NVO

Sama po sebi, meka sila (moć) je vrijednosno neutralna, kao i propaganda. Ocjena zavisi od cilja, sredstva i posljedica sprovedenih akcija. Manipulacija mislima nije uvijek bolja od manipulacije oružjem (iako su objekti manipulacije obično samostalniji u mentalnim procesima nego u fizičkim). Već odavno države troše milijarde na javnu diplomatiju i medije u igri za konkurentnu atraktivnost – a „borbu srca i razuma“. U 19. vijeku ishod borbe za hegemoniju uglavnom je zavisio od toga čije oružje pobjeđuje; danas taj ishod zavisi i od toga čija interpretacija događaja pobjeđuje.⁶ Kaže se da je propaganda koja liči na propagandu, trećerazredna propaganda.

⁵ *Do određene mjere slično značenje ima i ranije pomenuti pojam subpropagande, a pod tim se podrazumijeva širenje određene ideje u dužem razdoblju, a koja nije bliska određenoj javnosti. To je proces stvaranja određene psihološke podloge koja olakšava komunikaciju i spremnost da se prihvati neki sadržaj koji u datim, realnim okolnostima nema kritičnu većinu pristalica. U toj funkciji, objavljuju se knjige, bilteni, održavaju konferencije, daju stipendije, finansiraju istraživački projekti, stvaraju lični kontakti. Ta djelatnost često i nije neposredno propaganda, koliko je u funkciji olakšavanja prihvatanja eventualne propagandne poruke.*

⁶ Takvi instrumenti meke sile, kakav su Maršalov plan i „Glas Amerike“, pomogli su da se odredi ishod Hladnog rata. Informaciono oružje može agresivno da se iskoristi za slabljenje protivnika. To možemo nazvati „negativnom mekom silom“. Napadajući vrijednosti drugih zemalja, moguće je umanjiti njihovu privlačnost i, samim tim, njihovu relativnu meku silu. Džozef Nej, *Informacioni rat ili meka sila*, više na: <https://www.project-syndicate.org/> 25. 5. 2017.

Jer emisije, izjave, govori koji su previše propagandistički gube kredibilitet, ne privlače publiku i ne stvaraju meku silu koja utiče na ciljanu metu (publiku, javno mnjenje, narod). Simptomatična je „upotreba“ intelektualaca, raznih publicista, stručnjaka i eksperata za pojedine oblasti, historičara, književnika, analitičara, ljekara i sl. u potkrepljivanju i davanju „argumentacije i legitimiteta“⁷ određenom političkom stavu, programu, ideji. Putem upotrebe prikrivenog propagandnog djelovanja priprema se teren za realizaciju određenih političkih koncepcija i ideja, političke elite nastoje da u javnosti oforme željenu svijest i kritičnu masu, zahvaljujući kojoj bi te ideje bile podržane i prihvaćene⁸. Kada ljudi jednom potpadnu pod propagandu, posebno onu koja govori o opravdanosti rata koji je medijski modelovan, mi zapravo nikada ne vidimo šta se zapravo događa na terenu – onda oni ostaju pod utiskom koji im je propaganda utisnula, čak i onda kada zvanični izvo-

⁷ Kada govorimo o legitimitetu, „mislimo na određene moralne kriterijume koji su za razliku od legaliteta apstraktni. Šta to znači? Da li jedna izvršna vlast ima podršku u društvu za svoju politiku? O tome se nagađa. Egzaktna provjera (glasanjem u parlamentu ili izborima) može da donese potvrdu ili negaciju *pretpostavki*“. – B. Omorac, „*Pristanak*“ *umesto konsenzusa* <https://www.academia.edu>

⁸ Edvard Herman i Noam Čomski pokazali su u djelu: *Proizvodnja saglasnosti: Politička ekonomija masovnih medija*, demonstrirajući strukturu i djelovanje propagandnog modela koji objašnjava ponašanje medija i medijske performanse u strukturalnim terminima, čiju okosnicu čini pet faktora: vlasništvo, advertajzing (oglašavanje), izvori informacija, oštra kritika (flak) i supersmisao (ideologija). Ovi faktori djeluju kao filteri kroz koje sve informacije moraju da prođu, značajno utičući pojedinačno i udruženo na medijske izbore. Krajnji rezultat uspostavljanja propagandnog modela: djelovanje medija kao čiste propagande uvijene u medijsku formu konstitutivno je za uspostavljanje svjetskog poretka, a dokazi o urušavanju i posljednjih odblijesaka demokratske prakse svakodnevno se nižu.

ri poreknu svoje nekadašnje laži, a toga su tvorci propagandnih poruka potpuno svjesni (Stauber; 2006). U svrhe potkrepljivanja određene politike i davanja podrške, često se koriste i uključuju brojne GONGO⁹ (*Government-organized non-governmental organization*), odnosno „provladine Nevladine organizacije“, koje svojim izjavama, anketama, projekcijama daju potporu u javnosti odlukama političkih elita. Organizacije ovoga tipa su osnivane i u bivšim socijalističkim državama Evrope, u kontekstu fingiranja demokratije i liberalizma prema stranim faktorima. Mada im je prvenstveni zadatak davanje, po potrebi – ključne podrške aktuelnoj vlasti u određenim kriznim situacijama putem istraživanja, anketa i sondaža, analiza javnog mnjenja, prognoze izbora i sl.

⁹ „Vladina nevladina organizacija“ (VNVO/GONGO) jeste organizacija/udruženje koja je ciljano osnovana ili sponzorisana od strane vlade ili njenih pristalica, sa ciljem da zastupa provladine političke interese i zabavlja civilne grupe i društva kod kuće, ili da promovise njene internacionalne i geopolitičke interese. Engleski termin *Government-organized non-governmental organization (GONGO)* je nastao kasnih 1980-ih godina. Ističu se organizacije, poput: NED (Nacionalna zadužbina za demokratiju) koja je aktivna i na Balkanu, *Ljekari bez granica*, *Naši* u Rusiji, *Društvo Crvenog Krsta Kine* i dr, više u: Cumming, Lawrence S. GONGOs. In Anheier, Helmut K, and Stefan Toepler. *International Encyclopedia of Civil Society*. Berlin: Springer, 2010.; Mansbach, Richard W., and Edward Rhodes. *Global Politics in a Changing World: A Reader*. Belmont, CA: Wadsworth/Cengage Learning, 2009.; Sharma, Aradhana. *Logics of Empowerment: Development, Gender, and Governance in Neoliberal India*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.

Lista¹⁰ zemalja po snazi „Meke moći“:

1. V. Britanija	2. Francuska	3. Njemačka	4. SAD	5. Japan	6. Kanada	7. Švajcarska
8. Švedska	9. Holandija	10. Australija	11. Danska	12. Italija	13. Norveška	14. Španija
15. Finska	16. Belgija	17. Austrija	18. N. Zeland	19. Irska	20. J. Koreja	21. Singapur
22. Portugal	23. Grčka	24. Poljska	25. Mađarska	26. Češka	27. Kina	28. Rusija

Prema: A Global Ranking of Soft Power 2018.

Meka sila označava mogućnost uticaja neke države u oblasti politike, ekonomije i kulture na međunarodnoj sceni isključujući vojni uticaj. Meka sila/moć je sposobnost da dobijete to što hoćete atraktivnošću i ubjeđivanjem, a ne prijetnjama da će biti neke prisile. To je mogućnost da se privuče i oblikuje umjesto da se prinuda vrši kroz tvrdi moć, kao recimo, kroz nasilje ili kroz davanje novca kao načina ubjeđivanja. Jedna od važnih odlika meke moći je ta da nije prisilna; da je moć kroz meku moć – moć kulture, političkih pogleda, i spoljne politike. U posljednje vrijeme ovaj pojam se takođe koristio za one kampanje u kojima se utiče na društveno i javno mijenje neke zemlje kroz „zaobilazne puteve“ i lobiranje preko jakih političkih i nepolitičkih udruga. Pojam meke moći u opticaj je uveo Joseph Nye u kasnim 1980-tim, a kasnije, 2012, Nye je dodatno pojašnio da je najveća odlika meke moći: „propaganda bez propagan-

¹⁰ Naravno, s obzirom da je lista napravljena po zapadnim „mjerilima“, države poput Kine i Rusije su veoma nisko pozicionirane, a velike države poput Indije, Indonezije, Irana uopšte nijesu u prvih 30, dok se Brazil i Argentina kotiraju na 29. odnosno 30. poziciji.

de“, jer, prema njemu, u informacijskom dobu najveća vrijednost je u vjerodostojnosti informacija.

Vladimir Putin je tokom svog reizbora 2012. izjavio da je „meka sila kompleks instrumenata i metoda za dostizanje spolj-nopolitičkih ciljeva bez primjene oružja, a na račun informacionih i drugih izvora djelovanja“. ¹¹ Rusija se nalazi na spisku 30 najuticajnijih zemalja kada je riječ o korišćenju „meke moći“ – sposobnosti da utiče na druge države, ne novcem i oružjem, već kulturom i drugim nacionalnim vrijednostima. Ima mišljenja da je Ruska „meka sila“ „potcijenjena“, mada Zapadna propagandna mašinerija posljednjih godina „udara“ po Rusiji iz sve snage, satanizujući je u očima svjetske javnosti. Ruski državni mediji su, uspjeli da zadobiju milione gledalaca u zemlji i svijetu. Autori ističu da državni kanal Raša tudej (RT) emituje svoj program na više svjetskih jezika i u više zemalja, što ga čini jednim od najvećih i najgledanijih emitera u svijetu. Ruski mediji ističu da je na Zapadu liberalna revolucija, posebno kada je riječ o moralu, otišla predaleko, a da u Evropi Rusiju smatraju nosiocem i zaštitnicom tradicionalnih, porodičnih vrijednosti. ¹² Mada je i takvo promišljanje takođe faktor meke moći. Rejting listu najuticajnijih zemalja po „mekoj moći“ napravila je britanska PR agencija „Portland“, koja tradicionalno sprovodi istraživanje na ovu temu. Britanska agencija definiše „meku silu“ kao sposobnost postizanja ciljeva u spoljnoj politici uz pomoć „pozi-

¹¹ Sa tačke gledišta Kremlja, šarene revolucije u susjedstvu Rusije i ustanci Arapskog proljeća primjeri su kako SAD primjenjuje meku silu kao novu formu hibridnog oružja. Više na: Džozef Nej, *Informacioni rat ili meka sila*, više na: <https://www.project-syndicate.org/> 25. 5. 2017.

¹² Generalni sekretar Ujedinjenih nacija (UN) Antonio Guterres je izjavio da je počeo opadati uticaj SAD. U intervjuu za magazin The Atlantic, Guterres je kazao da se smanjuje moć SAD-a u svetu. „Smanjuje se meka sila Sjedinjenih Američkih Država (SAD)“, rekao je Gutereš. Više na: <https://www.trt.net.tr/> 4. 5. 2019.

tivnog privlačenja i ubjeđivanja“. Kako navode autori liste, „meke moć“ za razliku od „tvrde“, (koja koristi silu, prijetnje i sankcije), pokušava da stekne uticaj uz uspostavljanje veza i međunarodnih pravila i oslanja se na resurse koji zemlju čine privlačnom i atraktivnom u svijetu.¹³ U *Velikoj Britaniji od 1934. djeluje Britanski savjet (British Council) koji ima svoje ispostave u velikom broju država i teži predstavljanju Britanskog načina života, širenju engleskog jezika i propagandnom djelovanju, politikom „meke moći“*. Britanski *Tajms* izlazi od 1785. Tokom velikog dijela svoje istorije, ovaj list je smatran zaštitnim znakom britanske civilizacije, ali, pošto ga je kupio Amerikanac Rupert Mardok, počelo je njegovo glatko skretanje ka tabloidu. Britanski *Tajms* oštro je napao ruski film *Balkanska međa*, ocijenivši da svojim prikazom nedavne balkanske istorije potkopava regionalni mir.¹⁴ U propagandnom djelovanju prema

¹³ Oni navode da je od sredine prve decenije novog milenijuma, ogroman napor uložen na poboljšanje slike o Rusiji u svijetu, a da su značajnu ulogu u tome odigrale i „velike rezerve 'meke sile' u sferi kulture“ kojima Rusija raspolaže. „Rusija je dom *Ermitaža, Boljšog teatra* sa njegovim baletom, Čehova, Dostojevskog, Maljeviča, Čajkovskog i Bulgakova“, kaže se u izvještaju. Osim toga, agencija priznaje i nespornu ulogu Rusije u borbi protiv međunarodnog terorizma (DAEŠ-a) u Siriji, što je takođe „imalo pozitivan efekat“ o imidžu države u svijetu. Rusija je, prema mišljenju britanskih eksperata, najbolji rezultat pokazala u diplomatiji i borbi protiv globalnih izazova a, kako se dodaje, preuzela je i vođstvo sa drugim velikim silama u uspostavljanju dijaloga u rješavanju pitanja globalne bezbjednosti. Ruski eksperti ističu da su faktori „meke sile“ odigrali veoma veliku ulogu protiv politike izolacije koju je inicirao Obama, a na kraju su i SAD priznale da je ta politika propala – više na: *The Soft Power 30, A global ranking 2018*, USC Center on Public Diplomacy, London: <https://softpower30.com/> I na: <https://rs-lat.sputniknews.com/> 14. 5. 2019.

¹⁴ U komentaru objavljenom 31. marta 2019. film se istovremeno stavlja u kontekst „meke sile“ Rusije. *Tajms* čak na izvjestan način poziva na cenzuru

vani, postoji Francuski kulturni centar (CCF) koji promovira vrijednosti francuske kulture i jezika. Veoma značajnu ulogu u međunarodnim odnosima imaju informativno-propagandne ustanove koje su u većoj ili manjoj mjeri vezane za vlade svojih zemalja. Jedna od takvih specijalizovanih ustanova je Informativna agencija SAD (US Information Agency) koju je osnovalo Ministarstvo inostranih poslova (Department of State) i Savjet za nacionalnu bezbjednost (NSC) 1953, kao nastavljajući Odjeljenje ratnih informacija (OWI). Agencijska odjeljenja su integralni dio američkih ambasada i konzulata širom svijeta pod nazivom Informativni servis SAD (USIS). Agencija objašnjava politiku američke vlade i način života i američku kulturu.¹⁵ Republika turska također promovira svoju meku moć u okolnim regionima, kako preko svojih serija, filmova, muzike, kurseva jezika, tako i institucionalno preko državne agencije TIKA, instituta Junus Emre i sl.

Početak novog milenijuma rukovodstvo Kine je zaključilo da globalna tržišna moć i njena uloga „motora svjetskog ekonomskog razvoja“ nisu više dovoljne da se istakne novi zahtjev za samouvjereno globalno rukovodstvo. Iz tog razloga se krenulo sa izgradnjom *Ruan Shili*, kako se na kineskom kaže „soft

filma, navodeći da je „Putinov režim poznat po svojim propagandnim kampanjama koje pravdaju drastične akte nasilja nad malim nacijama i narodima bez zaštite“ i da je „vreme da se na to stavi tačka“, jer „kad se laž zaodene u istinu u opasnosti su život i sloboda“. Film *Balkanska međa*, koji je nedavno premijerno prikazan u Rusiji i Srbiji, govori o desantu na Prištinski aerodrom, kada je ruska jedinica iz sastava Sfora zauzela aerodrom Slatina neposredno po potpisivanju Kumanovskog sporazuma. – <https://www.rferl.org/a/russian-film-balkan-line-pristina-airport> 17.5.2019.

¹⁵ Propagandnom djelatnošću bave se i mnogobrojne institucije i organizacije, kakve su recimo Rokfelerova, Fordova i Kaplanova fondacija iz SAD, Adenauerov i Nakmanov fond iz Njemačke, zatim Huverov institut pri Stenfordovom univerzitetu, Aspenov institut i sl.

power“. Za Xi Jinpinga njena izgradnja postaje sastavni dio vladinog programa za „ponovno jačanje kineske nacije“. Termin *soft power* je moć privlačenja jedne države na osnovu njenih političkih vrijednosti, kulture i spoljnopolitičkog nastupa. Kada se uzmu u obzir kineski grubi nastupi i teško izvoziv jezik i kultura, nije ni čudo što izgradnja „soft powera“ komunističkoj jednopartijskoj Kini ne polazi baš od ruke. Ali, novac i volja za to postoje. Kina, prema navodima američkog eksperta za Kinu, investira oko 10 milijardi američkih dolara u izgradnju slike o svojoj zemlji kao svjetskom brendu, dok SAD za svoj imidž ulažu manje od 670 miliona dolara. Kineski novac dijelom ide i američkoj filmskoj industriji. Želi se ući u američku kulturnu izvoznu mašinu Hollywood. Kina je prisutna u filmskom biznisu SAD-a – američki lanac AMC Theatres sa 8.400 bioskopa pripada imperiji kineskog investitora Wanda. Kina osim investicione, sprovodi i medijsku ekspanziju u Africi, tako kineska državna televizija CCTV proizvodi lokalne TV programe iz Nairobija u Africi u 14 studija. Državna novinska agencija Xinhua tamo ima više od 30 dopisničkih studija, a planira se otvaranje 200 do 2020. godine. Privatni provajder *Star Times* sa sjedištem u Pekingu obezbijedio je TV dozvole u 16 afričkih zemalja i tamo emituje pet digitalnih programa. I najveća izdavačka kuća u Južnoj Africi, Independent Media od 2017. godine ima kineskog vlasnika.¹⁶ Kina sve više shvata važnost medija u savremenom svijetu i počinje da širi svoje medijsko prisustvo od SAD do Afrike. Kineska vlada je, kao dio širenja svog političkog i ekonomskog uticaja, nedavno počela da posvećuje pose-

¹⁶ U Africi kineske novinske agencije postaju sve popularnije. One su jeftine – za mnoge čak besplatne – i „bez ideologije“, tako barem kažu korisnici. Kina je pouzdan partner i prijatelj bez kolonijalne prošlosti, izjavio je predsjednik Namibije, Hage Geingob, u martu tokom državne posjete Pekingu. „Afrička javnost krikuje sve netačne tvrdnje o Kini“, izjavio je Geingob. – *Kina investira u globalni imidž* <https://www.dw.com/> 21. 5. 2018.

bnju pažnju povećanju svog uticaja u medijskom prostoru. Zapravo, Kineska centralna televizija je već stvorila brojne kanale za širenje svojih ideja među stranom publikom, emitujući već neko vrijeme svoje programe na francuskom, španskom, engleskom i ruskom jeziku. Kroz ove medijske izvore, Peking ne samo da pokušava da promoviše svoju nacionalnu kulturu i jezik, već je pokazao i snažan interes da stranoj publici saopšti sopstvene verzije političkih, ekonomskih i društvenih događaja koji se odvijaju na različitim kontinentima, obezbjeđujući tako protivtežu zapadnoj propagandnoj mašineriji.¹⁷

Brojna su istraživanja koja analiziraju odnose Holivuda sa Pentagonom i CIA. Tako Holivud snima filmove u trendu američke političke konjunktore i „korektnosti“, godinama pravi romantičarsku, ružičastu sliku američkih ratova, a američka armija reklamira holivudske filmove. Savršena simbioza Pentagona i američke industrije zabave. Holivud predstavlja „meku“ kulturnu dominaciju, a Pentagon (Ministarstvo odbrane SAD) i CIA su „tvrda“ dominacija. Naravno, radili su to i Nacisti (film *Trijumf volje*) i Sovjeti (Sergej Ajzenštajn), a danas

¹⁷ Primjetno je da Peking koristi različite strategije, uključujući širenje međunarodnog emitovanja, preduzimanje ospežnih reklamnih kampanja i infiltriranje u strane medije kako bi se širio kineski pogled na svijet. Zanimljivo je da je nedavno otkriveno da kineska vlada ulaže čak 1,3 milijardi dolara godišnje kako bi povećala globalno prisustvo kineskih medija. Kineska globalna televizijska mreža (CGTN) emituje se u 140 zemalja, a Kineski međunarodni radio na 65 jezika. Glavni cilj Pekinga iza ovih medijskih operacija jeste pokušaj da se poboljša javni imidž Kine i njenih političara na međunarodnoj sceni, ali i sticanje mogućnosti da se svijetu pruži objektivniji pogled na događaje koji se dešavaju unutar Kine. Kina povećava svoje medijske sposobnosti, jer pored već pomenutog Kineskog međunarodnog radija koji emituje program na 65 jezika, postoji i *Čajna voć* aplikacija za mobilne uređaje dostupna za preuzimanje u ukupno 30 zemalja. – više na: *Kineska globalna medijska ofanziva* <https://www.standard.rs/> 5. 6. 2019.

Ruska Federacija osnažuje svoju filmsku. Indijski Bolivud¹⁸ preuzima možda globalni primat u broju snimljenih filmova, turske ili latino serije osvajaju srca gledalaca, ruski filmovi možda imaju dušu i kvalitet¹⁹, ali Holivud i filmska industrija

¹⁸ Još tokom 2004. u Indiji je snimljeno više od 1.000 filmova (u odnosu na 739 u Holivudu), koji su zaradili 3,6 milijardi dolara (2,6 u Holivudu). Bolivud je termin nastao spajanjem imena gradova Bombaj (danas Mumbai) i Holivud, a odnosi se na indijsku filmsku industriju, koja se smatra najvećom na svijetu kada je riječ o broju snimljenih filmova i prodatih karata. Bolivudski filmovi su najčešće mjuzikli, a takvi filmovi zovu se još i masala filmovi, jer je „masala“ na indijskom „mješavina začina“. Indijski filmski magazin *Filmfer* osnivač je filmskih nagrada koje se dodjeljuju još od 1953. i koje su, po glamuroznoj ceremoniji dodjele, ekvivalent dodjeli „Oskara“. – više na: <http://www.znanje.org/> 15.4.2018.

¹⁹ Epizoda ruskog crtanog filma *Maša i medved* pod nazivom *Maša i kaša* sakupila je milijardu i 804 miliona pregleda i postala šesti snimak po gledanosti u istoriji Youtube, a mediji su ovaj serijal nazvali „demonstracijom Putinove meke sile“. Italijanski list *Il foljo* navodi da se nevjerovatan uspjeh animiranog filma *Maša i medvjed* najbolje može vidjeti u božićnom periodu, kada su trgovački centri prepuni lutaka, slika i igračaka posvećenih ovim animiranim junacima, a na televiziji se mogu pratiti najpopularnije epizode. Trogodišnja Maša, odjevena u tradicionalnu rusku nošnju, sa maramom na glavi, ušla je u domove djece u 120 zemalja svijeta. Animirani film preveden je već na 25 jezika, od SAD do Indonezije. U Americi, Maši glas pozajmljuje Isla Fišer, holivudska glumica. Godine 2015, animirani film *Maša i medvjed* dobio je nagradu Kids skrin awards za najbolju animaciju, a studio Animakord zaradio je 225 miliona dolara. Ta firma je osnovana 2008. i danas ima više od 100 saradnika i 70 animatora, a otvorila je kancelariju i u Kaliforniji. Dok se u svijetu zapadne medijske percepcije, medvjed (Rusija) najčešće predstavlja „kao zlo protiv kojeg se treba boriti“, istočnoevropska djeca u njemu vide onoga ko pomaže plavokosoj devojčici da nađe put do kuće – piše italijanski list. Više na: <https://www.blic.rs/vesti/svet/putinova-meka-sila-kako-je-jedan-crtani-film-otvorio-rusiji-vrata> 14. 5. 2019.

Zapada²⁰ je efikasnija u širenju „meke moći“, namećući kroz filmove, serije, muziku: jezik, modu, sleng, kulturu, umjetnost, sport – primamljivost i privlačnost zapadnih vrijednosti i načina života, što svjesno ili podsvjesno utiče na konzumente ove industrije. Ideja meke sile bila je uključena u plan ruske spoljne politike 2013, a u martu 2016. načelnik Generalštaba Rusije, V. Gerasimov, izjavio je da je „tradicionalnim vojnim metodama nemoguće odgovoriti na slične spoljne prijetnje; njima se može suprotstaviti samo istim hibridnim metodama“. Pa tako i „tvrda moć“ ima značajan „meki“ efekat: jer pokazuje odlučnost, umijeće, pravičnost i efikasnost u primjeni vojne sile, čime izaziva poštovanje i uvažavanje kod kuće i u svijetu.

²⁰ Bivši sovjetski predsjednik, Mihail Gorbačov, rekao je da događaji predstavljeni u britansko-američkoj *Černobilj* televizije HBO ne odgovaraju u potpunosti stvarnosti. Prema riječima Vladimira Monahova, direktnog učesnika u radu na ublažavanju posljedica katastrofe i predsjednika moskovskog saveza „Černobilj“, mnogi stvarni događaji u seriji su iskrivljeni. „Prikazani su mnogi stereotipi, tipični za zapadnjačku predstavu o Sovjetskom Savezu“, tvrdi Oleksij Breus, član osoblja elektrane u vrijeme havarije. „Velike šolje, votka, KGB svuda.“ Stranka Komunisti Rusije obratila se Ruskoj agenciji za nadzor medija („Roskomnadzor“) sa zahtjevom da ograniči pristup američkoj TV seriji *Černobilj*, u kojoj je, prema njihovom mišljenju, tragedija postala predmet ideološke manipulacije od strane televizijskog kanala HBO. Oni smatraju da su „motivacija, akcije aktera serije, priroda međusobnih odnosa u institucijama i kolektivima i moralna klima u sovjetskom društvu apsolutna laž. Serija o dramatičnim događajima koji su se dogodili u aprilu 1986. godine, predstavlja ideološko sredstvo, napravljeno da okleveta i demonizuje predstave o sovjetskoj vlasti i sovjetskom narodu“, navodi se u saopštenju stranke. Predstavnici stranke smatraju da bi „Roskomnadzor“ trebalo da blokira pristup seriji na svim pretraživačima i resursima, a „protiv režisera, scenariste i izvršnog producenta serije trebalo bi pokrenuti krivične postupke na osnovu Člana 129 Krivičnog zakona Ruske Federacije za javnu klevetu“. – više na: <https://rs.sputniknews.com/> 13. 6. 2019.

Indirektno propagandno djelovanje u političkom životu Crne Gore

Krize su zakonomjeran društveni fenomen, pa zato imaju strateški značaj. Kako je isticao F. Brodel: „Istorija se pojavljuje pred nama kao niz kriza, između kojih postoje neka- kvi tragovi ravnotežnih perioda“. Na osnovu prvih društvenih organizacija uočene su tendencije upravljanja i učenja na kriz- nim situacijama. Teritorija, plemenski jezik, upućenost jednih na druge iz ekonomskih i odbrambenih razloga – predstavljali su presudne kohezivne faktore za stvaranje trajnijih oblika društvene organizacije. Pleme je organizovana zajednica sta- novnika koji žive na određenoj teritoriji, imaju zajedničke obi- čaje, jezik, vjeru, tradiciju i zajedničku plemensku svijest, atri- bute koji ih tijesno povezuju u jedinstvenu cjelinu, društvenu i teritorijalnu. Pleme je predstavljalo vojnički, politički i eko- nomski kolektiv. Plemenski starješina sa svojim užim krugom predstavljao je prve oblike organizovane vlasti. Savez većeg broja plemena koji u dužem periodu obitavaju na istoj teritoriji vremenom, sporazumno ili osvajanjem, stvaraju zajedničku državnu organizaciju ali i osobenu kulturu.²¹ Ubjeđivanje je staro koliko i čovjek, pa ne čudi što su se kroz istoriju razvoja ljudskog društva, pojedinci ili grupe otimali za moć nad kon- trolom masa ili vladanja pomoću ideja, religije, medija. Vještina te kontrole značila je sposobnost upravljanja emocija- ma, stavovima i ponašanjem ljudi, omogućavajući vlast manji- ne nad većinom.

²¹ Šarl Senjobs ističe: „da skup plemena koja se pokoravaju istoj vlasti, čine narod u užem smislu...“ – više u: Usporedna istorija evropskih naroda, (2013), Dereta, Beograd, str. 28.

Cilj propagande je da utiče na mišljenja i ponašanje ljudi. Propaganda proizvodi određene socio-psiholoske posljedice i teži da prodre do najdubljih slojeva čovjekove psihe i da djeluje na segmente koji se najčešće ne mogu racionalno kontrolisati. Ukazano je da se prema vrsti i sadržaju koji se koristi, propaganda može podijeliti na direktnu i difuznu (indirektnu i odloženu). Odloženom propagandom se u prvom redu stvaraju određeni psihološki uslovi koji olakšavaju primanje propagandne poruke, ali se u početnom periodu ne eksplicira neposredna veza između propagandne aktivnosti i kasnijeg otvorenog iznošenja političkih ciljeva. Difuzna propaganda ima „širok spektar raznovrsnih nepolitičkih sadržaja u nepolitičkoj formi, ali sa političkim ciljem: da se postigne opšti pozitivan odnos prema osnovnim karakteristikama društva, institucijama i sl, a time i prema značajnim političkim subjektima i njihovim idejama i politici. Ona se naziva još i prepropaganda, subpropaganda ili sociološka propaganda. „Njome se promovišu bitne karakteristike određene zajednice, društvene vrijednosti, ostvareni ekonomski, kulturni, sportski i drugi rezultati, događaji od opšteg značaja, značajne istorijske ličnosti“, a sve u cilju svojevrzne pripreme terena za određenu politiku i ideje. Ona djeluje na duži rok i proizvodi trajnije efekte, cilja na dublje nivoe ljudske psihe, na duboko ukorijenjene stavove, kolektivne predrasude i nema konkretne, trenutne političke ciljeve ili barem oni nisu odmah uočljivi. Ona je prema Z. Slavujeviću: „samo drugačiji oblik i njoj prilagođeni sadržaji političke propagande: opšti politički ciljevi se ne propagiraju otvoreno i direktno eksplicitnim sadržajem poruke, svijet se ne uverava direktno u progresivnost političkog sistema, partije, vlade, lidera, ispravnost njihove politike, ideja, stavova i sl – već posredno isticanjem markantnih rezultata koje ostvaruje zajednica, vlada, institucija što treba da doprinese afirmativnom

odnosu prema vlasti. Radi se na stvaranju opšte povoljne klime u javnom mnjenju, o formiranju prilagodljive strukture ličnosti, o svojevrsnoj ‘pripremi terena’ za direktniji, trajniji i otvoreniji vid propagandnog djelovanja. Dakle, radi se na pripremanju pojedinca ili grupe da kasnije lakše prihvati konkretnije političke sadržaje postizanjem opšteg pozitivnijeg odnosa prema sistemu, ideji, politici“ (2005: 16)²²

Kaže se da je propaganda koja liči na propagandu – trećerazredna propaganda. Stoga su, smatrajući za potrebno, već pomenute vrste propagande (difuzna, indirektna, odložena) izdvojeni u ovom poglavlju. Direktno i otvoreno propagiranje političkih ideja i stavova je u dosadašnjem radu predstavljen kao osnovni vid propagandnog djelovanja u Crnoj Gori. Međutim, iako su oblici difuzne propagande karakterističniji za društva sa dužom tradicijom političkog pluralizma i razvijenijim perfidnijim vidovima persuazivne djelatnosti, ipak ni prostor Crne Gore nije ostao imun na njihovu upotrebu. Naročito se to manifestovalo nakon razdora u vrhu vladajuće DPS 1997. godine i sve većim otklonom od vlasti u Beogradu. Stvaranjem široke koalicije i dobijanjem podrške od strane dotadašnjih opozicionih činilaca u političkom životu Crne Gore koji su se deklarirali za njeno osamostaljenje, i sama

²² Do određene mjere slično značenje ima i ranije pomenuti pojam *subpropagande*, a pod tim se podrazumijeva širenje određene ideje u dužem razdoblju, a koja nije bliska određenoj javnosti. To je proces stvaranja određene psihološke podloge koja olakšava komunikaciju i spremnost da se prihvati neki sadržaj koji u datim, realnim okolnostima nema kritičnu većinu pristalica. U toj funkciji, objavljuju se knjige, bilteni, održavaju konferencije, daju stipendije, finansiraju istraživački projekti, stvaraju lični kontakti. Ta djelatnost često i nije neposredno propaganda, koliko je u funkciji olakšavanja prihvaćanja eventualne propagandne poruke.

dotadašnja projugoslovenska politika vladajuće elite je morala da se mijenja. Zadobivši povjerenje građana i apsolutnu vlast na izborima krajem 1996. godine na očuvanju SRJ i zajedništva sa Srbijom, a i primorana da od sebe ne odbije birače koji su se projugoslovenski profilisali, u atmosferi borbe „za svaki glas“, DPS je nastojala da se održi balansiranjem među svojim, tako raznolikim glasačkim tijelom.²³ Otklonom od politike vlasti u Beogradu, vezujući se sve više za protivnike S. Miloševića, mijenjali su se i dotadašnji stavovi u pogledu državno statusa Crne Gore. Koristeći se indirektno-propagandnim djelovanjem i difuznom propagandom, polako se u javnosti pripremao teren za prihvatanje ideje nezavisnosti, dugo godina svojevrsne tabu teme, „satanizovane“ od strane DPS-a. U tom cilju, fokusiralo se na izmjenu dotadašnje preovlađujuće svijesti većine građana. Javno se i dalje deklarirajući za državnu zajednicu sa Srbijom, osnivanjem novih i podržavanjem već postojećih organizacija i institucija koje su propagirale crnogorski nacionalni identitet, njegovu različitost od srpskog i minimizirajući *srpski bit* u Crnoj Gori²⁴, nastojao se

²³ Penetracija srpskog nacionalizma u Crnoj Gori (1987, 1988. i nadalje) intenzivira se i preko manifestacije „Grad tetar“ u Budvi, odnosno Trga pjesnika. Još tokom burnih 1988, 1989, 1990. godine, putem državne štampe su plasirani razni feljtoni, razgovori, teme (poput feljtona o Golom Otoku, Milovanu Đilasu, „Velikoj Albaniji“, o tzv. komunističkim „lijevim greškama“ u Crnoj Gori, Brionskom plenumu, o životu i življenju supruga Josipa Broza, Edvarda Kardelja, Aleksandra Rankovića i dr) a što je trebalo da predstavlja svojevrsnu pripremu javnosti za određenu planiranu politiku.

²⁴ U izjavi za radio *Slobodna Evropa* predsjednik organizacije Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, koja je inače okupljala određeni broj crnogorskih intelektualaca, rekao je da je Mitropolit Amfilohije Radović: „postao najobičniji propagandista militantnog velikosrpsstva u Crnoj Gori“ i da bi „Crna Gora morala iznaći neke odbrambene mehanizme od Srpske

pripremiti teren za ideju nezavisnosti oštrim napadima u prvom redu Mitropolije SPC.²⁵

Fokusirajući se na pitanja crkve, jezika, istorije i kulture, nastojalo se takođe i skrenuti pažnja sa tema ekonomije, šverca, kriminala i sl. koje su inače predstavljale omiljene teme opozicije, rabljene kako u javnosti i medijima, tako i u crnogorskom parlamentu. U težnji da veliki dio glasača ne popusti protivničkom bloku koji ih je optuživao za separatizam i antisrpstvo i shvatajući moć i važnost crkve kao institucije u narodu i javnosti koristila se svaka prilika da se javnom mnjenju prikaže međusobni dobar odnos vlasti i Mitropolije crnogorsko-primorske.²⁶ U tom pogledu se može i shvatiti i susret vrha DPS-a u pravoslavne crkve koja je najmilitantniji odred velikosrpstva ovog trenutka u Crnoj Gori“. Takođe je povodom proslave godišnjice Podgoričke skupštine, kojom prilikom je pored Mitropolita Amfilohija govorio i akademik Milorad Ekmečić izjavio da je „Ekmečić teoretičar novijeg srpskog fašizma i inspirator rata u Bosni po Čosićevom napatku i drugim očevima velikosrpstva“ (*Pobjeda*, 28. novembar 2000, str. 3).

²⁵ „Hoće li Crnogorci zadržati crte nadmoći plemensko plemićke duhovne aristokratije i jesmo li kao pojedinci autoritarni a kao narod demokrate? – samo su neka od pitanja kojima se bavi poznati crnogorski neuropsihijatar Todor Baković i tadašnji direktor Saveznog zavoda za zdravlje, koji u intervjuu za *Pobjedu* između ostalog kaže: „Crnogorac diše u dubokim amplitudama. Dugi muk pa nagli skok. Upravo ovih godina, Crnogorac se budi iz prošlosti koja ga je pripitomila i prevarila. Umjesto toga, on sve više počinje da osvaja neslućene prostore budućnosti. Počinje da se navikava na nju, jer ga ona strpljivo već dugo čeka“ (*Pobjeda* 12. april 1998, str. 7). Ovakvi i slični tekstovi i izjave išli su u prilog propagiranja samosvojnosti, specifičnosti i snage crnogorskog etnosa.

²⁶ „Činjenica da u Crnoj Gori građani imaju najviše povjerenja u crkvu, sociološki posmatrano, posljedica je krize društva i države, odnosno osjećaja nesigurnosti, s jedne, i patrijahalnog obrasca života i kolektivističkog duha, s druge strane. U takvim uslovima, religija, u ovom slučaju crkva, dobija inte-

jeku razdora u vrhu stranke sa Patrijarhom Pavlom, prisustvovanje nalaganju badnjaka na Cetinju 1998. zajedno sa Mitropolitom crnogorsko-primorskim Amfilohijem, finansijska potpora obnavljanju crkava i manastira po Crnoj Gori i drugo.²⁷ „Crkva je odvojena od države i sama određuje svoju organizaciju i način rješenja crkvenih poslova, država materijalno pomaže crkvu, međutim ne prosuđuje koja je crkva legitimna“ kazao je F. Vujanović, komentarišući odnos državnih organa prema crnogorskoj autokefalnoj crkvi.²⁸ Međutim, grativnu funkciju, a poprima i kompenzatorsku, odnosno, nadopunjuje ono što ljudima nedostaje a poboljšava i komunikativnu funkciju. Crkva tako postaje mjesto okupljanja. Psihološki je ljudima potrebno da u nešto vjeruju, pa bilo to sveto ili svjetovno. To je bijeg od samoće i usamljenosti. To je i posljedica jednog kolektivističkog duha, koji je okrenut prema takozvanim kolektivnim ideologijama. To znači, ako je vjera u komunizam dovedena u pitanje, odnosno ako je on propao kao sistem, onda se traži vjera u nešto drugo. Narod traži da vjeruje u nešto. Komunisti su vjerovali u društvo jednakosti i visoke solidarnosti. Onda su društvo i taj sistem propali, a najbliža ideologiji i takvom kolektivističkom duhu je crkva. Ali taj fenomen, pokazuje se, ostaje trajno kod ljudi. Komunizam i hrišćanstvo imaju neke zajedničke vrijednosti kao što su solidarnost i jednakost“ (Č. Čupić, *Dan*, 15. decembar 2008).

²⁷ Ministar vjera u Vladi RCG, S. Tomović je između ostalog istakao: „Nikada u Crnoj Gori nijesu postojale dvije pravoslavne mitropolije. Ni ustavno ni kanonski ne mogu postojati dvije, već samo jedna. Vlada Crne Gore i državni organi u cjelini podržavaju Crnogorsko-primorsku mitropoliju na čelu sa njegovim preosveštenstvom Amfilohijem“ (“Jedna je pravoslavna crkva“, *Pobjeda*, 30. oktobar 1998, str. 3).

²⁸ „Država je ipak dužna da poštuje kanonsko pravo, a po tom pravu je legitimni predstavnik pravoslavlja na prostoru Crne Gore Mitropolija crnogorsko-primorska koju smo dužni da poštujemo (i nju i njenu imovinu) i pomažemo, kao i islamsku vjersku zajednicu i Katoličku crkvu, u smislu ustavno definisane obaveze.“ premijer F. Vujanović na tribini Saveza studenata. (*Pobjeda*, februar 1999, str. 3) .

usljed pritiska indenpendistički profilisanih saveznika i sve većeg zaoštavanja odnosa sa Beogradom, pripremana je podloga za izmjenu preovlađujuće atmosfere i stavova građana. Registrovanje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve (CPC) u Centru bezbjednosti Cetinje januara 2000. godine i njeno javno podržavanje trebalo je da zadovolji želje koalicionih saveznika, ali i da predstavlja svojevrsan vid političkog pritiska na Mitropoliju SPC u Crnoj Gori.²⁹ Državni mediji su se potrudili da u žižu javnosti postave ovo pitanje.³⁰ Balansiranje između dvije crkve od strane vlasti nastavilo se i dalje, s tim što je vremenom primat sve više davan CPC. Tako su tradicionalnom nalaganju badnjaka početkom 2000. godine ispred manastira Svetog Petra Cetinjskog prisustvovali i predsjednik Skupštine RCG, S. Marović, potpredsjednik Skupštine RCG, P. Popović, ministar vjera, S. Tomović i ministar pravde, Dragan Šoć. „Crkveno pitanje“ od strane vlasti se svodilo na

²⁹ *Pobjeda* je odmah, 20. januara 2000, na naslovnoj strani objavila naslov u kojem se kaže da je prvi put poslije 80 godina Crnogorska pravoslavna crkva održala liturgiju u selu Očinići povodom praznika, uz komentar da su Očinići vratili svoje hramove CPC, a tadašnji predsjednik RCG je tim povodom izjavio: Budući da je registrovana CPC moje čestitke će sasvim razumljivo ići i na tu adresu. Uputio sam čestitku Mitropolitu crnogorsko-primorskom koji je oficijelni predstavnik pravoslavne crkve u Crnoj Gori, odnosno, Crnogorsko-primorske mitropolije (*Pobjeda*, 21. januar 2000, str. 3).

³⁰ Državni dnevni list *Pobjeda* od 4. decembra 2000. prenosi komentare agencije Montena-faks u kojima se između ostalog kaže „da je minulih nedjelja i mjeseci, Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, samo u cetinjskoj opštini, odlukom mještana tamošnjih sela, vraćeno oko 30 crkava koje su nasilnim ukidanjem Crnogorske pravoslavne crkve 1920. godine – nakon prisajedinjenja Crne Gore Srbiji – do sada bile pod upravom Srpske pravoslavne crkve koja inače ne priznaje postojanje Crnogorske pravoslavne crkve obnovljene na Cetinju 1993. godine.“ (*Pobjeda*, 4. decembar 2000, str. 4).

svojevrstu podjelu „nadležnosti“, dio vladajuće elite je davao izjave u prilog CPC, a drugi dio u prilog Mitropolije SPC.³¹ Tadašnji ministar prosvjete i nauke u Vladi RCG D. Kujović, ocijenio je da je „obnavljanje CPC dio procesa sticanja samosvijesti Crnogoraca o pripadnosti jednom narodu, jednoj državi i jednoj naciji. Postojanje CPC je sasvim prirodno i to pripada Crnoj Gori, kao staroj državi i Crnogorcima kao narodu i naciji“ (Pobjeda, 31. decembar 1999, 1, 2 i 3. januar 2000, str. 3).

Sa druge strane, opozicija je takođe nastojala da preko vjerskih manifestacija, praznika, „crkvenih pitanja“ ostvari političke poene. Prosrpska opozicija je tako polazila sa stanovišta zaštite srpskih prava u Crnoj Gori i kao zaštitnik prava Mitropolije crnogorsko-primorske SPC. Tako je u Podgorici je 13. januara 2000. godine, na Trgu Ivana Milutinovića, opoziciona SNP organizovala, kako je službeno najavljeno, „narodno veselje povodom dočeka Srpske pravoslavne nove godine, pod nazivom *Bože dragi, svjetla praznika 2000. godine*. Neposredno ispred bine povremeno su se čula klicanja S. Miloševiću, Srbiji i

³¹ U prilog izrečenim konstatacijama slijede dvije oprečne izjave iz vrha crnogorske vlasti: „Država je obavezna da poštuje ustavno opredjeljenje koje podrazumijeva poštovanje kanonskog prava. Dakle, država ne može reći koja je crkva kanonski legitimna već mora konstatovati stanje koje je već kanonski verifikovano. Legitimni predstavnik pravoslavlja u Crnoj Gori kanonski je Crnogorsko-primorska mitropolija a da se sa aspekta onoga šta je posjed crkve mora poštovati i imovina te crkve.“ riječi su predsjednika Vlade Crne Gore Filipa Vujanovića u obraćanju parlamentu, (Pobjeda, 22. decembar 2000, str. 2). Predsjednik RCG Milo Đukanović, gostujući na Univerzitetu Crne Gore, rekao je između ostalog: „Ni jedna crkva nema tapiju na Crnu Goru, pa nema ni pravo da traži od državnih organa da oni arbitriraju u korist ove ili one crkve. Crkve osnivaju ljudi, a ne mogu crkve upodobljivati ljude za svoje potrebe“ (Pobjeda, 21. decembar 1999, str. 3).

Jugoslaviji (*Pobjeda*, 14. januar 2000).³²

Ulaskom u korjenite reforme obrazovnog sistema, u prvom redu jezika i istorije, prepoznavala se težnja ka indoktrinaciji, prije svega omladine, ka uticanju na emocije potenciranje patriotizma, ljubavi prema Crnoj Gori, njenoj viteškoj istoriji, njenom značaju u međunarodnim odnosima i sl. „Decenijama je kroz obrazovanje projektovano poricanje svega što je crnogorsko, a u školskim udžbenicima smišljeno ignorisane činjenice ili su pak iskrivljavane radi negiranja crnogorskog nacionalnog bića, države i suštine crnogorske istorije“ izjavio je tim povodom ministar prosvjete i nauke Crne Gore D. Kujović (*Pobjeda*, 1. decembar 2000, str. 5).³³ Brojne postojeće i novoosnovane organizacije, udruženja, izdavačke kuće, kulturno-umjetničke manifestacije i sl., uz medijsku podršku i prostor koji im je omogućavala vlast, propagandno su djelovali u cilju nametanja i stava o nemogućnosti daljeg života sa Srbijom i o potrebi za osamostaljenjem i izlaskom iz SRJ. Metoda balansiranja na problemu dihotomije crnogorstva i srpstva tekovina je komunističke tehnologije vladanja koju

³² U prilog konstataciji da se prosrpska opozicija u Crnoj Gori postavljala kao zaštitnik prava SPC govori i tadašnja izjava Z. Žižića potpredsjednika SNP-a. „Vaskršnjim ukazom Mila Đukanovića, nekanonska, navodna Crnogorska pravoslavna crkva promovisana je u zastupnika vjerskih osjećanja crnogorske vlasti. U ovom slučaju moglo bi se reći da su našli crkvu gdje će da se mole“ (Press konferencija 3. maja 2000. godine, *Pobjeda*, 4. maj 2000, str. 6).

³³ Ministar Prosvjete u Vladi RCG D. Kujović je još nešto ranije istakao da „kritičko preispitivanje programa i udžbenika istorije nije samo postulat vremena, već oslobađanje od naslaga koje mogu biti zaklon razgovjetnom posmatranju istorije. Nastava istorije je bitan činilac u konstituisanju nacionalnog identiteta i zbog toga se mora osloboditi negativnih stereotipa u odnosu na druge narode koji vode etnocentrizmu“ (*Pobjeda*, 2. februar 2000, str. 5).

iskazuje stav M. Đilasa: „Za Crnu Goru je najbolje stanje ravnoteže. Jer, ona je kao klatno. Ako je gurneš prema crnogorstvu, ona će se vratiti prema srpstvu. i obratno“ (prema M. Bulatović, 2004: 169). Međutim, poslijeratna komunistička elita je povodeći se motom „republika jednako nacija“, nastojala da osnivanjem institucija koje su se bavile proučavanjem i prezentovanjem istorije i kulture Crne Gore daju doprinos isticanju njene samosvojnosti. Institucije, poput Akademije nauka, Univerziteta, Istorijskog instituta, i druge, dale su nemjerljiv doprinos afirmaciji kulturno-istorijske baštine Crne Gore.³⁴ Istorija, kao dio obrazovanja i kolektivnog sjećanja jednog naroda, takođe je predstavljala teren za prikriveno propagandno djelovanje.

Simptomatična je „upotreba“ intelektualaca, raznih publicista, stručnjaka i eksperata za pojedine oblasti, istoričara, književnika, analitičara, ljekara i sl. u potkrepljivanju i davanju legitimiteta određenom političkom stavu, programu, ideji. Tako je do druge polovine 90-tih bilo unosno „igrati na kartu

³⁴ Takođe se i Petar II Petrović Njegoš sagledava kroz prizmu važeće komunističke politike: „Dužni smo da tumačenje njegovog djela, pjesničkog i državničkog, oslobodimo balasti romantičarske i folklorne naivnosti, pravoslavne i građanske mitomanije“ riječi su Veljka Milatovića na otvaranju Njegoševog mauzoleja 1974. godine, (*Pobjeda*, 1. avgust 1974, str. 2). Na V kongresu Kominterne 1924. godine donesena je Rezolucija o razbijanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i stvaranju nezavisnih republika. Na IV kongresu KPJ 1928. u Drezdenu u Rezoluciji o stvaranju nezavisne Crne Gore stoji: „Partija će najpotpunije pomagati sve akcije masa koje vode ka obrazovanju nezavisne Crne Gore“. Tito iz Pariza piše 1937. godine Milovanu Đilasu u Jugoslaviji: „Nije sada vrijeme diskutovati o tome da li postoji u Crnoj Gori nacionalno pitanje ili ne“ Josip Broz Tito, *Sabrana dela*, tom III, Beograd 1977. str. 140–141“ (prema V. Jovičević, B. Aleksić, *Crnogorsko pitanje*, Svetigora, Cetinje, 2003, str. 8).

srpstva“, zajedništva sa Srbijom, tema o Kosmetu, jugoslovenstva i sl. Početak novog milenijuma je nametao i nove intelektualne obrasce u skladu sa novoproklamovanom politikom vladajuće elite. U tom kontekstu su teme Prevalitane, srednjovjekovne Duklje i Barske nadbiskupije, kraljevine Crne Gore, 1918. i 1919. godine (Podgorička skupština i Božićna pobuna), Petrovdanske skupštine zelenaša 1941, pitanja crnogorske crkve, crnogorskog jezika, crnogorske kniževnosti i sl, postale veoma „profitabilne“ i zahvalne za eksploataciju. Podržavanje publikovanja brojnih historiografskih izdanja koja su se bavila pitanjima iz bliže istorije Crne Gore, njihovim promovisanjem, davanjem u udarnim terminima u medijima mjesta za reportaže sa brojnih tribina, skupova, intervjua, književnih susreta i sl., nastojalo se svakodnevno uticati na stavove javnosti.

Nakon stvaranja nove politike od razdora u vrhu vlasti 1997. godine nastojala se kreirati nova ideološka matrica i nacionalna svijest. Persuazivna aktivnost za crnogorsku nezavisnost zasnivala se na društvenim, istorijskim i kulturološkim vrijednostima i specifičnostima, putem postepenog uvođenja crnogorskih posebnosti od promjena državnog grba, zastave, himne, izmjene naziva srpskog u maternji jezik u obrazovnom procesu, davanja prostora u javnosti organizacijama poput CPC, DANU i dr. Ko kontroliše prošlost, kontroliše i budućnost. Ko kontroliše sadašnjost, kontroliše i prošlost – jedna je od davno izrečenih sentenci koja bi se mogla uzeti kao adekvatna za karakterisanje pomenutih procesa kojima je na ruku išao uvreženi tradicionalizam.³⁵ Prema Č.

³⁵ „Jer sa stanovišta propagande nije važna teorijsko-saznajna vrijednost ideja (i ideologija), već njihova praktična moć da orijentišu i kontrolišu ponašanja masa.“ (Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1997. str. 176).

Čupiću (2002: 155) „tradicionalizam karakteriše zatvorenost zajednice ili društva, jaka grupna homogenizacija (stalno forsiranje osjećaja ugroženosti), orijentacija na primarne grupe (porodicu, bratstvo, pleme, narod, naciju), kolektizam, antiindividualizam i antiintelektualizam“. Davanjem određenog resora, ministarstva, ustanove, preduzeća u svojevrsni „feud“ koalicionim partnerima u vlasti (poput Univerziteta, Direkcije za nekretnine, Aerodroma Crne Gore, Fonda zdrastva i dr – SDP-u), vršeno je, kako po vertikali, tako i po horizontali, upošljavanje stranačkih kadrova i snažno indukovanje preko njih željenih stavova i percepcije. Slična tehnologija je primjenjivana na lokalnom nivou od strane opozicionih koalicija. Takođe i korišćenje i potenciranje identitetskih podjela i pitanja korišćeno je za skretanje pažnje javnosti sa većih, aktuelnih problema. Na taj se način, stvaranjem nove, „goruće“ teme, pažnja javnosti odvlačila od nekog ozbiljnijeg pitanja čije su negativne posljedice i konotacije na taj način amortizovane i „stavljane pod tepih“. Tzv. „politički reket“ i svojevrsno „trgovanje informacijama“ (političkim i ekonomskim) koje su često na ivici zakona i etičkih normi. Zadržavanja određenih „vrućih informacija“, njihovo plasiranje kada je to „potrebno“, kreiranje afera, dizanje „medijske prašine“ u svrhe skretanja pažnje javnosti sa važnijih, ali ipak „neodgovarajućih i bolnijih“ tema.

Putem upotrebe prikrivenog propagandnog djelovanja pripreman je, dakle, teren za realizaciju određenih političkih koncepcija i ideja. Vlast je nastojala da u javnosti oformi svijest zahvaljujući kojoj bi te ideje bile podržane i prihvaćene. Sa druge strane, opozicija s obzirom na svoj opozicioni status nije mogla priuštiti sebi toliki prostor za difuznu propagandu, već se prvenstveno fokusirala na vidove otvorene propagande

kojima je nastojala animirati javnost i potencijalne glasače. Vlast se, zahvaljujući logistici i infrastrukturi, kao i svojevrsnoj simbiozi sa brojnim organizacijama i udruženjima sa kojima je povezivao zajednički cilj – osamostaljenje i nezavisnost, mnogo efikasnije koristila difuznim propagandnim djelovanjem. Na ruku joj je išao mnogo širi manevarski prostor, aktivnosti brojnih organizacija koje su se deklarirale kao nevladine, politička podrška i ugled koji je uživala kod relevantnih međunarodnih faktora, oreol demokratske oaze u tadašnjoj SRJ i dr.

SPC U CRNOJ GORI – DRŽAVA U DRŽAVI

Dušan Ičević

There is no other example in the world where in one country the leading Church is from another country. Orthodox churches are autocephalous in their home national states. The present Metropolitanate of Montenegro and the Littoral headed by Amfilohije Radović is a branch and exponent of a foreign country and church. The Serbian Orthodox Church in Montenegro acts contrary to the Constitution as a State within the State, since it has its population, followers, territory, and it also proclaimed that Montenegro is the property of the Serbian Orthodox Church. Although as part of the Serbian Orthodox Church it is subject to the Serbian Patriarchate in Belgrade, the Serbian Orthodox Church in Montenegro is simultaneously a State above the State: it does not respect the laws of Montenegro, operates contrary to the laws and regulations of the state where it provides service, refuses to execute the orders of public authorities.

U svojim knjigama o crnogorskoj naciji raspravljam o ponašanju Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori kao *države u državi*. Spomenuto u *Crnogorska nacija*¹, navodim u *Crnogorska nacija: u izboru*, kontekstualno u *Zlousti „vjeropoučitelj“*² i u tekstu *SPC u Crnoj Gori: država u državi*, u rukopisu knjige *Crnogorska držav(ostvor)nost: u razvoju koju pripremam za štampu*.

¹ Dušan Ičević, *Crnogorska nacija*, Forum za etničke odnose, Beograd 1998, str. 164; drugo izdanje, i elektronsko, Beograd 2015, str. 240.

² Dušan Ičević, *Crnogorska nacija: u izboru*, autorovo izdanje, Podgorica 2017, str. 266–270.

I

U svijetu nema primjera da je Crkva strane države vodeća u drugoj državi.

Pravoslavne crkve su pomjesne/nacionalne crkve u svojoj državi. Sadašnja Mitropolija crnogorsko-primorska na čelu sa Amfilohijem Radovićem je ekspozitura i eksponent strane države i crkve, čiji je centar u drugoj nezavisnoj državi, znači – crkva tuđe države.

Patrijaršija Srpske pravoslavne crkve je u Republici Srbiji. Ogranak SPC je Mitropolija crnogorsko-primorska. Zaostatak je priključenja Crnogorske crkve novostvorenoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi iz 1920. godine. Dvije eparhije SPC: Budimljanska i Hercegovačka, odnosno Budimljansko-nikšićka, odnosno budimljansko-nikšićka, zahumsko-hercegovačka i mileševska, nalaze se u Crnoj Gori, što je preostatak teritorijalnih pretenzija Srbije da širi svoju crkvu na prostore koje smatra svojima, i, kada ureba, može da ih „punopravno“ pripoji.

SPC u Crnoj Gori jeste *Država u državi* u poznatim osnovnim svojstvima, pošto ima:

stanovništvo, svoju pastvu, *teritoriju*, „svoju“ imovinu uzurpiranu nakon ukidanja crnogorske države i pripajanja Crnogorske crkve novonastaloj Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Proglasila je da je Crna Gora *meteh* SPC,

vlast, u kojoj je hijerarhijski, na čelu sa mitropolitom samostalna, iako je u sastavu Srpske pravoslavne crkve podložna Srpskoj patrijaršiji u Beogradu.

Poglavar crkve biva i vrsta Poglavnika države koji neprikosnoveno upravlja.

Tvrđenje da je SPC u Crnoj Gori *država u državi* sa više izvedenica formalno je oprečna poznatim svojstvima i pravima

države. Međutim, zbiljski se ona ponaša upravo suprotno svim svjetovnim i vjerskim nazorima, načelima i pravilima. Moglo je biti tako pošto se ne poštuju ni Ustav ni zakoni Crne Gore. Dokazujem:

SPC u Crnoj Gori ustrojena je po ugledu na državu, koja ima
Organizaciju: parohije
Infrastrukturu: institucije
Ideologiju: Svetosavlje.

Ideologija Srpske pravoslavne crkve se temelji na kosovskom mitu i svetosavskom nacionalizmu, koji ima obilježje kulta nacije. Politička ideologija Srpske pravoslavne crkve se oslanja na tradicionalistička načela: „pravoslavljėsamodržavlje-sabornost“, odnosno „bog na nebu-kralj na zemlji-domaćin u kući“.

U predavanju „Nacionalizam Svetog Save“ na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu 1937. godine Nikolaj Velimirović, proglašen za sveca, iznio je tvrdnju da su pokušaji Adolfa Hitlera o njemačkoj nacionalnoj crkvi slične zamislama Svetog Save o narodnoj vjeri i crkvi: „I evo u 20-om veku on je došao na ideju Svetoga Save, i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju“. Srbima je, kaže, taj posao svršio Sveti Sava još prije 700 godina, i „otuda je nacionalizam srpski, kao stvarnost, najstariji u Europi“. Kritičari navode da su glasnogovornici nacionalizma unutar Crkve 1990-ih godina bili episkopi: Amfilohije Radović, Artemije Radosavljević, Atanasije Jevtić i Irinej Bulović. Atanasije Jeftić i Amfilohije Radović su javno tražili spajanje svih srpskih krajeva u „Ujedinjene srpske zemlje“.³

Politički: *Svi Srbi u jednoj državi*. Primjenjeno na crkvu osnovna poruka je: *Čija crkva, toga i regija (Cuius religio, eius regio/Čija religija onoga i regija)*. Nastavlja se i poslije

³ *Političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve*, Izvor: Wikipedia.

nestanka srednjevjekovne srpske države, izvrnuto od prvobitnoga značenja: *Cuis regio, eius/ illius religio*.

Lingvistički, po Vuku St. Karadžiću: *Srbi svi i svuda* na štokavskome narječju. Vukovo vjerovanje: Srbi su štokavci, Hrvati čakavci i kajkavci. „Zaista je velika Vukova Velika Srbija. Garašaninovo Načertanije iz 1844. godine upućuje: „sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju“, naravno i Crna Goru.

Kulturno-duhovno, prisvaja se cjelokupno crnogorsko nasljeđe za srpsko.

Medijski: svoje novine, radio, izdavačko preduzeće *Svetigora*...

Imovinski: manastire, obradivu zemlju... Naknadno umećem: ukupna površina nepokretnosti upisana na Mitropoliju crnogorsko-primorsku, odnosno SPC, iznosi više od 11 miliona kvadratnih metara.⁴

Znalci kazuju da Crkva može imati imovinu u drugoj državi samo ako je u ugovornom odnosu sa tom državom..

Ima li država Crna Gora ikakav ugovorni odnos sa SPC u Crnoj Gori?

Finansije: prihode od svakojake djelatnosti, usluga, osvećivanja, suvenira... Mitropolija se bavi unosnim religijskim turizmom. Mitropolit je predsjednik borda direktora agencije

⁴ U tome više od 60 hiljada kvadrata čine 523 objekta, dok su ostalo pašnjaci, šume, zemljišta...Svu navedenu imovinu (izuzev novih objekata) uzurpirala je i okupirala Srpska pravoslavna crkva od 1918. godine nezakonitim i nekanonskim putem. Učinjena su tri akta nasilja prema Crnogorskoj crkvi: nasilno ukidanje Crnogorske države 1918. godine, ukaz Aleksandra Karađorđevića o ujedinjenju crkvenih oblasti 1920. godine i Ustav SPC od 1931. godine. (Jovan Stamatović i Dragan Cvijović, Naša tema: Kako SPC uzurpira državnu imovinu Crne Gore, Okupacija koja traje..., *Pobjeda*, 23. januar 2011).

„Odigitrije“ koja organizuje hodočasnička putovanja u zemlji i inostranstvu. Religijski turizam je jedan od najprofitabilnijih, a brojni manastiri, prije svega *Ostrog*, koji je najposjećenija pravoslavna svetinja u Evropi.⁵

Obavještajnu mrežu/službu, opremljenu najnovijim tehnouređajima, koju revnosno obavljaju svi podređeni.

Istovrsno je i *politička partija*, zapravo parapolitička organizacija po programima i ponašanju.

Ima *ustaljenu organizaciju, hijerarhiju, rukovodstva po crkvenim pravilima, vrhovne organe, vođu, članstvo: vjernike, možda i evidenciju, spiskove, članarinu ili dobroboljne priloge.*

Sabrano daje osnovu da se može ustvrditi da posjeduje obilježja koja priliče državi.

II

SPC u Crnoj Gori je istovremeno *Država nad državom*:

- ne poštuje zakone Crne Gore
- posluje suprotno zakonima i propisima države u kojoj činodejstvuje
- ne izvršava naloge državnih organa, na primjer da skloni tzv. crkvu sa Rumije, ili krstionicu na Prevlaci.

SPC u Crnoj Gori je *Država izvan države*:

priznaje samo Božje zakone i po njima se upravlja. Pošto su Srbi nebeski narod, svakako su podložni samo Božjoj volji.

Najviše: *Država protiv države* Crne Gore. Protiv je nezavisne Crne Gore, protiv članstva Crne Gore u NATO i pristupa Evropskoj uniji.

Za svojstva svake države bitna je suverenost koja se definiše: po međunarodnoj ulozi, da je suvereno tijelo, i unutrašnjoj ulozi, međunarodno priznate granice i potpuna vlast države na toj

⁵ Vuk Lajović, „Agencija Mitropolije pikazuje minus od 213 hiljada“, *Vijesti*, 25. maj 2019, str. 2.

teritoriji, kao i stanovništvo koje stalno naseljava teritoriju države. Da li tzv. država u državi ispunjava sve uslove? Naravno, ona formalno i nije država, ali se ponaša po svim „pravilima“ prave države. Zvanično, crkva je odvojena od države. Odvojenost je činjena kao da joj zvanična država nije nadležna, niti da ima pravo da se miješa u ono što svojevrijem radi.

SPC u Crnoj Gori predvođena mitropolitom Amfilohijem upravo tako shvata svoju državnost: može da čini što joj se prohtije da ispuni svoje naume i interese. Tako je Crna Gora sa ograničenim suverenitetom na svojoj teritoriji.

Odvojenost države i crkve najbolje pokazuje da ne priznaje pravnu državu niti poštuje zakone. Država nije nadležna za mitropolitovo djelovanje.

Eksteritorijalna:

Priznaje za centralu, pa vjerovatno i sjedište, samo Hristovu vječnu kuću.

Moja centrala nije ni Beograd, ni u Moskva, ni Cetinje, nego Jerusalim – grob Hristov i Hram Hristovog Vaskrsenja.⁶

Možda bi (mu) i bilo najbolje (i Crnoj Gori) da se tamo preseli.

Pravo je pitanje: Kako je moguće da u pravnoj državi kakva je ustavno Crna Gora djeluje moćna konkurentna institucija, organizacija...? Naravno, da nije bilo saglasnosti ili popustljivosti zvanične vlasti ona bi striktno djelovala u skladu sa ustavnim odredbama: bavila bi se crkvenim poslovima a ne u značenjima i načinima koje navodim. Moglo bi se razmotriti koje su sve pogodnosti bile da SPC u Crnoj Gori postane takva politička organizacija. Valjalo bi odmah pomno i podrobno raspraviti ko je/kako/zašto zakonom iz 1997. godine omogućio da se imovina Crnogorske crkve upiše u vlasništvo Srpske pravoslavne crkve.

⁶ Amfilohije: „Nisam okupator, ustoličen sam uz prisustvo svih predstavnika ove države“, *Analitika Portal*, 14. februar 2013.

Na izmaku tzv. AB revolucije vjerovatno se ugrabilo da se izvede takav čin. I sada je pitanje: Ko je tada, ima li ga u u sadašnjoj vlasti, bio vinovnik i izvršilac nepravde?

Amfilohije ne posustaje: politikant i prozelita ne poštuje zakone države u kojoj „posluje“.

Mitropolija crnogorsko-primorska je samovoljno naslijedila Crnogorsku crkvu, koja je ukinuta dekretom kralja Aleksandra 1920. godine, preimenovana i pretvorena u jednu od eparhija/mitropolija.

Prirodno i pravedno bi bilo da je obnovom crnogorske državnosti u Drugome svjetskome ratu, u ishodu Narodnooslobodilačke i antifašističke borbe, kao ravnopravne republike u okviru federativne Jugoslavije, obnovljena i autokefalna Crnogorska crkva, ili nezavisnošću Crne Gore na referendumu 2006. godine.

Može se prigovoriti crnogorskom rukovodstvu što nije primijenilo avnojevske odluke pa nakon obnove državnosti kao ravnopravne republike u Federaciji, isto učinila i za Crnogorsku crkvu. Vjerovatno nije bilo spremno, kako su uradile vlasti u Makedoniji, a) *ideološki*, kao ateisti, zanemarili su religijsko osvješćivanje, *politički* svjetovne prohtjeve srpske crkve, *nacionalno*, iako je Milovan Đilas, tadašnji vrhovni ideolog, obznanio crnogorsku naciju, iz srpskoga etnosa, nijesu marili. Veliku povoljnost su imali u popisu stanovništva u kome su Crnogorci činili preko 90%.

Pravi istorijski trenutak za obnovu autokefalne Crnogorske crkve nastupio je obnovom nezavisnosti da se na Ustavotvornoj skupštini proglase ništavnim sve odluke nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine, koje u ishodu važe i za Crnogorsku crkvu.

III

SPC u Crnoj Gori je eksponent strane države i crkve, čiji je centar u drugoj nezavisnoj državi.

Samovoljno:

- postavlja crkve,
- obavlja građevinske radove u crkvama i manastirima, bez saglasnosti odgovarajućih organa, naročito radi zaštite kulturno-duhovnih dobara,
- ne plaća dažbine,
- ne odaziva se na sudske pozive,
- proklinje državne funkcionere i političare, i svakoga, koji joj ne gode,
- u „svojoj“ državi je vrhovni Gospodar/Poglavnik.
- zvanično sluga Božji radi najviše za svoje dobro.
- Vjernike, sluge Božje, pretvara u svoje sluge, poslušnike i sljedbenike.
- Politički djeluje u korist partija koje su protiv Crne Gore.
- Okuplja samozvane predstavnike crnogorskih plemena i usvaja dokumenta protiv ulaska Crne Gore u NATO.
- Dovodi i popunjava manastire i crkve monasima i monahinjama iz Rusije, koji mu mogu poslužiti za pribavljanje pomoći svake vrste (finansijske, ideološke, političke, ako ureba i vojne, možda po ugledu na Sedmi bataljon) za održanje svoje moći.
- Posvećuje ratne zločince iz Drugoga svjetskoga rata: kanonizuje četiri sveštenika u Crnoj Gori, sljedbenika četničke ideologije.
- Skriva ratne zločince u svojim hramovima.
- Odlikuje Haške zatvorenike, posebno četničkoga vojvodu dr Vojislava Šešelja. Amfilohije i Šešelj su istomišljenici: poriču postojanje crnogorske države, nacije, kulture, jezika, crkve...
- Vraća istragu poturica u ovovremeni obračun sa neistomišljenicima. „Da se to nije dogodilo, danas ne bi bilo pravoslavnog uva u Crnoj Gori...“, govorio je ispred crkve *Ružice* 2004. godine.⁷

⁷ Dragana Šćepanović, „Amfilohije: Istraga poturica spasila Crnu Goru“, *Portal Analitika*, 03. 08. 2014.

Zapleo se u dnevnu politiku jeftinim politikantstvom. I bogomolje banalizuje freskopisima iz svakidašnjice, sa likovima milim i mrznim političarima, koje prema potrebi mijenja ili briše.

Prekraja teritoriju Crne Gore tvrdnjom da Boka Kotorska nikada nije pripadala Crnoj Gori prije ujedinjenja sa Srbijom.⁸

Proizlazi da je Boka srpska. A zna se istorijski da je bila u sastavu Duklje, Zete i Crne Gore, dok nije potpala pod vlast Mletačke Republike, pa Austrije/Austrougarske do 1918. Jeste bila u sastavu Raške/Srbije otkada je veliki župan Stevan Nemanja ognjem i mačem pokorio Zetu, porušio sve gradove osim Kotora radi spoljnopolitičkih potreba. Boka Kotorska je ponovo u matičnoj državi u ishodu NOB i narodne revolucije.

„Zaslačio“ je mitropolit crnogorsko-primorski svojom besjedom u kojoj objavljuje da ima dosta Crnogoraca koji misle da su Crnogorci samo zato što su se, kao i volovi, rodili u Crnoj Gori. Izjednačeni sa volovima, Crnogorci mogu samo da – vuku i riču, moja opaska. Na novu anatemu na Crnogorce oglasila se samo Liberalna partija koja je podsjetila da je javnost prečutala Radovićeve izjave da su Crnogorci „komunistički nakot, kopljad, prokleti, pasja vjera, satana“. Ukazala je i na izvještaj Savjeta Evrope po kojemu nacionalističke i netrpeljive izjave sveštenika i političara narušavaju građanski sklad i toleranciju.⁹

Uoči referenduma o nezavisnosti Crne Gore 2006. godine, Amfilohije je na novosadskoj televiziji o crnogorskome državnome projektu izjavio: „Ne pravi se pita od onoga“/govana. (*Zvijer iz bezdana*)

Pogani jezik palaca... Izvan je čak i kafanske, pa i uličarske, priče takva objeda na državu Crnu Goru, u kojoj harači po svojoj volji.

⁸ N. Đ, „Amfilohije: Crnogorska vlast neće prognati sveštenike“, *Politika*, 5. januar 2019, str. 4.

⁹ K. K, „Amfilohije: Volovi se rađaju u Crnoj Gori, pa nijesu Crnogorci“, *Pobjeda*, 20. septembar 2017, str. 6–7.

Zamajava vjernike i neuke zahtjevom da se vrati Njegoševa kapela na Lovćen.¹⁰ Prećutkuje da je tzv. Njegoševu kapelu koju želi sagradio kralj Aleksadandar Karađorđević u čast svoga sina prestolonasljednika Petra 1925. godine. Prokletstvo Crne Gore je On sa svojim zlodejanijem a ne tuđa kapela.

Amfilohije ne posustaje u bespravnome, pa i u bezbožničkome ponašanju.

Vrhunac je: bolje da su gradske vlasti Podgorice podigle spomenik Musoliniju nego Titu, kako je izrekao na Proslavi stogodišnjice tzv. Podgoričke skupštine u *Hramu Hristovoga vaskrsenja* u Podgorici u organizaciji Srpskoga nacionalnoga savjeta Crne Gore.¹¹ Tadašnji ratni Musolinijevi crnokošuljaši i sadašnji Amfilohijevi crnorisci su u istome ideološkome ruhu i političkoj nakani: protiv nezavisne Crne Gore a za ropstvo tuđinu.

Pitam: Kojoj ovozemaljskoj religiji priliče takve i tolike krivotvorine, zloće i bedastoće?

Možda Amfilohije kani u sebeljublju da stvori posebno poučenije ili *svoju crkvu*. Svojim propovijedima i „učenjem“ koje je protivno *Hristovoj besjedi* ne bi mogao da bude ni sekta u Pravoslavlju.

IV

Zlousti Zloduh sije sjeme razdora i mržnje po Crnoj Gori.

Mitropolitu se sudi pred prekršajnim organom zbog govora mržnje, ali on ne haje, ne odaziva se na pozive, bira kada će, i hoće li doći na ročište.

U sudskim postupcima koji se vode protiv mitropolita biva mu milostivo oprosteno.

¹⁰ Novica Đurić, „Vratimo Njegoševu kapelu da skinemo prokletstvo sa Crne Gore“, *Politika*, 24. maj 2019, str. 1.

¹¹ R. P., „Amfilohije: Bolje spomenik Musoliniju nego Titu“, *Pobjeda*, 2. decembar 2018, str. 3.

Hvali se Amfilohije kako ga vlast miluje darovima, velikim svotama novca za izgradnju srpskih hramova, a on im uzvraća – najgorim kletvama. Prozvani se, doskora, nijesu oglašavali.

Mitropolit se bezbjedan i spokojan šepuri po Crnoj Gori kao da joj je oslobodilac, hranilac, branilac...

Zahvaljujući šurovanju zvanične vlasti sa njim, mitropolit Amfilohije ignoriše crnogorske zakone, a SPC se ponaša kao svjetovna država.

Pravo na svoju *državu u državi* ili čak na čitavu Crnu Goru g. Amfilohije temelji na krivotvorinama.

Osnovna je krivotvorina, bez ikakvoga dokaza, da je Srpska pravoslavna crkva stvorila državu Crnu Goru.

Srpska pravoslavna crkva nema nikakvo izvorno pravo na Crnu Goru. Izvedeno je iz posrbljivanja nakon okupacije Zete koju je izvela Raška. Za prepoznavanje krivotvorinaa naznačujem: Srpski istoriografi se revnosno trse da uzvisu Srpstvo. Začeta je *Nova serbistica* koja proklamuje da su *Serbi narod najstariji*, i da svi narodi potiču od Srba. U mojim knjigama o crnogorskoj naciji kontekstualno sam razmatrao zasade srpske svestremenosti. Navodim i srpskoga istoričara Radića sa kritičkom knjigom *Srbi pre Adama*.

Doskora se u srpskoj nauci slavila svetorodna dinastija Nemanjića, i Stevan *Prvovenčani*. Raniji vladari su spominjani, onako, uzgred. Najnoviji rodoslovi zalaze do početka naseljavanja Slovena na Balkan. *Spisak poznatih Srba, Dinastije* obuhvata 13 dinastija, u koje su uvršteni dukljansko/zetski/crnogorski dinasti.

Kada se „Srpska Sparta“ izmakla iz pokrova srpskoga integralizma žurno se i Duklja proglasila za srpsku državu, a dukljanski knez Vladimir, rodonačelnik dinastije Vojislavljevića, koji je i po Amfilohiju Jovan, na *Hiljadugodišnjicu* za prvoga srpskoga sveca. Zna se da je Dukljanski Mihailo *Rex Sclavorum* priznat od pape 70 godina prije navedenoga „prvovenčanoga“.

U poznatoj *Hilandarskoj povelji* (iz 1198/9) Nemanja kaže da ga je Bog postavio za velikog župana i da je obnovio „svoju dedinu(...) pogibšuju svoju dedovinu“, a zatim produžava da je osvojio Zetu: „... i priobretoh od morske zemlje Zetu“, što znači da je Nemanjina „dedovina“ – Raška. Samozvani srpski pastrijarh je osnivaio episkopije, pored starih još u Rasu, Prizrenu i Lipljanu, potom na strani u Primorju Humsku, na Stonu, i Zetsku, na Prevlaci, pa šest episkopija u unutrašnjosti Srbije (ime je dobila tek kasnije). Značajna je činjenica da se vjerskom djelatnošću „preko jačanja Crkve i sakralizovanja porodice sakralizovala i jačala sama država/.../ (...To je i vreme održavanja crkvenog sabora u Žiči na kome je Sveti Sava još jednom utvrdio osnove prave vere, proklevši sve jeresi. Sva episkopska sedišta postavljena su u manastirima, mestima molitve i posta i duhovnim tvrđavama, koje su tako i prostorno, dakle geopolitički, određivala srpsku naciju“.¹²

Znači, vjera je stvorila srpsku naciju. Ako se prevede u istorijsku zbilju, pošto je pravoslavlje za sve pomjesne crkve, onda je moguće samo da svetosavlje bude tvorac srpske nacije. Istovremeno se priznaje da je Srpska crkva prostorno/geopolitički zasnivala i raspostirala srpsku naciju. Zasluge su svakako jedinstvene u sakralizovanju porodice, prevedeno dinastije Nemanjića, i jačanja države, takođe Nemanjića, i nadalje...

Ispunjava se, ponavljam po potrebi, praktično *Čija crkva, onoga i prostor*, znači sve je – srpsko! Istovremeno se začinje srpska nacija (u vrijeme kada objektivno nacija ne postoji, nego tek – narod) u vjerskome svetosavskome omotu.

Nije tačno da je Amfilohijeva crkva, svejedno kako se zvala, bila srpska, sem u vrijeme vladavine dinastije Nemanjića.

Najstarija crnogorska država, Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijeka, bila je katolička zemlja. Zna se, do raskola 1054. godine nije bilo pravoslavlja.

¹² Željko Poznanović, *Srpska ideja*, Beograd 1999, str. 102–103.

Katolička biva i poslije raskola na rimo-katoličku i grčko-katoličku (ortodoksnu, pravoslavnu) crkvu. „Kulturno i religijski bila je u sferi Rima i onda kada je bila pod vizantijskom okupacijom“.

Duklja je međunarodno priznata država 1077. godine kada se papa Grgur VII 9. I 1078. godine obraća Mihailu Vojislavljeviću kao *Michaeli Sclavorum regi*.

Priznata je 140. godina prije Srbije.

Papa Honorije III je 1217. godine poslao svoga legata u Žiču sa krunom koju je stavio Stefanu na glavu i omogućio da se proglasi Prvovenčanim, prvim srpskim krunom ovjenčanim kraljem.¹³

Sava Nemanjić je tek 1233. godine postavio prvoga pravoslavnoga episkopa na Vranjini, koji će „biti prvi svetitelj zetske zemlje postavljen sa njegove strane“. Na povelji se potpisuje: „Sava božjom milošću arhiepiskup srbske zemlje i pomorske“.¹⁴

Znači, zetska zemlja nije srbska nego pomorska!

Nema pouzdanih podataka da je Sava Nemanjić kanonski dobio tomos nego samo „usmeni pristanak da se za neko vrijeme osamostali...“ Tomos nije mogao dobiti bez saglasnosti Ohridske patrijaršije pod čiju jurisdikciju je potpadao. Ohridski patrijarh Hromatijan žestoko se tome usprotivio, i o Savi loše mislio. Smatrao je da živi „sasvim nemonaškim životom“, pretvorio se u upravitelja zemaljskih poslova, odao svjetskom slavljublju, gozbama... da je na kraju zaželio dostojanstvo jerarha i da ga je dobio, a da on ne zna od koga i gdje.

Rotković zaključuje da Sava nije dobio tomos, tumačeći sam pojam: po grčkome = koji reže, odsijeca. Znači sinodalni akt

¹³ Radoslav Rotković, *Velika zavjera protiv Crne Gore*, Nevladina organizacija Crnogorska izdanja – Montenegro editions, Podgorica 2001, str. 604, 607.

¹⁴ Božidar Šekularac, *Vranjinske povelje*, Titograd 1984, str. 17.

kojim se odobrava odvajanje, osamostaljivanje, autokefalija jedne državne crkve.¹⁵

Od Balšića, koji su u jednom razdoblju bili katolici, osobito Crnojevića, u Zeti/Crnoj Gori živi i djeluje samostalna Crnogorska crkva. Brojni dokumenti dokazuju da je faktički bila autokefalna iako nije imala tzv. tomos. Zna se da je i Srpska pravoslavna crkva, koja slavi 800-godišnjicu postojanja, nekanonski postala samostalna episkopija, vještinama Rastka/Save Nemanjića, uz obilatu novčanu naknadu, bez pisanoga tomosa. Dušan Silni je samovoljno episkopiju uzdigao u Patrijaršiju da bi mogao da bude proglašen za cara. Zbog toga čina je proklet i jedini od vladara dinastije Nemanjića nije proglašen za sveca. Pećka patrijaršija za koju se kazuje da je bila nadređena Crnogorskoj crkvi ustvari je bila ustanova Osmanskoga carstva u vjernoj službi. Nakon ukidanja Pećke patrijaršije 1776. godine prekidaju se sve veze sa srpskim crkvama. U knjigama o crnogorskoj naciji navodim dokumenta koja dokazuju da je Crnogorska crkva odista bila autokefalna, autonomna iako bez formalnih propisa/potvrda.

U upotrebi, od AB revolucije, su nazivi: Cetinjska Mitropolija, Srpska pravoslavna crkva, Srpska Cetinjska Mitropolija, Mitropolija crnogorsko-primorska. U suštini, po uređenju i po djelovanju je eparhija Srpske pravoslavne crkve u okviru Beogradske patrijaršije.

V

Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije poručio je da će se baviti politikom sve dok oni koji vode državu budu izdajnici Crne Gore i svojih predaka. Tokom vaskršnje liturgije u Zelenici, kraj Herceg Novog, Amfilohije je kazao da zbog obraza ne može da čuti, prenosi *Fonet*.

¹⁵ *Velika zavjera protiv Crne Gore*, isto, str. 610

„Neka oni počnu da se bave politikom, neka ne budu izdajnici svojih predaka i Svetog Petra Cetinjskog, izdajnici mučeničkih kostiju posijanih ne samo po Crnoj Gori, nego i po Kosovu i Metohiji, i onda ću noge da im ljubim“, poručio je mitropolit.

Pitaću: Koji / Kakav obraz?

On je političare pozvao da se krste, pa kada to urade znače kako treba da se bave politikom, a objasnio je i kada će on prestati da se bavi politikom. „Neka ovi naši glavari počnu da se bave svojim poslom, Crnom Gorom, njenom dušom i njenim obrazom, neka se ne prodaju za jeftine pare, kao što su krenuli da rade, i onda će Amfilohije, nasljednik Svetog Petra, učutati i nijedne neće progovoriti“, naglasio je Amfilohije, a prenosi Televizija Crne Gore.

Kada su nedavno nadležni crnogorski državni organi saopštili da i SPC mora da se registruje u Crnoj Gori, Amfilohije se zakleo da neće. I preporučio crnogorskim vlastima da državu Crnu Goru registruju – kod crkve.¹⁶ „Banalni“ razlog što SPC neće da se registruje jeste u obavezi da – plaća porez.

Korijen sukoba sa aktuelnom vlašću vidi u „ideologiji koja se rodila iz one ideologije koja je kod nas vladala od 1945. na ovamo“, karakterišući je kao „totalitarnu, antibožnu i anticrkvenu ideologiju“. Po njemu, logično je da takva ideologija „sa plemenskom sviješću koja je jedno od prokletstava Crne Gore“ bude u sukobu sa crkvom koja je „biće Crne Gore otkad ona postoji i čime je Crna Gora postala ono što jeste, stekla svoj identitet“.¹⁷

Odbacio je mogućnost registrovanja MCP po „smišljenom klišeju“ crnogorske vlasti, što je, kaže, progon kanonske pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Zlonamjerno i pogrešno se, kaže, tumači Zakon o vjerskim zajednicama iz 1977. godine i traži registracija SPC u Crnoj Gori, „iako je ona vekovima

¹⁶ Veseljko Koprivica, „Država u državi“, *Monitor*, 1140, 24. avgust 2012.

¹⁷ <http://www.montenegro.org.au/amfopriloz.html>

prisutna na tom prostoru“ i svima u svijetu je poznato da je Srpska pravoslavna crkva starija od države jer ju je ona „stvarala, čuvala i očuvala“.18

Istorijski, činjenično: Srpska pravoslavna crkva je, kako sam već naveo, zaposjela tuđu teritoriju nakon što je raški župan Nemanja *ognjem i mačem* pokorio Zetu.

Briše iz istorije okupaciju Zete pod dinastijom Nemanjića koja je trajala 172 godine. O „registraciji“, mitropolija podseća da je Mitropolija Srpske pravoslavne crkve postojala i pre države Crne Gore. „Zar crkva koja je registrovala i stvorila Crnu Goru treba da ide na šalter da se registruje“, pitao je javno vlast i narod mitropolit crnogorsko-primorski i čuvar Pečkog trona, Amfilohije.

Braća u vjeri nijesu uvijek saglasna i složna. Nazire se želja da bude i vladar i vladika, čime dolazi u izravan sukob sa zvaničnim vladarima Crne Gore. Želju, i nadu, mitropolita Amfilohija „prozreo“ je srpski patrijarh Irinej, takmac za patrijaršku funkciju, kazujući da *Amfilohije želi da bude i mitropolit i gospodar Crne Gore*. (moj kurziv, D. I)¹⁹

Amfilohije providi, ili mu se pričinja, vjerovatnije previdi...

Izdalo ga je pro-videnje: Božja ruka, vođena ovozemaljskom, htjela je da patrijarh SPC postane Irinej, a ne Amfilohije. Otada je još više razjaren i zagubljen u svome prozelitizmu.

Politikant Amfilohije javno osuđuje političare da hoće Crnu Goru da vrata u paganstvo. Svoje „popovanje“ nastavlja opštom pričom da „crkva samo preobražava i univerzalizuje ograničene zemaljske vrijednosti“, da bi se srozao u pogrdu kako se bezgranična crkva Božja ograničava „na granice fildžan-anojevske Crne Gore“.

Amfilohije se, inače, diči time, i često ponavlja, što je na stolici Petrovića, vladika i vladara Crne Gore, pa je „prirodno“

¹⁸ Novica Đurić, „Godina počela pretnjama Srpskoj crkvi“, *Politika*, 4. januar 2013, str. 4.

¹⁹ „On bi baš da se pita za sve“, *Pobjeda*, 31. oktobar 2013, str. 2.

da preuzme i sve nadležnosti koje su imali. Vjerovatno ne prihvata status mitropolita koji su imali u vrijeme knjaza Danila i knjaza i kralja Nikole, koji je nazvan Gospodarem Crne Gore.

Poriču ga oni u koje se kune i koje samozvano nasljeđuje. U preko 50 poslanica Petra Prvoga Crnogorci se pominju preko 80 puta, Brđani posebno nekoliko puta, Crnogorci i Brđani 25 puta.

„Zanimljivo je da se ni u jednoj poslanici ne obraća Srbima. Petrove poslanice ruše stereotip o srpskoj Crnoj Gori, o 'srpskoj Sparti', o Crnoj Gori kao srpskoj zemlji i državi. Srpstvo i Srbi se spominju samo u devet od 107 poslanica, najčešće u opštem značenju“.²⁰

Za svaku „priču“ o Njegoševome nacionalnome pripadništvu vjerovatno najrječitije govori i činjenica da se uvijek potpisivao kao arhimandrit crnogorski (u početku), najčešće vladika crnogorski, rijetko vladika crnogorski i brdski. Nikada sebe nije nazvao srpskim imenom, što je svakako „neobično“ ako je Crna Gora srpska zemlja, a Njegoš vladika srpske crkve.

Opaka je Amfilohijeva podvala o *brozomori*. Crna Gora je u socijalističkoj Jugoslaviji, nakon što je ukinuta i nepostojeća u Kraljevini Jugoslaviji, u ishodu NOB i socijalističke revolucije postala ravnopravna republika u demokratskoj federaciji. Grozomora je što Amfilohije slavi i proglašava za svece sveštenike koji su bili revnosne sluge okupatora i ratni zločinci. Proglašavanje da samo kršteni mogu upravljati Crnom Gorom zastaje u srednjovjekovnome tamnome vilajetu. „... u Boga (se) nada da će se i oni krstiti, kako bi 'ozdravili od opake bolesti koja nažalost još vlada u Crnoj Gori – brozomore“.

Istakao je Amfilohije da je njegova dužnost da poštuje vlast, ali da ne može da poštuje stvari koje oni rade: „Kao *nasljednik Svetog Petra* (moj kurziv, D. I) ja ne mogu da podržim vlast koja

²⁰ Dušan Ičević, *Oblikovanje crnogorske nacije u doba Petrovića Njegoša, Dinastija Petrović Njegoš*, I, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2002, str. 405.

je oboljela od *brozomore*. Crnom Gorom vladaju nekršteni ljudi...“²¹ Kazao je da je na mucu i da bi mu bilo lako da nije na tronu Svetog Petra.²²

Amfilohije vara: nije nasljednik Svetoga Petra, nego uzurpator Crnogorske crkve.

- Prvo, Svetac se ne može naslijediti za života, tek ako Amfilohije dobije pravo na onome svijetu, ako ga Sveti Petar propušta kroz rajska vrata.

- Drugo, nije naslijedio mitropolita Crnogorske crkve, koja je ukinuta i pripojena novoosnovanoj srpskoj crkvi, nego je zaposjeo stolicu Srpske pravoslavne crkve.

Možda može da se pravo nasljedstva traži u srpskome opredjeljivanju crnogorskih vladika i vladara, u tlapnjama da se naslijedi Dušanovo carstvo..

Mitropolitu nije dovoljno da vlada u svojoj SPC. Hoće da određuje i državnu, naročito spoljnu politiku. Miješa se i u „unutrašnje stvari“ Srbije.

Dr Dušan Janjić, direktor Foruma za etničke odnose, poprije je izrekao upozorenje na opasnost: „Dok god Srbiju vode *Amfilohije Radović* i razni pesnici iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine, a koji imaju problem ličnog identiteta – neće se rešiti problem njenog državnog identiteta“.²³

Povodom molebana protiv sporazuma Beograda i Prištine koji je izveo u hramu *Hristovoga vaskrsenja*, tadašnji prvi potpredsjednik vlade Srbije Aleksandar Vučić poručio je da mitropolit SPC u Crnoj Gori „neće voditi državnu politiku“ i da ako to želi treba da se kandiduje na izborima.²⁴

²¹ Jelena Jovanović, „Amfilohije: Milo da se krsti, kao što su Aco i Ana“, *Vijesti*.

²² Amfilohije, „Politikom moram da se bavim zbog izdajnika u Crnoj Gori“, *Vijesti*, 18. 4. 2017.

²³ B. Dragović Savić, „Teško Srbiji s pesnicima i Amilohijem“, *Dnevnik*, 16. 08. 2005.

²⁴ „Neće mi Amfilohije voditi državnu politiku“, *Vijesti*, 26. 04. 2013, str. 2.

Na mitingu *Ostajemo u Srbiji*, održanome u Beogradu 10. maja 2013. godine, mitropolit Amfilohije se pomolio za „upokojenje Vlade, Skupštine i svih palih na Kosovu“. Učesnici mitinga su često prekidali govornike povcima: „Kosovo je Srbija“, „Vučiću, ustašo“, „Izdaja, izdaja“.²⁵

Mitropolit je Poglavar, koji odlučuje o crkvenim pitanjima, i propagandista, populista, preduzimač, i Poglavnik koji vodi spoljnu politiku „svoje“ države.

VI

Poznate su crkvene maksime: *Bogu božje, caru carevo. Svaka vlast je od Boga*. Popovskome brevijaru izgleda pripadaju samo oni koji ugađaju crkvenoj vlasti. Amfilohije se varaka sa državom, konkretno – sa nadležnim državnim organima i institucijama, i uvijek uspijeva da ih „nadmudri“. Amfilohije se tek u novije vrijeme žestoko suprotstavlja crnogorskoj vlasti, sa kojom je dugo bio „u ljubavi i slozi“. Razlaz nastupa naročito otkako je najavljeno da će sva crkvena imovina pripasti državi, kako je bilo u vrijeme nezavisne Kraljevine Crne Gore i autokefalne Crnogorske crkve.

Ima vjerovatno u njima svoje sljedbenike, pouzdanike, a možda bivaju i oni koji se straše od mitropolitovih kletvi, kakve je žestoko iskazao povodom najave rušenja limenke na Rumiji. Srpska Mitropolija crnogorsko-primorska samovoljno raspolaže državnom i crkvenom imovinom Crne Gore. Istoričar dr Novak Adžić ustvrđuje: „Crnogorska crkva je do kraja 1918. godine upravljala imovinskim crkvenim dobrima, koristila ih za život crkve, ali državna vlast (država) je raspolagala sa njima, to jest ona je jedina imala pravo svojine. Čak je bilo izričito propisano

²⁵ J. Tasić, *Amfilohijev spektakl*, u naslovu *Na mitingu „Ostajemo u Srbiji“* državna vlast je proglašena „izdajničkom i mrtvom“, *Danas*, 11–12. maj, 2013, str. 1. i 3.

da Crkva ne može dati u zakup /arendu/ crkvenu imovinu, ukoliko to ne odobri država. Država je imala svojinska ovlaštenja nad pravoslavnim nepokretnostima, a crkva je bila samo njihov držalac /korisnik, plodouživalac/. Na jednome primjeru pokazuje da je crkva imala svojinu, mogla je sama dati u zakup zemljište, a ne tražiti odobrenje i dozvolu od države. Država je odlučivala jer je imala *dominium* i *imperium* o tome da se crkveno zemljište da pod arendu.“²⁶

Prava pitanja se postavljaju povodom samo naizgled samovoljnoga postupanja SPC u nezakonitoj gradnji i doziđivanju crkvenih objekata. Naime, povodom sanacije kulturnoga dobra „Vladičine kule“ na Karuču, iz Fondacije Sveti Petar Cetinjski pitaju: ko u državnoj administraciji (Uprava za nekretnine, katastar prijestonice, ili...?) usporava donošenje odgovarajućih korisnih rješenja i odgađanjem omogućava Srpskoj crkvi da i dalje svojata sve hramove u Crnoj Gori, pa i one koji pripadaju pojednom selu ili seoskoj crkvi. Dokle će se „tolerisati da tzv. nepoznata lica koja su svih proteklih godina crnogorske crkve i manastire jednostavno, bez ikakvih dokumenata, prepisivala u vlasništvo Beogradske patrijaršije, Crnogorsko-primorske mitropolije SPC ili u lično Amfilohijevo vlasništvo?“ Tvrde da „Amfilohije Radović (poglavar SPC u Crnoj Gori) i njegovi ni ne traže dozvole i saglasnosti. Oni počnu da rade, a nadležni radove ‘ne vide’ dok se ovi ne završe, ili dok o tome ne izvijesti, najčešće *Pobjeda*, i onda počinje ‘dopisivanje’ – ko što treba da preduzme’. Dodaje se da SPC u međuvremenu završi započeto i sve ostaje na prepiskama: institucije izdaju raznorazna rješenja da radovi nijesu bili u skladu sa zakonom, obećavajući da će sve biti vraćeno „u prvobitno stanje“, a dograđeno porušeno... Naravno, to se nikada nije dogodilo. Navodi se da je i u 2018, kao i u

²⁶ Novak Adžić, „Knjaževina i Kraljevina Crna Gora je bila vlasnik imovine kojom je upravljala Crnogorska crkva“, *Analitika portal*, 03. 05. 2017.

prethodnim godinama, Srpska crkva imala „neimarske poduhvate“ naočigled javnosti i institucija, gdje je još jednom demonstrirala silu i moć u odnosu na državu. Tri su objekta: pozlaćena kapela ispred manastira u Dajbabama, u maniru ruske arhitekture, posvećena ruskoj carskoj porodici Romanov; zaziđivanje limenke na Rumiji, i postavljanje krstionice na Ostrvu cvijeća. Navodi se izjava Predsjednika vlade, Duška Markovića povodom limenke da nema razlike između bilo kojeg nelegalnog objekta u državi, sa podatkom da je do sada utvrđeno 40 000 nelegalno izgrađenih objekata.²⁷

Na reagovanje protojereja-stavrofora dr Velibora Džomića o Zimovniku Svetoga Petra na Karuču ponovo se oglasila Fondacija Sveti Petar Cetinjskii ponovila navedena pitanja sa pojačanjima: „Ima li za sve to pravnog, moralnog, ljudskog lijeka i eventualne krivične odgovornosti?“ „Dokle će određene ustanove da prećutkuju ili omogućavaju tako drastična kršenja istorijske stine i svojinskih prava“. Završno, sa tvrdnjom da „Stolicu našeg patrona, Svetog Petra Cetinjskog protivzakonito prisvaja okupatorska crkva, na čelu sa mitropolitom Srpske crkve“.

Amfilohije omotava svoje politikantske i prozelitske namjere u „više“ bogoznačne i bogobojažljive doskočice kojima zamućuje svijest vjernika i „zbunjuje“ protivnike „učenošću“.

„Zavodljiva“ i vješta retorika g. Amfilohija možda je dovoljna za „prosti puk“, ali je za ozbiljne razgovore prozirna i prozukla. Bitno nije samo koja/čija Crkva, nego i kakva Crkva: za koga radi? Pretežno vjerske ustanove u ime boga kojemu zvanično služe, najviše služe samima sebi, odnosno sveštenstvu koje ih vodi.

SPC u Crnoj Gori bavi se unosnim biznisom. Naplaćuje obilato crkve i manastire, poklone, posjete, koristi za prihode,

²⁷ Kaćuša Krsmanović, „Institucije hitre na žalbe Srpske crkve, a kad ona zida i doziđuje nema ih“, *Pobjeda*, 31. decembar 2018, 1. i 2. januar 2019, str.

kič suvenire, vjenčanja, sahrane, osveštenja. Manastir Ostrog je posebno „isplativ“: posjećuje ga godišnje 300.000 osoba, zarađuje godišnje oko 600.000 eura, od čega Mitropoliji uplaćuje 120.000 eura. Mitropolit Amfilohije je kazao da SPC u Crnoj Gori prihoduje samo oko 600.000 eura. Priznao je sam da „ubira godišnje 2.500.000 eura kojima finansira svoju organizaciju, ne plaćajući porez Crnoj Gori...“ Poreski broj mu je u Beogradu a ne u Podgorici. SPC u Crnoj Gori bavi se biznisom koji je deset puta veći od pomenutoga iznosa.²⁸ Gradi velike stambeno-poslovne objekte u Podgorici. Mitropolija crnogorsko-primorska nikad nije regulisala svoj pravni položaj u Crnoj Gori. Ona danas u svome posjedu ima oko 600 crkava i manastira sa obimnom zemljom i brojnim pomoćnim objektima, sas velikom pokretnom i nepokretnom imovinom.²⁹

U najavi novoga *Zakona o vjerskim zajednicama* dr Miodrag Vuković opsežnije razmatra nezakonsko djelovanje Mitropolije crnogorsko-primorske, svjedoči da ubira veliki profit, a ne plaća porez, i navodi brojne činjenice. Prethodno je podsjetio na jezik na crkvenim svetkovinama koji postaje sve prljaviji, nekontrolisaniji. „Kletve, uvrede, opskurne poruke bez zadržke upućene onima koji se ne dopadaju crkveno srpskom vjerskom i političkom establišmentu...“³⁰

Amfilohije umotava svoje politikantske i prozelitske namjere u „više“ bogoznačne i bogobojažljive doskočice kojima zamućuje svijest vjernika i „zbunjuje“ protivnike „učenošću“.

Hoće li ostati samo na protestima, pitanjima i prepiskama?

²⁸ Dr Miodrag-Miško Vuković, *Svedok kao svjedok*, Podgorica 2012, str. 124.

²⁹ Dr Miodrag-Miško Vuković, „Quo vadis, Domine?!“, *Lučindan*, br. 39, Cetinje 2011, str. 134.

³⁰ Dr Miodrag Vuković, „Novim zakonom protiv desanta SPC na Crnu Goru“, 21. 4. 2015, *Svedok kao Svjedok*, IV knjiga, Podgorica 2017, str. 75–96.

VII

SPC u Crnoj Gori i u matici negira postojanje crnogorske nacije, kulture, jezika...

Crne kape ne posustaju u poricanju nezavisne Crne Gore, crnogorske nacije/kulture/jezika/crkve... Od Dožića, koji je predsjedavao Podgoričkom skupštinom, potom za zasluge postao patrijarh SPC, do mitropolita SPC Amfilohija, patrijarha Irineja sa podrškom ruskoga patrijarha...

Izjave najviših crkvenih velikodostojnika SPC pokazuju koliko su ostrašćeni i prozelitski nastrojani u poricanju svakoga prava postojanja Crnogorske pravoslavne crkve i Crne Gore.

Mitropolit Crnogorsko-primorske mitropolije g. Amfilohije (Radović) osobito je revnosan u potiranju svega što je crnogorsko, posebno crnogorske nacije. Tako, kazuje: nikada u istoriji nije postojao crnogorski narod, crnogorska nacija je izmišljena u Titovoj Jugoslaviji i Đilasovoj laboratoriji, stvorena *po direktivi Kominterne*, da se Đilas predomislio ali je to zlo ostalo, da su Crnogorci *komunistički nakot ili kopilad*... Crna Gora je *avnojevska fildžan- država!*

Konačno, Amfilohije pun mrzavi udara: da je to *zlo* ostalo, što je „jedno od nesrećnih nasljeđa ovog sistema, koji je htio da nas zbratimi na majmunskom porijeklu“.³¹ U svakome uljuđenome demokratskome društvu i pravnoj državi osoba sa takvom rasističkom i šovinističkom izjavom bila bi pritvorena ili izgnana. Mogao bi da se nazove *Zlousti* nasuprot *Zlatousti*, kako se uobičava u pravoslavlju. Makar ovlašnim poređenjem besjeda Sv. Jovana *Zlatoustoga* i politikantskih pogrda i anatema Rista/Amfilohija shvatiće se što je vjera a ko je ne-vjera.

³¹ Mitropolit Amfilohije na koricama, Mitropolit crnogorsko-primorski, *Vraćanje duše u čistotu, Samo Bog zna ko je otpao, a ko nije, TVBGD*, mart 1988, str. 209.

Stigla ga je materina kletva, sam priznaje: brat mu je Crnogorac. Jasno je ko se – izrodio.

Risto kao nadpop protiv je (H)ristove poduke, a kao dr nema ni trunke nauke.

Pokušaj g. Amfilohija da Petra Drugoga Petrovića proglasi za sveca zasad je odložen. Kanio je da posveti Njegoša najviše zbog istrage poturica, koju Mitropolit nesustalo nastavlja. Nije mu iz nesvijesti/podsvijesti, kako imenuju psihijatri, još palo „na pamet“ (!) da se može prevesti i na posrbice. Poznat je Njegošev stih:

*Ne bojim se ja turskoga kota
pa da ga je ka na gori lista,
no se bojim od zla domaćege...*

A najveće „zlo domaće“ u Crnoj Gori je g. Amfilohije sa svojim „božjim slugama“, i istomišljenicima, koji zapravo njemu služe.

Amfilohijev nesuđeni ili odloženi „Svetac“ Petar Drugi Petrović Njegoš davno je poručio: *Popovi u mirska djela se ne miješaju*³² i *Sreće nije u narodu kojim kapa rukovodi crna*.³³

Vrhunac svetosavske ideologije kao krive svijesti su izjave patrijarha Srpske pravoslavne crkve g. Irineja da je Srbima u Crnoj Gori gore nego u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske u Drugome svjetskome ratu, a Srpskoj pravoslavnoj crkvi nego pod Osmanlijskom vladavinom. Proishodi da je prema onome kako je sada u Crnoj Gori, Srbima bio bolji život u zločinačkoj ustaškoj nezavisnoj državi i više godilo petovjekovno ropstvo pod Turcima!/? Podsvjesno/nesvjesno ih – hvali.

Ranije se „pročuo“ g. Irinej svojom izjavom kojom proriče nestanak Crnogoraca. Jer će se „tek videti da li će Crnogorci

³² Zakon otečestva, član 17, *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjiga I, str. 105–106.

³³ Petar II Petrović Njegoš, *Lažni car Šćepan mali, Djela*, CID, Podgorica 1998, stihovi 223–224.

postati Italijani, Vatikanci možda Albanci“. Ili: *Srbi i Crnogorci su blizanci*.

Pitam: Hoće li i blizanci – nestati, ujedno?

Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori je misionarska: sve/svi da se posrbe.

Zapisao sam: „Pred popis stanovništva 2003. godine sve nacionalne zajednice u Crnoj Gori su se žustro i propagandno veoma bučno pripremale za popis, tražeći i najavljujući da će pripadnika svake zajednice biti mnogo više nego u ranijim popisima. Samo Crnogorci nijesu hajali nego sve prepustili samotoku.

Ponovo se uzvikuje: „Nacija na okup!“ Popis postaje odsudna provjera prave nacionalne svijesti i odanosti. Vjera je okosnica, jezik je dokaz nacionalnoga identiteta.

Pravu javnu pripremu za predstojeći popis izveli su zastupnici Srba u Crnoj Gori. Naime, Vijeće narodnih skupština Crne Gore i Srpski forum Crne Gore organizovali su raspravu *Srpski narod u Crnoj Gori – mogućnosti političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja*. Skup je održan u manastiru Podmaine, kod Budve, 23. avgusta 2003. godine, pod blagoslovom mitropolita g. Amfilohija Radovića. Poznato je da Srpska pravoslavna crkva poriče postojanje crnogorske nacije, Crnogorske crkve, crnogorske kulture, crnogorskog jezika. Vijeće narodnih skupština bilo je uzdanica Miloševićevog režima u Crnoj Gori. Srpski forum Crne Gore nepoznat je javnosti. Najvažnija poruka sa skupa je da treba učiniti sve da u popisu bude što više Srba u Crnoj Gori. Propaganda za više Srba u Crnoj Gori otpočela je „kletvom“: ko se „izjasni kao Crnogorac postaće Montenegrin, antisrbin, Dukljanin...“ Izrečena je zabrana da se na predstojećem popisu nikako (vjerovatno niko?) ne izjašnjava kao Crnogorac, pošto: „tako bi izgubili pravo na srpstvo... Taj nametnuti identitet ne smijemo prihvatiti. Moramo se izjasniti kao – Srbi“. ³⁴

³⁴ Dušan Ičević, Popisne doskočice – u susret popisu stanovništva Crne

Ako je vjerovati srpskome patrijarhu Irineju cij je uveliko ispunjen. Nova „objava“ da u Crnoj Gori „svi pravoslavni vernici tamo pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi...“ konačno ukida Crnogorce pravoslavce. Nadodaje da su „osim jednog broja Rusa koji u Crnoj Gori razvijaju biznis i tako unapređuju državu, gotovo svi Srbi“.³⁵ Rusi su prizvani za – za začim.

Da bi prikazao valjanost, pa i bezazlenost svoje mitropolije, g. Amfilohije uvjerava da pravoslavna crkva u Crnoj Gori ima veliku samostalnost, uzdignuta je u rang episkopije itd. Autokefalnost joj i nije potrebna, proizlazi iz Amfilohijevih iskaza. Naravno, ona nije crnogorska crkva, kojoj poriče svako pravo autokefalnosti.

Svi oni koji negiraju crnogorsku naciju ne mogu da ospore činjenice o objektivnome postojanju crnogorske nacije, koju čine tako opredijeljeni Crnogorci. Oni nijesu zabludjeli ili zaluđeni pojedinci, nego samosvjесni pripadnici svoje nacije.

Sada dodajem da su Crnogorci, svejedno kako se zvala država u kojoj su živjeli, svoji na svome, samobitni i samosvojni, u slojevitome i složnome etničko/nacionalnome sastavu u kojemu su činili većinu, što podrobnije obrađujem u svojim knjigama.

VIII

Nastavljam nakon izjave Predsjednika Crne Gore da će biti obnovljena autokefalna Crnogorska crkva i uzvratne pogrde mitropolita Amfilohija. Đukanović je optužio SPC da danas

Gore, *Opet: Srbi svi, i svuda, Crnogorci i nacionalna svijest Crnogorci – nacija kao i druge, Dvojni, trojni, četvorni... Crnogorci, Muslimani/Bošnjaci: kako im je ime?, Kako Crnogorci da nazovu jezik, Publika*, Podgorica, feljton, 19–24. oktobar 2003.

³⁵ Patrijarh srpski Irinej, „‘Politika’ se odupire napadu na dušu srpskog naroda“, Intervju povodom Savindana, *Politika*, 27. januar 2019, str. 7.

pokušava „da čuva infrastrukturu velike Srbije u koju oni vjeruju, a njihova priča o prekograničnim eparhijama suprotna je osnovnim principima pravoslavne organizacije svuda u svijetu“. Izričit je da neće dozvoliti da savremena Crna Gora živi pod diktatom jedne vjerske organizacije koja predstavlja relikv prošliosti. Kazao je: „...borićemo se za slobodu vjeroispovijesti i za odvojenost crkve od države“.³⁶

Poglavar SPC u Crnoj Gori, kako izvještavaju mediji, zapanjen je pomenutom izjavom Mila Đukanovića, koji je nasljednik komunističke vlasti i ateista, „a pokušava da bude glava crkve, da stvara crkvu“. Navodi da se Đukanović odriče države kralja Nikole, dok je „Mitropolija crnogorska za državu kralja Nikole, gdje je crkva bila državna vjera“.³⁷

Zlopamtilo ponavlja ili priznaje sam ono što mu godi i što ga povlašćuje.

Istina je: U Kraljevini, Crnogorska crkva nije bila srpska nego – crnogorska i autokefalna. U državnome Ustavu Knjaževine Crne Gore 1905. godine bilo je normirano u članu 40. sljedeće: „Državna vjera je u Crnoj Gori istočno pravoslavna. Crnogorska je crkva autokefalna. Ona ne zavisi ni od koje strane Crkve, ali održava jedinstvo u dogmama s istočno pravoslavnom Vaseljenskom crkvom. Sve ostale priznate vjeroispovijesti slobodne su u Crnoj Gori“.

Dovoljno, zar ne?!

Nikakvi odnosi se ne pominju sa Srpskom pravoslavnom crkvom, niti da SPC, svejedno u kojem nazivu, ima ikakva prava nad CPC.

³⁶ R. Perošević, „Obnovićemo autokefalnu CPC, svidjelo se to nekome ili ne“, *Pobjeda*, 9. jun 2019, str. 3.

³⁷ N. K, „Amfilohije: Prvi put da ateista stvara crkvu“, *Pobjeda*, 10. jun 2019, str. 6.

U ishodu nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine kada je ukinuta nezavisna Crna Gora, potrta crnogorska nacija, kultura, jezik... nestala je i autokefalna CPC. Formalno-pravno u Sinodu CPC nije izglasano pripajanje SPC, pa je i odluka ništavna. Protivnici autokefalne CPC koji spore da je ikada tražila i dobila kanonsku potvrdu autokefalnosti su u istome pravnome virtualitetu.

Ko se smio usuditi da se u opštoj povici za prisajedinjenje Srbiji, pod prismotrom srpske vojske, usprotivi priključenju crnogorske crkve Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Crnogorska crkva je preimenovana i pripojena novoosnovanoj Srpskoj crkvi.

„Frontovci“ su u podršci Amfilohiju spremni da polože živote u odbrani – krivotvorina. Izjavu predsjednika Đukanovića tumače da će se kroz novi zakon o slobodi vjeroispovijesti stvoriti nova crkva kako bi se zatrlo postojanje Mitropolije crnogorsko-primorske, koja je, kažu, kroz vjekove bila i ostala temelj naše duhovnosti i državnosti.³⁸ Dovoljno je dokaza, koje sam i ja naveo, da sadašnja Mitropolija crnogorsko-primorska nije crnogorska nego srpska, u djelovanju anticnogorska, u službi svoje centrale.

Podsjećam: U knjizi *Crnogorska nacija: u izboru* zapisao sam:

Istorijska pravda nalaže da se obnovi Crnogorska crkva u svome punome značenju:

- imenu
- pravima
- statusu
- objektima (crkvama i manastirima)
- imovini

³⁸ R. D, „Pomoći će srpskoj crkvi u organizaciji protesta“, *Pobjeda*, 11. jun 2019, str. 7.

- organizaciji
- stvaranju sopstvenoga svještenstva...

Praktično bi trebalo da se obnovi autokefalnost.

Izađe iz okvira posjeda nadležnosti nadzora Srpske pravoslavne crkve u kojemu bilo nazivu, pogotovu onome koji daje SPC pravo da je smatra svojom, i zasniva tvrdnju da je ona, SPC stvorila Crnu Goru.

Mogla bi se tražiti i odšteta za skoro stogodišnje korišćenje imena, imovine, objekata, ugleda... Crnogorske crkve.

Smatrao sam da strateški nije bilo uputno da se osniva Crnogorska crkva 1993. godine: „Nasuprot moćnoj organizovanoj, prozelitskoj, uzurpatorskoj... Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koja u Mitropoliji crnogorsko-primorskoj pod vođstvom Amfilohija (Rista Radovića) kao *država u državi* ima udarnu snagu da Crnu Goru drži pod nadzorom i svekolikim ideološko-političkim uticajem na nacionalno i vjersko opredjeljenje stanovništva pravoslavne vjere. Prećutno se priznalo pravo legitimnoga postojanja i djelanja Srpske pravoslavne crkve, naporedo sa dvije eparhije SPC, koje teritorijalno cijepaju Crnu Goru, ili je pripajaju Srbiji.

Nepopravljiva je šteta koja je time nanijeta vraćanju Crnogorske crkve u prvobitni status, prava i djelovanje.

Pohlepa za tuđim dobrima vodi zavojevanju, osvajanju i pokoravanju teritorija i naroda. Istovremeno se svoja vjera proglašava za jedinu pravu.

Sušтина je u Mitropolitovome (Amfilohijevome) zaposjedanju Crnogorske crkve pod imenom Crnogorske pravoslavne crkve. Svejedno kako je nazivao, ona nije Crnogorska nego anticnogorska.

Za status i ponašanje SPC u Crnoj Gori bitno je što je prisvojila prava i imovinu Crnogorske crkve ukinute nakon 1918. godine. Pravo vlasništva za svaku državu je sudbonosno.

Ako Crkva druge države samovlasno raspolaže ogromnom teritorijom, neminovno je sužen i državni suverenitet. Istovremeno, izuzetna kulturno-duhovna dobra posjeduje i samo za sebe koristi.

Nije bitno samo koja/čija Crkva, nego i kakva Crkva: za koga radi? Pretežno vjerske ustanove u ime Boga kojemu zvanično služe, najviše služe samima sebi, odnosno sveštenstvu koje je vodi³⁹

Vrijeme je baš sada da se okonča „idila“ sa Srpskom pravoslavnom crkvom u Crnoj Gori.

³⁹ *Crnogorska nacija: u izboru*, isto, str. 364–365.

CRNOGORSKA PRAVOSLAVNA CRKVA – NAPOMENA UZ JUBILEJ

Radoje Pajović

Recently deceased Montenegrin critic Radoje Pajović was the one who opened the forum on the occasion of the jubilee of the Montenegrin Orthodox Church held in Podgorica. His speech was later read at the public lecture “The Montenegrin Orthodox Church, current situation, problems and perspectives in the future period”, held on Friday, 10 May 2019 at Hotel Podgorica.

Ove godine navršava se 800 godina od prvih začetaka Crnogorske pravoslavne crkve.

Govoriti o Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi znači govoriti o osam stotina godina crnogorske istorije, jer su Crnogorska pravoslavna crkva i crnogorska država bile tijesno povezane i doživljavale istu sudbinu.

To je bilo vrijeme države Nemanjića, kad je zetska država potpala pod njenu vlast. Kada se te 1219. godine Srpska arhiepiskopija odvojila od Ohridske arhiepiskopije i postala autokefalna, u Zeti je formirana njena episkopija, mada je prije toga postojalo višestoljetno hrišćansko nasljeđe – Dukljanska, Prevalitanska i Dukljansko-barska arhiepiskopija (nadbiskupija).

A kad je 1345. godine Srpska arhiepiskopija uzdignuta na rang patrijaršije, Zetska episkopija je dignuta na rang arhiepiskopije, odnosno mitropolije.

Nakon raspada Dušanova carstva odvojile su se i osamostalile mnoge njegove oblasti, a Zeta je obnovila svoju državu pod Balšićima. Tada je Zetska arhiepiskopija imala visoki stepen samostalnosti. To saznajemo, pored ostalog, i na osnovu jednog pisma kneza Lazara Đurđu Stracimiroviću Balšiću, gospodaru Metohije i dijela Kosova, u kome ga je molio da dozvoli da se u Peći, sjedištu Patrijaršije, održi crkveni sabor za izbor novog patrijarha. Naravno da je Đurađ to dozvolio.

Ukidanjem srpske Despotovine 1459. godine, ukinuta je, dvije godine kasnije, i Pećka patrijaršija, a Srpska crkva vraćena ponovo pod vlast Ohridske arhiepiskopije. Tada je zetska država bila slobodna, pa i njena arhiepiskopija. Pećka patrijaršija je obnovljena nakon sto godina (1558). Nemamo preciznih podataka šta se dešavalo u tom međuvremenu sa Zetskom (arhiepiskopijom) mitropolijom. Naišao sam na podatak da je jedan crnogorski mitropolit išao u Ohrid, što bi moglo da znači nekakvu povezanost.

Poslije nestanka dinastije Crnojevića, neko vrijeme, Crnom Gorom vladaju mitropoliti, ali ne dugo, jer prema mletačkim izvorima Crnom Gorom, kao turskim vazalom (a to je 16. i dio 17. vijeka), vlada knez, kao na primjer, Vujo Raičev, *Capo del tutto il Montenegro*.

Za Crnu Goru u doba Petrovića (od 1697) imamo preciznije podatke. Nakon seobe Srba, 1690. godine, pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem, na pećki tron zasjeli su Grci fanarioti, s kojima Crnogorska mitropolija nema redovne odnose.

Vladika Danilo je hirotonisan u Sečuju, u Mađarskoj, od Arsenija III (1700. godine). On od patrijarha Arsenija Čarnojevića dobija posebnu povelju tzv. Sindeliju, po kojoj, na

osnovu sultanovog berata, ima pravo da vrši vjerske obrede u skadarskoj oblasti tj. Skenderiji i Primorju. Pod Primorjem se podrazumijevaju Ulcinj i Bar, koji su bili pod turskom vlašću. Na osnovu mletačkog „Dukala“ iz 1718. godine, vladika Danilo je takvo pravo stekao i nad crnogorskim oblastima, koje su bile pod mletačkom vlašću.

Od hirotonisanja vladike Danila u Crnoj Gori imamo specifičnu državno-pravnu situaciju. Odvaja se duhovna od svjetovne vlasti. Vladike postaju svjetovni vladari, a mitropoliti duhovni. (Viđeti o tome precizno tumačenje Valtazara Bogišića). Vladike vladaju kao gospodari Crnom Gorom a mitropoliti imaju duhovnu, tj. vjersku vlast i u Crnoj Gori, i u Skenderiji, i na crnogorskoj teritoriji pod mletačkom vlašću. To se očituje i u tituli vladike Danila: „vladika Crnogorski, i milošću Božjom – mitropolit Skenderijski i primorski“. To praktično znači da između crnogorske crkve i države postoji personalna unija.

Vladari iz kuće Petrovića potpisuju se kao vladike tj. svjetovni gospodari, a mitropoliti kao duhovnici. Dušan Vuksan je objavio 248 poslanica Svetog Petra Cetinjskog, na kojima se Petar I 238 puta potpisao kao vladika, a samo 10 puta kao mitropolit, od čega 3 ili 4 puta kad se obraća crnogorskim vjernicima, a ostalo kad saobraća sa inostranstvom. Kod Njegoša nijesam naišao ni na jedno pismo ili drugi dokument na kojima se potpisao kao mitropolit. Takva situacija je trajala 150 godina, tj. od početka vladavine vladike Danila 1700, do knjaza Danila 1852. godine.

Za vrijeme od 1700. do 1920. godine Crnogorska crkva je bila i *de facto* i *de jure* autokefalna. Na atinskoj Sintagmi iz 1855. godine nalazi se 10 pomjesnih tj. autokefalnih crkava. Crna Gora se nalazi na 9. mjestu.

Godine 1766, turski sultan je ukinuo Pečku patrijaršiju, godinu kasnije – Ohridsku arhiepiskopiju, a nešto ranije – Trnovsku tj. Bugarsku patrijaršiju. Crnogorska crkva je bila van

domašaja turske vlasti, jer je ona bila u slobodnoj crnogorskoj državi. *Tako je Crnogorska crkva bila 112 godina jedina pravoslavna autokefalna crkva na Balkanu.* Nakon Berlinskog kongresa, 1878. godine, autokefalnost je, na osnovu mitropolija, vraćena srpskoj, grčkoj, bugarskoj i rumunskoj crkvi. Crnogorska crkva bila je i dalje na 9. mjestu na popisu pravoslavnih crkava.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata udario je grom iz vedra neba i u crnogorsku državu i u Crnogorsku crkvu. Crnogorska država, država koja je pripadala silama Antante, pobjednicama u Prvom svjetskom ratu, doživjela je od tih istih država da bude ukinuta, gore nego da je bila na agresorskoj, poraženoj strani. Nonsens. Crnogorska pravoslavna crkva doživjela je istu sudbinu kao i njena država. Crkva sa tako dugom tradicijom i slavnom prošlošću doživjela je da *nekanonski* bude ukinuta, opet od jedne države pobjednice. I nonsens i apsurd.

I dok je crnogorska država, nakon 23 godine, uspjela da uzme sudbinu u svoje ruke i, kasnije, nakon duže borbe i niza peripetija postane ponovo slobodna i suverena država, njena crkva je to polovično ostvarila tek poslije 75 godina tj. 1993. godine. Iako je kanonski obnovljena, ni poslije 25 godina nije riješila svoj pravni status. Ona je i dalje podstanar u svojoj sopstvenoj kući, a njeni vjernici postali su, maltene, građani u rasijanju.

O današnjem položaju CPC neću da govorim. To prepuštam našim prijateljima. A naše današnje okupljanje je da osmislimo kako dalje. Kako da crnogorska crkva najzad ostvari status kakav joj i po ljudskoj pravdi i po zakonima pripada?

TEORIJE O ODNOSU CRKVE I DRŽAVE

Radovan Radonjić

The Medieval Period is frequently called the Dark Ages. However, the flows of thought which are subject matter of this paper occurred and developed precisely during that “darkness”. It was the time when humanity made solid preparation for getting out of the shade of that “darkness” with so many aggregates of light – in a material and spiritual sense – that such brightness might never be seen again.

*

Crkvu, kao specijalizovanu, hijerarhijski ustrojenu organizaciju sa djelatnošću (obredima i učenjima) vjerskog karaktera, u smislu kakva je hrišćanska, nemaju ni judejstvo, ni islam. Hrišćanska crkva, pak, javlja se znatno kasnije od religije u čijoj je službi (tj. tek u IV vijeku) i u početku se znatno više bavi karitativnim nego drugim društvenim pitanjima i problemima.

Gotovo sve u odnosu crkve prema društvu i državi supstituisano je samo jednom njenom željom – da stvori prostor za svoje nesmetano djelovanje i sačuva duhovnu autonomiju (što je kako se vjerovalo bilo obezbijeđeno Milanskim ediktom, 313. godine). U tom smislu, crkveni oci zdušno propovijedaju da je njima nebo jedina otadžbina, te da zemljom samo (privremeno) hoda-ju. Jedan od njih (Tertulijan) je početkom III vijeka čak ustvrdio da za duhovnike „ništa nije tako malo važno kao država“. Ubrzo će se, međutim, pokazati da crkvi takva orijentacija ne odgovara – iz više razloga.

U prvom redu, duhovni autoritet crkve, sam po sebi, očigledno nije bio dovoljan da bi ona stekla i očuvala željenu autonomiju. Niti su snažni otpori na koje hrišćanstvo u početku nailazi išli u prilog takvoj njenoj ambiciji, niti se njena ambicija iskazivala kao nešto što je moguće ostvariti nezavisno od karaktera i oblika date društvene organizacije. Naprotiv, sve izvjesnije je bilo da će faktički položaj crkve u društvu, i spram društva, biti opredjeljen upravo time kako će, koliko i kojim sredstvima i sadržajima, ona sama uticati na formiranje date društvene organizacije.

Zatim, razvoj događaja je takođe ubrzo pokazao da ravnodušan stav crkve prema društvenim institucijama i odnosima nije saglasan sa hrišćanskom idejom o bogu, kao tvorcu prirode i čovjeka, koji upravlja svijetom, budući da stvarni svijet, prepušten vlasti zemaljskih gospodara, ne samo što ne korespondira uvijek sa tom promišljju, nego se u mnogom pogledu iskazuje kao njoj direktno suprotan i suprotstavljen.

Najzad, već su i prva iskustva sa crkvenim opštinama pokazala da tzv. čista (starozavjetna) teokratija – utemeljena na ideji Mesije koji izabrani narod vodi u obećanu zemlju, a bog mu sa Gore sinajske šalje zakone i poručuje što treba da radi – ima smisla samo kao putokaz ka posrednoj teokratiji, tj. ka onoj društvenoj organizaciji u kojoj crkveni velikodostojnici direktno kontrolišu nosioce vlasti i staraju se da ovi vladaju po milosti

božjoj i za svoj rad odgovaraju božjim izaslanicima na zemlji, a ne narodu.

Kao posljedica takvih otkrća, koja, po mišljenju crkvenih otaca, govore ne samo o sklonosti zemaljskih vladara grijehu, nego i o njihovim faktičkima ogrješenjima, nastaju dva uporedna, po sebi i za sebe komplementarna procesa. Jedan se proces odvija u krgovima crkvenih mislilaca i iskazuje se prvo kroz probuđeni interes za bavljenjem pitanjem odnosa crkve i države, a potom kroz ambiciju da problem apsolviraju dokazivanjem njihove prirodne subordinacije, u smislu potpune nadređenosti prve drugoj. Suštinu drugog procesa, pak, čini nastojanje prelata da, saobrazno svojim tezama o pretpostavljenosti crkve državi i u ovozemaljskom životu, preuzmu funkciju svjetovne vlasti. U oba slučaja, suštinski je riječ o istom – težnji da se, prvo, autoritet božje riječi zamijeni autoritetom crkve, a zatim da se ovom potonjem pridoda faktor državne moći. Na toj osnovi se mistični scenario o vladaru koji svoju punomoć prima direktno od boga, pretvara u čin vladarske promocije od strane sveštenstva. Davidovo shvatanje da se može biti grešan samo pred bogom (*Tibi peccavi Domine*), ustupa mjesto Kiprijanovom geslu: „Ko se udalji od sveštenstva, udaljio se od Hrista“. Iz upornih, nimalo blagih pokušaja da se željena harmonija crkvene i državne vlasti postigne u obliku hijerokratije (vlade sveštenstva), zakonito nastaje dugotrajni, žestoki međusobni antagonizam tih dvaju poredaka i autoriteta. Taj problem neće biti riješen ni onda kada zapadna hrišćanska crkva, početkom srednjeg vijeka, faktički potični državu sebi i nametne joj svoj koncept društvenih odnosa. Naprotiv, kontroverza crkva – država dobiće svoj izraz u mnogobrojnim teorijskim diskursima, s argumentacijom koja će biti toliko uzajamno isključujuća, koliko su to bili i ti autoriteti sami.

Među teorijskim diskursima nastalim povodom kontroveze crkva – država, dugo će postojati neka vrsta brojčane i argu-

mentacione ravnoteže. Sve do pojave reformacije, naime, nijedna od njih neće imati uvjerljivu premoć nad drugom, ni u broju onih koji podržavaju njene ideje i orijentaciju, ni u spektru (raznovrsnosti i raznostranosti) ideja na kojima svoju orijentaciju temelji, ni u uvjerljivosti argumenata koje u tom pogledu nudi. O kojoj i kakvoj kontroverzi crkva – država je konkretno riječ, i na kojim argumentima ona opstojava, govori više teorijskih diskursa – s jedne i s druge strane. Ipak, kad je u pitanju ideja prevalencije crkve nad državom, uvjerljivijim od ostalih čine se teorijski diskursi *o božjoj i zemaljskoj državi*, odnosno *o kraljeubistvu*. Na drugoj strani, tj. kad je u pitanju ideja prevalencije države nad crkvom, interesantnijim od ostalih čine se teorijski diskursi *o potčinjenosti crkve državi*, odnosno *o jednovlašću*. To je razlog što će tim diskursima biti posvećena odgovarajuća posebna pažnja, iako oni ne supstituišu svu raznolikost ideja i teorija nastalih tim povodom.

Prvi, koji sistematizuje hrišćansku teorijsku misao o odnosu crkva – država, s ciljem da dokaže prevalenciju prve nad drugom, jeste Aurelije Avgustin (354–430).

Avgustina smatraju ne samo jednim od najznačajnijih autora vremena *patristike* (od latinskog *pater* – otac), teološkog i filozofskog učenja crkvenih pisaca o temeljnim pitanjima hrišćanstva, nego i jednim od najvećih pisaca u historiji hrišćanstva i filozofije uopšte. U širokom spektru njegovih ideja i orijentacija, koje je baštinió prije nego je postao biskup u Hiponu, nalaze se i *maniheizam* (doktrina o vječnoj i nepomirljivoj borbi Dobra i Zla) i *skepticizam* i *neoplatonizam*. To je razlog što će njegova filozofija – inače spoj jedne vrste vjerske ekstaze sa realističkim elementima antičke misli – nositi u sebi začetke gotovo svih osnovnih hrišćanskih ideja, naročito katoličke filozofije i što će se, osim na prethodno hrišćansko učenje, do kraja oslanjati na Platona, Cicerona i druge velike antičke mislióce nereligijske provenijencije.

Avgustinova filozofska misao se najvećim dijelom temelji na subjektivnom idealizmu, tj. na tezi da sigurno postoji samo subjektivna svijest, te da se jedinom istinom može smatrati istina o vlastitom psihičkom životu. Pred tom istinom, veli Avgustin, treba da se sklone „Tales sa svojom vodom, Anaksimian sa svojim vazduhom, stoici sa svojom vatrom, Epikur sa svojim atomima“. Saobrazno tome, njegova filozofija prava je, na primjer, mnogo bliža izvornim idejama hrišćanske etike, nego tzv. disciplinovanom egoizmu rimske juridičke vrline. Na tom kursu, on apstrahuje čak i poznata, u njegovo vrijeme uveliko afirmisana (Ulpianova) pravna pravila, kao što su: *Quisque preasumitur bonus, donec probetur contrarium* (O svakome mislimo da je dobar, dok se ne pokaže suprotno); *Qui iure suo utitur, neminem leadit* (Ko se služi svojim pravom, nikome ne šteti); *Suum cuique tribuere* (Ne uzimaj tuđe i ne dozvoli da tvoje bude uzeto) i druga. Avgustin, psihološko-etičkim postulatima svijeta i života, kako ih poima hrišćanska religija, objašnjava i druge institute i odnose čijim se posmatranjem bavi. Po njemu, tako, prava nije bilo prije prvobitnog grijeha, a prirodno pravo je više od pozitivnog. Ropstvo, čije postojanje inače opravdava, takođe je posljedica prvobitnog grijeha, koji će biti okajan tek strašnim sudom. Privatnu svojinu, opet, opravdava voljom božjom i smatra da ona, po sebi, nije ni dobra, ni loša, nego da to zavisi od usmjerenja volje. Uočava da bogatstvo jednih znači siromaštvo drugih, ali iz toga ne izvlači zaključak koji bi upućivao na potrebu da se tu nešto mijenja, budući da će se ljudi ionako izjednačiti tek u carstvu nebeskom. U ovim i sličnim Avgustinovim idejama i tezama ima, međutim, i takvih sadržaja koji nagovještavaju izvjesne promjene u hrišćanskoj teorijskoj misli. Tako, na primjer, on osnovni moralni zakon, koji proizlazi iz prirodnog prava, vezuje za princip *ne čini drugome ono što ne želiš da drugi čini tebi*, čime, makar indirektno, dovodi u pitanje hrišćansko etičko načelo, po kome čovjek treba da trpi sve uvrede i da ih prašta.

Indikativna je u tom smislu i Avgustinova tvrdnja, da kod ljudi postoji prirodni nagon za društvom i da se država zasniva na njihovoj moralnoj povezanosti. Tom tvrdnjom se, naime, unosi izvjesna disonanca u hrišćansko učenje o državi i vlasti kao daru božjem, koje je najpreciznije izloženo u *Novom zavjetu*, gdje se, pored ostalog, kaže da nema vlasti koja nije od boga i da je suprotstavljanje vlasti isto što i protivljenje naredbi božjoj.

Ta svojstva Avgustinove filozofije ispoljiće se i u njegovim razmatranjima pitanja odnosa crkve i države, kojima je posvetio dvadeset dvije knjige svog djela *Država božja*, nastalog 410. godine kao „refleksija“ na propast (rimskog) carstva – institucije po čijem je uzoru organizovan sav ondašnji civilizovani svijet. Tražeći razloge tog „strašnog obrata istorije“ s one strane paganske teze da krajnji uzrok propasti Rima treba vidjeti u njegovom odricanju od antičke vjere radi hrišćanstva, Avgustin postavlja pitanje bilo kakve valjanosti države kao ljudske tvorevine, odnosno zemaljskog društva uopšte, ukoliko ona nije saglasna s voljom božjom. Pretpostavka, od koje u razmatranju tog pitanja polazi, sadržana u filozofemi da države, kad se iz njih ukloni pravda, nijesu ništa drugo do kriminalna preduzeća, odnosno razbojničke bande (*Remota itaque iustitia, quid sunt regna nisi magna latrocinia*), ipak nije nešto čega se kruto drži. Naprotiv, isto kao što je ponekad sklon da državi uskrati svaku vrijednost, smatrajući je tvorevinom đavola (budući da se ona, kako to sugeriše legenda o postanku Rima, rađa iz nasilja, zločina i krvi), Avgustin ne izbjegava sasvim da joj prizna i neke kvalitete, makar u dijelu gdje je vidi kao mogući okvir za ostvarivanje vrline pod upravom pravednih. Hoće li ljudi državu učiniti takvom iz straha, ili na temelju spremnosti da se radi mira pokore drugima, manje je važno od njihove spremnosti da to učine. Zato je greška „odbacivati ljudsku civilizaciju“, jer uprkos tome što „zemaljski bogovi izgledaju dosta neshvatljivi“ nije nerealno očekivati da „čovječanstvo svojim doprinosom

može postići mir“. Ova Avgustinova „elastičnost“ je razlog, veli G. Faso, da se njegovo učenje o državi može smatrati karakterističnim po dvije stvari: prvo, po tome da državu poima i kao mistični transcendentelni organizam, nebeski Jerusolim, zajednicu svetaca, odnosno hodočasnika u tuđoj zemlji, i kao ovozemaljsku tvorevinu, tj. tvorevinu uključenu u „ovaj svijet“ i „izmiješanu s njim“; drugo, po tome da ne odriče vrijednost državi kao takvoj, nego samo državi u kojoj ne vlada pravednost.

Okosnicu Avgustinove filozofije čini učenje o predestinaciji, tj. shvatanje po kome je sve što jeste, i kako jeste, unaprijed određeno voljom božjom. Za razliku od grčkih antičkih filozofa, koji božanstvo smatraju za savršenstvo objektivnog razuma, što se bar približno može otkriti i odgonetnuti, Avgustin boga shvata kao subjektivnu volju, čije se kretanje ne može spoznati i razumski objasniti. Istorija, po njemu, nije ništa drugo do čovjekov put od boga do boga, od prvobitnog pada do najvišeg blaženstva, a pojedine njene epohe mogu se upoređivati sa periodima ljudskog života (djetinjstvo, mladost, zrelo doba). Na tom nepromjenljivom odnosu tvorca i stvorenja, Avgustin temelji osnovnu hipotezu svoje *Države božje*, koja glasi: „Istinska pravda nalazi se samo u onoj državi čiji je osnivač i vladar Hrist“.

U principu, Avgustin, kao i drugi hrišćanski mislioci, državu smatra privremenom, tj. tvorevinom koja je, ukoliko se ne spoji sa crkvom, osuđena na propast. I on zastupa ideju da crkva ne smije da se ograničava samo na duhovno pastirstvo, odnosno samo na aktivnosti karitativne prirode, nego da treba da upravlja cjelokupnim životom na zemlji. Pri tome, uočava da crkva takvu „funkciju ne može da ostvari bez državne organizacije. Zato i ne suprotstavlja jednostavno crkvu državi, niti pak traži eliminaciju države kao takve iz društvenog života. Naprotiv, on problem pokušava da riješi idejom o postojanju dvaju antipodnih država – božje i zemaljske – sa različitim svojstvima i sudbinama njihovih žitelja.

Te dvije države – slične društvima, „od kojih je jedno predestinirano da vječno vlada s Bogom, a drugo da podnosi vječne muke s đavolom“ – Avgustin tretira kao spiritualne kategorije, pri čemu neka svojstva one „druge“ (države đavola) jednom pripisuje Vavilonu, čiju poznatu kulu (Kulu vavilonsku) smatra emanatom ljudske oholosti (tj. čovjekovog nauma da se takvim djelom izjednači s bogom), a drugi put Rimu, koga smata tvorevinom nastalom na nepravdi i bratoubistvu.

„Na dvojakoj ljubavi – kaže Avgustin – zasnovane su ove dvije države: zemaljska na samoljublju koje ide do prezrenja Boga, a nebeska na ljubavi prema Bogu koja vodi do samoprezira. Prva slavi samu sebe, a druga se proslavlja u Gospodu. Prva traži ljudsku slavu, drugoj je, pak, najveća slava Bog, svjedok savjesti. U svojoj oholosti prva uzdiže gordo glavu, a druga govori svom Bogu: Ti si moja slava, i ti uzdižeš glavu moju. U prvoj njenim vladarima gospodari težnja za vlašću nad podjarmljenim narodima; u drugoj služe uzajamno u ljubavi vladari svojom brigom potčinjenima i potčinjeni svojom poslušnošću. Prva vidi u svojim vlastodršcima svoju krepost, druga govori svome tvorcu: ‘Ljubiću te, Gospode, kreposti moja’. U prvoj i mudraci, koji žive samo ovozemaljskim životom, tragaju za dobrima tijela..., u božjoj državi, međutim, nema druge ljudske mudrosti osim pobožnosti“. *Božja država* je, dakle, zajednica onih koji su slobodnom voljom odlučili da istraju u nadi za bolji život, a bog ih je, svojom milošću, podržao u tome. Ona je čin i izraz uzvišenja, utemeljena je na ljubavi božjoj i sačinjavaju je anđeli i vjernici. Crkva je dio božje države na zemlji (koji je vidljiv) i zato joj pripada velika vlast. Ona može da upotrijebi silu da bi ljude natjerala da žive pravim životom, a ima pravo da primijeni i smrtnu kaznu kad treba da spasi dušu jeretika. *Zemaljska država* se, međutim, može shvatiti samo u kontekstu zamisli o padu. Ona je tvorevina ljudskog grijeha i zato predstavlja oličenje poroka i

zla. Kao i sve drugo što je stvoreno iz ništa, što je mješavina bića i nebića, i ta država je kvazistvarnost. Ona može opstati samo kao dio božje države i ako se pokorava crkvi. Avgustin kaže: „Pokornost Bogu korisna je uvijek. Pokoravajući se Bogu, duša pravično upravlja tijelom, a u samoj duši razum pokoran gospodu Bogu pravično upravlja strastima i drugim porocima. Međutim, kad se čovjek ne pokorava Bogu, što još u njemu može da se smatra za pravično? Bez pokornosti Bogu ne može ni duša pravično da upravlja tijelom, ni ljudski razum porocima. I pošto u takvom čovjeku nema pravičnosti, sasvim sigurno nema je ni u društvu koje takvi ljudi sačinjavaju. Tu nema, dakle, one prave jednakosti, koja tek čini ljudsku masu narodom, čija ustanova treba da bude država“.

Prednost božje u odnosu na zemaljsku državu naročito je velika u pogledu mogućnosti uspostavljanja mira na zemlji. Đavo, čije je djelo zemaljska država, uvijek traži nepravedni mir, jer on „ne može da trpi da ljudi budu ravnopravni pred Bogom i želi, kao da je on sam Bog, da druge podjarmi i stavi pod svoju vlast“. Nasuprot tome, nebeska država nudi božji mir koji je jednako pravedan za sve ljude i narode, „ne vodeći računa o razlici u običajima, zakonima i ustanovama pomoću kojih se ovozemaljski mir postiže ili održava, pri čemu ona niti što ukida niti ruši“. Jedini uslov koji ona postavlja jeste da uspostavljanje tog mira „ne sprječava onu vjeru koja naučava da treba poštovati jednog vrhovnoga i istinitoga Boga“.

Pokornost crkvi osigurava pobjedu dobra, tj. uspostavljanje carstva božjeg na zemlji, a to carstvo niko ne može srušiti, čak ni Goti (*Non tollit Gotus quod custodit Christus*). Crkva je, dakle, taj entitet kome je Bog dao pravo i obavezu da uređuje život na zemlji i ona je za izvršenje te uloge jedino njemu odgovorna. Što ljudi to prije shvate, i prihvate, to bolje za njih i njihovo zemaljsko stanište.

U raspravi o božjoj i zemaljskoj državi, pokrenutoj u krugovima crkvenih mislilaca, ubrzo je težište pažnje sa filozofskih, odnosno religijsko-etičkih pitanja pomjereno ka eklatantno političkim: u prvi plan je izbilo pitanje ko je u samoj državi stariji i ima veću vlast – svjetovni vladar ili duhovni poglavar, te ko je pred kim, i kako, odgovoran?

U odgovoru crkvenih mislilaca na to pitanje nije bilo dileme: božji izaslanik (konkretno, papa), jedini je koji može da ima, i ima, neprikosnoveni autoritet i „na ovom svijetu“. Svjetovni vladar, mada „na čelu ljudskog roda po svom dostajanstvu“, dužan je da pokorno „saginje glavu“ pred onim kome polaže zakletvu, od koga traži jemstvo prilikom „ličnog spasenja“ i prima „svetu tajnu“ i koji za njega „polaže račun na božjem sudu“. U tom smislu, autori koji brane tezu o prevlasti duhovnog poglavara, „podsjećaju“ zemaljske vladare: da je sin božji, Isus Hrist, svetom Petru, starješini apostola i osnivaču papske vlasti, dao ključeve carstva nebeskog i povjerio mu da „napasa stado“ na zemlji; da je onome „kome je data vlast da otvara i zatvara nebesa... dozvoljeno da sudi na zemlji“ i da se „među stadom koje je sin božji povjerio svetom Petru“, nalaze i kraljevi; da ljudska taština može da napada ono što je ustanovljeno božanskom promišlju, ali da „nikad niko ne može da ospori svjetovnom odlukom prvijenstvo ili priznanje onoga koga je Hristova riječ stavila na čelo svima, koga je sveta crkva uvijek priznavala za primasa“; da papa ima 6.645 puta veću vlast od cara i da, isto kao što mjesec dobija sjvetlost od sunca, car dobija prosvjetljenje od pape.

Tezu o apsolutnoj nadređenosti rimskog pontifika svjetovnim vladarima, jasnije od ostalih crkvenih mislilaca izlaže kaluđer Hildebrand (1020–1085), poznat i kao papa Gregor VII. On kaže: „Rimska crkva je osnovana od samog Boga. Samo se rimski papa s pravom naziva vasseljanski. Sa onima koje on isključići iz crkve ne smije se, između ostalog, ni u istoj kući ostati. Samo

on može da se služi vladarskim obilježjima. Samo papina stopala ljube svi vladari. Njemu je dozvoljeno da smjenjuje careve. Njegove odluke niko ne smije da opozove, jedino on sam može da opozove sve. Niko ne smije da mu sudi. Rimaska crkva nikad nije griješila, niti će po svjedočenju Svetog pisma ikad griješiti. Papa može da oslobodi potčinjene od vjernosti prema grješnicima“. Bula *Ausculda fili*, koju objavljuje papa Bonifacije VIII (1235–1303), još izričitiije potencira premoć pape nad carem. U njoj se preporučuje da obred ustoličenja pape, pored ostalog, sadrži i riječi iz *Knjige proroka Jeremije* (1.10): „Vidi, postavljam te danas nad narodima i carstvima da istrebljuješ i obaraš, i da zatireš i iskopavaš, i da gradiš i da sadiš“. Iz ovih premisa logički slijedi zaključak: *Prima sedes a nemine iudicatur* (Prva stolica ne podliježe ničijem sudu). A kad već papa može, i treba, da sudi caru (a ne obrnuto), logično je i da *potestas directa in temporabilis* (neposredna vlast u svjetovnim stvarima) sve više zaokuplja pažnju crkve. Razlog više za takvu pretenziju crkve, nalazi se u uvjerenju crkvenih velikodostojnika da izvan organizacije koju oni kontrolišu može da bude samo anarhija i uzurpacija. Jer, prema papi Gregoru VII, sasvim je izvjesno „da carevi i kneževi potiču od onih koji nisu znali za Boga i koji su ohološću, razbojništvom, lukavošću, ubijanjem, ukratko, svim mogućim zločinima, podržavani od strane đavola, kneza ovoga svijeta, nepodnošljivim uzdizanjem sebe samih, osvojili vlast nad sebi jednakima, nad ljudima“. Da se ne radi samo o idejama, pobrinuo se da pokaže sam papa Bonifacije VIII. Prema legendi, on na proslavu jubilarne 1300. godine stiže u Rim na konju, koga napuljski kralj drži ponizno za uzdu. Na glavnoj svečanosti, kojoj prisustvuju i Dante i Đoto, on nosi dva mača („duhovni“ i „svjetovni“) i predstavlja se kao vladar *urbi et orbi* (tj. kao gospodar grada Rima i svekolikog zemaljskog kruga). Taj čin prate njegove riječi: „Ja sam papa, ja sam car“.

Među argumentima, za koje crkva vjeruje da opravdavaju njen zahtjev za supremacijom nad svjetovnom vlašću, nalazi se i teza da je odgovornost duhovnog i svjetovnog vladara obrnuto srazmjerna njihovoj moći. Duhovni vladar je odgovoran samo bogu, a svjetovni i bogu, odnosno njegovom izaslaniku na zemlji, i ljudima. Prva odgovornost svjetovnog vladara proizlazi iz činjenice da je država „tijelo, koje je božanskom milošću obdareno životom, koje radi na ostvarivanju najviše pravde, i kojim vlada ono što se može nazvati posredujuća sila razuma“, što samo po sebi podrazumijeva odgovornost pred tvorcem i njegovim opunomoćenicima. Druga odgovornost svjetovnog vladara proizlazi iz prirode funkcije koju vrši. Ovo tim prije što on, kao nosilac javne vlasti i predstavnik opšteg interesa, nailazi na mnoga iskušenja, koja, ako im ne odoli, mogu da ga učine tiraninom. Desi li se da svešteno lice podlegne iskušenju, što nije nemoguće, treba ga kazniti, ali nikako smrću, jer bi se time povrijedila sveta tajna. Sa svjetovnim vladarom je drugačije: postane li on tiraninom, podanici imaju pravo i na njegov život. U ostvarivanju tog prava, tj. u akciji protiv tiranina, podanici treba da se oslone na crkvu.

Na temelju teza o nejednakoj odgovornosti duhovnih otaca i svjetovnih vladara, razvija se teorija, čije neke komponente duboko zasijecaju u samu esenciju hrišćanske etike, naročito u onaj njen dio koji se odnosi na jednakost ljudi pred bogom i u dobru i u zlu. Riječ o tzv. *teoriji tiranocida*. Posebna zasluga za nastanak, ili barem za tekstualno i stilsko uobličavanje te teorije, pripisuje se Džonu od Solsberija (1119–1180), profesoru teologije i biskupu od Šartra.

Džon od Solsberija je poznat kao autor koji rado, i spretno, koristi ideje drugih kao neposrednu inspiraciju za sopstvena teorijska razmišljanja. Kao primjer koji to potvrđuje navodi se da je on, „tragom“ ideja koji nudi kardinal Humbert (saradnika pape Gregora VII), došao do svoje organske teorije. Razlika

između Humbertovih ideja i njegove organske teorije je u tome što Humbert govori o državi u kojoj sveštenstvo predstavlja oči, svjetovna vlast grudi i ruke, a narod noge, dok on sveštenstvo upoređuje sa dušom, vladara sa glavom, a sudije sa obucom. Džon od Solsberija slično postupa i sa starom grčkom antinomijom *pravedni vladar* (koji se potčinjava pravu) – *tiranin* (koji krši pravo). Razlažući tu antinomiju do krajnjih konsekvencija, i ilustrujući je odgovarajućim primjerima „uobičajenog“ ponašanja obiju njenih strana, on u svom djelu *Tiranin*, kaže: „Pravi vladar se bori za pravo i slobodu naroda; tiranin misli da nije ništa učinio ako nije ukinuo zakone i doveo narod u ropstvo. Kralj je slika Božanstva, tiranin – slika Lucifera. Vladara, sliku Boga, treba voljeti, poštovati, obožavati; tiranina, sliku đavolske zlobe, treba ubiti“. Na tako definisanoj suprotnosti dobra i zla, Džon od Solsberija razvija *teoriju tiranocida*, tj. teoriju ubistva tirana, po kojoj smaknuće tiranina nije grijeh nego sveta dužnost. Ključni stav njegove teorije glasi: „Ne samo da je ubiti tiranina dopušteno, nego je to korisna i pravedna radnja“.

Ima crkvenih mislilaca koji nijesu sasvim uvjereni u smislenost poruke ove teorije, iako dijele ideju crkve da svjetovni vladar treba da bude sasvim potčinjen duhovnom poglavaru. Jedan od njih je i Tomo Akvinski, koji smatra da krajnji cilj čovjeka i njegovog društva, nije u tome da živi shodno vrlini, nego da ostvarivanjem vrline dosegne do uživanja u bogu. Saobrazno tome, osnovni zadatak vladara je da upravlja tako da bi se taj cilj ostvarilo. Zemaljski kralj, međutim, uvjeren je Akvinski, ne može da tako upravlja, iz prostog razloga što to nije u njegovoj moći. Po njemu, tu vrstu brige o ljudima mogu da vode samo sluge crkve Hristove. Uostalom, veli on: „Ako bi krajnji cilj, bilo jednog čovjeka, bilo čitavog društva, bio tjelesni opstanak i zdravlje, spadao bi u dužnost ljekara. Ako bi to bilo sticanje svakakvog bogatstva, onda bi društvom upravljao dobar ekonomist. Ako bi se to savršenstvo sastojalo u poznavanju

istine, shvatljive za narodnu masu, vladar bi imao dužnost naučnika“. Pošto se ovdje radi o potrebi društvene zajednice da živi po moralnim principima, čija je inkarnacija bog, to samo bog njome može da upravlja, i to ne direktno već posredstvom svoje duhovne države ili svog namjesnika, kome zemaljski kraljevi treba da se potčine mišlju i djelom. Prirodno je, smatra Akvinski, da onome kome pripada „staranje o krajnjem cilju, treba da se potčine oni kojima pripada staranje o posrednim ciljevima, i oni treba da se rukovode njegovim zapovijestima“. Svaki neposluh u tom pogledu (kraljev ili bilo čiji drugo), treba da bude strogo sankcionisan.

Uprkos takvom uvjerenju, Akvinski ne prihvata ideju o kraljeubistvu, kao jedinoj soluciji u rješavanju sukoba između podanika i zemaljskih vladara, kao ni bilo koju drugu ideju u čijoj se osnovi nalazi nasilno rješavanja sporova te vrste. Boljom solucijom smatra neku vrstu društvenog ugovora između kralja i naroda, čijim kršenjem od strane jednog ugovarača prestaje obaveza za drugoga. Ako je to vladar, njega ne treba ubiti nego smijeniti. Pa i to ne treba činiti po želji nekih nezadovoljnika, nego po opštoj odluci. Samo onaj ko bira vladara (a to je narod) ima pravo da ga ukloni „ili da ograniči njegovu moć ako svoju vlast tiranski zloupotrebljava“. Osim toga, činu promjene vladar uvijek treba pristupati oprezno i tek onda kada nema drugog izbora, kako bi se izbjegla neprijatna iznenađenja. Jer, sticajem okolnosti, može se desiti da pobuna protiv tiranina ne uspije i da on, razjaren, postane gori nego je bio. „Pa čak i kad nekome pođe za rukom da savlada tiranina – upozorava Akvinski – i u tom slučaju narod ima da pretrpi mnogostruke teške posljedice, jer se stvore, bilo još za vrijeme pobune protiv tiranina, bilo poslije njegovog zbacivanja, suprotna shvatanja o uređenju nove uprave“. Ni oslanjanje na spoljnu podršku u toj stvari nije preporučljivo. Ovo stoga, kaže Akvinski, što se „katkad desi i to da narodna masa svrgne tiran-

ina uz nečiju pomoć, a ovaj (pomagač – R. R.) to iskoristi da pri-
grabi vlast za sebe i opet zavede tiraniju“. Nova tiranija je,
najčešće, gora od prethodne, jer onaj ko nju zavodi, „iz straha da
i sam ne doživi ono što je drugima učinio, nameće potčinjenima
još teže ropstvo“.

*

Teoretičari koji u aktuelnoj antinomiji crkva – država preferi-
raju drugu stranu, tj. ideju o potčinjenosti crkve države, nijesu
manje uporni od pobirnika ideje crkvene prevlasti u dokazivanju
ispravnosti svog opredjeljenja. Naprotiv, nastojeći da dokažu
opravdanost društvene pozicije i uloge države kao entiteta koji
funcioniše saobrazno vlastitim, a ne crkvenim principima i
interesima, oni teoriji o apsolutnoj prevlasti crkve – utemeljenoj
na ideji postojanja kodeksa prirodnopravnih normi, koje je stvo-
rio sam bog i kojima su podložni svi ljudi i sve njihove institu-
cije – suprotstavljaju svoju teoriju. Riječ je o *teoriji o
potčinjenosti crkve državi*.

Glavna teza kojom afirmišu ideju o prevlasti svjetovnih vlasti
nad duhovnim vladarima sadržana je u njihovom stanovištu da
je kralj slika boga oca, a da je papa slika Hrista, tako da papa
treba da se pokorava kralju kao sin ocu. Uostalom, kažu oni, ako
vlast dolazi od boga, onda je kralj odgovoran samo bogu – koji
mu je dao vlast i koji mu je po tom osnovu jedini pretpostavljen.
Smatraju, takođe, da, ako je sam Hrist već riješio problem
odnosa između crkve i države time što je dao bogu božje, a caru
carevo, nema potrebe, a ni mogućnosti, da se neko miješa u ono
što je pripalo caru. I dalje, ukoliko crkva treba da u nečemu
posreduje, dužna je da to čini molitvom, a ne mačem, jer je i sam
Hrist kazao da će od mača poginuti onaj ko se njime služi.

Otpor crkvenom monopolu, sa ovih i sličnih pozicija, stalno
raste. Temelji premoći duhovnih nad svjetovnim vladarima

ozbiljno su bili uzdrmani. Klica novog, modernog društva više se nije dala uništiti. „Buđenje političkog, ekonomskog i socijalnog života, zajedno s pojavom novih naučnih saznanja, novih škola, nove literature i novih stilova u umjetnosti i arhitekturi – veli G. Post – najavili su na evropskom Zapadu početak moderne civilizacije. Ono što je započelo u XII vijeku, u XIII vijeku je već bilo zrelo, tako da se sa sigurnošću može reći da je rani modernizam u Evropi već bio tu“. Početkom XIV vijeka, ideja o nezavisnosti državne vlasti od crkve počinje ne samo da stiče prednost, nego i da odnosi prevagu nad suprotnim uvjerenjima. To je, najvećim dijelom, posljedica toga da je nakon krstaških ratova ubrzan društveni i ekonomski razvoj Evrope, što dovodi do stvaranja nacionalnih privreda, koje, da bi normalno funkcionisale, traže veći stepen samostalnosti onih koji njima upravljaju. Borbu s papom, za prevlast, više ne vode slabi rimski (njemački) carevi, nego vladari sve moćnijih nacionalnih država. Pobjeda Filipa IV (Lijepog) nad papom Bonifacijem VIII rezultira *Avinjonskim ropstvom papa* (1309–1377) i *Velikom šizmom* koja otuda nastaje, tako da tri pape odjednom pretenduju na primat. Velika šizma veoma slabi vlast papa, a uvođenje crkvenih sabora ograničava njihov apsolutizam. Osim sa unutrašnjim raskolima i sukobima sa svjetovnim vladarima, crkva se suočava sa još jednim krupnim problemom: pojavljuju se *reformatorski* pokreti. Ti pokreti se razlikuju po mjestu i vremenu nastanka, po socijalnoj osnovi i masovnosti njihovih učesnika, te po konkretnim političkim i ekonomskim zahtjevima i sredstvima njihovog ostvarivanja. *Albingezi* – vjerska sekta, raširena u XII i XIII vijeku po Francuskoj, Sjevernoj Italiji i Njemačkoj, kojoj (nadajući se podjeli crkvene imovine) povremeno prilaze seljaci, građani i riteri – na primjer, propovijedaju siromaštvo crkve i odbacuju papsku vlast kao tvorevinu đavola. *Valdenezi* – sekta raširena u Italiji, Švajcarskoj, Njemačkoj i Češkoj – takođe su protiv bogatstva crkve i

sveštenstva, te protiv poštovanja crkve i ikona. *Husiti* (taboriti) su ne samo antipapski raspoloženi (traže reformu crkve i ograničenje papske vlasti), nego i antifeudalno nastrojeni. Oni radi ostvarivanja svojih ideja 1419. godine dižu ustanak, zbog čega postaju metom krstaških pohoda 1420–1434. (tzv. *Husitski ratovi*). Dvostruka kritičnost (prema crkvenoj vlasti i prema feudalcima) prisutna je i u pokretima kakvi su *Žakerija* u Francuskoj i *Lolardi* u Engleskoj. *Lolardi* svoje jasno antifeudalno raspoloženje pregnantno iskazuju skandirajući krilatice Džona Bola („Kad je Adam orao, a Eva prela, gdje je onda bila vlastela“), a sam Džon Bol – ističući da su ljudi i po prirodi, i po božjoj zapovijesti jednaki (to je, uostalom, jedno od temeljnih učenja samog hrišćanstva) i da, stoga, jedni ne mogu biti bogati i na vlasti, a drugi siromašni i obespravljani – podstiče seljačke ustanke u Londonu, Kentu i Eseksu, propagira poredak zasnovan na društvenoj jednakosti i, na jednom skupu pobunjenika 1381. godine, kaže: „U početku su svi ljudi bili jednaki; naše kmetstvo ili ropstvo zaveli su rđavi ljudi nepravednim tlačenjem. Da je Bog htio da postoje robovi, on bi još od početka odredio ko će da bude rob, a ko slobodan. Stoga vam objavljujem da je sada došlo vrijeme, Bogom određeno, da možete – ako hoćete – da zbacite jaram ropstva i povratite slobodu. Savjetujem vam da radite promišljeno i smjelo da biste, shodno načinu dobrog domaćina kad obrađuje svoju zemlju i čisti je od štetnog korova koji davi i uništava dobro žito, uništili najprije velike lordove naše zemlje, a zatim sudije i advokate, i vršioce istraga i sve ostale koji su protiv naroda. Jer tako ćete osigurati mir i bezbjednost za sebe. Kad se uklone velikaši, nastaće jednakost u slobodi, i neće biti nikakve razlike u stepenu plemstva, i zavešćete među sobom podjednako dostojanstvo i podjednako pravo u svemu“.

Uporedo sa ovim pokretima, u kojima dominira zahtjev za formalnom jednakošću ljudi – zbog čega ih crkva naziva

jeretičkim, a to znači osuđenim na progon svim sredstvima (osobito krstaškim ratovima, inkvizicijom i kaznenim pohodima posebnih kaluđerskih redova na „nevjerne“) – javljaju se i drugi pobornici ideje o nezavisnosti državne vlasti u odnosu na crkvu. Ovi, kako ih zovu, *legisti*, regrutuju se iz redova pripadnika trećeg staleža, prvijenstveno visokih državnih funkcionera i ljudi slobodnih profesija. Uglavnom se bave građanskim pravom (za razliku od pravnih kanonista) i pod snažnim su uticajem rimskog javnog prava. Sami sebe nazivaju vojnicima zakona (*Milites legum, milites regnum*) i brane načelo državne suverenosti, odnosno nadređenosti kraljeva crkvenim ocima. Legisti zastupaju stanovište da crkva nije kompetentna u svjetovnim stvarima, jer Hrist vlada srcima, a ne materijalnim dobrima, tako da ono čime se papa bavi nije vladavina (*dominatio*) nego služenje (*ministratio*). Zbog toga smatraju nenormalnim da, na primjer, francuski kraljevi zavise od sopstvenih vazala, od njemačkog cara i od rimskog pape. Po legistima, taj odnos bi trebalo da bude obrnut, tj. da francuski kraljevi budu iznad crkve i svih feudalaca i da imaju suprematiju nad drugim državama. Kralj, dakle, treba da bude neprikosnoveni opšti upravnik društva i države (*dispensator communis*), jedini koji ima pravo da izdaje naređenja (*ordonances*), organizuje i kontroliše pravosuđe i vodi ratove.

Ovi procesi predstavljaju svojevrsnu pripremu za jedno novo društvo (buržoasko) i njemu odgovarajuće (laičke) ideje. Otuda iz njih, i povodom njih, nastaje veoma široka lepeza zanimljivih političkih misli i koncepcija. Među autore zaslužne za to svakako spadaju Dante Aligijeri (1265–1321), tvorac teorije o univerzalnoj državi, koja jedino može da uspostavi mir na zemlji (a mir je, po njemu, ne samo najviše dobro, nego i jedina vrijednost koju čovječanstvo uopšte može ostvariti), Viljem Okamski (1270–1347), Marsilije Padovanski (1275–1343) i Nikola Kuzanski (1401–1464).

Dante Aligijeri – za koga neki autori kažu da je pjesnik (ator je *Divina Commedia*) koji se bavi političkom teorijom (pisac traktata *Monarchia*) – kad raspravlja o državi, manje je sklon tzv. aristotelovsko-tomističkim filozofskim rasuđivanjima (filozofski pravci nazvani po Aristotelu i Tomu Akvinskom), nego analizi konkretno-istorijskog stanja. To, faktički, znači da on od aristotelovsko-tomističke teorije preuzima nauk o porijeklu odnosno nastanku i svrsi države, ali ovu ne shvata kao po sebi smisljeni apartni prostor na kome se povezuje (organizuje) život dijela čovječanstva (budući da „čovjeku treba mnogo stvari koje pojedinac ne može da stvori“), nego kao oblik djelatne povezanosti čovječanstva u cjelini. Ili, kako sam kaže: „Čovječanstvo, ukoliko se nalazi u dobrom stanju, zavisno je od jedinstva volje... A jedna jedina volja može postojati samo ako je *jedan* vladar iznad svih“. Dakako, kod Dantea, taj vladar nije bog, nego monarh.

Pretpostavljajući monarha „vrhovnom prvosvešteniku“, Dante ovog potonjeg ne smatra nepotrebnim i nevažnim. Naprotiv, on vjeruje da je čovjeku potreban i „vrhovni prvosveštenik, koji po otkrovenju vodi ljudski rod ka vječnom životu, i vladar, koji prema filozofskim doktrinama vodi ljudski rod ka ovozemaljskoj sreći“. Nastojeći da „pomiri“ ta dva autoriteta, Dante razvija teorija o dvostrukom blaženstvu – zemaljskom i nebeskom. Do tih blaženstava se dolazi različitim putevima: do prvog, „na osnovu filozofske pouke, slijedeći je i izražavajući moralnim i intelektualnim vrlinama“; do drugog, „duhovnom poukom koja nadilazi čovjekov um, slijedeći je i koristeći je u teološkim vrlinama – vjeri, nadi i ljubavi“. Dante, pri tome, pobija gotovo sve argumente u prilog teze o potrebi prevlasti crkve nad državom. U tom smislu, on, na primjer, tvrdi da, ako mjesec dobija od sunca svjetlost, ne dobija i samo svoje biće (svjetlost je samo pomoć u njegovoj „djelatnosti“). Isto je i sa odnosom između cara i pape: car od pape, naime, ne dobija ništa

više do izvjesnu pomoć u svom djelovanju. Dante kaže: „Tvrđim da svjetovna uprava ne prima od duhovne ni svoju suštinu, ni svoja svojstva, što će reći svoj autoritet, pa ni svoje prirodno svojstvo, već od nje prima samo mogućnost da što uspješnije vrši svoju dužnost, zahvaljujući svjetlosti koju lije na nju blagoslov najvišeg prvosveštenika na nebu i na zemlji“. Ako, eventualno, božji izaslanik može da svrgne cara, to ne može božji namjesnik (papa), jer niti za to ima specijalno ovlaštenje, niti mu takvo pravo daje njegov nivo, budući da se „autoritet svjetskog vladara izliva na njega iz izvora vasiljenske vlasti, bez ikakvog posrednika“. Ako neko tu može da nešto bira i potvrđuje, onda je to bog, „jer jedino on nema nikog višeg nad sobom“. I dalje, ako bog ima duhovnu i svjetovnu (zemaljsku) vlast, papa je nema. Oni nijesu identični subjekti i papi ne pripada ono što pripada bogu. Otuda car treba da poštuje papu onoliko koliko mu ovaj pomaže da valjano obavlja posao koji mu je bog povjerio.

Dante se inače zalaže za monarhijsko ustrojstvo države. Čini to tako što nasuprot ideje kraljevstva (*regnuma*), u smislu vladavine na ograničenom prostoru, afirmiše ideju monarhije kao univerzalnog prostora na kome se vrši svekolika vlast jednog načela. Njegov ideal je *rex pacificus* (car mirotvorac), koga na trenutak prepoznaje u svom savremeniku Henriku VII od Luksemburga, koji mašta o svjetskoj monarhiji. Danteovo obrazloženje ideje monarhije, dato u knjizi *O monarhiji*, kratko je i glasi: „Neophodno je radi dobrog ustrojstva ljudskog roda da u svijetu postoji vladar, pa iz toga proizlazi da je monarhija neophodna radi dobrobiti svijeta“. Prednosti monarhije nad drugim oblicima vladavine, po njemu, su sljedeće: prvo, monarhija je jedini oblik vlasti u kome se problem odnosa crkva – država može riješiti u korist ove druge, s obzirom na to da suveren ne polaže račun nikome osim bogu; drugo, princip unutrašnjeg jedinstva radi mira, koji je potreban za dobrobit svijeta, može da se ostvari

samo u vlasti na čijem je čelu jedan, jer kao što je bog jedan na nebu, tako je i monarh jedan na zemlji; treće, pošto je monarh gospodar svega (i nema želje ni za čim posebnim), on mora biti pravedan; četvrto, sloboda podanika ne može da se osmisli izvan i mimo moći vrhovnog subjekta, koji obezbjeđuje njihovo okupljanje oko jedinstvenog cilja; peto, bog i priroda ne trpe ništa suvišno, pa zato ono što može da uradi jedan čovjek ne treba da radi više njih. Monarh, ipak, treba da brine samo o zajedničkim stvarima cijelog čovječanstva, dok o lokalnim stvarima treba da brinu lokalne vlasti. Monarhija (iako podrazumijeva vlast jednog nad svim ljudima i stvarima ovog svijeta) treba, dakle, da opstoji kao federacija ili konfederacija.

Viljem Okamski, svakako najznačajniji sholastičar poslije Akvinskog, izražava duboko protivljenje ideji papske nadređenosti svjetovnim vlastima. Vrijednost njegovog shvatanja crkve i države, kao i međusobnog odnosa ovih, utoliko je veća što se razvija unutar same crkve i što se temelji na pretpostavci da ne treba poznavati i prizivati boga da bi se objasnila stvarnost. S tim u vezi, Okamski u prvi plan ističe pet svojih uvjerenja: prvo, da crkva izvan religioznog ne postoji i nema što da traži; drugo, da Isus Hristos kao čovjek nije imao nikakvo svjetovno kraljevstvo, tako da niti je mogao da ovo preda Petru, niti papa može po tom osnovu da se poziva na pravo upravljanja svjetovnim stvarima; treće, da ne postoji nikakva božja zapovijest ljudima koga treba da biraju za svoga vođu, već samo božje dopuštenje da oni mogu da biraju svoga vođu; četvrto, da ljudi treba da imaju vlast, ali onu koju biraju po svojoj volji, jer samo tako izabrana vlast može biti legitimna i sposobna da štiti jednaka prava i slobode svojih podanika; peto, da svojina, jednako kao i vlast, nije data od boga, već je proizvod čovjeka, koji on, kao i svaki drugi svoj proizvod, po potrebi, može da mijenja. Na temelju tih uvjerenja, koje iznosi u svojoj raspravi *Osam pitanja koja se odnose na papsku moć*, Okamski tvrdi da bi

neograničena papska vlast predstavljala jeres. To tim više, što ni svemoćni papa nije imun od grešaka. Okamski, takođe, tvrdi da papa nije nikakva izvanredna ličnost, barem ne u tolikoj mjeri da jedino on može da zna božje zakone. Za takvom ličnošću, uostalom, nema ni potrebe, barem iz tri razloga. Prvi razlog je taj da su božji zakoni toliko jasni da svako može da ih razumije, bio učen ili ne. Po tom osnovu, čak i obični ljudi imaju pravo da prosuđuju da li papa, kada i u čemu griješi, te da mu sude kada ustanove da on to čini. Drugi razlog je taj što ljudsko (pozitivno) pravo nije ništa drugo do „primijenjeno“ božansko pravo, budući da „svaki ljudski zakon koji protivrječi božjem zakonu ili razumu, nije zakon, a isto je i sa odredbama kanonskog i laičkog prava: ukoliko su u suprotnosti sa božjim zakonom, tj. sa Svetim pismom ili sa istinskim razumom, njih ne treba poštovati“. Treći razlog je taj što istinski razum (*recta ratio*) nije nešto što čovjek ima u sebi nezavisno od bilo koga, već sredstvo kojim bog čovjeku prenosi „svoju samostalnu i безусловnu volju“, tako da istinski razum ustvari teži samo onom što božja volja nalaže.

Najpogodniji institucionalni oblik za ograničenje papske vlasti jeste crkveni sabor, sastavljen od sveštenika i laika, koje bi birali vjernici, uključujući i žene (sa aktivnim i pasivnim biračkim pravom). Uticaj laičkog elementa u tim saborima treba stalno da jača, jer – zaključuje Okamski – sveštenici, faktički, uopšte nijesu potrebni. Pogotovo nije potrebno da oni opstojе kao poseban, privilegovani sloj koji živi na račun sirotinje i ugnjetenih, budući da je to, jednako kao i ropstvo i kmetstvo, protivno hrišćanstvu. Okamski se ponaša u skladu s ovakvim svojim uvjerenjima: u aktuelnom sukobu između pape Bonifacija VIII i kralja Filipa IV staje na stranu ovog drugog. Tom prilikom, on kralju nudi zaštitu perom, a za uzvrat traži da kralj njega zaštiti mačem (*Tu me defendas gladio, ego te defendam calamo*).

Marsilije Padovanski, sveštenik, ljekar i mislilac (po nekima, najveći politički pisac srednjeg vijeka), koji rasuđuje „prema istini i prema Aristotelu“ i čija je ekleziologija (učenje o crkvi i njenim poslovima) sračunata na eliminaciju sveštenstva iz svjetovne vlasti, takođe snažno zastupa ideju potčinjenosti crkve državi. Njegov *Branitelj mira* se, kako primjećuje G. Faso, u oblasti političkih nauka smatra „sistematskim doktrinarnim djelom velikog značaja“. Dakako, ne samo zbog toga što na samom početku tog djela, pozivajući se na Kasiodora, posebno ističe da je mir „lijepa majka svih umijeća“, radi čega „svako carstvo mora željeti spokoj u kojemu narodi mogu napredovati i u kojemu se jamči korist ljudi“.

Kao i Aristotel, na kojega se ugleda (čak toliko da koristi njegovu terminologiju), Marsilije Padovanski čvrsto vjeruje da je realni čovjekov život, a ne bilo što drugo „svrha radi koje je stvorena država“, tj. da je država samodovoljna i savršena zajednica (*communitas perfecta*), koja se rađa iz čovjekovog razuma i iskustava i objedinjava ono što je čovjeku potrebno da bi „živio, i to dobro živo“. Jednako kao Aristotel vjeruje i u to da je čovjekov realni život, a ne bilo što drugo „pretpostavka za sve što u državi postoji i stvara se kroz odnose među ljudima“. Po njemu, država je proizvod prirodne želje (*appetitus*) ljudi da žive zajedno, budući da „svi ljudi koji nijesu zaslijepljeni ili na neki drugi način spriječeni po prirodi teže životu koji ih zadovoljava te bježe od onoga što bi mu moglo štetiti i izbjegavaju ga“. Ili, kako još preciznije kaže, „ljudi su se povezali radi života koji ih zadovoljava“, a taj savez, „tako savršen i u najvišoj mjeri dostatan samom sebi, zove se država“. Svjesni svojih interesa i uvjereni u vlastitu moć da u zajednici kakva je država te interese ostvare, ljudi na svaku pomoć sa strane gledaju kao na dobrodošlu samo pod uslovom da ne dovodi u pitanje njihovu autonomiju i ne ometa ih u rješavanju vlastitih pitanja i problema na način za koji sami ocijene da im najviše odgovara. Taj

princip se odnosi i na crkvu, odnosno uticaj prelata na društveni život.

Saobrazno takvom pristupu pitanju državne organizacije, te pretpostavkama za njeno nesmetano funkcionisanje u interesu onih koji su je stvorili, Padovanski rješenje spora između svjetovne i crkvene vlasti ne vidi u soluciji koja bi davala prednost bilo kojoj od sukobljenih strana, nego u sasvim novom, demokratskom ustrojstvu društvene organizacije. Njegovo polazište u tom pogledu čini teza da je cjelina veća od bilo kog dijela, i da djelovi (u konkretnom slučaju svjetovna i crkvena vlast) treba da se prilagođavaju cjelini, a ne obrnuto. Iako nijesu oslobođene svih teoloških sadržaja i sholastičkih racionalizacija, teorijske koncepcije Marsilija Padovanskog gusto su protkane elementima svjetovnog, odnosno demokratskog. On se zalaže za jačanje katoličke vjere i očuvanje njenog jedinstva, ali ne posredstvom papskog apsolutizma, nego stvaranjem istinske zajednice vjernika (*universitas fidelium*). Njegova država je isključivo ljudsko djelo, sa isključivo ljudskim ciljevima, čije je postojanje oslobođeno bilo kakve teološke pretpostavke. On, niti brine o natprirodnim silama i čovjekovim interesima u sferi transcendentnog, niti život na onom svijetu smatra predmetom filozofskog interesovanja. Otuda je crkva za njega samo dio društvene zajednice, isto kao što su to i građani i država. Ona u toj zajednici ima neka svoja prava, ali je i dužna da joj se, kao cjelini, sasvim pokorava. Padovanski državu shvata na aristotelovski način: kao savršenu zajednicu, obdarenu punom samodovoljnošću, koja je stvorena da bi živjela, a postoji da bi živjela dobro, i koja ima smisla samo dok je pod kontrolom onih koji su je stvorili i dok se brine o njihovom opštem dobru. Takva pozicija i uloga crkve i države formalno odgovara činjenici da postoje dva načina življenja ljudi: fizički i moralni. Prvi, koji se obično naziva zemaljskim ili svjetovnim životom, spada u nadležnost države. Drugi, za kojega se smatra da je „vječni ili

nebeski“, trebalo bi da bude stvar crkve. Međutim, ako je država savršena, autarkična zajednica, onda čovjek već u njoj može da se potpuno ostvari. Ona, naime, treba da se stara i o moralnim zadacima čovjekovog života i kadra je da ove svojom politikom izvrši. U njoj važi ljudsko (pozitivno) pravo, kao kodifikovana najviša zapovijest njenih građana, čije se kršenje kažnjava na ovom svijetu. Crkva nema svjetovini autoritet i nadležna je samo za dobro na „onom svijetu“, gdje jedino može da primjenjuje sankcije za kršenje normi koje povodom tamošnjeg života propisuje. Ona, dakle, ne samo što nema nikakvih prava u upravljanju državom, nego ne smije ni da ekskomunicira bez sudjelovanja svjetovnih vlasti. Njen poglavar nema viši položaj od običnog činovnika i nema nikakvih specijalnih ovlašćenja, a njeni službenici ne bi trebalo da imaju u svojinu ništa izvan onog najnužnijeg za vršenje vjerske službe. Sve ono što se tiče čovjekovog duhovnog života, a ranije je smatrano „svetim pravom“ crkve, treba da pređe u nadležnosti opštih sabora (u čijem radu učestvuju i laici), koji autoritativno tumače *Sveto pismo* i uopšte određuju karakter i sadržaj vjerskog učenja. Čovjekova svijest treba da je slobodna, a izbor vjeroispovijesti njegovo autonomno pravo, tako da niko ne može da prosuđuje je li on vjernik ili jeretik. Uostalom, uvjeren je Padovanski, tu prisila ne daje nikakve rezultate.

Razlika između svjetovnog i božanskog područja, na kojoj temelji ideju odvajanja crke od države, navešće Padovanskog da svekoliko pravo u području političkog poretka smatra isključivo čovjekovim pravom. On priznaje postojanje božanskog, tj. prava koje se odnosi samo na onostranost i ne važi na zemlji. Na zemlji važi samo pravo koje stvara ljudski zakonodavac (*humanus legislator*) – narodna volja. Drugim riječima, na ovom svijetu samo je narod nosilac suvereniteta i vrhovni zakonodavac, i samo ljudski zakoni mogu biti prožeti silom prinude. Narod zakone donosi sam, neposredno, kao zajednica

građana (*civium universitas*), ili preko predstavnika koji čine njegov najdostojanstveniji dio (*valentior pars*). Krajnji smisao takvih prerogativa naroda je u tome: što je korisnost jednog propisa veća ako svi građani (dušom i umom) učestvuju u njegovom stvaranju, nego ako to čini manjina; što će se zakoni bolje poštovati kad ih građani donesu sami i za svoje potrebe; što se država ne bi sastojala od slobodnih ljudi, ako bi samo jedni donosili zakone i bili gospodari onima koji u tom poslu, po bilo kom osnovu, ne učestvuju. Prema zamisli Padovanskog, zakonodavac bira izvršnu vlast na razne načine, zavisno od oblika političkog uređenja, i ova mu je odgovorna za svoj rad. Izvršna vlast, pak, izvršava volju suverenog naroda izraženu u zakonima, i u tom pogledu raspolaže monopolom prinude. Pri tome, sve linije državnog ustrojstva vode od zakona i do zakona, koji je „mjera svih čovjekovih radnji“ (*regula actuum humanorum*).

Ideja vladavine zakona, *implicite* sadržana u navedenim razmišljanjima Marsilija Padovanskog, temelji se na pretpostavci da poštovanje zakona osigurava građanima slobodu i mir, a da nepoštovanje zakona, odnosno ponašanje nosilaca javnih funkcija mimo onoga što im zakoni nalažu, vodi rastvaranju i propadanju državne zajednice. U tom kontekstu, prinuda kojom se obezbjeđuje poštovanje zakona, nije ništa drugo do sredstvo zaštite državne zajednice. Saobrazno tome, veli Padovanski, država se može označiti kao „pravna zajednica koja se nalazi pod ljudskim zakonom“, a time i kao „prinudni savez što ga vodi vladar kojega je postavio ljudski zakonodavac“.

Nikola Kuzanski, jedan od najvećih mislilaca XV vijeka, inklinira ideji demokratske države, koja još nije oslobođena svih teoloških predrasuda, ali prema kojoj vlast imperatora, po božanskom i prirodnom pravu, proizlazi iz narodnog konsensusa ostvarenog putem izbora. Kao autor, čija se filozofija nalazi između materijalizma (prije Kopernika tvrdi da se zemlja okreće

oko svoje osovine) i misticizma platonovsko-pitagorejskog tipa, spada u red poznatijih pobornika ideje o potčinjenosti crkve državi. Njegova opredjeljenja u tom pogledu, izložena u djelu *O opštem skladu*, snažno inkliniraju teoriji društvenog ugovora, ali ne u smislu ugovora kojim pojedinci stvaraju državu (kako su društveni ugovor tumačili antički mislioci), nego u smislu da vlastodržac i podanici ugovorom definišu međusobna prava i obaveze, pri čemu vlast u suštini i dalje ostaje u rukama podanika, koji vlastodršca mogu da smijene kad procijene da se ne pridržava ugovora. On državu shvata kao veliki organizam sastavljen od niza manjih, kakvi su feudi, crkva, cehovi, gradovi. Tom organizmu ne odgovara vlast nijednog njegovog dijela, već on kao cjelina mora imati vlast. Vršioci vlasti su samo predstavnici cjeline, koja im ovu može oduzeti ako ne rade dobro. Vlast ne smije biti nametnuta bez pristanka onih kojima se vlada, tj. bez saglasnosti cjeline, koja na taj način posredno učestvuje u upravljanju državnim poslovima. To je, smatra Kuzanski, načelo (božanskog) prirodnog prava, po kome su svi ljudi slobodni i jednaki, usljed čega vlast (*principatus*) ne može, ni u kom slučaju, da potiče bilo otkud drugo do iz onoga što oni konsensusom utvrde (odrede, odluče). On kaže: „Pošto je priroda sve ljude stvorila slobodnim, to svaka vlast, koja odvrća podanike od činjenja zla i koja njihovu slobodu nagoni na činjenje dobra pomoću straha od kazni, ističe jedino iz saglasnosti i pristanka podanika, bilo da se vlast nalazi u pisanom pravu ili u živom pravu koje je u vlastodršcu. Jer, pošto su ljudi po prirodi podjednako jaki i podjednako slobodni, to prava i uređena vlast jednog nad drugim, s obzirom na to da vlastodržac ima podjednaku prirodnu vlast s drugima, može da bude postavljena samo izborom i saglasnošću drugih, isto kao što se i pravo stvara njihovim pristankom“.

I crkva je, smatra Kuzanski, poput carevine, društvena ustanova sastavljena iz niza djelova, čije skladno funkcionisanje

omogućuje postojanje cjeline. I za nju važi načelo saborske vlasti, koja treba da bude vrhovna. Njen poglavar (papa) potčinjen je pravu kao svaki drugi čovjek. Prekrši li pravo i postane li tiraninom, sljeduje mu kazna. Uostalom, sve zakone treba da donose samo oni koji će im biti podvrgnuti, ili njihova većina, „jer ono što se svih tiče moraju svi i da odobre“. Osim toga, zakonima, a ne bilo kom vladaru (svjetovnom i duhovnom), pripada suverenost, budući da (kako je govorio Aristotel) tamo gdje zakoni nijesu suvereni, ne postoji *politea*, odnosno dobra forma države. Zakone iznad volje vladara uzdiže to što potiču iz naroda, koji ima pravo da vladaru ukine čak i ovlašćenja u pogledu donošenja zakona što mu ih je sam dao. Vladar, pak, ima moć da tumači zakone i primjenjuje ih, vodeći računa o pravičnosti, odnosno volji i interesima onih koji su ga za to ovlastili, ali ne i da ih sam, bez narodne saglasnosti, ukida.

Autentičnu, uz to i veoma radikalnu, varijantu ideje pretpostavljenosti svjetovne vlasti duhovnoj, predstavlja teorijski diskurs nastao na prostorima naseljenim slovenskim plemenima, unutar tzv. istočnog hrišćanstva – *pravoslavlja*. Riječ je o teoriji *jednovlašća*, koja podrazumijeva apsolutnu potčinjenost crkve državi, uz koncentraciju svih prerogativa vlasti u rukama samo jednog subjekta – inokosnog suverena (kneza).

Prva slovenska država stvara se u Pridnjeprovlju, u VIII i IX vijeku. Nastaje iz plemenskog saveza u kome dominiraju Poljani (Rusi), čiji je centar u Kijevu. Nešto kasnije, takođe na temelju plemenskog saveza, nastaje još jedna država, sa sjedištem u Novgorodu. Njihovim ujedinjenjem (882), stvara se Kijevska Rusija. U procesu stvaranja nove države, uporedo s razvojem pismenosti i obrazovanja, javljaju se radovi posvećeni političkim pitanjima. Značajan uticaj na to ima primanje hrišćanstva (988), koje postaje ideološki stožer feudalizma i državna religija.

Jedan od poznatijih spomenika staroruske literature, u kome se srijeću relativno oformljene političke ideje, jesu *Besjede o*

zakonu i blagodeti, iz 1049. godine U toj knjizi, čijim se autorom smatra prvi ruski mitropolit (Ilarion), nudi se svojevrsno religiozno-sociološko tumačenje istorijskog procesa, shvaćenog kao ciklusa promjena uslovljenih principima religije. Početkom XI vijeka nastaje i zbornik Jaroslava Mudrog *Ruska pravda*, kojim faktički započinje proces pravne kodifikacije društvenih odnosa u Rusiji. Razradi ove materije i njenom pravnom oblikovanju znatno doprinosi knez Vladimir Monomah, čije *Pouke* takođe predstavljaju važan izvor političkih ideja. U *Poukama* se, kroz sliku idealnog vladara (kneza), koji sve nadgleda i o svemu sam odlučuje, nudi relativno jasan i konsekventno izveden koncept autoritarne centralne vlasti.

Isticanje ideje autoritarne centralne vlasti u prvi plan nije slučajno. Na to utiče više momenata, među kojima svakako i to što politička misao u Rusiji počinje da se razvija upravo u vrijeme udruživanja plemena u jedinstvenu državu. Ta država je od trenutka svog nastanka izložena iskušenju feudalnog rastakanja, a očuvanje njenog jedinstva jedan je od bitnih preduslova za odbranu od najezda sa Istoka. O dubini te drame govori *Priča o Igorovom puku*, čiji autor – svjestan toga da ruske kneževе i bojare nije moguće potčiniti centralnoj vlasti u Kijevu – nastoji da kod ovih probudi osjećanje ponosa i ljubavi za rusku zemlju i poziva ih da se (makar zbog toga) ujedine i pruže otpor zavojevačima. U ovoj poemi se uvodi u upotrebu politički termin *gospodin*, kojim se oslovljava vladajući knez (izvjesno vrijeme se njime oslovljavao i grad Novgorod), a odražava princip inokosnog vršenja vlasti. I preko ovog termina afirmiše se ideja jednovlašća, koja će imati veliki značaj u cjelokupnoj političkoj teoriji i istoriji Rusije.

Ideja jednovlašća zauzima centralno mjesto i u *Poslanici Danila Zatočnika*. Obraćajući se preslavskom knezu, Danilo kaže: „Kneže moj, gospodine. Orao je car pticama, jesetra – ribama, lav – zvijerima, a ti, kneže, svim preslavcima. Kad lav

rikne, ko se neće ustrašiti; kad ti, kneže, kažeš, ko se neće bojati?... Tijelo se snaži žilama, a mi, kneže, tvojom državom“. *Poslanica Danila Zatočnika* interesantna je još i zbog toga što se u njoj afirmiše i ideja ujednačavanja imovine i bogatstva, inače motivisana željom da se podrije ekonomska moć bojara i ojača uticaj centralne vlasti. U tom smislu, u Poslanici se kaže da je ljepše služiti knezu u opancima i odjeći od grubog sukna, nego bojaru u crvenim čizmama i purpurnoj odeždi. Strahujući od bojarske dominacije u kneževom savjetu, Danilo Zatočnik preporučuje knezu da savjetnike ne bira zavisno od toga koliko su bogati, nego zavisno od toga koliko su obrazovani i umni. S istim primislima, Danilo poziva kneza da obične ljude, siromašne i ponižene, zaštiti od bezakonja i samovolje bojara.

Rusija, krajem XV vijeka, poslije 240 godina pokornosti mongolskim kanovima iz Zlatne Horde, ponovo stiće političku samostalnost, a u XVI vijeku izlazi i iz feudalne rascjepkanosti i počinje da živi kao relativno jaka, centralistički ustrojena država, čija se vlast seli u Moskvu. Usljed toga, u vrijeme Ivana III, moskovskog velikog kneza, koji se proglašava za cara, i to „po božjem izboru, a ne po želji mnogopobunjenog ljudskog roda“, jednovlašće znači da ruski car svoju vlast ne dijeli niti sa kneževima i bojarima, niti sa crkvenom hijerarhijom. Takvo sređivanje unutrašnjih prilika ima za posljedicu usmjeravanje pažnje isključivo prema pitanjima položaja i uloge Rusije u odnosu na okruženje. Svojevrsan izazov za takvu orijentaciju ruskih ideologa i teoretičara svakako predstavlja i to što Slovenima, za razliku od njihovih evroazijskih susjeda, ne polazi za rukom da formiraju svoje samostalno carstvo (carstva bugarskih careva Simeona i Ivana Asena I pokazala su se odveć slabim, a Dušanovo carstvo je bilo kratkog vijeka). Takvu orijentaciju ruskih ideologa i teoretičara, koja nosi u sebi prilično razvijenu klicu imperijalne aspiracije, podržavaju i filozofi i drugi naučnici prognani iz Konstantinopolja, nakon njegovog pada

pod tursku vlast (1453). Seleći se u Moskvu, svoj novi duhovni centar, oni sobom donose i učenje da postoji samo jedna prava država – rimsko carstvo. Na ideološkoj podlozi nastaloj iz spleta tih okolnosti razvija se teorija *Moskva – treći Rim*. Prema Filofeju, monahu pskovskom i jednom od glavnih protagonista te teorije, istorija čovječanstva, kojom upravlja bog, u stvari je istorija nastanka, razvoja i propasti svjetskih carstava. Rim je, po njemu, bio prvo svjetsko carstvo. Poslije pada Rima primat je uzela Vizantija i postala – drugim Rimom. Stupivši u uniju s katoličkom crkvom, Vizantija je izdala pravoslavlje i zato ju je bog kaznio – poklekla je pod naletom Turaka. Padom Vizantije ruski narod postaje jedini čuvar pravoslavlja, a Moskva – treći Rim. I to će, smatra Filofej, ostati do kraja svijeta. U tom smislu, on (samo)uvjereni kaže: „Dva Rima padoše, treći se stvorio, četvrtog neće biti“. Iz ovakve obnoviteljsko-državotvorne pozicije ruskog naroda odnosno Moskve, prirodno proizilaze mnoge promjene u odnosu moći političkih snaga – u Rusiji i van nje. Jedna od svakako najvažnijih promjena te vrste, smatra Filofej, jeste ogroman porast moći i uticaja ruskog cara. Ruski car je, po uvjerenju ovog monaha, ne samo neprikosnoveni gospodar svoje zemlje, nego i svekolikog pravoslavnog svijeta. Filofej mu poručuje: „Sva carstva hrišćanske pravoslavne vjere slila su se u tvoje jedino carstvo i ti si jedini hrišćanski car pod svodom nebeskim“.

U XVI vijeku javlja se, u krajnje oštroj formi, problem upravljanja crkvenim posjedima, koji tada čine trećinu poljoprivrednih površina Rusije. Carska vlast uporno insisitira na predaji crkvenih posjeda državi, želeći time, prvo, da oslabi ekonomsku moć, odnosno politički uticaj crkve i, drugo, da se domogne bogatog zemljišnog fonda iz koga bi država podmirivala rastuće potrebe svojih zaslužnih službenika i spahija. Tu ideju svesrdno podržava plemstvo i visoko činovništvo, tako da ona relativno brzo prerasta u predmet principijelnog sporenja između crkve i

države oko toga ko treba da upravlja društvom u cjelini. Povodom te kontroverze javljaju se dvije političke struje, nazvane *negrabežljivci* i *grabežljivci*. Unutar struje negrabežljivaca izdvajaju se dva krila – duhovno i svjetovno. Predvodnik prvog krila, Nil Sorski, propovijeda asketski život monaha i njihovo odricanje od svakog posjeda i imovine. On osuđuje grabežljivost manastira i smatra da je ovima dovoljno da posjeduju mala imanja, na kojima bi se monasi izdržavali sopstvenim radom. Predvodnik svjetovnog krila negrabežljivaca, Vasja Petrikov, još je radikalniji. On osporava čak i pomisao na potrebu i mogućnost postojanja bilo kakvih crkvenih imanja. Nasuprot ovima, grabežljivci smatraju da je postojanje crkvenih imanja ne samo potrebno, nego i neizbježno. Oni tvrde da pravo crkve na zemljišne posjede proizlazi iz činjenice da je duhovna vlast pretpostavljena svjetovnoj, da je car božji sluga, koji mora da se potčinjava sveštenstvu, i da se ta relacija mora odražavati i u svojinskim odnosima.

U spor između crkve i države oko vrhovne vlasti upliću se, u XVI vijeku, pobornici ideje egalitarizma. Jedan od njih, Feodosije Kosoj, u svom *Novom učenju*, osuđuje crkvene vlasti zbog njihovog surovog odnosa prema siromašnima, osobito prema seljacima. „Mi – kaže Kosoj – vrijeđamo i pljačkamo braću našu hrišćansku, bičujemo ih i mučimo nemilosrdno, nasrćemo na njihova tijela kao da su zvijeri“. On vjeruje da se to može izbjeći u takvoj organizaciji hrišćanskog društva, u kojoj bi vlast bila svjetovna, a crkva lišena i imanja i svakog prava u upravljanju. To idealno društvo opstojalo bi u obliku *komuna* (Kosoj čak pokušava da formira jednu takvu komunu) i bilo bi pošteđeno ratova, religioznih sukoba i podjele ljudi na bogate i siromašne. Iako u početku prilično rasprostranjene, ove ideje postepeno gube bitku sa koncepcijama utemeljenim na logici posmatranja cjelokupne društvene i državne organizacije kroz optiku sile i neograničene vlasti. Takve koncepcije naročito

zastupa I. S. Peresvetov, koji u svojim *Pričama o Caru Konstantinu*, sredinom XVI vijeka, suprotno Filofeju, tvrdi da je glavni uzrok pada Konstantinopolja pod tursku vlast bio u tome, što su u Vizantiji bili osilili velmože, koji su opljačkali zemlju, unijeli u nju svaki nered i svoj lični spokoj i komoditet pretpostavili obavezi angažovanja u spoljnoj politici. Peresvetov tvrdi da i Rusija pruža takvu sliku i poziva cara da se odlučno suprotstavi vlasteli, ne prezajući ni od najstrožih kazni. One koji cara odvrćaju od takvih akcija treba „ognjem sažeći i drugim teškim smrtima umoriti“. Jedini dobar, možda čak i najbolji, oblik vlasti, smatra Peresvetov, jeste neograničeno samodržavlje. Naprosto, ne može biti carem onaj ko nema moć da se odlučno obračuna sa svojim protivnicima. Jer, kako kaže, „carstvo bez straha isto je što i konj pod carem bez uzde“.

Na Zapadu su takva, ili slična, rezonovanja došla do izražaja u vrijeme kada apsolutna monarhija postaje dominantni oblik političke i državne organizacije. Tada su čelnici tih monarhija nastojali, a ponegdje za neko vrijeme i uspijevali da, u duhu, kako ga Veber naziva, rigidnog cezaropapizma, budu i vjerski poglavari. U „njemačkim pokrajinama“ se, na primjer, to radilo u okviru procesa reformacije, dok u Engleskoj taj proces vrhuni u vrijeme stvaranja Anglikanske crkve kao posebnog oblika protestantizma. U pogledu preuzimanja crkvenih prerogativa engleski kralj, ide znatno dalje od vojvode Albrehta Pruskog, koji objavljuje (1530) da je primoran da vrši *officium episcopale* (biskupske dužnosti): Henrik VIII ne samo što sebe proglašava za poglavara Anglikanske crkve, nego donosi i odluku kojom se sadržaj molitvenika (*prayer-book*) podvrgava kontroli parlamenta. Džejs I ide još dalje: on u svoje kraljevske nadležnosti uključuje, kako pravo da utvrđuje koje iz reda postojećih dogmi mogu biti korišćene u bogoslužjenju, tako i pravo da sam ustanovljuje nove dogme. Podržavljenje crkve (ili *erastianizam*, po teologu Tomasu Erastu, koji se posebno bavi ovim

fenomenom) uzima toliko maha da, kako kaže jedan protestantski pisac (iz XVI vijeka), „umjesto jednog imamo hiljadu papa“ (Više o tome u: Radovan Radonjić, *Političke doktrine*, Cetinje, 2010, str. 194–196).

*

Razumije se, s krajem „ruske priče“ o odnosu crkve i države, koja je inače dala veoma snažan pečat ovoj temi u svekolikom hrišćanstvu, ali i šire, odnosno navedenih zapadnih ekskursa na istu temu, nijesu prestale sve konsideracije na relaciji ovih dvaju narativa. Ali, su postale znatno rjeđe i manje važne za svjetski povijesni proces i civilizacijski progres. Dakako, ne toliko zbog nekakvog spektakularnog pada interesa crkve da ojača svoju poziciju i uticaj u svim tim kretanjima, koliko zbog sužavanja staze koju joj je relativno brza čovjekova sekularizacija u tom pogledu ostavljala.

S pojavom društva utemeljenog na novim krupnim promjenama u načinu proizvodnje, ekvivalentnoj razmjeni dobara, pravnoj slobodi, ukidanju staleških privilegija, nacionalnoj privredi i državi, te odvajanju države od crkve i izvjesnom potiskivanju ove druge, nastaje nova duhovna klima, a u okviru ove i potreba za novim promišljanjem čovjekovog svijeta i života. Tri momenta u tom pogledu imaju posebno velik uticaj. Riječ je o: pojavi tržišta (odnosno bogate trgovačke klase) i širenju obrazovanja među laicima; uzmaku religije pred skepticizmom i praznovjericom; nastanaku jake nezavisne (nacionalne) države, u formi apsolutne monarhije.

Pojava tržišta i širenje obrazovanja među laicima podriiva temelje cjelokupne dotadašnje kulture i civilizacije. Srednjovjekovni manir iscrpljujućeg, ekonomski niskoproduktivnog rada iza manastirskih zidova kao jedinog puta koji vodi spasenju (*ora et labora*), uzmiče pred imperativom produktivnog rada i

slobodne konkurencije. Etika samodovoljnog, asketski umrtvljenog bivstvovanja zamjenjuje se shvatanjem čovjeka kao jake, djelatne ličnosti koja je okrenuta radostima ovozemaljskog (privatnog i javnog) života, radi čega ima pravo da mijenja i sebe i svijet oko sebe. Učeni laici, uprkos renesansnim zahtjevima za vraćanjem zaboravljenim grčkim i rimskim uzorima, prave krupan iskorak kako u odnosu na crkvene, tako i u odnosu na antičke mislioce: u središtu njihovog interesovanja nije ni priroda (kao u antici), ni bog (kao kod crkvenih mislilaca), već čovjek. I to ne čovjek kao proizvod prirode ili božji stvor, već čovjek kao tvorac sebe samog i sopstvenog boga (kada mu je ovaj potreban). Simboliku tog zaokreta najbolje izražava zapis (na spomeniku Nikole Kopernika, u Torinu) *solis stator terrae motor*. Kopernikova teorija *heliocentrizma* predstavlja radikalnan zaokret ne samo u astronomiji, već i u religiji, metafizici, filozofiji. Promocijom te teorije, više ništa ne ostaje kako je bilo – ni istina, ni bog, ni priroda, ni čovjek. Sve traži da se umjesto stare (uglavnom već nestale) hijerarhijske slike svijeta uspostavi novi red stvari, utemeljen na novim idejama, da čovjek svoj lični i društveni život prilagodi novim socijalnim prilikama.

Uzmac religije pred skepticizmom i praznovjericom unosi u hrišćanstvo nesigurnost i raskole. Raspada se tzv. katolička sinteza i slabi moralni autoritet papa. Sabor u Konstanci (1414–1418) bavi se ne samo doktrinarnim pitanjima (*causam fidei*), nego i problemima političkog jedinstva crkve (*causam unionis*) i njenim organizacionim ustrojstvom (*causam reformationis in capite et in members*). Ipak, time se ne zaustavlja opadanje prestiža crkve i ne ublažavaju njeni unutrašnji sukobi. Naprotiv, široko se otvaraju vrata *reformaciji* koja, uz sve protivrječnosti zahtjeva koje ističe i rješenja za koja se zalaže, afirmiše ideju društva jednakih (*societes aequalis*). Zahtjev za jednakošću ne ograničava se samo na socijalno-ekonomsku sferu i politička prava i slobode, već podrazumijeva i duhovnu sferu, uključujući

i religiju. Umjesto stanovišta o apsolutnoj nadređenosti klera laicima, razvija se shvatanje po kome svaki vjernik ima pravo da uči i da vrši bogoslužnje.

Nastanak jake nezavisne (nacionalne) države, u formi apsolutne monarhije, ima snažno uporište u gradskom stanovništvu, koje je okrenuto novim privrednim aktivnostima i trgovini i očekuje da ga država zaštiti od feudalne samovolje i partikularizma. Njegova vjera u zaštitnu ulogu države izražava se parolom *sub rege vivere, ipsa est libertas* (živjeti pod kraljem prava je sloboda). Ideal građanstva odanog monarhizmu izražen je, pak, sintagmom *une foi, une loi, un roi* (jedna vjera, jedan zakon, jedan kralj). Odražavajući takva raspoloženja, država ima ogromnu ulogu u promociji novog načina proizvodnje (koji će kasnije biti označen kao kapitalistički) i odgovarajućih mu društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Njenom prinudom seljaci se odvajaju od zemlje, ruše se feudalne granice i stvaraju prostori za šire tržište, regulišu privredni tokovi i rješavaju druga pitanja bitna za razvoj robne proizvodnje. Država sa takvim prerogativima i novom funkcijom, koja podrazumijeva njeno snažno i u mnogom pogledu gotovo odlučujuće prisustvo u svim važnim sferama društvenog života, već u XVI vijeku dostiže u sam centar interesovanja, a traženje legitimiteta za široku skalu funkcija koje obavlja postaje glavnim predmetom političkih misli i ideja. Ne manji interes za funkciju takve države (apsolutističke monarhije) proizlazi iz redova onih koji, iz najrazličitijih razloga, nijesu zadovoljni njenim, kako smatraju, pretjerano velikim kompetencijama. Neki od tih nezadovoljnika – poput *levelera* u Engleskoj, na primjer, koji sebe nazivaju „slobodno rođenim pomagačima pravедnosti“ – teže takvom ograničenju funkcija države (oni to nazivaju poravnanjem prava građana u državi), koje se u mnogom pogledu može porediti sa idejom suverenosti naroda. Takav zahtjev proizlazi

kako iz sadržaja levelerskog demokratskog programa „Narodna sloga“ u kome se ističu zahtjevi za sveopšte izborno pravo, jednakost svih pred zakonom, punu vjersku slobodu, ukidanje trgovačkih i privrednih monopola i vraćanje seljacima oduzete zemlje, tako i iz političke filozofije levelerskih vođa. Jedan od njih, Džon Lilbern, na primjer, kaže: „Englezi su slobodan narod i zbog toga izvor vlasti posjeduju u sebi samima“.

Ovaj trend dobiće u XVIII vijeku, u samo predvečerje građanskih revolucija, još jedan krajnje zanimljiv i, dakako, veoma značajan smjer razvoja. Njega čine uvjerenja nastala na nemirenjima kako sa onim dijelom misaonog nasljeđa koje suštinu čovjekovog života shvata kao statičnu (nepromjenljivu) datost, tako i sa pokušajima da se na kritici te formule ponude neka druga, ne mnogo prihvatljivija (i optimističkija) objašnjenja. Ideje nastale na toj osnovi podjednako su kritične prema:

- starim legendama o sudbinskoj predodređenosti ljudskog društva na propast, usljed čega istorija nužno ima regresivan tok i kreće se od (početnog) zlatnog vijeka ka sve gorim vremenima;

- shvatanjima istorije kao puke inventure zbivanja, koja nema veze sa naukom i zbog toga nije vrijedna pažnje;

- posmatranjima istorijskog procesa kao cikličnog (kružnog) kretanja događaja, koji se zakonito ponavljaju u istim formama i kvalitetima;

- učenjima o prvobitnom grijehu kao uzroku osude čovječanstva na vječiti progon i nesreću;

- renesansnim pokušajima vraćanja antičkim uzorima kao sverješavajućim formulama.

Sva ta „starudija prošlosti“ šalje se u istoriju radi stvaranja prostora za afirmaciju novih ideja i uvjerenja, u prvom redu onih čija je osnovna poruka:

- da istorijski proces znači progres čovječanstva;
- da svaka nova faza tog procesa (već i zbog toga što nastaje na ispravljanju grešaka prethodne) donosi viša znanja i uopšte mogućnosti čovjeka da rješava svoja životna pitanja i probleme;
- da svako novo vrijeme stoji na ramenima onih ranijih, noseći u sebi i koristeći za sebe sve njihove domete.

Na toj liniji će, na primjer, engleski filozof Frensis Bekon, već na prelasku iz XVI u XVII vijek istinu proglasiti za kćerku vremena, dok će francuski državnik An Rober Žak Tirgo, nekoliko decenija kasnije, prilično uvjerljivo osporiti tezu o nepromjenljivosti ljudske prirode. U svojim *Razmišljanjima o stvaranju i raspodjeli bogatstva*, Tirgo ne samo što izražava vjeru u neograničenu sposobnost čovjeka za usavršavanjem, već i tvrdi da se „masa ljudskog roda neprekidno pomijera ka sve većem savršenstvu“. Tako izmijenjena filozofija istorije dobija novi smisao: njeno se uporište sve više pomjera, kako Spektorski kaže, „od pokornosti mrtvim elementima ka vlasti razuma, koji osvjetljava umove, poboljšava život i pokorava prirodu čovjeku“. Umjesto vjere u nepromjenljivost ljudske prirode, filozofijom počinje da dominira uvjerenje da svaka generacija donosi nešto novo i bolje. Apokaliptična proročanstva uzmiču pred vizijama progressa, a ideal srećnog društva premiješta se iz prošlosti u budućnost, koja se ostvaruje neumitnim napretkom čovječanstva i kao takva je sasvim izvjesna. Religija progressa ne prihvata ni stara učenja, ni stare bogove. Za nju prvobitno društvo nije ideal kome bi trebalo težiti, već samo prolazni oblik povezivanja bića koja žive u prirodnom stanju, i više su vrijedna sažaljenja, nego divljenja. Ona kulturu, nauku i društvenu organizaciju starih Grka i Rimljana ne tretira kao vrhunske domete civilizacije, na kojima bi se valjalo učiti, već kao fazu u istorijskom razvoju čovječanstva, u kojoj je mnogo više započinjano nego dovrša-

vano. Analogno takvim uvjerenjima, za Aristotelovu misao se kaže da više pripada djetinjstvu, nego zreloom dobu filozofije. Sve su to razlozi što se kritička misao perioda apsolutizma ne ravija jednostavno i jednosmjerno, već ima više aspekata i prolazi kroz nekoliko faza. Naime, ona se javlja u širokoj lepezi od teorijskih objašnjenja nastanka i prirode apsolutizma (Makijaveli), preko ideja njegovih juridičkih utemeljenja (Rišelje, Boden, Hobs), odnosno imperijalističkih ospoljenja (Vitorija, Petar Veliki), do koncepcija koje odražavaju otpor njegovoj despotskoj prirodi (Brutus, Bjukenen, Altuzije, Marijana, Belarmin, Suarez), traže njegovo prestrojavanje saobrazno novim mogućnostima i potrebama (Luter, Mincer, Kalvin), odbacuju ga u ime ideje prirodnog i neotuđivog prava naroda na suverenost (Grocius, Spinoza, Hobs, Pufendorf, Lok, Ruso) ili promocije sa posve antipodnih solucija (Melije, Morli, Mabli).

Ovi momenti, zajedno sa razdvajanjem crkve i države, bitno doprinose oslobađanju teorijske misli religijskih okova i tradicionalne etičko-teološke argumentacije. Političke misli i ideje počinju da se razvijaju kao racionalne, laičke, naučne i okrenute činjenicama života. U njima se prirodno pravo odvaja od teologije i svodi na unutrašnju stvar razuma. Iz njihovog fokusa nestaje do tada sveprisutna antinomija crkva – država. Umjesto tog jednog, pažnju teoretičara sve više privlače razna pitanja u vezi sa konkretnom političko-pravnom strukturom i funkcijom laičke države: počev od odnosa između države i pojedinca, vlasti i čovjeka, lokalnih i centralnih organa, pa do pitanja suverenosti, rata, svojine, međunarodnih odnosa. Ukoliko se teološka pojmovno-kategorijalna aparatura i argumentacija još ponegdje i koristi, ima krajnje ograničen uticaj ili se nalazi u funkciji prirodno joj neodgovarajućih ciljeva. Ovo, prirodno, najviše dolazi do izražaja na prostorima gdje se nova društvena stvarnost najprije pojavila. Propast Vizantije,

zaustavljanje ekspanzije Evrope prema Bliskom istoku, otkriće Amerike i time uslovljeno prenošenje središta privrednog života na Atlantski okean i njegov priobalni dio, učinili su da to prvjenstveno bude prostor Španije, Portugala, Engleske, Holandije, Francuske i Italije, a tek potom i Rusije i nekih drugih evropskih zemalja.

VJERSKI POGLAVARI U SR CRNOJ GORI

Dragutin Papović

This paper deals with the relationship between the authorities and religious communities, and the most prominent representatives of the Montenegrin government and religious leaders during the period 1965-1990. This paper aims to show the nature of this relationship, principally the character of communication between the government and religious communities. In this period religious communities mostly focused their work on purely religious activities. They did not deal with politics, nor did they misuse religious feelings of the citizens. They promoted interreligious cooperation and had a positive social role. The greatest role in this respect was played by the religious leaders who maintained good relations with the authorities.

Aktuelni vjerski velikodostojnici socijalistički period crnogorske istorije često opisuju kao vrijeme velikog progona vjerskih zajednica i religije. Ako bi se prihvatili njihovi stavovi, zaključak bi bio da su u tome periodu crkva, vjerske zajednice, sveštenici, vjerski službenici, monaštvo i vjernici svakodnevno maltretirani i hapšeni, da su životarili u ilegali i da su njihovi odnosi sa državom i socijalističkim vlastima bili neprijateljski. Ovakve krajnje negativne ocjene o socijalizmu i položaju vjerskih zajednica i religije u tome sistemu daleko su od istine,

što potvrđuju činjenice i primjeri koji se o odnosu države i vjerskih zajednica iznose u ovom radu, a koji potiču iz arhivskih izvora.

Pravni položaj vjerskih zajednica je bio uređen posebnim zakonom, tako da su one bile unutar, a ne van socijalističkog sistema. Ustavom i zakonima sloboda vjeroispovijesti je garantovana kao lično pravo svakog građanina. Savezni i republički ustavi i zakoni su omogućili slobodu rada i djelovanja vjerskih zajednica, a građani su imali slobodu da, ako to žele, budu vjernici, da obavljaju vjerske obrede i da zbog toga ne trpe posljedice, ali i da zbog toga nemaju ni privilegije. Svaki građanin-vjernik, uključujući i sveštenike, mogao je biti i mnogi su bili članovi najmasovnije političke organizacije Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN). Logično je da građani-vjernici i sveštenici nijesu bili članovi Saveza komunista, ali su kao članovi SSRN bili dio društvene zajednice, ostvarivali sva građanska prava i bili primjerni i prihvaćeni građani socijalističkog društva. Pri tome, vjerom se nije mnogo javno hvalilo ni paradiralo, već je ona na pristojan i primjeren način bila dio intime građanina-vjernika i njegove porodice.

Neusmjivo je da je u socijalističkom sistemu favorizovan marksizam, odnosno ateistički pogled na svijet. Svako jačanje religije vlast je tumačila i kao izazov za svoj položaj. Zato je religija bila na margini javnog života. No, tu se socijalistička praksa poklopila sa vjerskom teorijom, jer su sve religije i po njihovim unutrašnjim pravilima samozatajne, asketske i mistične. Potom, socijalistička vlast je kontrolisala svaku javnu vjersku manifestaciju, jer je religiju smatrala konkurentnom komunističkoj ideologiji. Istina je i da je socijalistička vlast nacionalizovala veliki dio imovine vjerskog karaktera i da je tako vjerske zajednice lišila znatnog dijela prihoda, zbog čega su one otežano funkcionisale.

No, važno je navesti da nijesu vjerske zajednice bile jedine kojima su nacionalizovani prije svega značajni zemljišni posjedi, već da je nacionalizacija sprovedena prema svima koji su imali zemljišne posjede iznad zakonom određenog maksimuma. Zbog materijalne oskudice vjerskih zajednica i zbog nepopularnosti religije malo ko se odlučivao za sveštenički poziv.

Socijalistička vlast i Savez komunista Crne Gore su se oštro borili protiv svakog pokušaja da se vjerske zajednice i vjera zloupotrijebe u političke svrhe, a naročito za izazivanje međuvjerske i međunacionalne mržnje. Sveštenici koji su se time bavili bili su krivično gonjeni i kažnjavani, kao i svaki drugi pojedinac koji se na taj način bavio politikom. Vjerske zajednice nijesu mogle da djeluju kao parapolitičke ni paranacionalne organizacije. Takvi pokušaji su dosljedno suzbijani i kažnjavani. To je bilo opravdano s obzirom na činjenicu da se vjerske zajednice ni prema svojim autonomnim propisima nijesu smjele baviti pitanjima svjetovne vlasti, političkih i nacionalnih organizacija. S obzirom na viševjerski i višenacionalni karakter Crne Gore, kao i na traumatično iskustvo iz Drugog svjetskog rata kada su djelovi najuticajnijih vjerskih zajednica i brojni sveštenici direktno učestvovali u borbi na strani okupatora i fašističko-nacističkih kvislinga, ovakva ograničenja u socijalizmu su bila neophodna kako se ne bi ponovili međuvjerski i međunacionalni sukobi i kako se vjerske zajednice i religija ne bi opet zloupotrijebile. Socijalistička vlast je ovakvom politikom dala priliku vjerskim zajednicama da se oslobode lošeg nasljeđa prošlosti i da, baveći se isključivo vjerom i širenjem međuvjerske sloge i saradnje, poboljšaju svoj položaj, da učestvuju u razvoju socijalističke Jugoslavije i, naročito, u promociji bratstva i jedinstva.

Uz očekivana i očigledna ograničenja socijalističkog sistema može se reći da su vjerske zajednice u socijalizmu bile slobodne

da se bave isključivo vjerskim poslovima, i da svoja prava i slobode nijesu smjele zloupotrebljavati u političke svrhe. Od početka 60-ih godina, odnosno od kada je proglašena Socijalistička Republika Crna Gora, vjerske zajednice i njihovi poglavari su ovo gotovo dosljedno poštovali. U svakoj vjerskoj zajednici je bilo pojedinačnih, a rijetko organizovanih, nastojanja da se prije svega kroz javne vjerske proslave istakne i nacionalni karakter vjerske zajednice i vjernika, ali to nije promijenilo suštinu odnosa. Vjerski poglavari su nastojali da na bazi ustavnih i zakonskih prava, sloboda, odgovornosti i ograničenja, izgrađuju dobre odnose sa državom, vlastima i drugim vjerskim zajednicama. Tako su istovremeno realizovali vjerske interese i izvršavali svoju dužnost prema socijalističkom sistemu. Posebno su isticali važnost međuvjerske saradnje, tolerancije i njegovanja tradicionalno dobrih međuvjerskih odnosa u Crnoj Gori. Time su doprinosili jačanju bratstva i jedinstva i promovisali su međuvjersku i međunacionalnu saradnju. Vjerski poglavari su u tome periodu izgradili odgovarajući model saradnje sa socijalističkom vlašću i pronašli su optimalno funkcionisanje vjerskih zajednica u socijalističkom sistemu. Zato su uglavnom imali afirmativan stav o socijalizmu. To su otvoreno saopštavali, a posebno prilikom održavanja najznačajnijih vjerskih svečanosti.

Tako je bilo prilikom svečanog otvaranja katoličke crkve Presvetog Srca Isusovog na Koniku u Titogradu 1969. godine gdje je prisustvovalo oko 1.500 ljudi.¹ Na crkvi su bile istaknute zastava SFRJ, zastava Crne Gore i papska zastava. Domaćin je bio nadbiskup barski i primas srpski dr Aleksandar Tokić, a svečanosti su prisustvovali mitropolit

¹ Državni arhiv Crne Gore (DACG), Republička komisija za vjerska pitanja – Podgorica (fond 411), kutija (k.) 25, Zabilješka o otvaranju katoličke crkve u Titogradu, 30. jun 1969. godine; Dragutin Papović, „Izgradnja katoličke crkve u Podgorici“, *Matica*, br. 65, proljeće 2016, str. 481–482.

crnogorsko-primorski Danilo Dajković sa dva sveštenika, i predsjednik Starješinstva Islamske zajednice u Crnoj Gori hadži hafiz Šukrija ef. Bakalović. Mitropolit crnogorsko-primorski Danilo je imao počasno mjesto u oltaru crkve. Otvaranju crkve je prisustvovao sekretar Republičke komisije za vjerska pitanja Božo Martinović i predstavnici Skupština Opština Titograda i Bara. Nadbiskup Tokić je istakao dobre odnose između crkve i države u Crnoj Gori, i poručio je da novopodignuta crkva nikad neće služiti nikakvom separatizmu niti šovinizmu. Izaslanik Svete Stolice Mario Kanja je naglasio da crkva u Titogradu treba da posluži bratstvu crnogorskog i albanskog naroda u Crnoj Gori. Ručak za zvanice je organizovan u hotelu „Podgorica“. Zdravicu je održao mitropolit Danilo koji je istakao tradicionalnu vjersku toleranciju u Crnoj Gori koja može poslužiti za primjer ne samo kod nas već i dalje. U istom smislu je govorio katolički sveštenik iz Kotora don Niko Luković, a besjedu je održao i hadži hafiz Šukrija ef. Bakalović.

Katolička crkva i njeni velikodostojnici u Crnoj Gori su ovom proslavom pokazali pozitivan odnos prema vlastima, Crnoj Gori, Jugoslaviji, socijalističkom sistemu, drugim vjerama i iznad svega poštovanje prema suštini svoje vjere. Gotovo identičan odnos prema socijalističkoj vlasti i sistemu je izrazio poglavar Islamske zajednice u Crnoj Gori hadži hafiz Šukrija ef. Bakalović, koji u jednom izvještaju iz 1975. godine navodi: „Ne treba nikada izgubiti iz vida da su pripadnici islama svih narodnosti baš u novoj socijalističkoj Jugoslaviji, samoupravnoj zajednici ravnopravnih naroda, došli do potpune ravnopravnosti sa ostalim narodima i narodnostima u našoj zemlji... Starješinstvo Islamske zajednice i ubuduće će nastojati da svoju saradnju sa narodnim vlastima razvija sa ostalim društveno-političkim organizacijama, radeći na učvršćivanju bratstva i jedinstva među našim narodima i narodnostima i na učvršćenju

naše samoupravne socijalističke zajednice Jugoslavije i naše uže domovine SR Crne Gore.“²

U ovome periodu vjerski velikodostojnici su imali uglavnom korektna, a neki i bliske odnose sa vlastima. To se najviše odnosilo na mitropolita crnogorsko-primorskog Danila. Mitropolit Danilo je krajem 1964. godine operisan u nikšićkoj bolnici. Tim povodom za njegovo zdravlje su se interesovali najviši crnogorski zvaničnici, među kojima i predsjednik Izvršnog vijeća SR Crne Gore Veselin Đuranović, koji je mitropolitu uputio pismo. Mitropolit je Đuranoviću odgovorio pismom u kome je naveo: „Gospodine predsjedniče, Primio sam Vaše pismo od 24. 12. 1964. u kome izražavate interesovanje o mom zdravlju poslije izvršene operacije u nikšićkoj bolnici. Mogu Vas uvjeriti, da je dr Drago Vukotić ljekar-urolog, koji je izvršio operaciju, uložio maksimum svoje volje i truda da mi bolijest olakša i da što prije napustim bolnicu. I ostalo osoblje bilo je prema meni vrlo pažljivo. Ovdje moram podvući pažnju predsjednika Skupštine opštine g. Velizara Perunovića, koji me je vrlo često posjećivao i sa svoje strane nastojao da mi bolovanje olakša. Isto tako i g. Dragiša Maksimović direktor „Željezare“ i g. Luka Koprivica sekretar Mjesnog komiteta (SKJ), a i mnogi drugi građani grada Nikšića. Ovim se zahvaljujem Vama g. predsjedniče i Izvršnom vijeću SR Crne Gore, na interesovanju za moje zdravlje i nagoviještenu uslugu u pogledu daljeg liječenja.“³ Ovakva briga i pažnja koju je socijalistička vlast ukazala mitropolitu Danilu ubjedljivo

² DACG, 411, k. 34, Izvještaj o radu Starješinstva Islamske zajednice SR Crne Gore od 5. XII 1973. do 1. IV 1975. godine, Titograd, 1. IV 1975; Dragutin Papović, „Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1965–1990“, *Matica*, br. 75, jesen 2018, str. 357.

³ DACG, 411, k. 19, Mitropolit crnogorsko-primorski Danilo – Predsjedniku Izvršnog vijeća SR Crne Gore, g. Veselinu Đuranoviću, Cetinje, 6. I 1965.

svjedoče i o karakteru odnosa i o tome da je mitropolit uvažavan kao da je bio visoki državni funkcioner. Mitropolit Danilo je cijenio i priznao takve relacije pa je 1968. godine naveo da u Crnoj Gori postoje dobri odnosi između države i crkve i dodao: „Ja uvijek ističem na svakom mjestu da u Crnoj Gori imam dobre odnose sa organima vlasti, do sada nijesam nikad imao nikakvih teškoća sem u pojedinim slučajevima sa nekim šefom mjesne kancelarije ili sl. Inače mogu samo da se pohvalim na odnose i postupke u Crnoj Gori“.⁴ Istom prilikom mitropolit je sekretaru Republičke vjerske komisije Božu Martinoviću saopštio: „Recite drugu Žarkoviću (Vidoju) da u mitropolitu crnogorskom ima prijatelja, iako se po nekim pitanjima ne slažem sa njim“.

Ovakav odnos mitropolita i crnogorskih funkcionera je pokvaren 1969. godine kada je crnogorska vlast odlučila da ukloni kapelu Karađorđevića sa Lovćena i da umjesto nje sagradi mauzolej u kome će počivati Njegoš. Uslijedila je oštra polemika između crnogorske vlasti i SPC, uključujući i mitropolita Danila koji je imao niz žustrih sastanaka sa predstavnicima crnogorske vlasti. Bilo je jasno da se tu najmanje radi o vjerskom, već o dominantno političkom i nacionalnom sukobu. Zato je crnogorska vlast prema SPC i mitropolitu bila beskompromisna. Bilo je žestokih javnih polemika i kampanja. Crnogorska vlast je čak razmišljala da pokrene smjenu mitropolita Danila, ali se ovo nije odrazilo na ostala vjerska prava koja su po Ustavu i zakonu pripadala SPC, odnosno Mitropoliji crnogorsko-primorskoj. Mitropolija je i dalje mogla da slobodno obavlja svoju vjersku funkciju.

Prilika da se to pokaže bila je proslava 300. godišnjice manastira Ostrog koja je, uz dozvolu i učešće predstavnika

⁴ DACG, 411, k. 24, Zabilješka o razgovoru sa mitropolitom crnogorsko-primorskim Danilom, Titograd, 29. IV 1968.

crnogorske vlasti, obavljena 12. maja 1971. godine.⁵ To se desilo upravo u periodu oštrog verbalnog i institucionalnog sukoba crnogorske vlasti i SPC, odnosno MCP, oko kapele i mauzoleja na Lovćenu. Proslavi je prisustvovao patrijarh German i 9 vladika, među kojima i mitropolit Danilo. Na proslavi je učestvovao veliki broj sveštenika i kaluđera iz čitave Jugoslavije, brojni profesori teologije među kojima: dekan Teološkog fakulteta dr Blagota Gardašević, profesor teologije dr Čedo Drašković, dekan Bogoslovije u Sremskim Karlovcima arhimandrit Milutin Stojadinović, rektor Bogoslovije u manastiru Krki Nikolaj Mrđa, urednik „Pravoslavlja“ Milisav Protić i protođakon Žunjić, šef kabineta patrijarha Germana. Proslavi su prisustvovali predstavnici drugih konfesija u Crnoj Gori: arcibiskup barski i primas srpski Aleksandar Tokić i predsjednik Starješinstva Islamske zajednice Šukrija ef. Bakalović. Proslavi je prema procjenama prisustvovalo oko 10.000 građana iz gotovo svih krajeva Jugoslavije. U Gornjem manastiru, u crkvi gdje su mošti svetog Vasilija, episkop raško-prizrenski Pavle je 12. maja obavio liturgiju, a potom je ispred manastira obavljena druga liturgija u kojoj je učestvovao patrijarh German uz asistenciju vladika i brojnog sveštenstva. Patrijarh je održao kratku besjedu o svetom Vasiliju i tom prilikom se ograničio na poštovanje prema svecu, ističući veliki kult koji svetac uživa kod crkve i vjernika, navodeći da je po uticaju odmah poslije kulta Sv. Save. Istakao je i da kult Sv. Vasilija poštuju katolici i muslimani. Tokom besjede patrijarh nije izlazio iz usko religioznih okvira. Patrijarh je u kasnijem razgovoru istakao da je manastir Ostrog drugi Sion (brežuljak u

⁵ DACG – 411, k. 29, Zabilješka o crkvenoj proslavi 300-te godišnjice smrti Vasilija Ostroškog, obavljena 12. maja 1971. godine u Gornjem i Donjem manastiru Ostrogu, Titograd, maj 1971; Dragutin Papović, „Odnosi Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja“, *Matica*, br. 69, proljeće 2017, str. 254–255.

Jerusalimu na kojem je Davidov hram). Patrijarh je nakon crkvenog obreda dijelio vjernicima krstiće i tom prilikom se oko njega okupilo dosta naroda, a patrijarh je kasnije rekao: „Vi Crnogorci kad nekog mrzite hoćete da ga udavite, a isto tako i kad ga volite“. Među vjernicima je bilo katolika i muslimana.

Nakon ceremonijala u Gornjem manastiru, u crkvi Donjeg manastira je formalno otvoreno redovno godišnje zasijedanje Arhijerejskog sabora a njegov rad je nastavljen 14. maja u Beogradu. Pred Donjim manastirom je održana akademija koju je otvorio mitropolit Danilo. Predavanje o svetom Vasiliju Ostroškom je održao dr Čedo Drašković, koji je govorio o biografsko-istorijskom značaju svetog Vasilija Ostroškog, naglašavajući da on nije bio za unijatstvo. Naveo je da bi manastir Ostrog trebalo uvrstiti na međunarodnu listu spomenika kulture od osobite važnosti. U umjetničkom dijelu akademije izvedene su nekolike horske kompozicije od hora studenata teologije, dvije recitacije Alekse Šantića o Ostrogu, monolog igumana Stefana iz „Gorskog vijenca“ (izveo glumac Boro Begović iz Titograda) i crnogorska pjesma „Oj, Vrsuto“. Jedan guslar je ispjevao fragment iz narodne pjesme o manastiru Ostrog. Potom je organizovan ručak na kojem je bilo preko 200 zvanica. Za ručkom je mitropolit Danilo pozdravio patrijarha i goste. Prema ocjenama predstavnika vlasti, mitropolit je u zdravici bio odmjeren. Istakao je da jubilarna proslava u Ostrogu nema ni nacionalni, ni kulturni, čak ni crkveno-religijski karakter, već samo dug crkve i vjernika prema Vasiliju Ostroškom kao svecu. Sekretar Republičke vjerske komisije Božo Martinović je sa par konvencionalnih rečenica pozdravio patrijarha i prisutne, i zahvalio se na gostoprimstvu. Patrijarh German je u zdravici govorio o značaju proslave, o kultu svetog Vasilija Ostroškog i odao je visoko priznanje mitropolitu Danilu, izjaviši da se proslava u Ostrogu gotovo poklapa sa 10-godišnjicom mitopolitova dolaska na čelo crnogorske eparhije,

da je dosta učinjeno na očuvanju i obnovi crkvenih objekata, osvježanju crkve i da su ti uspjesi postignuti zahvaljujući i razumijevanju vlasti. Patrijarh je napomenuo da je bilo i spornih pitanja, ali da ona nijesu nerješiva.

Nakon ručka u Ostrogu, patrijarh je sa episkopima otišao u Titograd, gdje su ga primili potpredsjednik Izvršnog vijeća dr Mijat Šuković i članovi Republičke vjerske komisije Vasilije Vukadinović i Božo Martinović. Uz patrijarha su bila petorica vladika, a među njima mitropolit Danilo, patrijarhov šef kabineta i urednik „Pravoslavija“. Tokom razgovora nije postavljeno nijedno pitanje iz odnosa država-crkva. Patrijarh se interesovao o privrednom razvoju Crne Gore, odnosno o: Aluminijskom kombinatu, Bjelopavličkoj ravnici, kultivaciji Ćemovskog polja, o preduzećima „Radoje Dakić“ i „Obod“, o odnosima sa Albanijom i mogućnostima realizacije plana o isušivanju Skadarskog jezera, o turizmu i broju radnika u inostranstvu iz Crne Gore. Šuković je odgovarao na patrijarhova pitanja, i nakon sat razgovora patrijarh je istakao značaj susreta predstavnika crkve i države, razmjene mišljenja i rješavanja spornih pitanja, uz napomenu da sa malo obostrano dobre volje pitanja nijesu nerješiva. Šuković je odgovorio da je spreman da razgovara o svim pitanjima sa predstavnicima crkve kada se za to izrazi želja i potreba, što je patrijarh prihvatio i pozvao Šukovića da ga posjeti u Beogradu. Patrijarh je odsjeo u Titogradu u hotelu „Crna Gora“ a 13. maja se vratio u Beograd.

Odsustvo srdačnosti u razgovorima i činjenica da patrijarha nije primio crnogorski vrh, odnosno predsjednici Vlade i Skupštine, bili su jasan pokazatelj o zaoštrenosti odnosa. No, korektnne poruke sa ove proslave su značajne ako se ima u vidu da se ovo dešavalo u jeku oštrog sukoba Crne Gore i SPC oko Njegoševog mauzoleja na Lovćenu. Iako je SPC bila uporna da ostane kapela, a crnogorska vlast je bila upornija i izgradila mauzolej, odnosi nijesu prekidani. Nije bilo osvete vlasti zbog

takvog stava crkve, o čemu svjedoči činjenica da je vlast dozvolila da se održi ova značajna svečanost u manastiru Ostrogu. Poslala je svog predstavnika na svečanost, a potom je srpski patrijarh primljen kod potpredsjednika crnogorske Vlade. S druge strane, ni SPC, odnosno Mitropolija crnogorsko-primorska nije ovu masovnu vjersku proslavu iskoristila da raspiruje političke i nacionalne strasti. Naprotiv. Patrijarh je odao priznanje crnogorskoj vlasti za doprinos uspjesima crkve u Crnoj Gori. Svečanost je obavljena u okviru Ustava i zakona, i u okviru najbolje vjerske i međukonfesionalne prakse i tradicije.

Sukob oko kapele i mauzoleja je bio oštar, ali se to nije bitnije odrazilo na zagarantovana vjerska prava i slobode Mitropolije crnogorsko-primorske. U jednom pismu Komisiji za vjerska pitanja SR Crne Gore iz oktobra 1973. godine mitropolit Danilo je naveo: „Prošlo je 12 godina kako smo došli na čelo Mitropolije crnogorsko-primorske, čije se područje osim jedne opštine (Pljevlja) poklapa sa teritorijom SR Crne Gre. Za sve to vrijeme, sa vrlo malim i neznatnim izuzecima, slobodno smo obavljali svoju dužnost kako Mi, tako i područno Nam sveštenstvo. U djelokrug naše dužnosti pored administrativno-sudskih poslova, brige o crkvama i manastirima, spada pravo i dužnost obilaska područne Nam eparhije, vršenja bogoslužjenja u crkvama i manastirima, i poučavanja vjernih propisima svoje vjere. Nijesmo zaboravili, da prilikom svake svoje besjede i pouke opomenemo vjerne na dužnosti i obaveze, koje imaju prema svojoj domovini i onima koji njome upravljaju držeći se sv. Pisma koje kaže: „Bogu Bogovo, a caru carevo“. Moramo naglasiti, da smo odnosom država – crkva i Narodnim vlastima u SRCG bili zadovoljni, iako nijesmo ni do danas regulisali sve imovinsko-pravne odnose u smislu Zakona o Agrarnoj reformi, raznim nacionalizacijama i eksproprijacijama. Takvo je stanje bilo sve do kraja 1969. godine, kada je postavljeno pitanje rušenja Lovćenske crkve. No i tada, ni crkva, ni Mi nijesmo

ničim promijenili svoju želju i nastojanje, da odnosi država – crkva ostanu i dalje dobri, kao što su do tada bili. Na drugoj strani nije se tako ni shvatilo ni postupilo, ali Mi nijesmo istom mjerom odgovorili, već nastavili i svoj rad i svoj odnos kao i ranije. Pitanje neslaganja crkve i mauzoleja prepustili smo redovnom sudu i pravdi“.⁶

Za realizaciju zvanične politike i interesa u odnosima država – crkva, i u nastojanju da Pravoslavna crkva i sveštenstvo imaju isključivo vjersku funkciju, značajnu ulogu je imao Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva Crne Gore. Udruženje je osnovano 14. i 15. juna 1945. godine u Nikšiću i bilo je prvo sveštениčko udruženje koje je formirano u socijalističkoj Jugoslaviji. Okupljalo je gotovo sve pravoslavne sveštenike u Crnoj Gori. U Mitropolji crnogorsko-primorskoj je 1984. godine bilo 70 sveštenika i sveštenomonaħa, od kojih su 56 bili članovi Udruženja, a 14 van Udruženja. Od toga 4 nikada nijesu bili članovi Udruženja, a 10 je napustilo Udruženje ili su ih organi Udruženja izbrisali iz članstva jer nijesu ispunjavali uslove. Statutom Udruženja je bio predviđen program saradnje sa narodnim vlastima i društvenim organizacijama na svim nivoima i u punom međusobnom povjerenju. O istoriji, radu i ciljevima Udruženja, o odnosu sa državom i vlašću i, uopšte, o SPC u Crnoj Gori nakon 1945. godine najbolje je ukazao sekretar Udruženja proto Komnen Radusinović na XIV redovnoj Skupštini Udruženja koja je održana u oktobru 1984. godine u hotelu „Crna Gora“ u Titogradu.⁷ Toj Skupštini Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva Crne Gore prisustvovali su:

⁶ DACG – 411, k. 31, Pravoslavni mitropolit crnogorsko-primorski – Komisiji za vjerska pitanja pri Izvršnim vijeću SR Crne Gore, Cetinje, 19. X 1973.

⁷ DACG, 411, k. 40, Izvještaj o radu Saveza Udruženja pravoslavnog sveštenstva Crne Gore od 4. oktobra 1979. godine do 25. oktobra 1984. godine podnesen na Skupštini održanoj u Titogradu 25. oktobra 1984. godine.

mitropolit crnogorsko-primorski Danilo, predsjednik Starješinstva Islamske zajednice Crne Gore hadži Idris ef. Demirović i predstavnici Republičke konferencije SSRN Crne Gore, Republičke komisije za odnose sa vjerskim zajednicama, Udruženja pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije i SR Srbije.

Radusinović je naveo da je Drugi svjetski rat donio veliko stradanje, da je zemlja opustošena, opljačkana i popaljena, da je sveštencički kadar prepolovljen, narod desetkovan, a crkve u većini razorene i uništene. Izjavio je da je u Crnoj Gori skoro polovina sveštenika sa svojim arhijerejem napustila zemlju i pošla sa okupatorom. To je bila jasna osuda politike mitropolita Joanikija Lipovca. S druge strane, Radusinović je ocijenio da je sveštenstvo koje je ostalo bilo duboko rodoljubivo i to u ogromnoj većini, ali je bilo obezglavljeno i bez ikakvih materijalnih sredstava za egzistenciju. Nakon rata, imperativ je bio pokrenuti sveštenstvo i da se crkva što prije izvede na liniju životne stvarnosti i nađe kontakt sa novom državom i novim društvom. Zadatak je bio da se Udruženje organizuje i da uspostavi odnose crkve sa državom. Radusinović je istakao da je to istovremeno značilo: „Otvoriti sveštenstvu oči da bolje sagleda novonastalu situaciju u kojoj crkva treba da se izjasni: prihvata li novu vlast, koja je donijela zemlji i narodu slobodu?“ Radusinović je naveo da su vlast i sveštenstvo pravilno shvatili ovaj izazov i naveo je: „Srećom u ovakvoj situaciji pobijedili su obostrano razumni, dobronamjerni i dalekovidni ljudi. Ljudi koji su imali sve kvalifikacije velikih narodnih vođa i pokreta za slobodu“. Radusinović je na ovaj način pozdravio trijumf socijalističke revolucije i narodnooslobodilačkog pokreta, a prihvatanje socijalističke vlasti i uključivanje crkve u novi poredak ocijenio je kao razumnu i dobronamjernu odluku sveštenstva.

Zahvaljujući takvoj politici Udruženja i ogromne većine pravoslavnog sveštenstva, Udruženje se izborilo za poboljšanje

materijalnog obezbjeđenja velikog broja sveštenečkih udovica i siročadi i iznemoglih sveštenika. Kao rezultat toga, Udruženje je uspjelo da izdejstvuje Ugovor o socijalnom osiguranju sveštenika. Prema tvrdnjama Radusinovića socijalistička vlast je Udruženju, od njegovog obnavljanja u Nikšiću 1945. godine, poklonila punu pažnju i odmah pružila moralnu i materijalnu pomoć rodoljubivom udruženom sveštenstvu. Ta pomoć vlasti Udruženju bila je konstantna u manjoj ili većoj mjeri zavisno od ekonomske moći društvene zajednice. On je izjavio da je udruženo sveštenstvo svojim radom, stavom i saradnjom na planu obnove i izgradnje zemlje našlo svoje društveno mjesto. Smatrao je da su državno zakonodavstvo, ustavi i razni republički zakoni i propisi, sve više i bolje regulisali položaj sveštenika kao članova društvene zajednice i služitelja crkve i oltara. Naveo je da su u svim raspravama oko donošenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica nadležni organi sa puno pažnje saslušali glas udruženog sveštenstva i da su mnoge primjedbe bile dobro i pravilno prihvaćene i time je status sveštenstva iz godine u godinu povoljnije rješavan. Potvrdu da je to bio ispravan put Radusinović je našao u izjavama najodgovornijih ljudi u Crnoj Gori koji su kreirali politiku društva prema vjerskim zajednicama i koji su više puta izrekli objektivne ocjene i priznanja Udruženju za doprinos u uređivanju odnosa između države, crkve i crkvene hijerarhije. Radusinović je izjavio da nije bilo ni lako ni popularno od 1945. godine probijati barijere nesporazuma i predrasuda s obzirom na novi karakter vlasti i političkih snaga koje su izvele nove i dalekosežne promjene u društvu. Uprkos tim teškoćama, Udruženje je bilo prisutno u društvenoj stvarnosti i imalo je program rada. Zato je Radusinović poručio: „Život nas pokreće da budemo aktuelni i kreativno prisutni u životu crkve i društva kome pripadamo“.

Udruženje je istovremeno ostvarivalo svoju glavnu devizu: služenje crkvi i otadžbini. Radusinović je naveo da će

Udruženje i dalje raditi za što korektnije odnose po principu – slobodna crkva u slobodnoj državi, jer je smatrao da samo saradnja i normalizacija odnosa crkve i države daje mogućnost napretka crkve i realizacije njene jevanđeljske misije u savremenim tokovima razvoja savremene samoupravne stvarnosti. Ovakvim ocjenama Radusinović je, u stvari, naveo da socijalistička vlast nije progonila crkvu ni sveštenike. Radusinović je direktno naveo da sveštenici imaju slobodu u socijalističkom sistemu. Izjavio je: „Slobodno obavljamo svoje društveno-staleške poslove, kao i svoju sveštenopastirsku djelatnost u okvirima zakonskih propisa“. Radusinović je pri tome slobodno izrazio pripadnost Udruženja Srpskoj pravoslavnoj ckrvi. Izjavio je da Udruženje gaji veliku ljubav prema Svetosavskoj crkvi.

Zbog zapaženog konstruktivnog rada Udruženja, Predsjedništvo SFRJ je 1982. godine odlikovalo 12 sveštenika i sveštenomonaha pravoslavne crkve u Crnoj Gori, a odlikovanja je uručio predsjednik Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama u Crnoj Gori Veselin R. Đuranović u prisustvu mitropolita Danila, predstavnika društveno-političkih organizacija Crne Gore. Tom prilikom su uručena priznanja i sveštenicima katoličke i muslimanske vjeroispovijesti. U ime nagrađenih zahvalio se protojerej Veselin Čukvas, dugogodišnji predsjednik Saveza udruženja, a 1984. godine Čukvas je bio predsjednik Saveza udruženog pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije i član Savjeta SR Crne Gore. Naglasio je da će sveštenstvo Crne Gore i dalje ići postavljenim putem saradnje sa predstavnicima društvenog života, i da drugog puta ne može i ne smije biti.

Gost na ovoj Skupštini Saveza udruženja pravoslavnog sveštenstva bio je predsjednik Starješinstva Islamske zajednice hadži Idris ef. Demirović. Demirović je u ime Udruženja muslimanskog sveštenstva (Ilmije) u SR Crnoj Gori izjavio da je počastvovan pozivom da prisustvuje ovoj Skupštini i poželio

je mnogo uspjeha u radu za dobro Udruženja, crkve i cijele zajednice.⁸ Pored ovih protokolarnih i uobičajenih pozdrava, Demirović je ukazao na značaj međuvjerske saradnje i poštovanja, na značaj bratstva i jedinstva i na mjesto i ulogu religije u društvu. Tom prilikom je poslao poruke koje su ukazale na suštinu hrišćanstva, islama, ekumenizma i humanizma. Demirović je izjavio: „Smatram posebno važnim ovdje, pred ovim cijenjenim skupom, izraziti naše iskreno zadovoljstvo za razvoj bratske saradnje između naših udruženja i vjerskih zajednica na ovom našem tlu koja može poslužiti kao primjer međusobnog razumijevanja i solidarnosti. Ovakvi odnosi i saradnja su imperativ našeg zajedničkog življenja i opštedruštvenih stremljenja koja počivaju na principima bratstva i jedinstva, a to je imperativ Jevanđelja, Kur’ana i svih božijih poslanika.“ Idrizović je naveo da je u istoriji ovih religija bilo i uskogrudosti, vjerske isključivosti, pa čak i konfrontacija, ali je tvrdio da za to nije bilo nikakvog osnova ni opravdanja u vjerskim učenjima. Naglasio je da hrišćanstvo propovijeda ljubav, čak i prema neprijateljima, i citirao je Jevanđelje: „Ljubite neprijatelje svoje, blagosiljajte one koji vas kunu, činite dobro onima koji vas mrze i molite se Bogu za one koji vas gone...“ (MT 5,6). Naveo je i da islam takođe izričito traži ljubav i poštovanje ljudskog života i dostojanstva, svačijeg vjerovanja i uvjerenja („Ljude smo stvorili dostojanstvenim“, „Vama vaše, a meni moje vjerovanje“, „Nema prisilja u vjeri“ – riječi su iz Kur’ana). Demirović je istakao da je Muhamed a.s. upozoravao: „Krv jednog muslimana vrijedi koliko i krv drugog“. Demirović je ukazao i na važan događaj iz života Muhameda a.s. kada se preselio iz Meke u Medinu, osnovao zajednicu i postao šef države. Tada mu je došla jedna hrišćanska

⁸ DACG, 411, k. 40, Pozdravni govor ef. Demirovića na Skupštini udruženja pravoslavnog sveštenstva Crne Gore održane u hotelu „Crna Gora“, 25. X 1984. godine.

delegacija iz arabijske provincije Nedžran, sa episkopom Ebul Harisom na čelu na razgovor o onome što je Kur'anom objavljeno. Nakon povratka Ebul Harisa u svoje mjesto Muhamed a.s. mu je posalo ovo pismo: „U ime Boga milostivog samilosnog! Od poslanika Muhameda Episkopu Ebul Harisu, episkopima Nedžrana, onima što ih slijede i monasima njihovim: Njihovo je sve što se nalazi u rukama njihovim, bilo toga malo ili mnogo, njihove crkve, kapelice i samostani, njima zaštita Božija, njegova poslanika. Nijedan episkop neće biti premješten iz svog sjedišta, nijedan monah iz svog samostana, nijedan sveštenik iz svoje parohije. Nijedno od njihovih prava i ovlašćenja neće biti izmijenjeno ili otuđeno ili bilo koja stvar i običaj na koji su navikli. O ovome je osigurana vječita zaštita Božja i njegova poslanika – sve dok se budu iskreno ponašali i djelovali u skladu sa svojim zadacima. Oni neće biti podvrgnuti pritisku i nasilju, niti će sami biti nasilnici“. Demirović je naveo da ove riječi nijesu bile samo deklarativne, već i pravno praktične. Izjavio je da je Bog htio da se razlikujemo u vjerovanjima i uvjerenjima, ali da Bog voli i traži da se međusobno volimo i poštujemo kao braća, i da ko voli živi duže i srećnije. Demirović je svojom vjerskom i patriotskom dužnošću smatrao da se ove temeljne vrijednosti stalno usađuju i njeguju u srcima i svijesti vjernika i da se na taj način potvrđuju svoja vjerovanja. Na kraju je naveo: „Boli našeg društva su i naši boli“. Izjavio je da Udruženju želi uspjeh u radu „jer će i nas vaši uspjesi radovati, jer su to uspjesi naše braće po Bogu i domovini“.

Ovakvi vjerski skupovi i svečanosti na kojima su se susretali velikodostojnici najuticajnijih vjerskih zajednica bili su česti u Crnoj Gori. Na njima su potvrđivani principi iskrene međuvjerske saradnje i poštovanja, bratskih odnosa, dobre saradnje sa državom i vlastima i poštovanja bratstva i jedinstva – temeljnog načela socijalističkog društva Crne Gore i

Jugoslavije. Pri tome, vjerski poglavari nijesu istakli gotovo ni jednu značajniju zamjerku prema socijalističkim vlastima. O tome svjedoči i svečanost koja je organizovana povodom završetka radova na premještanju manastira Piva u septembru 1982. godine. Svečanosti su, pored srpskog patrijarha Germana i mitropolita Danila, prisustovali barski nadbiskup Petar Perkolić i predsjednik Starješinstva Islamske zajednice u Crnoj Gori hadži Idris Demirović. Nadbiskup Perkolić je naveo: „Prijatna mi je dužnost da u svoje ime i u ime svojeg kolege, kotorskog biskupa preuzvišenog gospodina dr Marka Perića pozdravljam sve ovdje prisutne i da ujedno izrazim svoje zadovoljstvo da se kao predstavnik Katoličke crkve u Crnoj Gori nalazimo u društvu velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve na čelu sa Njegovom Svetošću patrijarhom g. Germanom, kao i uglednih osoba iz društveno-političkog i kulturnog područja Republike. Najljubaznije se zahvaljujemo Preosveštenom gospodinu Mitropolitu crnogorsko-primorskom gospodinu Danilu što nas je počastio pozivom da prisustvujemo po drugi put sagrađenom manastiru Piva, da promatramo njegovu ljepotu, da se divimo jednom srećno završenom poduhvatu izmještanjem jednog tako značajnog objekta, poduhvata, koji će ostati zabilježen kao svjedočanstvo što su sve naši ljudi sposobni, a ovo što su uradili svjetskog je značaja i odjeka. Današnji čin osveštanja vjerski je čin kojim se ovaj objekat posvećuje i ponovo osposobljava za vjerske svrhe u prvom redu za bogoslužjenje, radi čega je ono i bilo sagrađeno. Makar on bio i kulturno-istorijski spomenik, on je i vjerski objekat, posvećeno mjesto, ima svoju posebnu dimenziju i vrijednost, pa prema tome, zaslužuje posebnu pažnju i obzir. Meni i mojem kolegi po prvi put se pružila prilika da vidimo Pivski manastir, njegovo bogatstvo, njegov ambijent i da se svemu tome divimo. Razgledajući ovaj i ovakav objekat čovjek doživljava vjekove, doživljava prošlost i sadašnjost, očevidac je

jedne bogate baštine, ponos ovog podneblja a i dostojno udivljenja i drugih naroda, koji su imali sretniju prošlost od nas ovdje, pa su mogli graditi, slikati, vajati u slobodi i nezavisnosti u povoljnijim uslovima. No, unatoč tome i mi ovdje, na nemirnom ali ponosnom Balkanu imamo se čime dičiti, jer su i naši narodi bili sposobni izvesti ovakva i slična djela po kojima možemo ponosna čela stati uz bok kulturnim narodima. Čestitam sestrijskoj Pravoslavnoj crkvi na bogatoj baštini sačuvanoj kroz vjekove. Čestitam na ovom svjedočanstvu vjere u Boga i ljubav i prema svome narodu. Oni koji su gradili ovakva djela i održavali ih kroz vjekove – to dvoje nisu dijelili. Manastiri su bili žarišta vjere, ali i kulture i domoljublja. I u uslovima teškim i nepovoljnim oni nemaju samo svoju materijalnu i istorijsku vrijednost nego i duhovnu. Radujemo se da je ovaj spomenik vjere i kulture sačuvan u svojoj originalnosti budućim pokoljenima po prenošenju sa stare na novu lokaciju zahvaljujući poduhvatu radnika, inženjera i umjetnika angažovanih od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Crne Gore. Osoblju koje je ovaj zahvat ostvarilo treba čestitati ne samo na sretno i uspješno završenom poslu, nego i na smjelosti i hrabrosti da se prihvati ovog nimalo lakog posla, posla punog odgovornosti. I prema prošlosti i prema sadašnjosti, i prema društvu i prema Crkvi. Samo društvo, tj. vlasti koje su potpomogle i poduprle ovaj zahvat dali su dokaz uvažavanja ovakvih vrijednosti, dali dokaz saradnje sa crkvenim porukama. Sve je to pozitivno, konstruktivno i ohrabrujuće. Makar se u ovom slučaju radilo o objektu SPC, mi, predstavnici Katoličke crkve, tome se veoma radujemo, jer dobro je uvijek dobro bez obzira ko ga čini, kom je namijenjeno i ko ga uživa. Neka dobra bude sve više i više! Uvijek i posvuda! Kao vjerska osoba a u vezi sadašnjem slavlju dodaću: Bogu na čast i narodu na korist! Želim završiti ovo mojih pozdravnih par riječi riječima Sv. Pisma – a i dolikuje – riječi su iz knjige

Hageja povodom druge gradnje jerusalimskog hrama pod Zarubabelom. Tu piše: 'Moje je zlato, moje je srebro – riječ je Gospoda nad vojskama. Slava ovog drugog doma biće veća nego prošloga – riječ je Gospoda nad vojskama i na ovom ću mjestu dati mir – riječ je Gospoda nad vojskama.' Ove riječi se mogu primijeniti i na ovaj hram. Neka bude stoga ovaj drugi slaviji od prvoga i neka ovo mjesto bude mjesto mira! U to ime kličem svima: Živjeli!⁹

Međuvjersko poštovanje i saradnju, kao i zadovoljstvo odnosima sa vlastima i položajem vjernika u socijalističkom sistemu istakao je i poglavar Islamske zajednice hadži Idris ef. Demirović.¹⁰ Izjavio je: „Vaša Svetosti, Gospodo, Čini mi posebno zadovoljstvo što mi se ukazala prilika da u ime Starješinstva i pripadnika Islamske zajednice u SR Crnoj Gori i u svoje ime pozdravim Njegovu Svetost Patrijarha SPC g. Germana i ovaj cenjeni skup. Ujedno koristim priliku da izrazim zahvalnost Nj. Pr. pravoslavanom mitropolitu crnogorsko-primorskom g. Danilu što nam je svojim pozivom omogućio da budemo počašćeni učešćem u ovom Vašem slavlju. Iskreno čestitamo Pravoslavnoj crkvi ovo slavlje povodom osvećenja manastira Pive u kojem će se, od danas, veličati svevišnji Bog, kao i prije, do njegovog izmještanja radi izgradnje hidroelektrane Piva. Ova današnja svečanost predstavlja sjajno svjedočenje o vjeri u Boga, međusobnoj ljubavi, vremenu i društvu u kojemu živimo. Dijelimo zajedno sa vama radost ove veličanstvene svečanosti, jer je to radost naše braće po Bogu i domovini. Vjera u Boga u sudnji dan nalaže nam da se međusobno volimo i živimo kao braća. Nemoguće je vjerovati u

⁹ DACG, 411, k. 39, Govor nadbiskupa barskog Petra Perkolića u manastiru Piva.

¹⁰ DACG, 411, k. 39, Pozdravna reč imama Hadži Idrisa ef. Demirovića predsjednika Starješinstva Islamske zajednice u Crnoj Gori na ručku u manastiru Pivi.

Boga za stvoritelja svih ljudi a sa njima ne živeti kao sa braćom. ‘Nije pravi vjernik onaj koji ne želi drugom ono što želi sebi’ – poruka je Muhameda a.s. Drago mi je što ovdje mogu istaći da je bratska saradnja između Islamske zajednice, Pravoslavne i Katoličke crkve u Crnoj Gori takva da može poslužiti kao primjer međusobnog razumijevanja i solidarnosti. Primjera ovakve saradnje ima mnogo i na svim nivoima. U ovakvoj bratskoj saradnji normalno je što se naši nerijetko međusobno pomažu, pomažu u podizanju džamija i crkava i zajednički proslavljaju njihova otvaranja. Međusobno se posjećuju prilikom vjerskih praznika i zajednički se opraštaju od svojih prijatelja na grobu. Zajednički dijele dobro i zlo. Mi ćemo i dalje nastaviti i razvijati takvu saradnju, bratsku ljubav i međusobnu solidarnost među svim ljudima. Ovo je imperativ Kur’ana. I ne samo Kur’ana. Smijem tvrditi da on čini suštinu svih objava i svih svetih knjiga. Svi Božji poslanici su podjednako tražili ljubav i bratsku slogu među ljudima. Ovaj je imperativ i našeg zajedničkog življenja i svih opštedruštvenih stremljenja koja počivaju na principima bratstva i jedinstva. Vjernici mogu biti sretni što se na ovim principima izgrađuje naše društvo i tome dati svoj puni doprinos, vršeći na taj način svoju vjersku i patriotsku dužnost. Svaki grijeh prema društvu koje je omogućilo svojim članovima slobodu, rad i vjersku aktivnost, istodobno je grijeh prema Islamu. Čovječanstvu je danas više nego ikada potrebna međusobna ljubav, razumijevanje i solidarnost. U tome vjera može i treba dati svoj puni doprinos. Vjera i vjernici u tome potvrđuju i opravdavaju svoje postojanje. Muhamed a.s. kaže: ‘Najbolji od svih ljudi je onaj koji najviše koristi ljudima’. Molim Boga da i ovaj Božji hram u miru i slobodi služi Bogu i ljudima do sudnjega dana.“

Predstavnici vlasti i vjerski poglavari su do kraja socijalističkog sistema promovisali dobru saradnju države i vjerskih zajednica, kao i međuvjerski sklad. Bili su svjesni

činjenice da je takvo postupanje od presudnog značaja za mir, stabilnost, progres i sreću svakoga u Crnoj Gori, i da su za takvo stanje jednako zaslužni socijalistička vlast i oni. Vjerski velikodostojnici su uzvišenim govorima na međuvjerskim svečanostima i uopšte u javnosti tokom cijelog socijalističkog perioda promovisali nabolje vrijednosti svoje vjere, a pri tome su poštovali vlast i vjersku slobodu koju im je omogućio socijalsitički sistem. To su istovremeno bile i najbolje vjerske pouke, jer su u njima isticani najznačajniji i najhumaniji citati iz glavnih vjerskih knjiga. Vjerski poglavari su koristili ustavom i zakonom zagarantovane vjerske slobode, i nastojali su da se vjerske zajednice i vjere koje su zastupali ne zloupotrijebe u političke svrhe. I predstavnici socijalističke vlasti su se uglavnom korektno odnosili prema vjerskim velikodostojnicima i javno su isticali zasluge vjerskih zajednica.

O karakteru stava vlasti prema vjerskim zajednicama svjedoči govor sekretara Republičke vjerske komisije Vukosava Dobrilovića koji je na svečanosti otvaranja džamije u Veljem Selu u Baru 16. 07. 1989. godine izjavio: „Sama izgradnja ovakvih objekata izričito govori o uspješnom ostvarivanju vjerskih prava i sloboda, koja su u našoj zemlji izdignuta na nivo ustavnih opredjeljenja. I u ovim vremenima, koja, kao što svi znamo i osjećamo, nijesu nimalo laka, mi moramo sve učiniti, da se očuvaju slobode savjesti i vjeroispovijesti i da se zaštiti ustavno pravo svakoga čovjeka, da se na nivou sopstvenih ubjeđenja slobodno opredjeljuje oko pogleda na svijet i pripadnosti vjerskim zajednicama. Nadam se da dijelim vaše mišljenje, ako kažem da postojanje različitih vjerskih zajednica u našoj zemlji pa i u sredini gdje se danas nalazimo nije prepreka, nego, šta više, i podstrek međuljudske saradnje. Čini mi se da to potvrđuje naša istorija, kako starija tako i novija. Kada smo u velikim iskušenjima vremena bili zajedno, zajedno smo i dobijali, kada smo se god međusobno suprotstavljali i

svađali svi smo gubili. Mislim da su ova istorijska iskustva i pouke baš danas od posebnog značaja. Svi mi, bez obzira na pogled na svijet i pripadnosti vjerskim zajednicama pripadamo istom društvu i sudbina toga društva naša je zajednička sudbina. Osjećao sam za dužnost da ovo kažem, jer u ovim teškim trenucima nažalost i na strani ateista i na strani vjernika ima pojedinaca, koji tu istinu zaboravljaju. Dozvolite da i ovoga puta konstatujem da se u SR Crnoj Gori odnosi republičkih organa i Islamske zajednice već decenijama uspješno razvijaju i obogaćuju na naše obostrano zadovoljstvo. Republička komisija će i u svom daljem radu doprinositi takvom razvoju i saradnji. Rezultati ove saradnje su nesporni. Zajedničkim nastojanjima postigli smo vidne uspjehe u obnavljanju kulturno-istorijskih spomenika koji zaslužuju divljenje. Ti spomenici u svojoj ljepoti, u svom sjaju već otpočetak nose odlike starine u koje su utkane odlike mladalačke svježine, koje su imale prvog dana. Rekao bi čovjek da se u tim djelima vije miris vječna cvijeća i da u njima živi duša koja nikad ne stari kako reče Plutarh. Sve nas to obavezuje da ih sačuvamo i ostavimo generacijama i generacijama. Zajedničkim naporima smo uspijevali da se urbanističkim planovima naselja riješe pitanja lokacije vjerskih objekata. Doprinosili smo uspješnom razjašnjavanju imovinsko-pravnih problema i drugih pitanja značajnih za rad i položaj ove vjerske zajednice. Želim posebno da istaknem uspješnu saradnju ove Komisije sa Starješinstvom Islamske zajednice u SR Crnoj Gori a naročito sa njegovim predsjednikom gospodinom Idrisom Demirovićem. Posebno mi je drago što vidim da ovoj današnjoj svečanosti prisustvuju i predstavnici drugih konfesija, što takođe svjedoči o duhu međukonfesionalne saradnje i što zaslužuje podršku svih nas. Ovo ističem što ovakva saradnja doprinosi ne samo međuvjerskim nego i međunacionalnim odnosima u pravcu razvijanja jačanja bratstva i jedinstva, kao velike tekovine naše revolucije. Gospodine predsjedniče,

gospodo i gospođe, drugarice i drugovi, neka i ova današnja svečanost i ovaj objekat za koji je vezana, doprinese saradnji među ljudima na stvaranju dobrih djela bez ikakva licemjerstva, jer štaviše i vjera u Boga koja se ne potvrđuje dobrim djelima predstavlja lažnu licemjernu i praznu frazu.“¹¹

O tome kako su se vlast i organi SR Crne Gore odnosili prema vjerskim zajednicama i prema religiji može se zaključiti i na osnovu činjenice da je SR Crna Gora do 1990. godine uložila velika budžetska sredstva u obnovu sakralnih objekata koji su oštećeni ili uništeni u zemljotresu 1979. godine. Prema zvaničnim podacima tada je stradalo 626 vjerskih objekata, od čega lakše 320, djelimično 194, a 112 je potpuno uništeno.¹² Do 1990. godine je, prema nepotpunim podacima Republičkog fonda za obnovu i izgradnju područja postradalog od katastrofalnog zemljotresa, obnovljen 241 vjerski objekat, među kojima i veliki broj kulturno-istorijskih spomenika (Cetinjski manastir, manastir Savina, Morački manastir). Obnova je započeta na još 47 vjerskih objekata. Svi značajni i veći vjerski objekti su obnovljeni sredstvima društvene zajednice preko Republičkog fonda, a manji vjerski objekti (pretežno seoske crkve) obnovljeni su samodoprinosom građana i učešćem opštinskih Samoupravnih interesnih zajednica za kulturu.

Ovakvo dominantno djelovanje vlasti, crkve, vjerskih zajednica, vjerskih poglavara, sveštenika, vjerskih službenika i vjernika u periodu socijalizma nije bilo rezultat ni pritiska, ni straha, ni oportunitizma, već najvećim dijelom iskrenog nastojanja da se vjerske zajednice i religija integrišu u socijalističko društvo, da istovremeno služe vjeri i otadžbini, da grade i čuvaju odlične međuvjerske odnose i da ne dozvole da

¹¹ DACG, 411, k. 43, Pozdravni govor V. Dobrilovića na otvaranju džamije u Veljem Selu – Bar, 16. VII 1989.

¹² DACG, 411, k. 43, Saziv za sjednicu Republičke komisije za odnose sa vjerskim zajednicama, Titograd, 17. VII 1990.

se vjera zloupotrijebi u političke ili nacionalističke svrhe. Da je to bilo iskreno i da su vjerski poglavari u socijalističkoj Crnoj Gori bili slobodni u vršenju svoje vjerske funkcije potvrđuju izjave i djelovanje ovih vjerskih poglavara nakon što je u Crnoj Gori promijenjena vlast 1989. godine, odnosno nakon kraja socijalističkog poretka. Tako je u jednom od svojih posljednjih javnih obraćanja mitropolit crnogorsko-primorski Danilo za Božić 1990. godine u intervjuu datom *Pobjedi* s poštovanjem govorio o prethodnoj socijalističkoj vlasti.¹³ Naveo je da je ta vlast imala i dobre rezultate. On je izjavio da su odnosi između crkve i države bili korektni i dobri, i da je svake godine od političara dobijao čestitke sa željama da odnosi između vjerskih zajednica budu dobri i pravdoljubivi. Naveo je da je samo jednom imao ozbiljnijih problema i to oko izgradnje Mauzoleja na Lovćenu, jer je smatrao da je trebalo poštovati Njegoševu prvobitnu želju. Mitropolit Danilo je smatrao da je Crna Gora primjer za dobre odnose između konfesija i da u tome Crna Gora može poslužiti kao škola drugima. Naveo je: „U Crnoj Gori žive pripadnici raznih vjera i vjeroispovijesti, i mnogi bi očekivali probleme. Ali, ja vam mogu reći da su odnosi između konfesija na dostojnoj visini. Oni su to i do sada bili. Ako bi neko htio da se uči kako se odnose konfesija jedna prema drugoj onda bi trebalo da dođe u Crnu Goru. Ima nesporazuma među ljudima, jer u životu se i to događa, ali ono što je važno – oni nijesu podsticani religijom. Već odavno u brakove ulaze ljudi različitih vjeroispovijesti i žive uzorno. Ne znam da se brakovi razvedu zbog religijske netrpeljivosti. Ljudi treba da žive u slozi“.

I poglavar Islamske zajednice, hadži Idris ef. Demirović je imao gotovo identično i veoma primjereno i odgovorno djelovanje prije i nakon promjene vlasti i sistema u Crnoj Gori 1989. godine. Idrizović je tada bio i predsjednik Vrhovnog sabora Islamske zajednice u Jugoslaviji. Kako je tada vidio

¹³ „Graditi kult ljubavi“, *Pobjeda*, 7. I 1990, str. 4.

društvenu ulogu vjere najbolje je pokazao kada je povodom sukoba na Kosovu i političke krize u Jugoslaviji početkom feburara 1990. godine uputio javni proglas u kome je naveo: „Dragi vjernici! Težak je ovaj trenutak. Prolijeva se bratska krv u našoj domovini. Kidaju se osnovne niti koje nas vežu. Prizori su to straha djece koji ih lišava svojih radosti u roditeljskom domu. Ovo što se danas događa suprotno je uzvišenoj misiji čovjeka koju mu je Bog odredio. On je stvorio čovjeka kao najuzvišenije stvorenje i stavio mu na raspolaganje sve što je na nebesima i na zemlji. Obdario ga je razumom. Učinio je njegov život, čast, dom i imetak neprikosnovenim. Zabranio mu je sijanje smutnje, prolijevanje krvi, rušenje čovjeka – te Božje građevine, kako reče Muhamed a.s.: ‘Ovaj čovjek je Božja građevina. Proklet bio onaj koji tu građevinu ruši’. Ovi uzvišeni principi i poruke, date ljudima, su koliko vjerske, toliko ljudske i opštecivilizacijske. Njih smo nasljeđivali i razvijali u našim domovima u svijetloj tradiciji naroda koji je uvijek znao da cijeni svoju i tuđu čast i dostojanstvo. Braćo draga, u naše doba ne može biti mira da nije častan. Ne može biti bratskog krvoprolića da nije nečasno. Nema nijednog među nama svima u našoj domovini kome sadašnji trenutak ne bi imao nešto važno da kaže: Zapamtite, svi putevi naše buduće sudbine, ma koliko različiti bili, spajaju se u jedno – da se kao ljudi poštujemo i cijenimo. Mir i sreća su nedjeljivi. Ako ih želimo za sebe, treba da ih želimo i za sve one koji svoja vjerovanja drugačije ispoljavaju, kao i one koji imaju drugačiji pogled na svijet. Ako ih tražimo samo za sebe, ni mir ni sreća nam nikada neće biti dodijeljeni. Dajmo ih našoj braći danas, da bi nam bili vraćeni odmah. Nužno je u ovom času da se vratimo razumu i da bratski pružimo ruku jedan drugome na Kosovu i u cijeloj našoj domovini. Manimo se bratskih sukoba, jer u njima uvijek strada i vjernik i čovjek. Umjesto toga, stvarajmo uslove međusobnog razumijevanja kako bi u zajedništvu, slozi i uzajamnom

poštovanju izgrađivali sretniji život, jednako sretan i pravedan za sve i na Kosovu i u zemlji. Braćo! Sjetite se ove Kur'anske poruke: 'Vjernici svrstavaju se svi na strani mira!'¹⁴

Iako položaj vjerskih zajednica u socijalističkom sistemu nije bio idealan i iako je bilo problema, izjave i djelovanje vjerskih poglavara u SR Crnoj Gori svjedoče da oni socijalistički sistem i vlast nijesu smatrali neprijateljskim ili progoniteljskim. Naprotiv, u tome sistemu bila su precizno definisana ustavna i zakonska prava i slobode vjerskih zajednica. Zabrana je postojala samo za zloupotrebu vjere u političke svrhe, a naročito u pogledu širenja međuvjerske i međunacionalne mržnje. No, ta zabrana nije značila ograničavanje vjerskih sloboda. Ta zabrana je štitila ne samo suštinu socijalističkog poretka, nego je jednako štitila i vjerske zajednice od pogubnih uticaja iz politike i nacionalističkih ideologija. U socijalističkom periodu, vjerske zajednice i vjerski poglavari su se isključivo bavili vjerskim poslovima, i pri tome su promovisali međuvjersku saradnju, patriotizam, zajednički i bratski mir, sreću i blagostanje. Zahvaljujući takvom djelovanju vjerske zajednice u periodu socijalizma su bile najbliže svom izvornom značenju. Zato je tada bilo i najviše iskrenih i časnih vjernika. Nesumnjivo je da su u ovome periodu vjerski poglavari dali ogroman doprinos jačanju tradicionalno dobrih međuvjerskih i međunacionalnih odnosa u Crnoj Gori.

Nakon socijalističkog sistema, vjerske zajednice su same sebi dale pravo i slobodu da se mogu baviti i politikom, i to bez odgovornosti. To se može tumačiti i kao širenje slobode vjerskih zajednica, ali je suština u tome da je povratak i ulazak u oblast politike i nacionalizma nanio očiglednu i višestruku štetu i njima i društvu. Ako se uporede socijalistički i postsocijalistički period, suštinska razlika je u tome da su se u socijalizmu vjerske

¹⁴ DACG, 411, k. 43, Proglas hadži Idrisa Demirovića, Titograd, 2. 02. 1990.

zajednice i poglavari bavili isključivo vjerskim poslom, da su bili odgovorniji, humaniji i tolerantiji, i da su zajedno sa vlastima čuvali vjeru od uticaja politike i politiku od uticaja vjere. Nakon socijalističkog perioda, a naročito od početka XXI vijeka jasna je tendencija da vjera postaje politika, i da se dešavaju mnoge devijacije u vjerskim zajednicama i u nastupima vjerskih poglavara. Takve pojave nijesu bile moguće u socijalističkom sistemu i bile su neprihvatljive za tadašnje vjerske poglavare u Crnoj Gori. Sigurno je i da je to jedan od razloga zašto danas neki vjerski poglavari uvredljivo i netačno govore o socijalizmu. Podsjećanje na taj period svjedoči o tome koliko su danas neki vjerski poglavari udaljeni od suštine svoje funkcije, i koliko su odmakli u zloupotrebi vjerskih zajednica, religije i vjernika u političke i druge interesne svrhe.

OSVEŠTENJE CRKVE NA BIJELOJ RUDINI – BANDIĆI

Jovan Đuranović

The author describes the sanctification of the church in Bijela Rudina in Bandići on 4 January 1903. He reveals the facts about the ceremony and gives the speech of school teacher Vidak Pejović who mentioned donors and the faith of icons that had been gifted to the church.

U *Glasi Crnogorca* (broj 2 od 4. januara 1903. godine), „jedan od prisutnih“ dao je detaljan opis postupaka izgradnje crkve sv. Jovana Krstitelja na Bijeloj Rudini u Bandićima, kao i opis veličine crkve, ceremonije osveštenja i darova koje je crkva dobila na dan osveštenja. Zbog zanimljivosti ovog teksta prenosimo ga kako je objavljen u *Glasi Crnogorca*.

„Prošle godine stavljen je prvi temeljni kamen ovoj crkvi, uz koji svečanost opisao sam, ako i u bližoj slici, geografski položaj, sa pogledom na istoriju crkava i ostalih važnijih događaja ove dosta male, ali skromne i pobožne opštine, u podlisku *Glasi Crnogorca*.

No svečanost pri polaganju temeljnog kamena ovog božjeg doma, bila je mala-upravo iščezava prema današnjoj. No i ako je osvjećenje crkava sveti crkveni obred, u opšte poznat, i ako pri osvećenju svake crkve biva veselje i ukazuje se svima prisutnima lijepo srpsko gostoprinstvo, te to nije nikakva novost, ali ipak držim da će poštovane čitaoce *Glasa Crnogorca* interesovati da znadu vrednoću i pregnuće, sloga i ljubav za rad ovakvog bogougodnoga djela jedne siromašne ali vanredno vrijedne i složne opštine. Da je ovo ovako, najbolji je dokaz ova u tečaju jedne godine¹ novo podignuta crkva, kojoj veličinu tačno opisujem kako niže sljeduje, a ljepotu same građe i položaj na kome je, trebalo bi vještije pero da opiše.

Crkva je dugačka 13 m, široka 6 m, visoka do svoda 8 m, a zvonik sa 3 zvona visok je 12 m. Prozora ima 5 po 2 m visine a vrata su 2 m. 80 cm visoka, a sve prema visini srazmjerne širine. Na crkvi je namješćen i gromobran. Više crkvenih vrata stoji natpis slovenski napisan: „Za vlade Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Nikole I, blagoslovom Njegovog Visokopreosveštenstva Mitropilita Mitrofana Bana, trudom i troškom opštine Bandićke, podiže se ovaj sveti hram u slavu sv. Jvana Krstitelja 1902. god.“

Kako zid crkve, tako i svod i lijepa salidž, sve je ograđeno od dobrog i fino obrađenog kamena, koji je opština donijela skoro po ure puta daljine, pošto se bliže nije moglo takvo kamenje naći. Zbog toga je opština i napravila kolski put od crkve do mjesta đe su krši vađeni. Kako dužina, širina i visina crkve i zvonika, tako veličina vrata i prozora, i ljepota i tvrdnja zida sve odgovara jedno prema drugome u potpunj simetriji.

Poduzimač ove radnje, kao i skoro sviju većih državnih i plemenskih radnja bio je proto g. M. Lepetić, a upravitelj zidarstva vrijedni zidar Toman Gigojev Lješnjani. Radnja je izašla ljepša

¹ Od oktobra 1901. pa do aprila zbog zimskog vremena prekinut je bio rad ove crkve.

nego što se prema kontraktu očekivati mogla, što vrijednim zidarima služi za čast.

Unutrašnjost crkve krasi mnoge lijepe ikone, između kojih se kao kruna blista Spasitelja – prestolna ikona, koju je ovoj crkvi prijed osvećenja poslao Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Gospodar. Ikona je ova baš takva kakva liči darodavcu – priložniku. Ovo je dobar dokaz kako Gospodarske pobožnosti, tako i njegova zadovoljstva što je crkva podignuta baš na ovom mjestu, odakle se On više puta Bogu molio za spasenje drage Domovine, vjernih Mu podanika i za oslobođenje podjarmljenog srpstva. Ovu ikonu opština je primila kao odlikovanje gospodareve milosti i blagonakolnosti.

Osim ove, ikonostas crkve krasi još sljedeće: Ikona Spasitelja u pozlaćenom okviru –priložio g. brigadir Janko Vukotić; Spasiteljstva, Bogomateri i sv. Jovana Krstitelja, sve tri priložio dr Mitar Radulović; Spasoje Pajović-Bandić priložio je jedan srebrni krst (pozlaćeni) u vrijednosti od 120 kruna; Pejo Novakov s Cetinja i njegova žena Andrijana dvije ikone, Spasitelja i Raspjatije; Tomica Velov Bandić ikonu svetog Jovana; Janko Radojev Bandić ikonu sv. Nikole Čudotvorca; Nikola Vukadinović (slijepac) ikonu Bogomateri, Savo Jovov Sekulić takođe ikonu Bogomateri; Milo Radojev Radulović iz Dajbaba u Zeti ikonu Bogomateri; Simo Sekulić telegrafski činovnik ikonu Bogomateri i ikonu Sv. Nikole u povećem formatu sa pozlatom.

Među priložnicima ovoga svetoga hrama ispred sviju opština ove opštine prednjače Mijat Mušikin Vukadinović koji je priložio ovoj crkvi zvono u vrijednosti oko 400 kruna (isti je crkvi u Mugošinoj Livadi priložio zvono u vrijednosti od 200 kruna) i Pero Muratov Martinović Bajica, stanovnik ove opštine priložio je zvono od 250 kruna.

Pojedini opštinari, priložili su u novcu za podizanje ovog svetog hrama oko 1.600 kruna. Imena ovih priložnika zbog malog

prostora lista ne mogu se ovdje donijeti ali će i njihova imena biti zapisana u crkvenom ljetopisu u jednoj tablici (pod staklom) koja će visiti unutra u crkvenom zidu. Ovim putem opština bandička, na prvom mjestu izjavljuje najveću blagodarnost njegovom Kraljevskom Visočanstvu Gospodaru, pa onda izjavljuje srdačnu zahvalnost i svima pobožnim priložnicima ovoga Božjega doma.

Sad da ukratko rečem riječ-dvije o osvjećenju ovoga svetoga hrama i opštinskoga slavlja.

Dan za osvjećenje bio je zakazan 14. novembar 1902. godine, pošto su prethodno za to dobili arhijeriski blagoslov Njegovog Visokopreosveštenstva gospodina Mitropolita Mitrofana, koji je ovlastio g. popa Krsta Vukotića, nadziratelja, da u društvu sa ostalim sveštiničkim udruženjem čevskog nadzirateljstva taj sveti obred izvrši. Osim sveštiničkog udruženja čevskog nadzirateljstva, pozvati su i svi glavari komanskog plemena i neki učitelji Lješansko-Komansko-Zagaračkog učiteljskog udruženja sa svojim predsjednikom. Svi su stranci bili 13. novembra pred večer okupljeni kod crkve, đe je držata večernja. Tu večer strance i sve starješine bandičke opštine pozvao je mjesni paroh Petar Vuković u svoju kuću, đe nam je ukazao pravo srpsko gostoprimstvo, najljepšom ljubavlju i bogatom trpezom, koju je sam starješina kuće priredio.

U jutro 14. u 7 sati crkveno zvono oglasilo je svečanost i sveštenici došli su u crkvu i odma otpočeli jutranju, do svršetka koje se prikupio veliki narod. Za tim je pristupjeno osvjećenju pa leturgiji. Na svršetku službe g. pop Krsto Vuković nadziratelj, držao je poučno slovo narodu.

Poslije službe, kad je izašao iz crkve učitelj Vidak Pejović, držao je pred crkvom govor, koji ovdje u cjelosti donosim.

Časna Gospodo i

Poštovani skupe pobožnog naroda!

Smatram za prijatnu dužnost, da i ja kao narodni učitelj, a u ime svoga udruženja rečem riječ-dvije, pred ovaj sveti novopodignuti Božji dom, a u ovaj dan, koji će ostati kao najznačajniji u istoriji i predanjima ove pobožne opštine, na dan koji upravo postaje epohalni za ovu opštinu. No i ako moja riječ neće biti dostojna pažnje ovolike gospode i naroda, i odgovarati današnjem slavlju, kako bi trebalo da bude, ja ću ipak izgovoriti nekoliko riječi, koje će se odnositi na pobožnost, pregnuće, darežljivost, bratsku slogu i ljubav ljudi, koji ovaj božji dom, na ovako divnom mjestu podigše.

'Pobožnost je mati sviju ljudskih vrлина' veli sv. pismo, taj neiscrpni izvor svete nepobitne istine. Samo iz dobre pobožnosti mogu se ovakva djela preduzimati i slogom i ljubavlju dovršavati. Ovaj sveti božji dom, koji vi pobožni hrišćani podigoste, bit će vječiti spomenik vaše pobožnosti, pregnuća, sloge i ljubavi. Ovom sv. Domu Gospodnjem, okle ćete vi trudbenici istog, sakupljeni i pojedince tople svoje molitve slati tvorcu nebesnome za spasenje duše vaših očeva, đedova i prađedova, veseliće se i radovaće se duše njihove, kao i vaše duše, kad se budu Bogu za vas u ovom sv. Domu molili vaši sinovi, unci unuka vaših i svi dalji vaši do posljednjeg vijeka potomci.

Nama griješnima to je nemoguće ocijeniti. Samo sveznajući Bog kojemu u slavu i podigoste ovaj divni hram, zna koliko za vaše, vaših predaka i potomaka, duše vrijedi ovaj dom molitve.

No da je podizanje svetih hramova jedno od najbogougodnijih ljudskih djela, ako ne i najbogougodnije, imamo neoborivih dokaza iz sv. Pisma, kao i vidljivih dokaza, duž istorije cijeloga

hrišćanstva, kao i prijed osnivanja Hristove crkve. Još proroku Mojsiju zapovijedio je Bog da podigne dom Božji gdje će pobožni tople molitve prinositi Svemogućemu, što je pobožni Mojsije i učinio. To je bio prvi dom molitve, koji je po glasu svemogućega podignut. 'Reče gospod Bog Davidu ocu mojemu, sin tvoj kojega ću postaviti na prijestol tvoj on će sagraditi dom imenu mojemu' (1 knj. o par. Gl. 5 stih 5) veli premudri Solomon. I ovo je dakle zapovijest Božija koja je neoborivi dokaz, da je podizanje Božjih hramova Bogu najugodnije djelo ljudsko. Sami Hristos Spasitelj veli „Я создам Церковь Мою, и врата ада не одолею еѣ“. Svi svetitelji, koje je svemogući Bog uvrstio u svoje ugodnike, između bezbroj bogougodnih djela podizali su Božje hramove, zbog čega ih je Bog i uvrstio u svoje ugodnike. Suviše bi bilo i nabrajati dalje bezbrojne primjere, kojima se dokazuje da je podizanje Božjih domova jedno d najbogougodnijih djela. Dakle ovaj sv. hram biće vječiti svjedok pobožnosti trudbenika oko istog hrama, što će im svima poslužiti u vječna vremena na spasenje duša njihovih predaka i potomaka.

Ovaj divni dom Božji bit će vječno svjedočanstvo vašega pregnuća. Odavno se je razgovaralo da se ovdje hram podigne. To su još i vaši očevi zamišljali, ali ondašnje okolnosti, koje su mučne bile na svakojega Crnogorca, ne dadoše da se njihova srećna zamisao u djelo prevede; ali ono ostaviše van, svojim sinovima, sveti amanet, da se iz vašeg uma ne izgubi ta srećna i bogougodna zamisao; već da radite što prijed ostvariti ju. Vi, kao vjerni sinovi svojih dobrih otaca, ne samo da ne izgubite tu dobru zamisao, već je žarom ljubavi prema Bogu još više raspljivate. Ako iko, i vi pobožni trudbenici oko ovog hrama, pridržaste se one filozofske izreke besmrtnog lovcenskog genija te najsajjnije srpske zvijezde, koja kaže nepobitnu istinu 'Ko razgađa u nas ne pogađa' – ne razgađaste, već po onoj

'Pregaocu bog daje mahove' –pregnuste uz najbolju volju, a u prkos mnogim oskudicama i siromašnom stanju, podigoste ovako divnu crkvu, koja će kao prije rekoh biti vječni svjedok vaše odvažnosti i pregnuća. Pohvala i priznanje od svijuju i svakoga pripada svim trudbenicima i pobožnim priložnicima, a osobito starešinama vaše opštine, koji se ovako svojski zauzimaše, te uz vanredni svoj trud ne žališe i žrtava, više nego im mogućnost stanja dozvoljavaše. Prvu i zasluženu nagradu primiće oni od svemogućeg Tvorca, a od nas svijuju pohvalu i priznanje.

Nije ono davno bilo kad ono Božim i arhijerejskim blagoslovom prvi temeljni kamen pložišmo ovom svetom domu. I ko je onda mogao i pomisliti, da će ovako lijepi Božji dom, za ovako kratko vrijeme ova skromna opština u stanju biti da ga ovako lijepo i velika podigne. Ovo je najbolji svjedok vaše divne sloge, te prve činjenice, koja pri svakom radu i poslu uzrokuje najbolju sreću i napredak. Ovakva je sloga i ljubav među braćom, opštinarima i plemenicima prvi uslov, koji pobožne hrišćane Bogu bliži i privodi ih vječnom spasenju. Sloga i ljubav, to su dvije nerazdvojne sile – posestrime – kojima se sve postići može. One su bile pravi uzrok te, po Božjoj milosti, gospodarskoj volji, arhijerejskim blagoslovom, postigoste ovako plemeniti cilj, što će za vječna vremena, svima vama služiti na čast, diku i ponos.

Ovako vaše plemenito djelo, ugodno je Bogu, jer će mu se uznositi slava i hvala, koja samo njemu pripada, podizat mu se tople molitve do budućih naraštaja. Da je ova vaša radnja Bogu ugodna, a da je božiji promisao rukovodio i čuvao, neka vam kao dokaz posluži i to, što se duž cijele ove radnje, niko od vas, dobri trudbenici, nije ni najmanje pozlijedio, niti se – što no se kaže ni u prs otukao – što je rijetkost pri ovakvim radnjama.

Ovakva djela zadovoljavaju pobožnog narodnog Oca, našeg Uzvišenog Gospodara, jer u njima vidi pobožnost, slogu i ljubav svojih vjernih podanika. Kako u svijema vladarskim i u opšte ljudskim vrlinama, tako i u ovakvim djelima, On nam pokazuje kao dobar Otac svojoj djeci dobar primjer na čiju pobožnost treba da se svaki ugleda, i da mu po mogućnosti sljeduje.

Ovome i ovakvim djelima raduje se naš milostivi i dobri Arhipastir Njegovo Visokopreosveštenstvo gospodin Mitropolit Mitrofan, On u ovakvim djelima vidi tvrdnu vjeru u Boga, hrišćansku nadu i ljubav svoje vjerne pastve. Ovakva djela i one koji ih čine on srdačno blagosilja i moli se bogu za sve nas, kako duhovni otac, za djecu svoju.

Zato i svijuu nas je prva dužnost da sa ovoga danas osvećenog mjesta podignemo tople molitve za dragocjeno zdravlje našega uzvišenog Oca Gospodara. Zato uzviknimo da živi Nj. Kr. Visočanstvo Knjaz Nikola I i Njegov Vladajući Dom. Da živi Njegovo Visokopreosveštenstvo Gospodin Mitropolit Mitrofan!

....

Ovaj govor, koji je, kako se videti moglo, na prisutne mnogo uplvisao, praćen je burnim usklikima: živio Gospodar, Njegovo Visokopreosveštenstvo Mitropolit! poprativši uzvike pucnjem iz revolvera. Tada je g. kapetan Marko Begović sa svojim kratkim, ali jezgrovitim govorom, u ime cijele opštine, zahvalio rečenom govorniku.

Za ovijem su otpočeta davati razna pića, a međutim vesela momčad namještala je bogatu trpezuu, na kojoj je osim drugih jela poređano 53 dobra peciva. Kad je sve bilo postavljeno i

uređeno sjelo je za trpezom oko 300 osoba. Prvu zdravicu Nj. Kr. Visočanstva Gospodara, podigao je g. Krsto Vukotić. Za ovim su podizate oduševljene i patriotske zdravice za zdravlje Nj. Kr. Visočanstva Knjaginje Milene i redom svih članova Vladajuće Kuće i NJ Visokopreosveštenstva Mitropolita Mitrofana; za zdravlje Pokrovitelja svega pravoslavlja Ruskoga Cara. Podizate su dalje zdravice starešinama i narodu opštine bandičke, priložnicima i,t,d. Sve su zdravice popraćene burnim usklicima.

Za vrijeme objeda g. g. kapetan, mjesni sveštenik i svi ostali starješine, kao i podkomadir, oficiri, kmetovi i dr. služili su piće, i divno ih bješe viđeti, onako vesele, kad se utrkavahu, ko će više da počasti i ljepše da ugosti. Okolna brda i šume svojim odjecima udvostručavahu veselu pjesmu u veselju razdragane momčadije, među kojima se moglo viđeti i po koji starina, đe se zanijo veseljem uz momčad u kolo uskakuje. I dan kao da se radovaše, te i ako iz jutra bješe nakvećio guste oblake, malo ih porazmače, te se do mrkle noći nije prestavalo igrati i pjevati, a razumije se podgrijevaše narod i dobro vino kojega bješe u izobilju sa domaćih vinograda.

U večer su starješine opštine učinili bogatu trpezu, na koju su bili pozvani svi stranci koji su bili pozvani na ovu svečanost. Neka mi se ne zamjere da se ovim mnogo kaže o gostoprimstvu ovih ljudi, ja ću istinu reći da se ovim njihovo gostoprimstvo, sloga u radu, ljubav i poštovanje prema starješinama opštine, ni u blijedoj slici ne iznosi. Za ovakav rad i red svi zaslužuju pohvalu, a razumije se na prvom mjestu njihovi starješine koji znaju narod privoljeti na opštu korist.

Jedan od prisutnih

Ovaj izvještaj samo potvrđuje materijalne činjenice i dokaze da su crkvu na Bijeloj Rudini u Bandićima sagradili Bandići 1902. godine o svom trošku uz moralnu podršku države, kao što su sagrađene sve crkve u Crnoj Gori u XIX vijeku i prijed, kao i crkve sagrađene početkom XX vijeka, kako je to je fino opisao pop Rade Radulović, ugledna ličnost Crne Gore svoga doba u svojoj zaostavštini: „Pojedina bratstva, sela i plemena krajem XIX i početkom XX vijeka utrkiivali su se i takmičili ko će prije, složnije, što ljepšu crkvu podići i ukrasiti. Kako su Bandići još ranije, u većem vremenskom i terenskom razmaku, podigli dvije crkve u dva krajnja bandićka naselja (bandićkim Milatama i Mugošinoj Livadi), koje im terenski i estetski nijesu ispunjavale sve uslove i potrebe, to je zajedničkim sporazumom odlučeno da na divnom uzvišenju, pogodnom mjestu, središtu Bandića, na Bijeloj Rudini, odakle se na sve strane pruža širok vidokrug, grade lijepu sabornu crkvu koja bi naslijedila i zamijenila stari, dosta zapušteni hram sv. Jovana Krstitelja u selu Milate. Ovo i zbog toga što su se naseljavanjem u dužem vremenskom periodu, Bandići spuštali u niža i plodnija sela, tako da su pri kraju u Milatama ostale da žive samo dvije porodice, prema čemu su im se i crkva i groblje odaljili. Tako su Bandići podigli novu i plan-ski izvanrednu crkvu sv. Jovana Krstitelja na Bijeloj Rudini, pored samog plemenskog puta (onda državnog krčanika, kojim se prema jugu i jugozapadu išlo za Rijeku i Cetinje, a prema sjeveru preko Zagarača za Danilovgrad i manastir Ostrog, a kojim je putem išao i Garden Vilson, veliki Engleski pisac i naučnik, kada je bio u posjeti Njegošu i Crnoj Gori 1844. godine). Takođe su ovim putom, koji istodobno prolazi i ispred saborne crkve Sv. Arhandela Mihajila u Dolovima Komanskim, vodili vojske crnogorski knjaz Danilo (1852) i knjaz Nikola

(1862) protiv Omer-paše koji je sa turskom silom prodirao niz Bjelopavliće. Onda su oba knjaza davali ratne dispozicije svojim vojskama sa Bijele Rudine.“

Za Crnogorce crkva je imala posebno mjesto i značaj, to je bilo mjesto đe su se Crnogorci okupljali za vrijeme vjerskih praznika i uvijek kad je trebalo donijeti važne odluke. Ispred crkve na Bijeloj Rudini bio je jedan ogromni dub kojeg je opisao pop Rade Radulović u pomenutoj zaostavštini: „dub se iz daljine vidio i ovo mjesto još više krasilo, pod njegovom krošnjom, velikim i razgranatim granama mogla je u ladu da stane i odmara četa ljudi. Pod njim su Bandići često rješavali svoje probleme i donosili važne odluke. Pod ovaj dub se knjaz-Nikola sa svojom pratnjom odmarao, Bandiće za glavarstvo nagađao i od njih počastvovan bio. Dub je star nekoliko stotina godina da i najstari ljudi ne znaju pričat od kad postoji. Pošto je dub imao velike žile u dotičnoj za groblje kupljenoj njivi, i pošto su blizu njegovog korijena počeli podizati divni i česti grobni spomenici, tim su iskopinama iskidane važne žile duba zbog čega se prije nekoliko godina potpuno osušio i nešto se od njegovih grana u korist crkve unovčilo, dok je debelo stablo ognjem sagorelo. Tako je sa nestankom duba i izgled crkve i Bijele Rudine mnogo umanjen i osakaćen.“

U doba austrougarske okupacije 1917. godine, okupator je sva tri zvona sa crkve na Bijeloj Rudini odnio kao i sa drugih crnogorskih crkava, kako je to zapisao pop Rade Radulović začínjavajući ovaj neljudski i nekulturni čin stihovima:

„Za potrebe ratne ih odnio,
u topvske metke pretvorio,
Crnogorce s njima ubijao
i njihove stare saveznike
koji su mu grobnicu spremali,
za zločine te im počinio....“

Dalje nastavlja pop Rade da pripovijeda: „Poslije Prvog svjetskog rata i oslobođenja (kada se okupatorska grobnica otvorila i njena se vlast i sila u nju zakopala), Bandići se organizuju da im ponovo zapjevaju njihovi sveti hramovi i bogomolje. Za crkvu na Bijeloj Rudini dobrovoljnim priložima nabavljaju dva zvona. Jedno prilaže čuveni Bandić Savo Đ. Sekulić, nosilac zlatne medalje Obilića zarađene u velikim oslobodilačkim ratovima 1876–1878. godine, a drugo zvono nabavljaju drugi Bandići“. No, ko će drugi nego Bandići da gradi, obnavlja i održava ovaj sveti hram, i ko to može polagati parvo na vlasništvo nad ovim hramom osim svih Bandića bez izuzetka, ako je sagrađen na bandićkom imanju, od bandićkog kamena i sve troškove oko izgradnje podnijeli samo Bandići što dobrovoljnim radom, što novčanim priložima.

U izvještaju datom u *Glasi Crnogorca* stoji da je prilikom osvećenja ove crkve poklonjeno 14 ikona i jedan srebrni krst. Pored Bandića u poklonjenim ikonama ovoj crkvi učestvovao i Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Gospodar Crne Gore knjaz Nikola poklonivši prestolnu ikonu Spasitelja. Ovo je dobar dokaz, kako to piše u *Glasi Crnogorca* „kako Gospodarske pobožnosti, tako i njegova zadovoljstva što je crkva podignuta baš na ovom mjestu, odakle se On više puta Bogu molio za spasenje drage Domovine“. Pored Gospodara kao suverena crnogorske džave ikone su pored Bandića poklonili i: brigadir Janko Vukotić poklonio je ikonu Spasitelja, dr Mitar Radulović – dvije ikone, Pejo Novakov i njegova žena Andrijana sa Cetinja – dvije ikone i Milo Radojev Radulović iz Dajbaba u Zeti – jednu ikonu. Po nesreći, nijedna od ovih 14 vrijednih ikona nije sačuvana. Pretpostavka je da su sa uništenjem crnogorske države i crkve 1918. godine uništene i ove ikone, jer je pop Petar Vuković kako jedan od najagilnijih organizatora izgradnje ove crkve sa čitavom svojom porodicom učestvovao u Božićnom ustanku 1919. godine.

LEGENDA O PROKLETOM KAMU

Mikele Santoro

The Italian anthropologist and historian who is interested in history of the Balkans and social history of the Adriatic, in this essay deals with the legend of the Cursed Cliff. Like a short tour to Montenegro between the 15th and 19th century, this article offers an ethno-historical analysis of the history behind the legend of the Cursed Cliff. Maybe the story is more real than history? In this case the story about the cursed cliff was shaped by collective imagination about the historic event that was believed for years to be true.

Uvod: priče i istorija

Kada govorimo o pričama, ponekad smo skloni da njihov sadržaj pomiješamo s istorijskim činjenicama. Upoređujući pisanje priča i istorije volim da zamišljam da postoji tanka nit razapeta između dva pola. Na jednoj strani imate percepciju, a na drugoj istorijski i kulturni kontekst u kojem autor živi i piše. Dakle, da li je istorijski narativ više stvaran od onog čiji je cilj da sačuva sjećanje na prošlost? Naravno da ne, jer, iako nam legende djeluju nestvarno, fantastično i nemoguće ih je potvrditi dokazima – one sadrže značenje. Ovo značenje, koje je često

skriveno iza redova, govori nam o potrebi za stvaranjem određene priče u konkretnom istorijskom trenutku. Parafrazirajući misao čuvenog istoričara Karla Ginzburga, možemo reći da se danas neposrednost sjećanja suprotstavlja često otuđenom stavu historiografije – ukazujući u nekoj mjeri na superiornost prvog u odnosu na drugo. Međutim, ako analiziramo kulturne i socijalne dimenzije sjećanja, stvari postaju kompleksnije. Posao istoričara podrazumijeva da ništa ne uzima zdravo za gotovo. Čak i najočiglednije stvari nijesu onakve kakvima se čine. Istorijska empatija radi kao „trbuhozborac“, to je put kojim se približavamo prošlosti tako da na kraju istorijski akter kaže ono što mi želimo. Nasuprot tome, zadržavanjem distance moguće je povratiti glasove iz prošlosti. Proučavanje izvora – filologija – mora se odvojiti od empatije, čak i kada su priče sastavni dio istorije. U istraživanjima u zemljama koje koriste proces sistematizacije svoje prošlosti, kao što je slučaj na Balkanu, često moramo da procjenjujemo razlike između narodnih priča i dokumentarnih izvora. U ovom kratkom radu pokušaću da analiziram priču koja je godinama oblikovala narodnu svijest Crne Gore, i čini se dugo zamagljivala i gurala u zaborav istorijsku baštinu čitave lokalne plemićke familije Druško.

Prokleta klisura

Na početku XV vijeka, crnogorskom državom koja se tada zvala Zeta vladala je dinastija Balšića, koja je od 1370. godine kontrolisala veliku teritoriju koja se prostirala od Peći i Prizrena na Kosovu, do obala Jadranskog mora i Kotorskog zaliva.¹ Godinama je odnos između Mletačke republike i Kotora bio zasnovan na trgovačkim odnosima i vezama koje su zbližavale

¹ E. Roberts, *Realm of the Black Mountain: A history of Montenegro*, London, Hurst & company, 2007, p. 78.

lokalne plemiće s Venecijom i ostalim italijanskim društvom. Sa religijske tačke gledišta, grad je već u XI vijeku bio neka vrsta katoličke enklave na pravoslavnoj teritoriji.² U periodu između 1355. i 1420. godine, došlo je do značajnih promjena u socio-ekonomskoj strukturi grada Kotora. Zbog raspada srpskog kraljevstva i prekida komunikacija s unutrašnjim oblastima, Kotor je orijentisao svoju trgovinu (pšenica, tekstil, ulje i so) uglavnom ka jadranskim lukama, uprkos stalnoj prijetnji gusara. U ovakvom kontekstu rasla je moć plemstva prema modelu italijanskih gradova. Trgovina u širem smislu, razmjena ideja, prenijela je to iskustvo na drugu stranu mora. Ove institucije evoluirale su prema venecijanskom modelu, kao i modelu drugih dalmatinskih gradova, transformišući demokratski sistem u aristokratsko-oligarhijski. Od 1420. godine grad definitivno ulazi u sastav Mletačke republike, ali uprkos tome pritisak despota i gospodara Zete nije popuštao „Najsilniji napadi, koji su razorili okolne oblasti, bili su oni koje je 1421. godine vodio srpski despot Stefan Lazarević, kao i oni koje je 1450. godine vodio njegov nasljednik, despot Đurađ I Branković, kojima su se pridružili seljani iz Grblja.“³ Oblast Grbalj, koja je bila pod jurisdikcijom Kotora od početka četrnaestoga vijeka, bila je izuzetna poljoprivredna oblast i takođe je imala važnu stratešku poziciju budući da se nalazila između Kotora i Budve. Međutim, ono što ju je činilo ekonomski privlačnom bila su slaništa locirana u oblasti zvanoj Krtole, današnji Radovići. Ekspanzionistička politika Venecije odmah je navela Kotor da preuzme sve teritorije koje su bile u njegovoj jurisdikciji. Zapravo, upravo u ovom periodu grad je iskoristio novi protektorat, i pod zastavom Sv. Marka implementirao novu politiku u

² See F. Sforza, *Bari e Kotor: un singolare caso di rapporti tra le due sponde adriatiche*, Cassano (Bari), Ecumenica editrice, 1975.

³ A. Sbutega, *Storia del Montenegro, dalle origini ai giorni nostri*, Soveria Mannelli, Rubettino editore, 2006, p. 97.

pokušaju da povrati njihove teritorije. Ove teritorije su bile otete u brojnim upadima vladara Zete, prije svega Balšića. Pored Grblja u kojem su živjeli uglavnom stočari i zemljoradnici koji su se mučili da prihvate novu stranu vlast, ovim teritorijama pripadao je i dio oblasti koja se zvala Miholjska prevlaka.

Na ovom poluostrvu blizu Tivta, nalazio se manastir posvećen arhanđelu Mihailu, koji je podignut 1215. godine kada je prema tradicionalnom srpskom pravoslavnom predanju Sv. Sava, u to vrijeme Rastko Nemanjić, osnovao Zetsku episkopiju. Ipak, pažljiva filološka analiza ne može da detektuje izvore koji idu u prilog ovoj teoriji i najpouzdanija hipoteza je da je zetska episkopija zapravo uspostavljena u Crkvi Svetog Mihaila kod Drepa, gradu na obali Skadarskog jezera.⁴ Međutim, čini se da je ovaj filološki nesporazum imao značajan uticaj na sjećanja na ovaj manastir čije porijeklo, o kojem se i danas raspravlja, pridaje značajno prvenstvo istoriji srpskog pravoslavlja u Crnoj Gori. O slučaju ove priče raspravljao je prof. Giuseppe Gelcich koji je već 1899. godine razmotrio hipotezu da je legenda bila rezultat pogrešne analize izvora koji miješaju dvije crkvene institucije.⁵ Prema riječima Gelcicha, prva svjedočenja o ovoj priči potiču iz dosta kasnijeg perioda, otprilike iz druge polovine osamnaestoga vijeka. Prvi dokazi o ovome mogu se naći u knjizi *Istorija ot Černoj Gori* koju je 1754. godine u Moskvi napisao vladika Vasilije Petrović Njegoš⁶, brat Save II Petrovića Njegoša.

⁴ Vidi: Ivo Stjepčević, *Prevlaka*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1930.

⁵ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia del Balšidi*, Spalato, Tipografia sociale spalatina, 1899.

⁶ Vasilije Petrović-Njegoš, *Istorija ot Černoj Gori*, Moskva, 1754. Rad od 10. marta 1754. godine posvećen je kancelaru moskovske knjeginje Vuoronzovu. Nažalost, nije moguće naći originalnu verziju dokumenta već samo njegovu kasniju verziju na srpsko-hrvatskom. Svakako, za dodatne detalje postoji i prevod na italijanskom jeziku, V. Petrović, *Storia del*

„U suštini, priču je prvi put obradio crnogorski crkveni pisac Vasilije Petrović, koji je smješta u 1443. godinu, i činjenica da se u oba slučaja pominje manastir sagrađen na stijeni navela je mitropolita crnogorskog Vasilija Petrovića da obrati pažnju na izvore i činjenice te da ih traži izvan granica svoje Zete.“⁷

Rad Vasilija Petrovića Njegoša predstavlja jedan od prvih modernih historiografskih radova kojima se pokušava rekonstruisati istorija Crne Gore, predstavljajući validnu etnološku polaznu tačku za opisivanje zemlje. Zapravo, ono što odmah privlači pažnju jeste narativ identifikovanja crnogorskog nacionalnog identita koji je vjekovima bio sabijen između dvije velike sile kakve su bile Venecija i Osmansko carstvo. U ovom trenutku se čini da je bitno ponovo detaljno analizirati priču. Priča koja slijedi je rezultat mog prevoda različitih izvora o legendi o Manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci, napisana koliko je moguće u homogenoj formi kako bi se omogućilo lakše čitanje.

Sredinom XV vijeka postojao je manastir zvani Miholjska prevlaka na poluostrvu u Kotorskom zalivu. Ovaj manastir bio je sjedište pravoslavne biskupije Zete, današnje Crne Gore. Mitropolit ovoga manastira bio je veoma uticajna ličnost na teritoriji koja je bila u stanju da odbija pokušaje širenja Mletačke republike. U to vrijeme, majka izvjesnog Marina Druška testamentom je ostavila imovinu ovom manastiru. U testamentu je stajalo da će nakon njene smrti sin preminule plemićkinje ispuniti njenu posljednju želju i darovati dva zvona Manastiru Sv. Mihaila na Prevlaci koja će morati da zvone svaki put kada bi se ime pokojne vlastelinke pomenulo u liturgijama. Ali njen

Montenegro: pubblicata diplomaticamente nella traduzione italiana dal prof. Domenico Ciampoli, Lanciano, Rocco Carabba ed., 1901.

⁷ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia del Balšidi*, p.73.

sin, koji je kockajući se zapao u nemaštinu, nije ispunio dužnost prema majci. Međutim, znao je da će u nekom trenutku, nakon žalbe monaha, biti sudski primoran da izvrši testament. Da bi izbjegao izvršenje, Druško je pokušao da dobije na vremenu izazivajući pobunu i nezadovoljstvo, prvo među građanima, a zatim i plemićima, protiv monaha. Međutim, Druško je uskoro shvatio da će morati da se povinuje izvršnoj snazi zakonskih normi, i da je obavezan da donese zvona 28. septembra, veče uoči dana Svetog Mihaila. Ali ovo obećanje je bila obična varka. Monasi Svetog Mihaila bili su trn u oku venecijanskim vlastima. U cilju da se jednom za svagda riješe ovih opasnih agitatora narodnog nezadovoljstva u Kotorskom zalivu protiv Republike sv. Marka, Venecije, uz pomoć Druška, pokušali su da ih uklone pod izgovorom isporučivanja zvona. Druško je zapravo pošao u manastir veče uoči 28. septembra, s namjerom da tamo provede noć. Narednog dana, oklijevaći, mučen grižom savjesti, ali motivisan obećanim bogatstvom i plemićkim titulama, ušao je u kuhinju i u šerpu u kojoj se kuvala riba usuo otrovni prah. Za stolom, prvi koji je osjetio efekat otrovne hrane bio je fra Masimo, a Druško, koji je u smrt ispratio i ostale monahe, istrčao je napolje vičući da je izbila kuga. Njegov glas je odmah bio praćen grmljavinom topova sa mletačkih brodova koji su nastavili da gađaju crkvu i manastir ubrzo ih pretvorivši u gomilu ruševina.

Samo dva monaha preživjela su ovaj masakr i oni su prije no što će pobjeći, jedan u Crnu Goru a drugi u Rusiju, zakopali u grbaljskom selu Liepović, blago koje su spasili iz manastira. A Druško? Pobjegavši u Kotor na konju, umro je u mjestu Odoljen tačno nadomak jedne klisure koja je nakon žalosnog kraja ove kukavice dobila ime Prokleti kam.

Ono što zasigurno znamo o ovoj priči jeste da je postojalo interesovanje u jednom dijelu Kotora da se povrate teritorije oko

grada koristeći s jedne strane pomoć Venecije, a s druge strane raspad srpskog kraljevstva. Međutim, interesantan detalj u priči je uništavanje manastira. Ako je Druško svojom zavjerom eliminisao prisustvo ovih monaha, a sa njima i njihov uticaj na stanovništvo grbaljskog kraja, zašto je bilo neophodno da se uništi čitav manastir? Nadalje, u izvorima iz *Monumenta Slavorum Meridionalium*⁸, kao i drugim studijama poput onih koje su napisali prof. Gelcich i Ivo Stjepčević⁹, nalazimo da je grad Kotor 1409. godine zapravo dao na upravljanje osobi zvanoj Marin Druško teritoriju Prevlake, ali neprestane narodne pobune i vojni napadi Balše III (1387–1421) su to spriječili.

Druga interesantna činjenica koja se može naći u ovim izvorima jeste da su stanovnici grbaljskog kraja, iako zvanično pod jurisdikcijom Kotora, trpjeli značajan pritisak od gospodara Zete, koji su, očito i dalje vezani feudalnim odnosima rasurenog srpskog kraljevstva, bili nevoljni da prihvate novu mletačku vlast stvarajući mnoge pobune na ovoj teritoriji (najveće su se desile u periodima 1421–1428; 1432–1433; 1448–1452; 1462–1469.)¹⁰. Seoske zajednice organizovane su pod strogom kontrolom lokalnih gospodara, koji su bili stariješine plemena kojima su podanici bili dužni da služe. Seoski pobunjenici u Grblju stoga praktično nijesu bili svjesni političko-administrativnih dešavanja i rješenja uspostavljenih u međuvremenu na teritoriji zaliva od strane Venecije, koja je nakon dugog perioda prohibicije svoju trgovinu okrenula ka unutrašnjosti. U očima ovih seljana, Venecija je bila strana sila koja je došla da prekine feudalno uređenje u okviru kojeg su

⁸ *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. XIV, 80, 1868.

⁹ I. Stjepčević, Prevlaka, *Hrvatsko katoličko sveučilište*, Zagreb, 1930, p. 340.

¹⁰ M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Podgorica – Belgrado Equilibrium – CID, 2003, p. 271.

dugo vremena oni obrađivali zemlju koja im je za vrijeme Balšića data u zakup.

Stoga, središte ovog problema uvezano je i u priču. Nakon smrti Balše III, 1421. godine, plemići Kotora prisvojili su zemljište koje su Balšići od njih oteli, uključujući i Manastir Svetog Mihaila. Lokalni gospodari, tada već svjesni imovine manastira, uključujući i čuvena slaništa u Krtolama – koja su godinama predstavljale ekonomsku rezervu – odlučili su da mobilizuju narodne snage i odupru se ekspanziji Kotora. Zbog toga možemo pretpostaviti da su manastir uništili stanovnici ove teritorije, „koji su smatrali da uništenjem manastira, poništavaju sva prava kotorskih plemića na zemljište ove oblasti“¹¹. Uprkos tome, kotorski plemići zauzeli su stijenu i grbaljski kraj, kao i slaništa u Krtolama. Da bi zaštitili svoje interese na stijenama su sagradili kulu – što je bio dalekovid izbor s obzirom na buduće narodne ustanke – koja je nazvana Kotorska tvrđava (Castello di Cattaro).¹² Upravljanje novim manastirom povjereno je Marinu Drušku, koji je prisvojio prava na stijene i 1426. godine preuzeo slaništa u Krtolama koja su bila dio imovine manastira.¹³ Međutim, tako je bilo samo do 1430. godine, dok njegovo mjesto nije zauzeo don Giorgio di Rado, koji se povukao 1435. godine i prenio kotorskom biskupu svoju odluku o prenosu uprave nad Crkvom Svetog Mihaila na Prevlaci.¹⁴ Služba je brzo vraćena porodici Druško, a kao sukcesor je postavljen don Antonio Druško, koji je u to vrijeme bio rektor Crkve Svete Agate u Mrčevcu. Oko 1445. godine, srpski despot Đurađ I Branković (1427–1456) poveo je narod zemlje u ustanak uspijevši

¹¹ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia del Balšidi*, p. 66.

¹² *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol VIII, 1868, 98.

¹³ *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol IX, 1868, 17.

¹⁴ K. Mitrović, *Mletački episkopi kotora*, Beograd, Utopija, 2007, p. 131.

da uništi kotorsku tvrđavu na Prevlaci. Međutim, 1450. godine stanovnike ovog kraja je još jednom stavio pod mletačku vlast Zete, Stefan Crnojević, koji je, nakon što je ugušio ustanak, priznao „sva stara i neosporna prava koja su grad, biskup i plemići od početka polagali na stijenu i Manastir Svetog Mihaila.“¹⁵ Nekoliko godina kasnije, grbaljski kraj se opet pobunio, i ovoga puta pobunjenici su do temelja srušili crkvu na stijeni Svetog Mihaila i trajno razorili čuvena slaništa u Krtolama.

Zaključak

Posljednje godine mletačke okupacije prije sporazuma iz Kampoforija 1797. godine, kojim je doslovno predata kontrola nad ovim teritorijama Austrougarskoj, bile su teške godine za narod crnogorskog zaleđa. Pritisnuti između osmanske ekspanzije i mletačke kontrole nad obalama, gotovo pet stotina godina crnogorska plemena morala su da se bore na dva fronta. Aktivna previranja u Evropi dovela su do hitne potrebe za priznanjem crnogorskog identiteta, nezavisnog od svoje osmanske i mletačke prošlosti. Godinama je pritisak koje su vršile ove dvije sile tjerao narod da se kreativno dovija u zadovoljavanju svojih potreba. Struktura koju su uglavnom činila plemena i mali vladari nije dozvoljavala stvaranje jakih državnih granica. Narod je bio podijeljen između katoličanstva, pravoslavlja i islama. Gerilski poduhvati hajduka i piratstvo uskoka odražavali su potrebe naroda koji je bio iscrpljen i u ekstremnoj nemaštini. Rat protiv osmanske vlasti stvorio je sredinu gdje se odmjeravao i ocrtavao kolektivni identitet. Crnogorska književnost XIX vijeka prožeta je osjećajem „oslobođenja“ od dominacije stranih sila koje su godinama ugnjetavale narod, kao na primjer u remek-djelu *Gorski Vijenac* crnogorskog pjesnika i vladike

¹⁵ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia del Balšidi*, p. 67.

Petra II Petrovića Njegoša. Priča o proklesoj klisuri se sada može smjestiti u širu književnu tradiciju koja predstavlja želju da se legitimizuju prava Crnogoraca na teritoriji nasuprot svim stranim silama. Iako ispunjena jasnim prosrpskim pravoslavnim međutekстом, uz pažljivu kontekstualizaciju rada priča odražava unutrašnji poriv da se stvori slika o sebi, suprotstavljajući je stranom ugnjetaču.

Prevod sa engleskog: **Jelena Samardžić Kotri**

LOVČEN, NJEGOŠEV HELIKON

Boško Mijanović

In this paper the author deals with the real circumstances and events in the time of the poet's growing up, influence of reading, particularly Homer as a source of motif and metaphor in Njegoš's works. He paid particular attention to the parallel between Lovćen and Helicon as dwellings of fairies and muses.

Godina u kojoj se Njegoš rodio nije bila u Crnoj Gori ništa bolja od prethodnih. Počela je tako što su Stupići iz Ceklina „posjekli glavu“ guvernadurevog brata i predali je neprijatelju. Nastavljaju se međuplemenski sukobi, pljačke i ubistva. I vrijeme koje je nailazilo donosilo je više muke i tuge nego sreće i veselja.

Prva Njegoševa dječja zapažanja nijesu bila ispunjena *rađanjima divnih sjajnih zora, niti kretanjima Sunca, sa svojim ognjenozlatnim i srebrnoognjenim zracima, od istoka svoga do svoga zapada*. Moglo bi se kazati da tada „bješe oblak sunce uhvatio, bješe goru tama pritisnula“ – da upotrijebim stihove koje je Njegoš, sa simboličkim značenjem, mnogo godina

kasnije napisao. (Prozirni sunčani zraci mjesecima nijesu obasjavali crnogorska brda, a nijesu se pojavljivali ni u ostalom dijelu Evrope. Ta 1816. godina, poznata kao *godina bez ljeta*, izazvala je glad u Evropi, a naročito u Crnoj Gori, koja je u njoj potrajala i naredne godine.) Već 19. jula obavještava Petar I kneza Miloša Obrenovića da je u Crnoj Gori velika glad, i traži od njega da se u Srbiji odredi jedno mjesto „za preseljenije nekoliko stotina crnogorske familija.“ Dana 18. aprila 1817. godine Petar I piše Simeonu Orloviću: „Nije dnevi kad ne umiru čeljad po Crnici ot gladi, a počeli su i u Riječku nahiju i u Konak također umirat. Ovdje stoji den i noć ka i na pazar sa svake strane skupljen narod, moleći i zaklinjajući svaki sa svojega kraja da ih spravljam put Rusije da ne idu u turske ruke.“ Uzrok ovakvom stanju, za koji Crnogorci nijesu znali, je erupcija vulkana Tambora na ostrvu Sumbava u Indoneziji 1815. godine. Snažnom eksplozijom njegova visina od blizu 4300 metara smanjena je za više od trećine. Stotine miliona tona gasa i pepela našlo se u atmosferi, širilo se njom, što je imalo za posljedicu promjenu klime. Zbog tmurnih oblaka koji su zaklonili Sunce, za dugi vremenski period njegovi zraci nijesi mogli da dopru do zemljine površine, te nijedna posađena biljka nije mogla da da plod.

Prolazili su mjeseci, ostavljajući za sobom mrtve i puste njive Njeguškog polja. Prolazili su i dani djetetu Radu, očekujući dan polaska u Cetinjski manastir. Taj dan je došao nakon snažnog zemljotresa, koji je obuhvatio područja Dubrovnika, Boke, pa sve do Albanije. Sedmog dana avgusta 1823. godine, tresao se Dubrovnik, tresao se i Kotor, a i Lovćen je uzdrhtao. Kao dijete zapamtio je Njegoš ovaj dan i drhtaje tla. U jednoj epizodi *Gorskog vijenca*, u kojoj u mjesečevoj noći glavari sjede oko ognja, bi veliki potres. Među njih dolazi iguman Stefan. Knez Rogan ga pita:

Moš li znati oče igumane,
rašta ove gore uzdrhtaše?
Iguman Stefan mu odgovara pitanjem:
Ko će, sinko, božju volju znati,
ko li božja prozreti čudesa?

Susreo se Njegoš u Cetinjskom manastiru sa *čudokrasnim* slovima *a*(az), *b*(buki), *v*(vjedi), ... sricao slogove ba, va, ga, da, ... be, ve, ge, de, ... učio da piše i čita. Sve će mu to kasnije pomoći da pokuša da prozre božja čudesa.

Nastavio je da se opismenjava kod jeromonaha Josifa Tropovića na Toploj kod Hercegnovog. Poslije jednoipogodišnjeg školovanja, kao trinaestogodišnji dječak, znao je samo da čita i piše. Možda bi i ostao na tome da se nije na Cetinju pojavio Simo Milutinović, posljednji njegov učitelj. Upijao je Njegoš svaku riječ Sima Milutinovića kada mu je govorio o grčkim i rimskim bogovima, i prenosio mu znanja o antičkoj mitologiji i antičkoj literaturi. Bilo gdje da su bili – u manastirskim prostorijama, u šetnji Cetinjskim poljem, ili na vrhu Lovćena, slušao je Njegoš o podvizima junaka iz helenskih legendi. Što je važnije, u njemu se razvilo interesovanje za antičku istoriju, literaturu i mitologiju.

Za ono na šta ga je uputio Simo Milutinović, Njegoš mu je odao posmrtno priznanje:

Ja sam tebi mnogo dužan, – dužnosti su ove svete,
ka oltaru priznatelnosti neka vječno one lete.
Ti m' uvede pogled prvi u zračnijem prostorima,
u kojim se zv'jezde tiće i šetaju horovima.

Njegoš se u svojim prvim pjesmama obraća vilama, kao što su se u antičko doba, i, kasnije, u srednjovjekovnoj književnosti

obraćali pjesnici muzama, boginjama ushićenja i nadahnuća. Kao šesnaestogodišnji mladić napisao je deseteračku guslarsku pjesmu *o vojni Rusah i Turakah početoj u 1828. godu*, koja počinje stihovima:

B'jela vilo, moja divna drugo,
svedi, drugo, sve u gusle glase,
tvoje glase a u gusle jasne,
da ih čuje koji razumije,
razumije drago ako mu je.

I u pjesmi *Zarobljen Crnogorac od vile*, u daljem tekstu *Pjesma*, koju je Njegoš napisao nekoliko godina kasnije, a štampao je u svojoj štampariji 1834. godine, vilama je dao istu namjenu kao što su je imale muze u helenskoj poeziji. Planina Lovćen nastanjena je Vilama (lovćenske vile posestrime piscu velikim početnim slovom), pjesnikovim posestrimama, koje mu nikada nijesu željele zlo, niti mu sada to žele, niti će u budućnosti, već mu žele samo dobro. (Prihvatio sam mišljenje nekih poznavalaca Njegoševog pjesničkog stvaralaštva da je mladi čobanin u ovoj pjesmi poistovjećen sa mladim Njegošem). Prilikom susreta sa Vilom, ona mu kaže:

Nisam đavo, ni tvoj neprijatelj,
većem tvoja bogom posestrima,
od Lovćena Crnogorstva vila.

Taj susret je bio „više tora b'jelijeh ovacah“ poslije nemirno provedene noći. Njegoš opisuje dolazak zore, i stihovima zasićenim sunčanom svjetlošću širi je i preobražava od svjetlosti zore, preko svjetlosti jutra, do svjetlosti dana. Njegovo oko posmatra ovo veličanstveno pojavljivanje plamenih zraka zore koji su zapalili istok, i izlazak sunca – „zlatnosjajna iznoseća

cara“, koji u sebe „sali svu zvjezdanu svjetlost.“ U tišini, kad planina mirovaše, osim vjetra „đe trepeće listje“, *sleće pred njim žena sa krilima*. Toliko je bila lijepa da ne postoji pero kojim bi se njena ljepota mogla opisati.

U daljem opisu radnje je pjesnikov uzlet (uzlet njegove misli) na krilima labuda ka vrhu Lovćena. Ispred njega letjela je Vila i od brzine leta *zableštaše mu oči* i ne mogaše „ništa vidijeti dosim vrha visokog Lovćena.“ Ne prođe dugo vremena kada doletješe

. . . u vrh od Lovćena,
pod najvišom gredom i liticom,
na široku ploču od mramora,
pred pećinom cv’jećem okićenom.

Čuvši glas *pojanja*, pjesnik ulazi u pećinu, a nešto nevidljivo ga povede na mjesto sa koga se dobro vidi njena unutrašnjost:

Ah, pećina zvati se ne može,
već raj mnimi će praoci žive
jali vile i njini ljubimci.

U pjesnikovoj viziji *vilinstva dvora* (pećine), pećina mu se pojavljuje sjajna i prozirna kao bistra rijeka na mermeru. Okićena raznobojnim cvijećem, čiji svaki „cv’jetak sjaje ka svijeca,“ i izmiješane boje cvjetnih zraka udaraju u svod pećine, odbijaju se i padaju u rječicu koja teče njenom sredinom. Zadivljen prizorom, pjesnik kaže:

Od milina gledati ne mogah
kad padahu zrake na cvjetove,
koji bjehu okita livade.

Nasred pećine je podignut presto na kom sjedi, lica ženskoga lika, božanstvo okićeno vijencima oko glave. Odjedanput se začu glas pjesme što pjevahu vile, nekad veseo, a nekad tužan, a sve u zavisnosti od srećnih ili nesrećnih prizora koji su govorili o događajima iz naše prošlosti.

Prateći u pjesmi Njegoševe misli, nijesam se mogao oteti utisku da je u njoj začetak njegovog razmišljanja o ushođenju duše u viši, duhovni svijet, koje je kasnije opisao u *Luči mikrokozma*. U tamnoj i olujnoj cetinjskoj noći, iz duše ispunjene nemirom sinula je Njegošu „zraka pred očima“. Sinula mu je iskra božanske svjetlosti – viši, besmrtni dio njegove duše, koja će da vodi nižu dušu prema duhovnom svijetu. Obraća se Njegošu, koji je poistovjećen sa njegovom dušom:

Ja sam duše tvoje pomračene
zraka sjajna ognja besmrtnoga
mnom se sjećaš što si izgubio ...

Iskra – svijetla ideja je putovođa duše do granice materijalnog i duhovnog svijeta, kristalnih i zračnih bregova (što bi u *Pjesmi* odgovarala lovćenska široka ploča od mramora). Došavši na kristalni brijeg, dušu dočekuje Božja svjetlost, a besmrtna muzika i nebeska njena harmonija je omamljuje. U duhovni svijet dušu uvodi anđeo čuvar, koji ju je počeo paziti od kada je „krug zemni“ prešla. U prostoru *nebeskih ravnina* duša posmatra sve krasote cvjetnih rajskih polja. Sve je u sjaju i blistavilu božanske svjetlosti: prestoli „od topaza i zračna rubina“ anđela prvostepenih, nad kojima se okreće svjetlost; posred polja teče svjetlosna rijeka „vode besmrtija“ sa hiljadama mostova i bregova od „čistoga rubina.“ Sva svjetlost koja se širi potiče iz jednog centra – „gore tronodržne“ sačinjene od rubina i brilijanata, a iznad Božjeg trona „u vazduh se sjajno kolo kreće.“

Anđeo čuvar vodi pjesnikovu dušu na mali izvor, i kaže joj:

Tu ti sjedi; i vode se napij
sa bistroga toga istočnika,
ona će ti u pravo odkriti
strašnu sudbu tvoga padenija!

Duša se napila vode i pjesniku se vratilo sjećanje na daleku prošlost i pojavile mu se slike iz nje: Božje stvaranje svijeta i čovjekovo postojanje u preegzistenciji; pobuna anđela, čovjekovo sagrašenje i njegov pad na tek stvorenu zemlju; prvobitni grijeh u Edenskom vrtu, pa sve do pojave Isusa Hrista.

Lako je zapaziti da u *Pjesmi* neki objekti i događaji iz rajskog prostora u lovćenskoj pecini, odgovaraju u *Luči* predmetima i događajima na nebeskim rajskim poljima.

U Njegoševoj biblioteci se nalazi jedan broj ruskih prevoda grčkih i rimskih antičkih pisaca, koje je Njegoš donio iz Rusije poslije zavladičenja. Među nima su: Homer, Bakhilid, Pindar, Kalimah, Teokrit, Katul, Vergilije, Horacije, Tibul, Propercije, koji se u svom pjesništvu obraćaju muzama. Kako su muze duhovna, božanska stvorenja, a „budući da božanstvo i duh nisu okruženi prolaznošću to i muze pripadaju bezvremenskom, te se upravo zato njima i obraćaju pjesnici i pjevači kako bi ih nadanule da opjevaju prošlost i budućnost, te principe istorijske svijesti.“ (Marko Višić, „Helenske muze i antička civilizacija“, *Matica*, br. 72, str. 455)

U monografiji *Njegoš i antika*, Miron Flašar je izvršio analizu knjiga Njegoševе biblioteke. Mnoga mjesta u knjigama Njegoš je obilježio. U *Ilijadi*, između ostalog, obilježio je mjesta prizivanja muza i „perifrastičko određivanje vremena. Označen je ... i niz tipičnih scena i motiva epskog opisa boja. Sve spomenute elemente pesničkog izraza, tipične scene i motive nalazimo u velikom broju u Njegoševoj *Svobodijadi* i *Luči*

mikrokozma, i to često u tako razvijenom obliku da samo manjim delom nalaze bliže paralele u našoj narodnoj epskoj poeziji.“ Na kraju Miron Flašar zaključuje: „Poznato je, uostalom, da su godine 1834. i 1835. bile godine kada se u Njegoševom delu počinju u velikoj meri ogledati uticaji antičke i klasicističke poezije, ... Možemo, prema tome, zaključiti da i obeležena mesta po Njegoševim knjigama nabavljenim 1833. godine, u Rusiji, rečito govore o Njegoševom ranom i samoučkom, ali širokom i upornom zanimanju za antiku uopšte i helensko pesništvo posebno.“ (Nav. dj. str. 79. i 80.)

Na samom početku *Odiseje* Homer se obraća muzi. Evo tih stihova u prevodu Miloša Đurića:

Pevaj mi, Muzo, junaka dovitljivca onoga štono
trojanski sveti razori grad, pa se naluta mnogo,
gradove mnogijeh ljudi on vide i pozna im ćudi,
i mnoge na moru muke u svojem premuči srcu
boreć' se za dušu svoju i povratak svojih drugova.

.....

O tome svemu reci i nama, Divova ćerko!

(*Od.* I 1–10)

U *Ilijadi* je Njegoš obilježio deset stihova iz drugog pjevanja, gdje se nabraja ahejska vojska. Homer se obraća muzama (sada svim):

Sada mi kažite, Muze, vi stanarke olimpijskih dvora,
jer ste boginje, prisutne svud i sve vam je znano,
a mi pričanje čujemo tek i ne znamo ništa
ko su vojvode bili Danajcima i ko vladari.
Ne bih vojsku mog'o izbrojit' niti iskazat',
ni da jezika deset imadem i deset grla,
da mi je glas neuništiv, da srce od medi imam,

ako mi vi, o olimpske Muze, ne biste rekle,
ćerke egidonosnog Diva, koliko pod Ilij
stiglo je vojske, a sada vođe i lađe da rekнем.

(II. II 484–493)

U *Svobodijadi* Njegoš poziva muze da mu daju snagu duha da opjeva događaje iz naše prošlosti, a ne Vile, kako je ranije činio. Prizva muze da mu nadahnu njegove stihove, ali ostale su mu i vile koje će se grabiti kroz vjekove, da pokoljenju stvorenom za pjesmu ispletu dostojne vijence. Od sada posestrime Vile zajedno sa muzama bitišu na Lovćenu i ispod njega. Prvi stihovi *Svobodijade* oglašavaju dolazak muza. Jednoj od njih obraća se Njegoš:

O visoka neba kćeri,
kojom vječnost vidi čovjek,
koja uvjek svezu hraniš
među malim čojka umom
i visokim neba duhom,
rasпусти mi krila umna
da s' u ove stihe moje
vidi dara višnjeg sila,
veličastvo duše tvoje.
Daj mi pjevat slavna djela
otačastva braniteljah, ...

U početku spjeva pjesnik pjeva o periodu o kome se ne može ništa lijepo reći. To je vrijeme poslije propasti srpske države. Zato „muzo tvoje žice u plač sada preokreni,“ kaže joj Njegoš. Ali dolazi vrijeme gdje *slobode iskra sija* „u savito krvlju gnjezdo.“ U tom vremenu naišli su i trenuci kada se digoše Crnogorci sa vladikom Danilom da sačekaju tursku silu, sa ništa manje hrabrosti od Spartanaca sa Leonidom, koji branjahu

Termopile od Persijanaca. Hitaju crnogorski vitezovi na boj, a:

Glas se vilah u oblake
već mnogima pričujaše
đe dobića pjesne poju.

Vile, kao natprirodna bića, vidjele su ono što će se desiti, a muze, božanska bića, znale su za ono što se desilo na Carevom lazcu, zato im se pjesnik obraća da uz njihovu pomoć opiše krvavi boj. Ovdje se Njegoš obraća svim muzama:

Sad, visoke žitelice
Gelikona i Parnasa,
živi plamen vaš ulite
u moj razum i pero mi,
da bar malo sv'jetu kažem
ovaj danak krvolitni!

I u petoj pjesmi *Svobodijade*, prilikom boja Crnogoraca i Turaka na Ublima Cuckim, Njegoš se obraća muzama sa Helikona da crnogorskim junacima ispletu vijence slave:

Vi, sveštene neba kćeri,
te pijete vodu bistru
s istočnika božestvene
Hipokrene gelikonske,
sapletite v'jence slave
.
pobjednikah turske sile ...

U osmoj pjesmi spjeva Njegoš je, kroz usta Vile sa Lovćena – kao da je *zvonkogrla* muza, opjevao pobjede crmničke i graničke vojske nad turskom i mletačkom vojskom. Ta Vila,

koja gleda viteška djela Crnogoraca, nalazi se na visokom Lovćenu, koji se *nad oblakom mrkim gordi i vodi neprestane, neumirljive ratove sa gromometnim Jupiterom. Svu žestinu i bljesak njegovih strijela (munja) umrtvi i oduzme im Lovćen. Obesili gromove od kojih se svijet tresе, i čija sila često pogađa i neumorne vode okeana.*

Mnogo puta je na Lovćenu gledao Njegoš oblake „*de iz mora dođu na gomile*“ i prekriju svu planinu, sa sijevanjem i velikom jekom i „*s lomljivom strašnijeh gromovah.*“ Gledao je kako Lovćen smiruje gromometnog Zeusa (Jupitera). Ali bog nije sam posjetilac ove planine, već su to i muze sa Helikona, njegovih „*devet šcerih visokijeh,*“ koje su, zajedno sa lovćenskim Vilama, Njegošu *raspalile i zapele žice duševne lire.*

I na početku posljednje pjesme Svobodijade Njegoš se obraća muzama:

O boginje pjesnopjenja,
Apolona područnice,
kojih luče svjetlosjajne
na glas lire često teku,
sjajnu zraku barem malu
u moj uma hram pretavni
otpravite i bjesnite...

Kao što se vidi, muze su drugarice boga Apolona, zaštitnika poezije i muzike kod Helena. A Hesiod (VIII/VII v.) kaže da su ljudi dar za pjesmu i muziku dobili od muza i Apolona.

U Predgovoru *Odiseje* (Matica srpska, Novi Sad 1985, str. 46) Miloš Đurić kaže da je Homer, zajedno sa Hesiodom, „izvršio veliki uticaj na razvitak narodne religije“ i navodi o tome riječi historičara Herodota: „Oni su (tj. Homer i Hesiod) Helenima složili teogoniju i bogovima nadenuli i nadimke i porazdelili među njih veštine i naznačili njihova oblička.“ Na početku

Teogonije, spjeva koji govori o postanku svijeta i rodoslovu bogova, pjesnik (Hesiod) se susreće sa muzama, dok je čuvao stada na padinama Helikona. One ga božanskom pjesmom nadahnu kako bi slavio prošle i buduće zgone, i vječite bogove da pjesmom opjeva. Ovim Zevsovim ćerkama obraća se Hesiod:

Zdravo, Divova djeco, dražesnu pjesmu mi dajte,
slavite koljeno sveto bogova vječiti što su,
kojeno Zemlja, zvjezdano Nebo i mrkla sa njima
Noć rodili bjehu, i one što slano ih odgoji more.
Kažite kakono prvo postaje bozi i zemlja,
rijeke i beskrajno more s talasim bjesnim,
blistave zvijezde, jošte ponad nas široko nebo.

(*Teog.* 104–110) – prevod M. Višić.

Njegoš se, kao mladi pjesnik, susreo sa Vilama na Lovćenu čuvajući ovce, kao što se pjesnik Hesiod, mnogo vjekova ranije, susreo sa muzama na planini Helikon.

Planinski masiv Helikon, sa najvišim vrhom od 1749 metara, nalazi se iznad Korinskog zaliva. Često oblaci od mora dolaze u *gomilama* i prekriju ovu planinu. U prvim stihovima *Teogonije* Hesiod pjeva o muzama, koje nastanjuju svetu planinu Helikon. Kada nježno okupaju svoja tijela u vodi izvora Hipokrene, tada na vrhu planine kružno sastave kolo i zanosno nogama plešu. Odatle dalje kreću, hodaju kroz noć i gustu maglu, pjevajući o bogovima prelijepim glasom. (Izvor Hipokrena je nastao kada je na Helikonu snažno udario Pegaz kopitom, i od tada je izvor postao sveto mjesto muza).

Planinski masiv Lovćen, sa najvišim vrhom od 1749 metara, nalazi se iznad Bokokotorskog zaliva. Često oblaci od mora dolaze u *gomilama* i prekriju ovu planinu. Njegoš pjeva o Vilama koje nastanjuju svetu planinu Lovćen i sa njenog vrha se oglašavaju, i na njemu igraju i pjevaju. (Prije toga Vile su se

kupale u bistroj vodi izvora na Koritima. Postojala je legenda, a koja se izgubila u vremenu, da je izvor nastao kada je Pegaz kopitom dodirnuo zemlju prilikom donošenja munja Zevsu, u jednom od čestih Zevsovih ratova sa Lovćenom).

*

U mjesecu maju 1841, posjetili su Njegoša na Cetinju Ljudevit Gaj, hrvatski književnik i vođa ilirskog pokreta, i profesor Antun Mažuranić, brat pjesnika Ivana Mažuranića. Njih dvojica su te godine obilazili Dalmaciju, Boku i Crnu Goru. Godine 1847, izdali su u Zagrebu knjgu poezije Hvaranina Hanibala Lucića *Skladanja*, pisanu 1495–1525. Izdanje je finansirao Ljudevit Gaj, a predgovor i rječnik je pisao Antun Mažuranić. Zanimljivi su Mažuranovićeve opisi muza i vila, kao i razlike između njih. Jedan mali dio ću ovdje citirati. O vilama, na početku, kaže: „Pripovijedaju naši Hãrvati i Sãrblji, da ima nekakovih vrhuzemaljskih ženskih bitjah, koja se zovu vile. Te su vile, kažu oni, uvijek lëpe i mlade, jerbo su neumãrle ili besmãrtne, t.j. takove koje nikada neumiru. Odëvene su uvijek čedno prebëlom tankom haljinom, dugom do zemlje, a imaju prekrasne vlase, koje obično sprida i zadi prosto raspuštene nose, premda je kãdkada i spletu u kose.“ A na drugom mjestu kaže: „Muze bijahu gãrčke boginje lëpih umëtnostih. Svaka od njih ima vënac od lovora na glavi, i liru u ruci, uz koju pësme pëva. ... Mnogi misle, da su gãrčke muze i naše vile svejedno, i zato muzam hãrvatsko ime vila nadëvaju. Jesu do duše muze u nëčem nalik na naše vile, ali se u mnogim i razlikuju. Muze su kćeri boga Jupitera, vilam se pleme nezna; muzah je samo 9, a vilah bez broja; muze su boginje znanostih i umëtnostih, a vilam se napose nezna, kakov nastoje posó; ko se muzi dopade, postane umëtnik, a tko vili, bude inače srëtan, jer dobije prijateljicu, koja bdije nad njim čuvajući ga od

pogibeli; ... Vile su još jedan ostatak praslavjanskoga pričoslovija (mitologije), i za čudo je, kako su se ove do danas tako dobro uzdržale, gdi je kârstjanstvo sva druga višja slavjanska božanstva tako zatârlo, da se od njih, ili sasvim ništa, ili jedva još gola imena znadu.“

*

Znao je Njegoš za razliku između slovenskih vila i grčkih muza, ali je lovćenske Vile stavio na isti pijedestal sa helikonskim muzama. Nestali su sa podlovćenskog prostora grčki i rimski bogovi i boginje, a lovćenske *Vile su se sakrile u peštere*, jer sa Njegoševim stihovima više ne druguju. Jedino je ostao *gromometni Zevs* (sa svojim pomoćnikom *munjenosnim Pegazom*) koji se sa Lovćena često oglasi.

SIMO MATAVULJ I CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST

Bojana Pržić

In this paper, the author explores the life and literary path of Simo Matavulj as an outsider who has left a significant mark on Montenegrin culture and literature. The research focuses on Matavulj's works that are related to Montenegro, that is the autobiographical travel article Notes of a Writer, the novel Uskok, the autobiographical memoirs Ten Years in Mauritania and short stories about topics from Montenegrin life. The author interprets the ways in which these works depict Montenegro, Montenegrins, Montenegrin customs, literary-cultural and socio-political circumstances in Montenegro in the second half of the nineteenth century.

Kulturno-istorijske i književne prilike u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka

Period od druge polovine XIX vijeka do Prvog svjetskog rata u crnogorskoj kulturi i umjetnosti nije jednostavno odrediti. Naime, pojave romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti nije moguće staviti u strogo određene vremenske okvire. U književnostima evropskih zemalja oni se počinju utemeljivati u vrijeme njihovih velikih društvenih i umjetničkih

promjena (posebno na koncu XVIII i prvoj polovini XIX i XX vijeka). „Romantizam, realizam i moderna javili su se u Crnoj Gori s neznatnim zakašnjenjem usljed stalnih ratova s Turcima i odbrane vjekovima sticane slobode od zavojevačkih ekspanzionističkih naroda. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne u Crnoj Gori afirmisali su se, ipak, u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.“¹ Ovaj vremenski odsečak u crnogorskoj književnosti često se u literaturi određuje kao preplitanje romantizma i realizma, ali nailazimo i na termin „folklorni realizam“², koji se temelji na zastupljenosti folklornih motiva u književnosti i uopšte na uzimanju građe iz narodnog života.

Ovom periodu pripada i Stefan Mitrov Ljubiša, koji je prekinuo veze sa stihom i okrenuo se pripovjednoj prozi. Iako je pripovjedna proza u Crnoj Gori postojala još i u prednjegoševskom periodu, pojavu umjetničke pripovijetke dovodimo u vezu s Njegoševim književnim radom: riječ je o njegovim pripovijetkama *San na Božić* (1837) i *Žitije Mrđena Nesretnikovića* (1837). Razvoju umjetničke pripovijetke u crnogorskoj književnosti druge polovine XIX vijeka posebno će doprinijeti jedna grupa izvanjaca u Crnoj Gori, među kojima je i Simo Matavulj – o njegovome književnom radu u Crnoj Gori biće više riječi u narednim poglavljima našega rada. Možemo reći da se temelji crnogorskoj pripovjednoj prozi druge polovine XIX vijeka stvaraju u okvirima cetinjske književne škole: „Cetinjska književna škola ili salon knjaza Nikole I Petrovića objedinjavao je stvaraocce, odnosno njihova umjetnička djela, tj. cjelokupnu literarnu produkciju koja je tematski, žanrovski i izražajno, a ponajviše idejno, usmjerena i podsticana s

¹ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, ICJK, Podgorica, 2012, 16.

² Vidi: Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 373–377.

cetinjskog dvora.“³ U ovom periodu srijećemo i neka epsko-lirska ostvarenja ali je pripovijetka najzastupljenija: ona se uglavnom tematski oslanja na motive iz crnogorskog narodnog života, ugledajući se, na taj način, na tradiciju usmenog narodnog stvaralaštva i na prozu Stefana Mitrova Ljubiše i Vuka Stefanovića Karadžića. pisci koji stvaraju u tome duhu okreću se narodnome jeziku i tradiciji i nekadašnjemu crnogorskom plemenskom životu, koji obiluje viteškim motivima, folklorom, istorijskom i anegdotskom građom (otuda se pripovijetke toga perioda mogu žanrovski podijeliti na folklorne i didaktičke, anegdotske i humorističko-satiričke, istorijske⁴). Naime, „više od svega, autohtoni i tradicionalni svijet privlačio je pisce tradicionalnim i empirijskim saznanjima o pravdi, ljudskom dostojanstvu, junaštvu i slobodi, dobru i zlu, životu i smrti, ošućaju častoljublja, nagonu i suzdržanosti, potrebi žrtvovanja ‘kao izrazu narodne samopotvrde’, velikodušnosti, gladi i nemaštini, pravdi i krivdi, shvatanju ljudskosti i datoj riječi i, najzad, čojstvu i junaštvu – vječnim etičkim temama, motivima i vrijednostima koje su posebno egzistirale u crnogorskome usmenom stvaralaštvu, Ljubišinu, Matavuljevu, Popovićevu, a osobito ranije i u Njegoševu književnom djelu“.⁵ Prve pripovijetke štampane su 60-ih godina XIX vijeka u almanahu *Orlić*, a veliku ulogu u afirmaciji crnogorske pripovjedne proze imao je list *Glas Crnogorca* (izlazio je od 1873. do 1915. godine na Cetinju; nakon toga je štampan od 1917. godine u Francuskoj, a posljednji broj štampan je u Italiji 1922. godine), sa podnaslovom „list za politiku i književnost“, kao i *Crnogorka*, koja je izlazila od 1884. do 1885. godine kao list „za književnost i pouku“, i *Zeta*, koja je izlazila 1885. godine.

³ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetstva riječ, Titograd, 1988, 170.

⁴ Vidi: isto, 172.

⁵ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, 305.

U vremenskom periodu od šezdesetih godina XIX vijeka pa do Prvog svjetskog rata dolazi do kulturnog i prosvjetnog procvata u Crnoj Gori. Otvaraju se osnovne i srednje škole, pozorište, čitaonice, uređuje se zakonodavstvo, pokreću se dnevni listovi, književni časopisi. To je vrijeme u kojem su u Crnoj Gori dva najveća kulturna centra Cetinje i Nikšić. Od velikog je značaja bilo i obnavljanje štamparske djelatnosti, što je doprinijelo stvaranju „neke vrste dvorske književnosti i umjetnosti na Cetinju“.⁶ Kada je riječ o časopisima i listovima koji izlaze u Crnoj Gori u ovom periodu, to su: *Crnogorac*, *Glas Crnogorca*, *Crnogorka*, *Orlić*, *Zeta*, *Nova Zeta*, *Književni list*, *Luča*, *Prosvjeta*, *Dan*, zatim *Nevesinje*, *Onogošt*, *Grlica*, *Boka*, *Srpski magazin*. Knjaz Nikola I nastojao je da prosvjetno i kulturno uzdigne Crnu Goru, te je iz tih razloga i okupljao što veći broj intelektualnih radnika koji potiču izvan granica Crne Gore, dakle – izvanjaca.⁷ Nije Nikola I prvi koji je počeo dovoditi izvanjce – oni su, naime, „zbog nedostatka domaće (crnogorske) inteligencije, počeli pristizati u Crnu Goru još prije Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, a po brojnosti i kulturno-prosvjetnoj aktivnosti naročito su bili prisutni u svim institucijama crnogorskog duhovnog života u vrijeme vladavine knjaza Danila i, osobito, knjaza, odnosno (od 1910) kralja Nikole I Petrovića Njegoša“.⁸

Crna Gora, kao zemlja slobode, bila je „ne samo zemlja nade i obećanih ideala, romantičarskih zanosa i snova, kolijevka ‘pravde i slobode’, već prevashodno zemlja-izazov, stjecište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske i austrougarske vlasti, i

⁶ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 12.

⁷ Vidi: Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, ICJK & ICJJ, Podgorica, 2010, 177–178.

⁸ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 12.

to s onih područja u kojima je upravo gušena demokratija i sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samim tim i svaki stvaralačko-umjetnički impuls“.⁹ Ono što ne treba zanemariti je i to da su kod velikog broja izvanjaca neminovno postojali i motivi političke prirode. Ipak, nesporan je njihov književni i učiteljski rad, kao i angažman u različitim društvenim sferama, kojima su značajno uticali na crnogorsku kulturu. S druge strane, sav taj upliv „stranoga“ i „vanmatičnoga“ dovešće do zaključaka da je crnogorska kultura time samo gubila od svoje osobenosti i izvornosti – naglasit ćemo da je to samo privid gubitka crnogorske kulturne samobitnosti, jer i pored toga što je u nekim kontekstima crnogorska kulturna baština negirana i neutralizovana, njeno postojanje niko ne može osporiti.

Od svih izvanjaca koji su osamdesetih godina XIX vijeka boravili na Cetinju, najviše je traga u prosvjeti, kulturi i književnosti ostavio Simo Matavulj. Matavulj je na Cetinju proveo osam godina svog života. Kao književnik je izrastao upravo iz crnogorske sredine, ali u velikoj mjeri je i uticao na druge crnogorske pisce toga i kasnijeg vremena. Može se reći da Matavuljeva djela s tematikom iz crnogorskog života obiluju etnografskim elementima, te ćemo i nastojati da u narednim poglavljima ova rada osvjetlimo njegov književni rad koji je duboko vezan za Crnu Goru i u kojem je data slika Crne Gore i crnogorskog mentaliteta, crnogorskog kulturnog, književnog i društvenog razvoja i Matavuljevog doprinosa u svim tim sferama.

Simo Matavulj (1852–1908)

Simo Matavulj rođen je 14. septembra 1852. godine u Šibeniku. Njegova porodica je iz Bosne došla u Šibenik i tu se nastanila. Matavuljevi otac i majka bili su trgovci: otac se bavio preprodajom stoke a majka ručnom izradom kapa koje su bile

⁹ Milorad Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, 104.

dio narodne nošnje. Majka je bila ta koja je probudila u Simu Matavulju interesovanje za priču i pričanje: „Ona se odlikovala šibeničkom maštom najbolje vrste, bila je vesela žena i omiljena pripovjedačica. Njene priče, zimi kraj ognjišta, ljetnjih noći na kolima, kad s njom putovah na sajmove u gornju Dalmaciju, ne samo što mi bjehu prvi ugledi, nego su se neke od njih kristalisale u duši mojoj i, poslije dugog niza godina, izišle na vidjelo, samo u književnijem obliku nego što sam ih od nje čuo.“¹⁰ Jedan veoma značajan i potresan događaj za njega bila je očeva smrt 1860. godine, što će ostaviti traga u Matavuljevom životu.

Nakon završene osnovne škole, 1862. godine, Matavulj će upisati gimnaziju ali će ga u tom periodu više interesovati djela koja su se nalazila izvan školske lektire, a sve to će usloviti njegov slabiji uspjeh u školi, ali znatniji uspjeh u njegovom budućem književnom radu. Njegova majka će tada odlučiti da ga pošalje u manastir ne bi li ga stric Serafim, iguman manastira Krupe, tamo prevaspitao i načinio od njega kaluđera. Život u manastiru je, s jedne strane, negativno djelovao na Matavulja, a s druge strane on je tu uspio da iscrpi ideje i građu za roman *Bakonja fra Brne*. Budući da se vratio u Šibenik, jer za manastir očito nije bio ni podoban ni zainteresovan, Matavulj upisuje i, 1871. godine, završava učiteljsku školu u Zadru. Godinu dana je radio kao učitelj u seoskoj školi u Bukovici, a nakon toga ide za službom u selo Islam, iznad Zadra. U ovom periodu Matavulj upoznaje Iliju Jankovića, potomka čuvenog uskoka Stojana Jankovića. Ilija je bio obrazovan čovjek: uz njega je Matavulj naučio francuski jezik, a u njegovoj biblioteci je, čitajući djela velikih pisaca, produbljivao svoja književna interesovanja. To je bilo i vrijeme kada su prve riječi, i to stihovi, izašle iz Matavuljeva pera – u zadarskome *Narodnom listu* 1873. godine objavljuje pjesmu „Noć uoči Ivanja“, a, o tome običaju koji ga je inspirisao da tu pjesmu i napiše, u *Bilješkama jednog pisca*

¹⁰ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Cetinje, Obod, 1975, 6–7.

kaže sljedeće: „Jednom, u večer, sa dvorske terase posmatrah kako po selu na stotinu bukne vatre, kako mladići preskaču plamenove, a djevojke oko njih kolo vode i pjevaju. Po cijelom selu uzavrela svirka, pjesma, dozivanje.“¹¹ Ovdje treba pomenuti i nekrolog koji je napisao povodom smrti Ilije Jankovića 1874. godine.

Simo Matavulj 1874. godine odlazi u Herceg Novi i radi kao učitelj italijanskog jezika u pomorskom zavodu „Srbina“. Nedugo nakon Matavuljevog dolaska u Herceg Novi izbio je i Hercegovački ustanak, koji je trajao do 1878. godine. Matavulj je, po izbijanju Hercegovačkog ustanka 1875. godine, kao dobrovoljac otišao „u ustanak, u četu Mića Ljubibratića“¹², koji ga „pridruži svome biro-u dopisnika i pisara“¹³ te se Matavulj, razočaran, ubrzo vraća u Herceg Novi „da bude predmet podsmijeha“.¹⁴ Kao dobrovoljac, ali ovoga puta dobrovoljni bolničar, otišao je u Nikšić (u rusku bolnicu) 1877. godine i tamo ostao nepunih dva mjeseca. U Herceg Novom piše i svoj prvi novinski članak „Naši prosjaci“ i objavljuje ga u *Srpskom listu* (Zadar) 1881. godine. Taj rad „bio je više publicističke nego literarne prirode“¹⁵, a Matavulj u *Bilježkama jednog pisca* govori i o namjeri s kojom ga je napisao: „Prosjachenja ima svud, ali u Dalmaciji ono je prevršilo mjeru. Ja sam to opisao sa živih ugleda, ističući prosjačke marifetluke i njihove navike i pozivajući svoje zemljake da tome zlu stanu na put.“¹⁶

Da ne bi bio zatvoren jer je učestvovao u Drugom bokeljskom ustanku, Matavulj 1881. godine napušta Herceg Novi i odlazi na Cetinje, đe počinje sa radom kao nastavnik francuskog jezika u Cetinjskoj gimnaziji. Upravo je boravak na Cetinju odigrao

¹¹ Isto, 27.

¹² Isto, 63.

¹³ Isto, 65.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1970, 250.

¹⁶ Simo Matavulj, cit. djelo, 73.

veoma značajnu ulogu u Matavuljevome književnom stasavanju. Prijestonica Crne Gore bila je mjesto susreta velikog broja obrazovanih ljudi, o čemu će Matavulj i pisati u *Bilješcima jednog pisca*. Kroz poznanstva i suživot sa Crnogorcima, Matavulj će prikupiti i značajnu građu za svoje pripovijetke i romane koji su svojom tematikom vezani upravo za Crnu Goru. Ovđe treba podštetiti na to da je Matavulj došao u zemlju kojoj je na Berlinskom kongresu 1878. godine priznata nezavisnost, koja je teritorijalno proširena i u kojoj se teži napuštanju plemenskog uređenja a učvršćivanju centralne vlasti. Po nalogu crnogorskoga knjaza, biva zadužen 1882. godine da povede i smjesti odabrane crnogorske đake u vojnu akademiju u Milanu i licej u Parizu. Kada se vratio na Cetinje postavljen je za učitelja prijestolonasljednika Danila. Svoj književni rad na Cetinju Matavulj je počeo objavljivanjem pjesme „Lovčenu“. Na Cetinju je 1883. u *Glasi Crnogorca* objavljena Matavuljeva „prva štampana priča“¹⁷ – „Umjesto uvodnog članka“, a u *Crnogorki* je 1884. godine izašla njegova prva pripovijetka „Miloš od Pocerja“. Nakon izvjesnog vremena, vjerujući da će naći bolju službu i životnu priliku, Matavulj 1887. godine napušta Cetinje i odlazi u Srbiju. Međutim, nije bio postavljen za nastavnika u Beogradu (nadao se službi upravo u Beogradu), već u Zaječaru. Pratila su ga i uvjerenja tamošnjih ljudi da je došao kao špijun knjaza Nikole. Matavulj se razočaran, preko Novog Sada, Budimpešte, Beča, Zagreba, Zadra i Šibenika, vraća u Crnu Goru. To je period u kojem je na Cetinju bio zadužen za podučavanje prijestolonasljednika kneza Mirka ali je bio i u mogućnosti da se više posveti svome književnom radu. Svoju prvu zbirku pripovjedaka Matavulj priređuje pod naslovom *Iz Crne Gore i Primorja* 1888. godine (izdata u Novom Sadu), a drugu zbirku pripovjedaka, takođe pod naslovom „Iz Crne Gore i Primorja“, priređuje 1889. godine (izdata na Cetinju).

¹⁷ Isto, 179.

S obzirom na to da su uslovi za književni rad u Beogradu vremenom bivali bolji, Matavulj 1889. godine opet, ali i konačno, napušta Cetinje. U Beogradu dobija posao učitelja u Nižoj gimnaziji na Terazijama, a dalje će se njegova služba kretati do pozicije šefa Presbiroa pri Ministarstvu unutrašnjih dela. U izdanju Matice hrvatske, Matavulj u Zagrebu 1890. godine objavljuje zbirku pripovjedaka *Iz primorskog života*. U Beogradu objavljuje 1891. godine zbirke pripovjedaka *Sa Jadrana* i *Iz beogradskog života*, a 1893. godine objavljena je i konačna redakcija romana *Bakonja fra Brne*. Iste godine je u Novom Sadu objavio i putopisno-etnografski spis *Boka i Bokelji*, a u Mostaru zbirku pripovjedaka *Iz raznih krajeva*. Godine 1898. počinju izlaziti *Bilješke jednog pisca* u *Letopisu Matice srpske* (Novi Sad). *Deset godina u Mavritaniji* će izlaziti u nastavcima od 1899. godine u časopisu *Delo* (Beograd). Iste godine će u Novom Sadu objaviti i zbirku pripovjedaka *Primorska obličja*, a 1901. godine i zbirku *S mora i s planine*. U Beogradu je objavio i zbirku pripovjedaka *Beogradske priče* 1902. godine, a iste godine objavljuje i konačnu redakciju romana *Uskok*. Nakon sklapanja braka 1900. godine sa Ljubicom Nikolajević-Dimović, udovicom bogatog trgovca (druga ženidba po redu: njegov prvi brak, u koji je stupio 1892. godine, bio je sa Milicom Stepanović), čime je omogućio sebi bogat i lagodan život, konačno će se moći posvetiti književnome radu ali i putovanjima koja će mu donijeti građu za neka djela. U Matavuljevom opusu, osim već pominjanih romana i zbirki pripovjedaka (ali i onih koje nijesmo pomenuli, a nijesu manje značajne), nailazimo i na dvije drame, izvjestan broj putopisa, feljtona, članaka, nekrologa, ali i prijevoda sa italijanskog i francuskog jezika – prevodio je djela Gi de Mopasana, Ežena Melhiora de Voga, Emila Zole, Molijera itd. Treba pomenuti i da je Matavulj bio izabran za počasnog člana Matice srpske, da je bio u upravi Srpske književne zadruge, a zatim je bio izabran i

za predsjednika Društva književnika i umetnika. Bio je i rukovodilac Srpskog književnog društva, kao i član SANU-a. Od kapi je umro u Beogradu 20. februara 1908. godine.

Matavuljeva pripovjedačka vještina

Prije nego što počnemo osvjetljavati realizam u Matavuljevom stvaralaštvu, valjalo bi da se osvrnemo i na samo određenje realizma u književnosti. Realizam je „književna epoha između romantizma i modernizma, određena mimetičkom teorijom umjetnosti, oprekom prema romantičnom naglašavanju osobitih likova i osjećajnosti, te nastojanjem da književne konvencije ostvare iluziju zbilje i da književnost približe spoznajnoj ulozi znanosti“.¹⁸ U realizmu se „izbegava svaka artificijelna stilizacija i bizarnost izraza; umesto stihova, koji su u svakom slučaju jedna umetnička shematizacija jezičke materije, upotrebljava se proza; umesto lirike i epa – roman i pripovetka; umesto tragedije – društvena drama“.¹⁹ Može se reći i sljedeće: „realizam se zasniva na čvrstoj fabuli, koja za cilj ima da što potpunije ocrta likove, koji su tipski predstavnici jednog sloja ili jedne vrste ljudi (tipičnost likova). Razvijeni opisi stvari i likova takođe su potčinjeni tom cilju: da osvetle likove sa svih strana i da ih prikažu u njihovoj društveno-psihološkoj uslovljenosti.“²⁰ Moramo naglasiti da kod Matavulja nema izrazito opširnih opisa, ni stvari ni likova, i da je upravo u tome njegov osoben književni dar: da uz malo riječi kaže mnogo. S obzirom na to da se realizam najčešće posmatra u oprečnosti sa

¹⁸ Milivoj Solar, *Teorija književnosti sa rječnikom književnog nazivlja*, Službeni glasnik, 2012, 463.

¹⁹ Dragiša Živković, *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd – Novi Sad, 1992, 176.

²⁰ Isto, 177.

romantizmom te da ne podrazumijeva neobičnost, hiperboličnost i fantastiku zastupljene u romantizmu, kod Matavulja ćemo, pak, u fazi u kojoj stvara na nekim osnovama romantizma, i primijetiti izvjesna odstupanja: nailazimo i na mitske i fantastične motive (npr. zduhač), kao i na likove koji su istovremeno i tipični i izuzetni, a tu mislimo na Crnogorce koji se diče svojim junaštvom. U realizmu „cilj književnosti je da bude ‘realna slika života’, da bi se na njoj ljudi mogli poučiti i da bi izgradili neke norme etičkog ponašanja radi prevazilaženja društvenih protivurečnosti, zala, nepravdi“²¹, a te namjere isjavaju iz velikog broja Matavuljevih proznih ostvarenja, i onih s tematikom iz crnogorskog života, ali i drugih.

Matavulj kao građu za svoja djela uzima život: on vjerno pretače sliku stvarnosti u riječi i na taj način ograđuje sebe od bilo kakve idealizacije, što ipak nije slučaj u ranijoj fazi njegovog stvaralaštva, iz koje su proizašla djela koja su upravo produkt jedne krajnje romantičarske idealizacije. Dakle, možemo pratiti Matavuljev razvoj i književno stasavanje kao pisca koji je na valovima romantizma stigao na obalu realizma i na njoj puštio svoje korijene. Primijetimo da u djelima Sima Matavulja ne nailazimo na opširne opise pejzaža. Naime, u fokusu njegovog pripovijedanja je čovjek, a ne priroda. Ipak, on ne daje psihološku analizu svojih likova: on nam ništa ne iznosi na videlo, bar ne onako kako bismo očekivali, ali to nikako ne znači odsustvo njegove mašte. On pruža čitaocima mogućnost da otkrivaju, da se dvoume, da zaključuju, a smjernice im daje kroz postupke likova, upečatljive dijaloge

Ono što je važno pomenuti jeste i osoben humor u Matavuljevim djelima. To je vid humora koji je blag, koji se ne nameće, a poseban Matavuljev dar predstavlja, kako u *Bilješkama jednog pisca* kaže, „da najpreče i najlakše shvaća

²¹ Isto.

smiješnu stranu svake stvari, svake pojave, svakog postupka²², i to je ono što čini da iz njegovih riječi izbija nesvakidašnji optimizam. Taj će se humor u njegovom djelu *Deset godina u Mavritaniji* transformisati u ironiju i oštru satiru, o čemu će više riječi biti u sedmom poglavlju ovoga rada. Još kao vrlo mlad imao je priliku čitati jednu humoresku Ilije Ognjanovića Abukazema – tada je Matavulj postao svjestan slobode koju književnost daje, zaključivši da se „mogu ismijavati i naši ljudi, kad se nađe da su smiješni!“ te da humoreske pišu i onamo će najviše „čuvaju obraz narodni“.²³

Matavulj se jednostavnošću i konciznošću svoga izraza ugledao na italijanske i francuske pisce, koje je još vrlo mlad počeo čitati. Takođe se „prijobjavao da smelijom slobodom duha ne šokira čitaoce“.²⁴ Iz tih razloga prepuštao je urednicima listova u kojima je objavljivao da slobodno izostavljaju pojedine djelove teksta koji im se učine neprikladnim. Tome ćemo dodati i veliku Matavuljevu samokritičnost koja je rezultirala čestim prepravljajima i doradama, te nastajanjem više redakcija nekih njegovih pripovjednih tvorevina.

Jezik crnogorskih likova u Matavuljevim djelima

Kao neko ko se književno razvijao na različitim govornim područjima, Matavulj unosi u svoja djela ponešto od svih tih govora, čime zapravo svoja djela čini bogatijim i umjetnički doživljajnijim. Govorimo da su u pitanju različita govorna područja, iako Matavulj stvara u vrijeme „primjene Vukovih ‘Glavnih pravila za južno narječje’, uglavljenih na zaključcima bečkoga Književnog dogovora (1850) o jednome i jedinstvenom bezimenome štokavskome književnom jeziku, namijenjenome

²² Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 12.

²³ Isto, 32.

²⁴ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 280.

Crnogorcima, Srbima, Hrvatima i Bošnjacima (Muslimanima)“.²⁵ Matavulj će o tome književnom jeziku svih štokavaca, u *Bilješkama jednog pisca*, zaključiti „da se pravi književni naš jezik, kao takav nigdje ne govori, nego da je sastavljen od onoga što je najbolje u svijema krajevima, od riječi koje su općenitije i koje su bliže starome jeziku“.²⁶

S obzirom na to da je cilj našega rada da osvjetlimo Matavuljev književni rad u kontekstu crnogorske književnosti, trebalo bi naglasiti da su iz Matavuljeva pera izašla djela u kojima možemo posvjedočiti crnogorski jezik, koji je u to vrijeme tretiran samo kao dijalekat opšteg, srpskog jezika, i pored svih svojih osobnosti i markantnih obilježja koje je oduvijek posjedovao, a dovoljnih da se smatra jezikom zasebnim. Tu govorimo o onome jeziku koji se čuje iz dijaloga crnogorskih likova u *Bilješkama jednog pisca*, romanu *Uskok*, ali osobito u Matavuljevim pripovijetkama sa crnogorskom tematikom, dok je u spisu *Deset godina u Mavritaniji* sasvim drugačija situacija (o tome ćemo govoriti u sedmom poglavlju našega rada). Osobnost crnogorskog govora ističe Matavulj komentarišući dramu *Balkanska carica*, čiji je pisac knjaz Nikola: „Mnogo je prinosio takom uspjehu i crnogorski dijalekat; samo Crnogorci i oni koji su među njima duže živjeli, mogu, potpuno razumjeti ‘so’ i tančine crnogorskih izreka, koje su gotovo nerazumljive ostalim Srbima, a već u prijevodima postaju ‘mrtvo slovo’“. Kako je istina da svako umjetničko-književno djelo, u prijevodu, mnogo gubi od bitnih odlika, tako je istina, da prevedena ‘Balkanska Carica’ dvostruko gubi.“²⁷ U spisu *Vraćajmo narodne riječi na svoje mjesto* Matavulj naglašava značaj i ljepotu jezika koje jedan narod može posjedovati, a na kakvom gubitku može biti ako svoj jezik zanemari: „Crna Gora se ponosi što je

²⁵ Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, 310–311.

²⁶ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 71.

²⁷ Isto, 207.

uvijek bila svoja. To je ne samo njezina dika nego i izvor njezine snage, pa je šteta kad se ne drži čisto svojega jezika, da bude u tome uzor srpskijem krajevima.“²⁸

Kao što smo već pomenuli, Matavulj piše u vremenu koje u istoriji razvoja crnogorskoga jezika nazivamo prelaznim periodom, a koji traje od 1830. godine do Prvog svjetskog rata. U tome periodu jezik na crnogorskom području nazivan je srpskim jezikom, a tu moramo napomenuti da je „crnogorski jezik uveliko bio i osnova i model od kojega je pošao Vuk Karadžić u procesu kodifikacije srpskoga (opšteštokavskoga) jezika“.²⁹ Iako je evidentirao postojanje glasova *ś* i *ź*, Vuk je odustao od njihovog uvrštavanja u zvanični standardni jezik, smatrajući ih dijalektalnom odlikom. On će „iz istih razloga 1839. godine odustati od upotrebe ‘ć’ i ‘đ’ kao produkata jekavske jotacije (npr. *đevojka*, *ćerati*, *ćedilo*)“.³⁰ Taj jezik, kojim je govorio ondašnji crnogorski živalj, nazivan je arhaičnim, dijalektalnim i pokrajinskim.

Ovđe treba skrenuti pažnju na ono što zapravo srijećemo u jeziku kojim govore Matavuljevi crnogorski likovi u već pominanim djelima. Naime, u tome govoru svjedočimo „izražajne elemente koji su dijelom ušli u najužu osnovicu Vukova standardnoga jezika, ali daleko više one jezičke semantičke nijanse i specifičnosti koje su svojim stvaralačkim nadahnućem crpili autori iz tradicije predvukovske epohe, tj. iz crnogorskih narodnih govora“³¹ te ćemo naići i na primjere produkata jekavske jotacije (bilježimo „*đe*“, „*đeca*“, „*neđelja*“, „*đever*“ itd.), ali u Matavuljevim pripovijetkama iz crnogorskog kruga nailazimo i

²⁸ Simo Matavulj, „Vraćajmo narodne riječi na svoje mjesto“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 441.

²⁹ Adnan Čirgć, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, ICJK & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, 39.

³⁰ Isto.

³¹ Milorad Nikčević, *Crnogorske filološke teme*, 315.

na krajnje rogoobatno zabilježen glas *ś* zbog nemogućnosti da ga drugačije grafijski Matavulj zabilježi: „pošjed“ (u pripovijetkama *Kako se Latinče oženilo*³² i *Seobe*³³), „šjutra“ (u pripovijeci *Seobe*³⁴ i u spisu *Uspomene sa Skadarskog jezera*³⁵). Svakako da su evidentna kolebanja i odstupanja u bilježenju nekih specifičnosti crnogorskoga govora u Matavuljevim djelima, a sve je to posljedica Matavuljeve izloženosti različitim govorima koje je upijao na svome životnom i književnom putu.

Matavuljeve pripovijetke s tematikom iz crnogorskog života

Put Sima Matavulja kao književnika počinje u Dalmaciji, nastavlja se preko Boke Kotorske i Crne Gore i stiže do svoje krajnje odrednice, Beograda. Taj put će usloviti i to da se u njegovim djelima jasno mogu izdvojiti tri regionalna kruga: primorski (Dalmacija i Boka Kotorska), crnogorski i beogradski. Zapravo je Matavulj u Crnoj Gori i književno stasao, a i „đe bi na svijetu mogao naći blagodarnijeg zemljišta za pričanje, nego što je Crna Gora“.³⁶ Mi ćemo u ovome radu posvetiti pažnju samo onim njegovim pripovijetkama s crnogorskom tematikom, a koje najbolje oslikavaju društveni i kulturni život Crne Gore onoga doba i mentalitet crnogorskoga čovjeka, kao i tendencije i preokupacije knjaza Nikole I i cetinjskoga dvora. Iako su „Crna Gora i Boka za Matavulja sestre bliznakinje, dva tijela – jedna duša“³⁷, predmet našeg razmatranja biće uglavnom pripovijetke

³² Simo Matavulj, *Pripovijetke*, Naša riječ, Podgorica, 2010, 79.

³³ Simo Matavulj, „Seobe“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, 315.

³⁴ Isto, 317.

³⁵ Simo Matavulj, „Uspomene sa Skadarskog jezera“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 582.

³⁶ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 181.

³⁷ Branko Krivokapić, *Simo Matavulj i Crna Gora*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2001, 14.

vezane za kontinentalni dio Crne Gore. Među njima ćemo naići na pripovijetke kojima su se „odražavali ne samo izraz i volja vladajućeg sloja nego i naglašeni idealizam, što će reći romantizam, a prije svega crnogorska istorija, etika i moral – riječju, cjelokupna duhovna tradicija crnogorskog čovjeka“.³⁸ U tim prvim Matavuljevim pripovjednim tvorevinama, koje nastaju pri cetinjskome dvoru, primijetićemo da su „naglašenost rodoljublja, etike, moralne, političke i istorijske tendencije, izvirali ponajprije iz političkog i pjesničkog idealizma – kulta koji je svestrano zagovarao knjaz/kralj Nikola“.³⁹

Apoteozno slavljenje ondašnjeg vladara Crne Gore, knjaza Nikole, i isticanje njegovog dobročinstva i brige o svome narodu, svjedočimo u pripovijeci *Na Badnji dan*. Đikan Nikčev i njegova žena Jagoda ostali su bez oba svoja sina koji su život izgubili u boju: „Pogiboše sokolovi za Crnu Goru i za svoga Gospodara! Što bi ljepše dočekali, da su živjeli?“⁴⁰ Patetičan izraz, koji prati uzdizanje junaštva onih koji su život dali za svoju zemlju i veličanje „gospodara“, znatno umanjuje istinski značaj i vrijednost toga junačkoga djela – ovo je jedno od prozних ostvarenja u kojima se Matavulj toga manira drži u potpunosti. Naime, Đikanu na vrata dolazi čovjek koji će ga pitati za sinove i imati razumijevanja za ošućanja kojima su njihove duše ispunjene te Badnje večeri. Čovjek će donijeti badnjak u njihovu kuću, a oni će u njemu prepoznati knjaza Nikolu. Njegove riječi bile su: „Da, ja sam, ne samo Gospodar, nego i sin obesinjenijeh i otac osiročelijeh mojih Crnogoraca!“⁴¹ Rekavši im da razglase da im je prvi polaznik bio gospodar,

³⁸ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 253.

³⁹ Isto, 251.

⁴⁰ Simo Matavulj, „Na Badnji dan“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 171.

⁴¹ Isto, 173.

ostavio im je i zamotuljak pun dukata. U duhu prenaplašenog, patetičnog veličanja vladara je i sam kraj pripovijetke: „A pjesma od usta do usta, širom Crne Gore i Hercegovine, kako knez Nikola pazi svoje Crnogorce, kako ih tješi – on, koji, poslije boga, najbolje ih utješiti može.“⁴²

Umjesto uvodnog članka žanrovski se nalazi između političkog članka i pripovijetke. Ovđe opet sve vrvi od idealizacije crnogorskog vladara ali i prošlosti Crne Gore, a sve u cilju jedne druge idealizacije – odnosa između Petrovića i Karađorđevića. Povodom vjenčanja kneginjice Zorke i Petra Karađorđevića, Matavulj, po nalogu knjaza Nikole, i piše ovaj članak: „U ‘Glasu Crnogorca’, na mjestu uvodnoga članka, izide njeka istorijska priča, bez potpisa, koju ja bjeh napisao, po kazivanju kneževu.“⁴³ S namjerom da glorifikuje prijateljske odnose između crnogorskih i srpskih vladara, Matavulj zalazi u XV vijek, u vrijeme vladavine Crnojevića. Tu će opisivati dva slijepa gosta koji su došli k Ivanu Crnojeviću, a koje Ivan ne prepoznaje odmah: bili su to Stefan i Grgur, sinovi Đorđa Smederevca, a unuci cara Lazara, koje je oslijepio sultan Murat. Ivan nudi Stefanu za ženu svoju kćer, na što ona ne pristaje, ali pristaje Ivanova sinovica o kojoj će se ispredati legende, te će biti proglašena za sveticu (Majka Anđelija). Ističući prijateljstvo Karađorđevića i Petrovića, Matavulj pominje Petra I i Crnog Đorđa, zatim Njegoševu „Posvetu prahu oca Srbije“, knjaza Danila i njegove odnose sa potomcima Karađorđevića, da bi došao do zvaničnog saopštenja o vjenčanju Zorke Petrović i Petra Karađorđevića, uz patetično naglašavanje da je vrijeme da se viševjekovno prijateljstvo kruniše brakom.

Opšednutost junaštvom i njegovim isticanjem oslikana je u pripovijeci *Ko je bolji*. Milun želi odlikovanje, želi medalju: posekao je u boju tri Turčina, ali nema nikoga ko bi to mogao

⁴² Isto, 174.

⁴³ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 179.

potvrditi. Ironično je što je za jednog sličnog junaka, Lala, majka pokušavala izmoliti odlikovanje, ali bezuspješno. Milun je spreman da ide i direktno kod knjaza Nikole ne bi li uspio u svome naumu – na kraju, knjaz skida odlikovanje sa prsa jednog od perjanika i daje ga Milunu, te se stiče utisak kao da je to bilo iz čistog sažaljenja. Još je jedna scena ovdje upečatljiva: Milun na knjažev zahtjev treba da odabere nekog od prisutnih muškaraca kojeg ne smatra valjanim junakom: Milun bira najsitnijeg, a ustvari jednog od najjunaknijih, Novaka Ramova Jovovića, koji je pošekao trideset i tri Turčina za života. Milun je dozvolio da pri odluci presudi vanjština, a nije svjestan toga da je junaštvo nešto što se ne odaje ni izgledom, a ni medaljom.

Pripovijetka *Kako se Latinče oženilo* odiše vedrim optimizmom, spokojem i živim dijalogom. Okupljaju se ljudi da idu na pošedak kod serdara Ivana Kneževića a među njima je i Leka Lipovac, kojeg su prozvali „Latinče“ jer je bio svijetle puti, nježnih crta lica, da mu čak „nevjeste zavide što je onako gospodske kože“.⁴⁴ U takvoj jednoj idili i potpunoj slobodi, životu oslobođenom dugog ratovanja, rađa se i prilika za iskazivanje ljubavi: Leka govori Dunji, serdarevoj kćeri, koja služi prisutne pićem, da bi iz njene ruke popio i otrov. Kako će neki duhovito reći da bi njega Dunja mogla „za pas zadjenuti, pa trčati uz ove glavice“⁴⁵, odlučuje se da se on s Dunjom mora porvati i pokazati svoju snagu ako je želi uzeti za ženu. Ovdje „vitešku etiku spušta ljubav na nivo komike“⁴⁶: Leka biva oboren, ali, kao dokaz da ga je to samo snaga ljubavi oborila, on pobjeđuje u rvanju sa Kićunom.

Zavođanka je pripovijetka o Jagodi i njenom ocu Siniši, koji su iz Zavođa (mjesto u Hercegovini), usljed izbijanja ustanka u Hercegovini, prebjegli u Crnu Goru. Međutim, u jednoj krčmi

⁴⁴ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 84.

⁴⁵ Isto, 85.

⁴⁶ Branko Krivokapić, cit. djelo, 61.

Siniša umire jer je bolestan i onemoćao prevaleo dalek put po zimi i studeni. Jagoda ne želi nikome ništa da povjeri, ni kuda su krenuli po takvom vremenu ni zašto, a taj motiv zagonetnosti će se provlačiti do pred sam kraj pripovijetke i biće njen glavni pokretač. U ovoj pripovijeci se naglašava i empatija Crnogoraca prema hercegovačkim izbjeglicama i spremnost da im se pruže pomoć i utočište kao najrođenijima. Tome u prilog ide i čin sahranjivanja Jagodinog oca: „čaje pomisliti e sahranjuju nekoga znatna mještanina, a ne siromaha uskoka!“⁴⁷ Na scenu stupa lik koji će razriješiti zagonetnu Jagodinu i Sinišinu sudbinu, perjanik Vujica Ozrinić: naime, ona je još kao dijete bila vjerena za nekog Hercegovca (običaj koji je postojao i kod Crnogoraca), ali te se obaveze mora osloboditi jer, ostavši bez majke i brata, s ocem je prebjegla u Crnu Goru, bježeći od pokolja. One kobne noći krenuli su kod crnogorskog vladike, koji će je osloboditi obaveze da se uda za Hercegovca kojem je obećana. Oslobođenju teškog tereta, za svoju ženu će je uzeti upravo perjanik Vujica.

Pripovijetka *Seobe* temelji se na motivima iseljavanja Crnogoraca na koja su ih nagnali glad, siromaštvo i pustoš koje su za sobom ostavili bojevi. Pratimo priču Lakića Mrkova Cuce, ali je to ipak životni put mnogih njegovih saputnika. Oni kreću brodom do Grčke đe ih čeka težak posao, neizvjestan, ali bar u njima budi nadu. Lakić je ostao bez ide ikoga, i svjestan je da ipak njegove muke nijesu veće od tuđih: „Ali opet znam da ima na hiljade Crnogoraca, poboljih od mene i od vas, koje je ovaj rat zatro, kojima je sto puta grđe, jer je njima svakome o vratu po nekoliko čeljadi!“⁴⁸ Govoreći o Italijanima kojih u Grčkoj na takvim poslovima ima najviše, Lakić ističe značaj sloge i zajedničkog rada: „Nijesu ni jači, ni vještiji, no složniji. Drži se jedan drugoga, i brane jedan drugoga, a našijeh da se desetak

⁴⁷ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 98.

⁴⁸ Simo Matavulj, „Seobe“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 319.

prikupi, odmah bi se poklali.“⁴⁹ Štedeći novac i gladujući, radnici su se mahom razbolijevali, a mnogi su i umirali, te vremenom u Crnu Goru iz Grčke stižu istovjetni glasovi: „sve čitulja za čituljom! Narod se sjeti one stare poslovice: ‘Ko vidi vrata od Levanta, toga ne vidi ni otac ni majka’.“⁵⁰

U *Stotinaru* ćemo još bolje upoznati Lakića, otkrivajući njegovu sudbinu odlikovanog vojnog starješine i ono što mu najteže pada pri odlasku u Grčku – što ostavlja domovinu. Lakić lijevu ruku ne može podići više od pojasa, ali svim silama pokušava da prikrije bol koji mu pokreti tom rukom zadaju, jer je svjestan toga da će, ako ne ode, umrijeti od gladi. Shvata i da mu u tuđini neće pomoći to što je nekada bio stotinar (predvodnik vojske od sto vojnika) a nije mu pomoglo ni u rođenoj zemlji, na što će jedan Primorac reći: „Viđeste li mu odličja na grudima! Da je u drugom bogatom narodu, ne samo što bi imao hljeba do smrti, no bi imao i poštu veliku!“⁵¹ Na odlasku, Lakić kao da se, odvajajući se od svoje domovine Crne Gore, odvaja od dijela svoje duše: „Kad lađa obrnu kljun i zaklopota ka jugu, stotinar je stajao na krmi, uprijevši pogled ka Lovćenu. Tako je gledao suznim očima, dokle mu ne izništa vrh planinski, pa onda uzdahnu, prekrsti se i sjede oborene glave...“⁵²

Za pripovijetku *Sveta osveta* reći ćemo da je možda i umjetnički najuspjelija od svih Matavuljevih pripovjedaka koje pripadaju crnogorskome tematskom krugu – u njoj je kvalitetno i na jedan osoben način obrađen motiv krvne osvete, podstaknute nagonom koji crnogorski čojstven i junačan čovjek nije mogao suzbiti: „Plemenska organizacija društva u Crnoj Gori imala je svoje običajno pravo i svoju etiku. Krvna osveta bila je i moralna i psihološka kategorija, a svako pleme branilo se od

⁴⁹ Isto, 322.

⁵⁰ Isto, 325.

⁵¹ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 116–117.

⁵² Isto, 121.

Turaka i od drugog plemena ako je s njim bilo posvađano.“⁵³ Kad su uređeni odnosi sa Turskom, omogućena su obostrana slobodna kretanja na crnogorskoj i turskoj teritoriji, a Crnogorcima je dozvoljeno da nose oružje, ali da im, ako ubiju Turčina, slijedi smrtna kazna. Glavni junak ove pripovijetke, Minja, zakleo se da neće opaliti iz svoje puške dok mu se ne ukaže dobra prilika da ubije nekog Turčina. Čuvajući stoku s bratom Jagošem, naišao je na Turčina Bećir-bega Pisjaka, koji je bio u boju sa Smail-agom Čengićem i koji je ubio Minjinog strica Sava Kadovića. U tom trenutku prevladali su nagon za osvetom i uskovitlane emocije Minjine, te je opalio i ubio Bećir-bega. Na sudu je Minja priznao da je počinio ubistvo iako je znao kako će biti kažnjen, jer ga je vodila misao o svetoj osveti: „Milo mi bješe osvetiti strica, pošto mi se već prilika dala, a ne pomišljah onoga časa da ću pogaziti gospodarsku zapovijed. Sad mi je to žao, braćo, a ne život!“⁵⁴ I u ovoj pripovijeci naglašavaju se pravednost i veličina crnogorskog gospodara, knjaza Nikole, ali bez patetične neumjerenosti – to vidimo u situaciji kad se Minji ukazuje prilika da pobjegne i izbjegne smrtnu kaznu, što on odbija govoreći: „Da Minja bježi od Knjaževa suda, od pravedna suda.“⁵⁵ Pred sami čin pogubljenja, Minja u amanet ostavlja bratu Jagošu svoju voljenu Labudu, da je on uzme za ženu – iako je motiv ljubavi u ovoj pripovijeci potpuno nerazrađen i ostavljen po strani, on doprinosi snažnome utisku dramatičnoga Minjinog skončavanja.

Učini kao Strahinić donosi dva upečatljiva motiva: motiv krvne osvete i motiv nevjerne žene. U jednom dijelu pratimo stalna krvljenja Kuća i albanskih plemena. Kući su najčešće za ženidbu tražili ženu iz albanskih plemena samo da bi doveli

⁵³ Stanko Korać, *Književno djelo Sime Matavulja*, Srpska književna zadru-
ga, Beograd, 1982, 29.

⁵⁴ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 74.

⁵⁵ Isto, 76.

njene svatove i plemenike i pobili ih, a nakon toga je vratili. Dalje, svjedočimo junaštvu Radosava, koji se oženio Itanom, djevojkom iz Pipera. Ona će ga prevariti sa svojim đeverom, lijepim Vojinom, a Radosav odlučuje da joj poštedi život i da se o tome ništa ne govori, jer bi gore od svega bilo ostaviti đecu bez majke (imali su dva sina i ćerku). Krcun, koji je bio s njim podržava ga i zariče se na ćutanje o svemu što se između Itane i Vojina desilo. U ovome je sadržan i ključ za tumačenje samog naslova ove pripovijetke: Radosav postupa onako kao što je postupio i Strahinjić ban u epskoj pjesmi u kojoj oprašta život svojoj ljubi, koja je noć provela s Turčinom. Spremala se osveta Klimentima, jer je klimentski čobanin ubio Miletu Ristova, a u osvetničkoj borbi gine Radosav: mnogi koji su ga videli rekli su da je izgledalo kao da sâm traži smrt: „kao da je baš htio poginuti!“⁵⁶ Radosav je našao smrt koja ga je spasila od tegobnog sećanja na nevjernu ženu, kojoj je kao najveću kaznu mogao podariti život.

Pripovijetku *Miloš od Pocerja*, koja je ostala nedovršena, Matavulj je objavljivao u listu *Crnogorka* za 1884. godinu (brojevi 1–7, 11, 12, 14–17, 19–22). Trebalo je da napiše pripovijetku s temom iz crnogorskog života, što Matavulj baš i nije učinio, a radnju je odlučio da smjesti u vrijeme Hercegovačkog ustanka. Dakle, radnja je vezana uglavnom za Hercegovinu, a glavni lik je sitan i grbav mladić Tadija. Tadija je uz igumana i kaluđere naučio čitati i, budući da je bio veoma pametan i željan znanja, on otvara školu u selu. Kao ustanik, Tadija je hrabar borac, a uskoro upoznaje i Primorca Milana, dobrovoljca, u čiju se sestru zaljubljuje. Matavulj će u *Bilješkama jednog pisca* i govoriti o osnovnoj ideji s kojom je počeo pisati ovu pripovijetku: „Ja sam od djetinjstva svog imao u pameti, pomalo i u srcu, ličnost jednu neobičnu. Bješe to dječak grbav, ružna lica, a

⁵⁶ Simo Matavulj, „Učini kao Strahinić“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. VII, 372.

bistar i dobre duše, toliko dobre da ga sve poruge i sva kinjenja ne učiniše zlim. Sam nauči čitati i pisati, a zanosio se za svačim, što mu se činjaše liepo. Zvao se Tadija.⁵⁷ Dalje dodaje: „Ideja je jasna. Grbonja, vječiti prijedmet poruge, u pravom smislu ‘kriv što je živ’, ljepotom i snagom duševnom, i među primitivnim svijetom, prodire u prve redove, ističe se, pa, ne mogući savladati posljednju, ali najjaču prepreku, koju mu je priroda stavila u težnji za prirodnim pravom, nalazi najčasniju smrt.“⁵⁸ Tadija će smrt tražiti na bojnopolju i daće svoj život za ljubav prema domovini, ali i za neuzvraćenu ljubav prema ženi.⁵⁹ Matavulj ističe da se Crnogorcima nije svidio početak pripovijetke jer je Tadija „nakaza i što je zauzeo mjesto koje bi dolikovalo kakvom sokolu crnogorskom“⁶⁰, dok se samome Matavulju nijesu dopali prenakićeni stil i jezik.

Sedam godina kasnije Matavulj je u Beogradu preradio ovu pripovijetku i napisao drugu pod naslovom *Novo oružje*, koja je bila znatno izmijenjena: „Tadija je izgubio grbu, ostao kržljiv, lišen romantične zaljubljenosti u sestru svog prijatelja iz Primorja, produžio mu se život, ne gine na bojnopolju, već se ‘novim oružjem’ bori protiv neznanja.“⁶¹ Kao povod za nastanak ove pripovijetke Matavulj u *Bilješkama jednog pisca* navodi dolazak međunarodne flote da izvrši demonstraciju protiv Turske, jer je Turska odbijala da preda Crnoj Gori Ulcinj (predaja Ulcinja Crnoj Gori bila je određena carigradskom konferencijom).⁶² U *Novom oružju* pratimo igumana Seravima Stočanina, koji je rodom Hercegovac, i priču o pokoljima izazvanim dizanjem Hercegovackog ustanka. Naravno tu je i Tadija:

⁵⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 212.

⁵⁸ Isto, 213.

⁵⁹ Vidi: isto.

⁶⁰ Isto, 215.

⁶¹ Branko Krivokapić, cit. djelo, 50.

⁶² Vidi: Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 68–69.

sitan, predmet podsmijeha, ali „zar mali čovjek ne može biti pun čojstva i junaštva?“⁶³ Tadija je, ionako pametan dječak, učio uz Seravima i, ako ne fizički, a ono intelektualno stasavao: „Da raste hiljaditi dio po mjeri kako mu znanje napreduje, izrastao bi valaj, pravi Strahinjčić!“⁶⁴ Tadija odlazi u Njemačku da se školuje i vraća se s namjerom da u svome zavičaju otvori školu. On dolazi spreman za borbu i donosi sa sobom jedno posve novo oružje kojim će izvojevati pobjede – znanje: „Vraćam se i donosim bremena oružja, koje kad uzbude u rukama novog naraštaja, djece vaše, vi stari i savladani ratnici, rekoh, kad u njihovijem rukama bude i kad se dobro izuče njim vladati, niko ih neće moći podjarmiti. Vi razumijete da je to oružje knjiga, i ja da sam prvi vojvoda u ovome ratovanju što će nastati protiv neznanja.“⁶⁵ Tadija podseća da ni Njemci nijesu veći junaci od ostalih naroda pa da zato mogu vladati nad njima, već „zato što su prosvijetljeni“⁶⁶, i dodaje: „I mi ćemo se prosvijetliti, ne da podjarmimo druge, nego da sebe oslobodimo, najprije od neznanja, pa onda i od tuđinaca.“⁶⁷

Kratak osvrt napravićemo i na *Uspomene sa Skadarskog jezera* (1891), koje možemo smatrati i pričom i putopisnim spisom. Prvobitna verzija spisa nosila je naslov *Prvi put po blatu* (1886). Matavulj nam daje objašnjenje da u Crnoj Gori i njenoj okolini „blato“ označava jezero, a ako se ne naglasi koje je „blato“ u pitanju, podrazumijeva se da se govori o „Skadarskome blatu“. Posebno je upečatljiv opis kamenog mora, krševa crnogorskih, da može čovjek pomisliti da je neđe na mjesecu.⁶⁸ U ovome

⁶³ Simo Matavulj, *Pripovijetke*, 41.

⁶⁴ Isto, 49.

⁶⁵ Isto, 53.

⁶⁶ Isto, 53.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Vidi: Simo, Matavulj, „Uspomene sa Skadarskog jezera“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, 123.

spisu naići ćemo i na mitsko, fantastično, tj. na motiv zduhača – krajnje paganski, mještani crne oblake nad Lovćenom i oluju objašnjavaju pojavom zduhača, a zduhač je prema narodnom vjerovanju duh koji izlazi iz nekih ljudi dok spavaju a „samo junak može biti zduhač, odabrani junak i božji čovjek“. ⁶⁹ Put lađom od Rijeke Crnojevića do Podgorice mahom je ispunjen pričama Crnogorca Mališe o svome junaštvu i njegovom neotljevom potrebom za pričanjem i oživljavanjem prošlih vremena. Halucinacije koje doživljava, tj. san koji pripovjedač sanja u službi su isticanja slavne prošlosti Crne Gore u odnosu na ono što je, odnosno što nije od nje ostalo.

Romantične predstave crnogorskih običaja i načina života u romanu Uskok

Matavuljev roman *Uskok* doživio je tri verzije: 1885, 1892. i 1902. godine. Prva verzija, pod naslovom *Uskok Janko*, izlazila je na Cetinju od 1885. do 1886. godine u listovima *Crnogorka* (u brojevima 10–12, 14–18, 20–22. i 24) i *Zeta* (u brojevima 1, 2, 6, 8–11, 13–14, 16–20). U uvodnom dijelu treće verzije romana (1902), *Čitaocu*, Matavulj govori o izmjenama koje su prethodne verzije, prvobitno nazivane pripovijestima, pretrpjele: nema više štamparskih grešaka, nerazumljivih riječi, a sad je pripovjedna osnova znatno proširena i obogaćena novim ličnostima i prilikama. ⁷⁰ Predmet našeg proučavanja u ovome radu biće upravo posljednja redakcija romana, iz 1902. godine, bez ikakvih komparativnih osvrtnja na prve dvije redakcije.

Uskok je istorijski roman – „fabula je uzeta iz crnogorske istorije, iz vremena vladike Petra I Petrovića, s početka XIX vijeka“. ⁷¹ Kompozicijski, sačinjen je od deset glava i uvodnog

⁶⁹ Simo Matavulj, „Zduhač“, u: *Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, 582.

⁷⁰ Vidi: Simo Matavulj, *Uskok*, Sabrana dela, knj. I, Beograd, Prosveta, 1961, 5.

⁷¹ Stanko Korać, cit. djelo, 233.

dijela – „Čitaocu“. Dva glavna toka u romanu su slike crnogorskog života i životni put češkog grofa Jana, koji iz austrijske tamnice u Kotoru bježi u Crnu Goru. Ta dva toka su u stalnom preplitanju i međusobno se dopunjavaju. Bjugunac je naišao u planini na Crnogorce, vođene knezom Dragom Jokovim: saopštivši im svoju nevolju, biva bratski primljen među Crnogorce i već kroz ime Janko, kojim će ga nazvati, postaje njihov, pa se „grof Jan u čas preobrazi u Janka Jokovića Njeguša“. ⁷² O Janku doznajemo da je mlađi sin češkog grofa i da se već jednom pokazao kao uskok: fasciniran Napoleonom, Janko je uskočio u francusku vojsku i nakon izvjesnog vremena završio kao zarobljenik u Beču. Bio je osuđen na smrt, ali mu je kazna ublažena te je morao služiti kao vojnik-osuđenik dvanaest godina – tako je, služeći kaznu u više gradova, stigao i do Kotora. Konačno, iskoristio je priliku kad se otvara gradska kapija da pobjegne iz grada. Crnogorci su shvatili da je Janko neko ko je junaštvom blizak njima, te ga primiše u bratstvo, da ginu ako treba jedni za druge, da mu tu budu i ognjište i grob: „Janko se sjetno nasmiješi volji sudbine, koja ga osudi da mu u toj planinskoj kotlini, u naseljenju prvobitnu, siromašnu, među čudnijem, suviš neobičnijem svijetom, njemu, plemiću od starine, rođenu u drevnom dvoru u pitomoj zemlji, gajenu za svjetski život, bude novi zavičaj i po svoj prilici i grob!“ ⁷³ Janko je vremenom donio odluku da traži od oca i sestre novac kako bi mogao napraviti sebi kuću i ostati među Crnogorcima, koji su bili spremni da mu pomognu na sve moguće načine te mu rekoše: „Iako u Crnoj Gori ima zla svakojega i nereda velikoga, ima, vaistinu, i dobra, kakva nema, može biti, u bijelome svijetu, – ima ljubavi bratske i sloge u bratstvu! Živimo i ginemo jedan za drugoga, dijelimo dobro i zlo, pa se svakome čini da ima devet života, a ne jedan!“ ⁷⁴

⁷² Simo Matavulj, *Uskok*, 98.

⁷³ Isto, 77.

⁷⁴ Isto, 79.

Janko će dobiti službu kod vladike Petra I i zaista se saživjeti sa crnogorskim narodom, ali ga je često obuzimala i čežnja za svim onim što je ostavio u svojoj domovini: porodicu, prijatelje, najljepše mladičke godine, dio života i duše.

Može se reći da je „najveći deo romana u folklornim ilustracijama društvenog, plemenskog i porodičnog života Crne Gore, u opisima starinskih svečanosti, božićnih običaja, u opisima svadbenih rituala i veselja, patrijarhalnih suđenja, zborova i dogovaranja“.⁷⁵ Dakle, nailazimo na opise običaja koji su nam dati iz perspektive nekog ko sve to iznenađeno posmatra – uskoka Janka. Janko prisustvuje nalaganju badnjaka i tom prilikom doznaje da je porodica kneza Draga u koroti jer je ubijen Dragov mlađi sin, a još nije osvećen. Tu će se začuti lelek majke, sestre i žene poginuloga te će, umjesto veselih pjesama koje se pjevaju kad se nalaže badnjak, Janko slušati tužbalice. S druge strane, Janko će posvjedočiti i veselije trenutke među Crnogorcima: igre kojima se omladina zabavljala: „igre pazara, međeda, vučenja klipa, prstena, krmače, klisa, zeca“⁷⁶, pjevanje uz gusle, mačevanje. Najsnažniji utisak na Janka ostavilo je crnogorsko oro, koje je doživio kao jednu krajnje simboličku igru: „Pazeći na ritam, stade razmišljati o značenju pokreta; učini mu se da ta prosta ali otržita i ratnička igra prikazuje titranje jake grabljive ptice s nejačom!“⁷⁷ Posebno neobično bilo je gatanje iz ovnujske plečke, u koje Crnogorci vjeruju ako se obistini i „onda se svak sjeti pleća i pogađača, a ako se ništa ne obistini, onda ih niko i ne spominje“.⁷⁸ Kad se Anđa Raka Mrgudova udavala, Janko je doznao i o svadbenim običajima – o pripremama za svadbu, poklonima, zdravicama, što će se sve Janku učiniti kao previše ceremonija. Jedan apsurdan običaj bila je vjeridba u kolijevci, običaj kojemu se i vladika protivio, ali ga

⁷⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 253.

⁷⁶ Simo Matavulj, *Uskok*, 90.

⁷⁷ Isto, 47.

⁷⁸ Isto, 96.

je teško bilo iskorijeniti. I Milica, kneževa kći, bila je kao dijete obećana mladiću iz Cuca, ali se nastojalo da se vjeridba raskine „jer je Cuca gotovo bogalj i sukлата“.⁷⁹ Nije samo Janko bio iznenađen tuđim običajima: Crnogorcima nije bilo jasno kako se u Jankovoj domovini dijeli imovina među članovima porodice – kod njih sve nasljeđuje najstariji brat i ostalima mjesečno daje novac koji sud odredi, a kod Crnogoraca muška đeca sve jednako dijele. Tu doznajemo i da je Jankova sestra dobila određenu svotu novca kojom ju je otac obezbijedio, a ženska đeca u Crnoj Gori ne nasljeđuju od svojih roditelja ništa, što ipak dovoljno govori o surovosti nekih crnogorskih shvatanja.

Pomenuli smo da je vrijeme dešavanja u romanu vrijeme vladavine vladike Petra I. Međutim, vladika nije mogao odlučivati ni o kakvim pitanjima bez saglasnosti guvernadura: kad se spoje dvije polovine pečata, koje su kod vladike i guvernadura, donosi se konačna odluka. Kako su Vukotići prodali guvernadurstvo Radonjićima, polovina pečata je došla u ruke Vuku Stankovome: to je bio čovjek pohlepan, a sumnjalo se i da je „šurovao s ćesarovcima“⁸⁰, stoga Crnogorci i žele da ga se oslobode i da „cio pečat bude u vladicinijem rukama!“⁸¹ Vladika Petar I Petrović Njegoš bio je čovjek koji je znao da se Crnogorci najviše plaše kletve, te mu nije bilo teško miriti narod i rješavati sporove. Upravo zbog čvrstog vjerovanja u te kletve, Crnogorci su mu pripisivali razna čudotvorstva, a mahom su vjerovali da vladika često vodi razgovore s bogom i s Vasilijem Ostroškim. Petru I najteže od svega bilo je iskorijeniti krvnu osvetu, pa je odlučeno da se za svako pleme biraju ljudi koji će kažnjavati one koji se ogriješe o zakon vladicin i izvrše ubistvo.

Mahom su opisi Crnogoraca u ovome romanu krajnje romantičarski. Primijetićemo veličanje njihovih ratničkih i

⁷⁹ Isto, 80.

⁸⁰ Isto, 86.

⁸¹ Isto.

moralnih osobina, uzdizanje cijelog naroda do nepojmljivih visina, pa čak i onih koji su se o pisani ili nepisani zakon ogriješili, jer oni se svojim pokajanjem i hrabrim prihvatanjem kazne čine izuzetnima, a jedan od njih je i Marko Matov Poček. Naime, Marko je ubio Iliju Dragova u svađi nastaloj zbog ulaska Markove stoke na Ilijino imanje. Kako je zaključeno da je spor mogao biti riješen i bez krvi, iako je Marko Iliju ubio u samoodbrani, donosi se odluka da Marko mora biti ubijen: „tada nasto trenutak nijeme tišine; svi izgledahu kao skamenjeni; vladici se tresijahu brojanice u rukama; đakon bješe stavio ruku na srce; Janko bješe prekrstio ruke i oborio glavu; i sam serdar ščinjaše se.“⁸² Markove posljednje riječi bile su: „Hajte, braćo, poslušajte svoga vladiku! Bolje da ja poginem sam, nego vas dostina. Ne svetite me i ne žalite mnogo, jer sam se zamijenio! Takav mi je usud, pa hvala bogu!“⁸³ Vladika, u suzama, pružio mu je ruku i blagoslovio ga. I u opisu crnogorske povorke koja ide kroz brda i planine, prkoseći ljutim krševima, svjedočimo jednom apoteoznom predstavljanju crnogorskog naroda – ni u junaštvu ni u stradanju nema im ravnih: „Ti ljudi, koji se ne pokoravaju nikakvoj vlasti, povijahu glave često pred duhovnim oružjem najstarijeg svećenika! Njihove žene, sestre i kćeri, što pod bremenima ponizno idahu za njihovim stopama, prikazivahu muku živovanja, kakvoj teško da ima jednake u svijetu!“⁸⁴

Posmatrajući Crnogorce i živeći s njima, Janko uviđa razliku između crnogorskog seljaka i svih evropskih seljaka: taj prosti gorštak Crnogorac ima svojevrsnu prirodnu otmenost i sklad u svakome pokretu, dostojanstvenost, eleganciju, uprkos moranju da bude čovjek od bitke i teškog fizičkog rada. Janko je o junačkim podvizima Crnogoraca slušao priče na posijelima, koja su bila kao „škola, u kojoj se utvrđuje svijest prošlosti i

⁸² Isto, 143.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto, 21–22.

zajednice“⁸⁵, i postaje svjestan udjela Crnogoraca u „tako velikim događajima, u kojima se odlučivaše sudbina država“⁸⁶ i „osjećao da je taj narod prožet zdravijem, velikim nagonom, koji će ga dovesti do veličine“.⁸⁷ Ono što je osobito iznenadilo Janka bili su hrabrost, borbenost i junaštvo crnogorskih popova, u čemu su se izjednačavali sa ostalim Crnogorcima, a često se i isticali. I sam vladika crnogorski bio je hrabar ratnik. Dakle, „bili su sušta suprotnost „prepodobnosti, namještanju i neprirodnoj poniznosti latinskih svećenika“⁸⁸, kakve je Janko za života srijetao.

Ima mjesta i humoru u romanu *Uskok*. On prije svega izbija iz crnogorskih anegdota i šala, a najupečatljivije su one o Cucama i Čeklićima, ispričane bez ikakve zle namjere, pune zdravog humora. Ovđe ćemo spomenuti anegdotu o braći koja su, dijevivši imanje, morala podijeliti i jedinu pjesmu koju su znali pjevati, zatim anegdota o čovjeku iz Čeklića koji je vjerovao da je božije oko zrno grožđa koje je našao na putu, kao i ona o tikvi koju je jedan Primorac prodao čovjeku iz Čeklića, rekavši mu da je to jaje maze koje mora pokriti đubrivom da bi se izleglo.

Jedan od dominantnih motiva u ovome romanu jeste motiv krvne osvete. Naime, Janko je doznao da se okupljaju neki bratstvenici, među kojima je bio i Krcun Serdarev, da nađu Islambega Mušovića iz Nikšića, ubiju ga, i da na taj način osvete ubijenog Dragovog sina Miluna. Janko je bio svjestan toga da će pasti krv iako je vladika Petar I nastojao da na sve moguće načine iskorijeni krvnu osvetu, te i on odlučuje da se pridruži osvetnicima, čiji je predvodnik bio Marko Jokašev. Već je i naziv planine u kojoj se nalazi četa simboličan – Zlostup: „Na tome stravičnome mjestu ‘Duge krvave’, bjehu mnogi grobovi

⁸⁵ Isto, 60.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, 72.

pređašnjih četnika, te se nekom od tih mogahu priviđati lješine odrubljenih glava.“⁸⁹ Zlokobna predskazanja bili su snovi koje sanjaju osvetnici Krcun, Markiša Stevov i Marko Jokašev. Krcun je sanjao da igra po polju sa glavom Islam-bega a pred njim silna obezglavljena vojska. Markiša Stevov sanja sljedeće: „Usnih gdje jedan od nas silazi niz planinu gologlav, a na njemu je bijela košulja do gležnjaka, bijela kao snijeg, a na leđima crven krst, a za njim silan narod nosi krste i poje: ‘Gospodi pomiluj!’“⁹⁰ Čuvši to, Krcun reče da bi to možda mogao biti on, što je krajnje ironična konstatacija s obzirom na to da je Krcun nedugo zatim i poginuo. Marko Jokašev nije ispričao svoj san – samo je zaključio da sluti na to da će se oni kući s obrazom vratiti. Tako je i bilo: Krcun je poginuo, Janko je ranjen odrubio Mušoviću glavu, dakle, Milun je osvećen.

Rijetki su opisi prirode u Matavuljevim djelima, jer u fokusu njegovog pripovijedanja je čovjek. Ipak, u ovome romanu naići ćemo na nešto više odjeljaka posvećenih prirodi, a jedan koji vrijedi izdvojiti je opis planine Lovćen: „Starac Lovćen, zimi nepristupačan ni najbližoj svojoj djeci, ljeti ih ljubazno dočekuje u svoja njedra; zimi pust i studen, ljeti je pun života i mirisa. Po njegovijem prostranijem hladovinama, što se iz daleka vide kao crne pjege, pase silna stoka, kreće se svijet, razliježe se pucnjava, svirka, udaranje sjekira, pjevanje, a nerijetko i naricanje. (...) Mladići u gomilicama planduju, pričaju o bojevima, četovanju, zasjedama i megdanima. Djevojke, odvojene od momčadi, ali ne toliko da im se pogledi ne susrijetaju, uz vez i pletivo, zabavljaju se šalom i pjesmom. Stariji ljudi sijeku drva za zimnicu ili tešku građu. Domaćice po gladama imaju pune ruke posla; treba nživiti djecu, treba siriti, skorup odvajati, gotoviti jelo i svršavati sve ostale domaće poslove, jer im je do Maloga Gospođina dne sve u planini. Nevjeste često imaju i krupnijih briga, jer ne malo

⁸⁹ Isto, 160.

⁹⁰ Isto, 162.

Crnogorčadi dođe na svijet ljeti u planini...⁹¹ U nekim drugim opisima prirode uglavnom ćemo posvjedočiti projekcije duševnih stanja jednog lika – Janka – što je još jedan značajan romantičarski elemenat. Saživljavajući se sa prirodom, u kojoj „životne sile dođu do napona i traže oduške“⁹², Janko razmišlja o svojoj ljubavi prema Milici, rastrgan između svog i njenog sudbinskog udesa, ali „ponjekad, u lijepoj noći, veličanstvena priroda blažaše ga i buđaše mu klonulu srčanost“.⁹³ Tada mu se sve činilo jednostavnim i lako ostvarljivim.

U romanu *Uskok* ne nailazimo na previše opisa likova – ni njihovih spoljašnjih, ni unutrašnjih karakteristika. U tome se ogleda ona, već pomenuta, Matavuljeva vještina: sve ono što se ne vidi i što on eksplicitno ne navodi, već jedva da i nagovještava, ostavlja čitaocu i njegovoj mašti. Tri se lika donekle izdvajaju: Krcun, Janko i Milica. Iz opisa Krcuna Serdareva, veselog mladića neobične ljepote može se izvesti jedna slika osobina i mentaliteta Crnogoraca toga doba: „U njemu se ogledaše sva oriđinalnost crnogorska. On je tvrdio da je osveta bogu ugodna, jer, veli, u molitvi se kaže: ‘sveta osveta’ (свѣта од свѣта!); vjerovao je da nema smrti bez suđena dana, te da je ludo bojati se smrti; vjerovao je da dobri junaci i za života bivaju zduhači, koji se biju sa zduhačima drugih naroda; vjerovao je da nad Crnogorcem nema junaka, da Crnu Goru nikakva sila ljudska ne može zavazda pokoriti; bojao se vladike kao i svi ostali Crnogorci, a to je, bojao se njegove kletve, ali je, mimo druge, više cijenio vladčinu hrabrost i vojvodsku vještinu, nego njegovo isposničko mučenje i svetost njegova života! Pa onda što je taj Krcun znao na pamet pjesama, priča, poslovice, zagonetaka, to je bilo čudo jedno.“⁹⁴ I Janko je bio stasit i lijep mladić, ali

⁹¹ Isto, 179.

⁹² Isto, 180.

⁹³ Isto, 182.

⁹⁴ Isto, 20.

njegova vanjština, pa čak i fizionomija lica, koja je odisala otmenošću, odavala je njegovo plemićko porijeklo: „stasit, spretnan, bjelolik, nježnog, ali i muškog izraza bješe upro pogled u plamen. Smeđi brčići dijeljahu mala okruglasta usta od prava nosa; obrazi mu bjehu takođe okruglasti, a čelo prostrano i ravno; oči plave, velike; na desnoj strani tjemena vidio se razdjeljak, te mu meka, ali busata kosa bješe povijena na lijevu stranu.“⁹⁵ On je bio zanesen Miličinom ljepotom a to „ne bješe seljačka ljepota, – tolika gracioznost, tolika umnost koja sijaše iz vatrenih očiju, pripadaše višem stvoru“.⁹⁶ Milica je u toj svojoj ljepoti odisala svježinom i snagom: „Materine crne, svijetle oči, a očeve plemenite crte, nježnije, razumije se, ogledahu se na mladu licu. I njen nos bješe malčice kukast nad malijem ustima, iz kojih blještahu zubi. Ljepotu glave začinjaše busata crna kosa, spletena u vijenac. U potpunoj srazmjeri udova i nježnoj ljepoti oblika izbijaše jedrina i snaga. Nada sve Janko se čuđaše njenim malim rukama i stopalima, čim se mahom Crnogorci odlikuju.“⁹⁷

Stiče se utisak kao da je Matavulj u ovome romanu izbjegavao produbljivanje ljubavnih motiva kako ne bi zašenio priču ispunjenu junačkim patosom patrijarhalnih Crnogoraca. Ljubav između Janka i Milice data je u nagovještajima: nema tu izliva emocija, izjava ljubavi. Rijetke su i riječi koje su njih dvoje razmijenili – Janko je Milici nagovijestio svoju namjeru rekavši joj na Anđinoj svadbi da bi htio da i njihova bude uskoro. Razmišljajući o njihovom zajedničkom životu, postaje svjestan razlika između njegovog svijeta, ostavljenog u domovini, i Miličinoga, njemu posve neobičnog: na kraju, „šta gubi lišiv se izvještačenijeh potreba i navika i predrasuda svoga staleža?“⁹⁸

⁹⁵ Isto, 30.

⁹⁶ Isto, 39.

⁹⁷ Isto, 36.

⁹⁸ Isto, 39.

Svoju ljubav su krili, čak su i izbjegavali jedno drugo da ne bi još više raspirivali plamen ljubavi koji ih je pekao, ali i zbog nekih crnogorskih moralnih načela: „Milica je vehnula, jer u toj zdravoj i čistoj duši bješe planula ljubav bukom, a od buktinje ne smijaše ni iskra vrcnuti napolje, te je vatra nju iznutra sagorjevala.“⁹⁹ Opet, u potpuno romantičarskom maniru, oslikana su ova dva bića spojena u ljubavi: „Iako bješe prosta kći prirode, vidjeli smo koliko se odlikovala od svojih druga tanjim umom i nježnijim srcem. Kad priroda svojim darovima odvoji tako svoje stvorenje, onda je ono tek remek djelo! Kako njega zaplijeni ljepota i u prostoti neobične duševne osobine, tako i nju zanese Jankova muška ljepota, hrabrost, prosvijetljen um i nježno srce. Može biti da ih je, povrh svega, gurao jedno drugom u zagrljaj i nagon za ukrštanjem, te ‘čovjek iz svijeta’ prionu svom dušom za ‘čedo prirode’!“¹⁰⁰

Knez Drago bio je zadovoljan time što Milica želi da bude žena takvog junaka kao što je Janko. Ali, Krstinja, Dragova žena, smatrala je nečuvenim da u Crnoj Gori otac pita kćer za koga želi da se uda jer to je vrijeme u kojem su se brakovi ugovarali i mimo volje one koja je bila za udaju. Krstinji je još jedno teško palo: bruka će biti da Drago ima domazeta, što je značilo da će muž doći u ženinu kuću da živi, a ne obratno. Međutim, Drago je uvjerava da će im obraz ostati sačuvan jer Janko i nije pravi domazet: „Da je Janko Crnogorac, koji bi ostavio svoje ognjište i brastvo, a pribio se na tuđe, radi žene, – koji bi se odrekao svojih živijeh i mrtvijeh i svoje krsne svijeće radi jedne ženske glave, e onda bi bila bruka dovijeka i njemu i nama. Ali nije tako! Janko je čovjek iz svijeta, mio vladici, već čuven po svoj Crnoj Gori i naš osvjetnik, i povrh svega ima svoju kuću, dakle nije pravi domazet!“¹⁰¹ Dakle, nesporna je bila surovost

⁹⁹ Isto, 181.

¹⁰⁰ Isto, 181–182.

¹⁰¹ Isto, 192.

nekim crnogorskih običaja i nepisanih zakona koji su ometali i uništavali neke sasvim prirodne životne tokove i sve umetali u stroge patrijarhalne moralne okvire.

Već smo pomenuli da je Milica još u kolijevci bila vjerena za mladića iz Cuca ali se nastojalo da se ta vjeridba raskine. Međutim, Miraš, brat Radojev traži Milicu za svoga sina, Stanoja, ako se već neće udati za Radojevog sina, vjerujući da se tako „neće vjera sasvijem prekršiti!“¹⁰² U suprotnom, Stanoje će izazvati na megdan nekog od Dragovih ljudi. Ipak, nije Stanoje taj koji, kao poziv na megdan, šalje jabuku – to je učinio Janko. Donijeta je odluka o dvoboju, kakav često sriječemo u romantičarskim djelima svjetske književnosti. Svjedočimo dvoboju držanom u tajnosti i iz kojeg izbija svojevrsna tragičnost iako se sâm pisac nije trudio da takvom utisku doprinese ili da ga riječju pojača. A onda: „Dvadeset šest koraka. Dvije puške zagrmeše i Janko pade naznak. Stijepo i Gruban dotrčaše i vidješe da je Janko pogođen među oči, – ni zemlja ga ne dočeka živa!“¹⁰³ Sve se desilo iznenađujuće brzo: bez previše odlaganja – oštar rez – kraj! Tu se roman i završava – ne svjedočimo jadikovkama nakon Jankove smrti, čupanju kose i grebanju lica žena koje nariču – pošteđeni smo bilo kakve posthumne patetike, koja bi ovaj roman svrstala u korpus nebrojeno sličnih. Dakle, uprkos svim već pomenutim elementima tipičnim za jednu književnu struju, Matavulj je uspio roman privesti osobenom kraju.

Možemo zaključiti da je Matavulj u romanu *Uskok* dao jednu široku sliku crnogorskih običaja i načina života Crnogoraca s početka XIX vijeka, protkanu romantičarskim elementima. Sve je dato iz perspektive tuđinca u Crnoj Gori, koji na osoben način doživljava i Crnu Goru i Crnogorce: u romanu to je Čeh Jan, a stiče se utisak kao da je on projekcija Matavuljevih doživljaja

¹⁰² Isto, 175.

¹⁰³ Isto, 197.

kao izvanjca koji je izvjesno vrijeme proveo u Crnoj Gori. Takva perspektiva doprinijela je kontrastiranju između patrijarhalne i junačke crnogorske sredine, s jedne strane, i ugladene evropske sredine, s druge, a objije praćene svojevrsnom romantičarskom prenaglašenošću u opisima ljudi i događaja.

*Slika Crne Gore i Crnogoraca u
„Bilješkama jednog pisca“*

„Bilješke jednog pisca“ žanrovski nije jednostavno odrediti: možemo reći da je to autobiografski, memoarski i putopisni spis, koji je Matavulj počeo pisati 1898. godine (kada ga je i počeo objavljivati u *Letopisu Matice srpske*, u Novom Sadu) a završio ga je 1903. godine. O svojoj polazišnoj ideji Matavulj nam govori u uvodnom dijelu spisa: „Namjera mi je da govorim o sebi i svojim, koliko je to u tijesnoj vezi sa mojim radovima, koliko je potrebno da se sa više strana objasni postanje i razvitak njihov; da pomenem ljude i prilike koje su ranije uticale na mene kao na potonjeg pripovjedača i one, koje su docnije činile da mijenjam prvobitni način i smjer; da dopunim ono što su drugi previdjeli ili netačno prikazali, pišući o mojim rabotama; da istaknem neke svoje misli o lijepoj književnosti. Neće se sve to nizati tijekom redom, jer bi baš to smetalo jasnoći i prirodnosti, nego će bilješke ići kako su u vremenu vezane. Nadasve biće prožete potpunom iskrenošću, i to će, svakako, biti glavna odlika njihova.“¹⁰⁴ Udaljivši se od ideje da napiše tipično autobiografsko djelo, Matavulj je u tipično autobiografskom maniru napisao samo prve tri glave spisa – ostatak spisa je više svjedočenje o ondašnjim kulturno-književnim i društveno-političkim prilikama u crnogorskoj prijestonici. Treba naglasiti da je Matavulj počeo pisati ovo djelo desetak godina nakon odlaska iz Crne Gore, te je mogao sa vremenske i prostorne dis-

¹⁰⁴ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 5.

tance promišljati ondašnje prilike i događaje, a samim tim i pripovijedati sa pozicije krajnje objektivnog i distanciranog pripovjedača, a kao što obično ne ulazi u psihologizaciju svojih likova, tako ni u ovom djelu ne nailazimo na „kakve intimne doživljaje koji bi dopuštali da se uđe u unutrašnji život piščeve“.¹⁰⁵ *Bilješke jednog pisca* sačinjene su od deset glava i uvodnog dijela, u kojem Matavulj govori o namjeri s kojom je i odlučio da napiše ovo djelo. U desetoj glavi spis se naglo završava i ostaje nedovršen. Ovđe ćemo napomenuti da će najviše pažnje u ovome radu biti posvećeno Matavuljevom boravku na Cetinju i slikama Crne Gore i Crnogoraca koje su u djelu date.

Matavuljev dolazak na Cetinje dat je u kontrastu sa onim što je mogao vidjeti i doživjeti u Boki: iz pitomog predjela došao je među ljute krševe i ratnički narod koji je ošetao privremenost svega oko sebe i koji je vrijednim smatrao samo ono što je bilo vojničko.¹⁰⁶ Osim toga, ošetio je i neku vrstu nepovjerljivosti Crnogoraca prema izvanjcima. Na Cetinju, on je mogao vidjeti stare trošne kuće i raskošne dvorove jedne pored drugih, upoznati ljude u kojima se prepliću seoske navike i moderni evropski duh. Sličan utisak imao je i Jovan Jovanović Zmaj kada je prvi put došao na Primorje i u Crnu Goru: „I more i strahoviti crnogorski goli krševi zbuniše Zmaja mnogo (...) Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana sa nečim neprijatnim, surovim, čemu se iznenađen čovek instinktivno odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Posle toga, formalan, suviše paradan i namešten doček u maloj prestonici, gde je pesnik očekivao patrijarhalnu prostotu i starinsku toplinu, takođe ga raščaraše, te od toga pohoda ne osta traga u književnosti.“¹⁰⁷

¹⁰⁵ Velibor Gligorić, *Srpski realisti*, 279.

¹⁰⁶ Vidi: isto, 185.

¹⁰⁷ Simo, Matavulj, „Jovan Jovanović Zmaj“, u: *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, VII, 364.

Matavulj je na Cetinju stanovao kod Steva Vickovića, čovjeka koji je bio vrelo sa kojeg je Matavulj zahvatio izvjesnu crnogorsku leksiku, poslovice i veliki broj anegdota iz crnogorskog života, koje će i obraditi u nekim svojim pripovijetkama: „A on je bio nepresušan izvor dosjetaka, zaista duhovitih, kao i prava riznica starinskih crnogorskih šala i predanja, kao da se nikad ne bješe makao sa Čeklića, kao da cijeloga svoga vijeka nije ništa drugo radio do pribirao te narodne umotvorine.“¹⁰⁸ Matavulj je jedno vrijeme na Cetinju radio i kao urednik listova *Glas Crnogorca* i *Crnogorka*, na radnim mjestima koja mu je ustupio Jovan Pavlović, novinar iz Vojvodine, takođe izvanjac u Crnoj Gori. Matavulj je shvatio što taj posao sa sobom nosi, o čemu će, krajnje ironično, reći sljedeće: „Njeki od mojih sugrađana malo su se ljutili i rđavo ocjenjivali moju novinarsku podobnost, ali ja sam se ponosio što se u nekoliko primičem redu ljudi visoko cijenjenih, kojima je u suštini isti posao: da misle što ne misle; da sitnicama, kojima se ispod brka smiju, daju preveliku važnost; da krupnice, koje im zadaju veliku brigu, i ne pominju! – Ulazio sam u psihološko stanje diplomata i vježbajući se u praznoslovlju, uvjerio se da i to kao i sve na svijetu, ima i svoju korisnu stranu.“¹⁰⁹

Atmosfera koja je vladala u crnogorskoj prijestonici, osobito „sijela i općenja sa nekoliko istih ljudi, i prežvakavanje istih razgovora, i slušanje istih priča o bojevima“,¹¹⁰ često je začinjala u Matavulju nostalgiju za rodnim Šibenikom. Taman kad je Matavulj odlučio da krene na put za Šibenik, planove mu je osujetio jedan zadatak koji je morao ispuniti. Naime, đaci su se u Crnoj Gori dijelili na „kućice“ (plemiće) i na „proste“, a za takvih nekoliko kućića, po nalogu knjaza Nikole, bio je zadužen Matavulj: da jedan dio odvede i smjesti u vojnu akademiju u

¹⁰⁸ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 88.

¹⁰⁹ Isto, 219.

¹¹⁰ Isto, 111–112.

Milanu, a drugi dio u licej u Parizu. Kada su nakon dugog puta stigli, Matavulj je od nadzornika pomenutih škola imao što i čuti o crnogorskim đacima koji su već bili tamo smješteni: svemu su nalazili manu, bili su lijeni, nezadovoljni hranom vjerujući da se u Crnoj Gori i u manastiru obilnije jede, riječju – nepodobni za takve prilike. Njihovo pozivanje na sopstveni „plemički“ soj, Matavulj je ironično objasnio, govoreći da u Crnoj Gori ne postoji plemstvo kao na Zapadu: u Crnoj Gori su svi seljaci, ali neke porodice su zemlji dale više junaka od drugih. Ovđe nam je data i slika Francuza, koji „slabo poznaju tuđe krajeve i narode, kako malo mare da se o tome tačno obavijeste, a, inače, kako rado, baš najradije, govore o onome što najmanje znaju“¹¹¹, i koji još uvijek nijesu načisto jede li crnogorski narod zmije i ratne zarobljenike ili ne. Pitanja Francuza koja postavljaju o Crnoj Gori, ne znajući ništa o njoj, čitalac koji je svjestan ondašnjih kulturnih i društveno-političkih prilika, ali i veličine teritorije Crne Gore, može shvatiti kao potpunu ironiju: „Koliko milijuna stanovnika može imati Crna Gora? Koliko stotina hiljada vojnika može isturiti na bojište? Koji su glavni gradovi? Ko eksploatiše željeznice? Kakav stil preovlađuje u građevinama? Koji su najčuveniji profesori na universitetu cetinjskom? Koliko princje imaju princeze? Da li gospođe poručuju haljine iz Pariza? itd. itd.“¹¹²

„Kad Crnogorac rekne: ‘Valaj i gospodar tako radi!’ to može značiti: ‘Ti mi ne smiješ drukčije narediti!’“¹¹³ Dakle, knjaz Nikola, gospodar u Crnoj Gori, za Crnogorce bio je „buzdovan, koji uvijek drže u pripravnosti da njim utuku izvanjca, makar on bio učitelj i makar mu bili odani“.¹¹⁴ Knez Nikola nastojao je da suzbije uvjerenje da Crnogorci samo o ratu misle, a trudio se

¹¹¹ Isto, 143.

¹¹² Isto, 144.

¹¹³ Isto, 120.

¹¹⁴ Isto, 120.

da, što je više moguće, kulturno uzdigne Crnu Goru: „Ja sam vazda vjerova’ da je pero silnije nego mač; da to nijesam vjerova’, ne bih ga se ni laća’. Čuste li u moje djelo đe rekoh: da je naša zemlja ne samo junačko gnijezdo, no i gaj pjevača!“¹¹⁵ Njegovo najuspjelije djelo bila je drama *Balkanska carica*: „to je bila krajnje romantičarska drama, u kojoj je knjaz težio da ‘bude što više za oči’, prizora dvorskih i ratničkih, dakle, vijećanja, skupština, bojišta; poglavito pak da bude što više prigode i prilike patriotskim tiradama i deklamacijama, da uzbude, što je moguće više, alegorije ondašnjem političkom stanju i narodnim težnjama.“¹¹⁶ Drama je izvedena na pozornici, što je bila prava senzacija u ono doba na Cetinju, a narod je oduševljeno hitao da vidi „kako knez sudi o događajima i ljudima iz onih mutnih vremena“.¹¹⁷ Matavulj još dodaje: „Iako ti ljudi nemaju pojma o dramskoj umjetnosti, ipak koliko poznaju prirodnu pozornicu događaja koji se nižu u kneževu dramatu, toliko shvaćaju motore strasti i neminovne sukobe i tragičnu veličinu svega toga, jer većinom i sami učestvovali u toj borbi; najposlije, to je nenačet dio naroda, koji nam je dao tolike pjesničke ljepote u svojim umotvorinama. Kad se sve to uzme na um, vidjeće se da take publike pred jednim glumištem nema nigdje na svijetu, da nješto slično tome bješe samo u jelinskom narodu u doba Aristofanovo i Eshilovo“.¹¹⁸ Ono što je posebno važno istaći, a što možemo vidjeti u *Balkanskoj carici*, jeste veličanje islama i turskog junaštva, dakle, uvažavanje drugih kultura, vjera i, uopšte, različitosti među njima.

Poseban osvrt treba napraviti na pojam „crnogorstva“, koje kao „pojam i organizam zaseban, ima sve uslove opstanka i

¹¹⁵ Isto, 202.

¹¹⁶ Isto, 196-197.

¹¹⁷ Isto, 204.

¹¹⁸ Isto, 205.

razvića, bez potrebe da se oslanja na drugo što¹¹⁹. Riječ je o članku koji je objavljen u *Glasi Crnogorca*, a koji je dao povoda nekim beogradskim glasilima da Crnoj Gori zamijeraju „neopravdane težnje i pretenzije“.¹²⁰ U članku o „crnogorstvu“ ističe se sličnost države sa živim organizmima, kojima je potrebno da imaju neko životno načelo da bi se uopšte i mogli održati u životu – Crna Gora ga ima, a to je upravo „crnogorstvo“: „Bez toga Crna Gora ne bi mogla živjeti, t. j. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale ove iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još i proširiti, u njoj bi mogli biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg, – ali to više ne bi bila Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva.“¹²¹ „Crnogorstvo“ znači junaštvo, a prije svega – čojstvo, u kojem je i ključ sveopšteg napretka Crne Gore. „Crnogorstvo“ je i nešto što, kao takvo, pripada samo Crnoj Gori i čini je jedinstvenom, a pravo na različitost niko joj ne može osporiti: „Koliko je u glavnom sličnost među državama, toliko je opet među njima razlike u pojedinostima. Da nam to bude jasno, uzmimo primjera radi Englesku i Crnu Goru. Država je jedna i druga, samostalne su i nezavisne obje, obje imaju svoje vladaoce, svoj narod i t. d. Pa opet kakva golema razlika!“¹²² Ovaj pojam bio je u sukobu sa idejama one crnogorske omladine koja je bila zadojena srpskim idealima, ali i nekim interesima knjaza Nikole o kojima nećemo u ovome radu raspravljati.

Ono što je još nužno razjasniti jeste pojam „srpstva“, na koji u Matavuljevim djelima nailazimo, a objašnjenje nam daje i sâm Matavulj u *Bilješkama jednog pisca*. Naime, „srpstvo“ je bilo pojam koji je označavao pravoslavnu vjeru te, tako uopšteno

¹¹⁹ Isto, 217.

¹²⁰ Isto, 217–218.

¹²¹ Anonim, bez naslova, *Glas Crnogorca*, br. 5, Cetinje, 1884, 1.

¹²² Isto, 1.

korišćen, nema nikakve veze sa nacionalnošću: „Od iskoni pak i na Primorju Srbin je bio pravoslavni, – Srpstvo je značilo samo pravoslavlje, kao što u ovijem krajevima (na istoku) znači i danas.“¹²³ Na više mjesta Matavulj će opet istaći da je „srbovanje najviše pripisivao vjerskom čuvstvu“.¹²⁴ Kako su pravoslavci zvani Srbima, tako su i katolici mahom zvani „Latinima“¹²⁵, što se ni u ovom slučaju ne odnosi na nacionalnu pripadnost ili neku drugu kategoriju, već samo na vjeru.

Nakon što smo analizirali sliku Crne Gore i Crnogoraca u ovom Matavuljevom djelu, možemo zaključiti da je nesporan upravo uticaj crnogorske sredine na Matavuljevo književno stasavanje. Matavulj je iz Crne Gore crpio značajnu građu za svoja djela i na osoben način slikao ondašnje prilike crnogorskog naroda. *Bilješke jednog pisca* su spis o Matavuljevom životnom i književnom putu, o drugim kulturama i narodnostima koje je na tome putu imao prilike sresti, ali su svojim najvećim dijelom svjedočenje o kulturnom razvoju Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka.

Naličje crnogorskih prilika druge polovine XIX vijeka u djelu Deset godina u Mavritaniji

Autobiografsko-memoarski satirični spis *Deset godina u Mavritaniji* Matavulj je objavljivao u časopisu *Delo* (Beograd). Kao i još neka Matavuljeva prozna ostvarenja, i ovaj spis je doživio dvije verzije: „Prvo izdanje se pojavilo u časopisu ‘Delo’, godine 1899. u sveskama za maj, jun i jul, i to ne cio tekst koji nam je danas poznat. Drugo izdanje izišlo je u istom časopisu, u ‘Delu’ za godinu 1907. i 1908, ali obimnije i u nešto izmijenjenoj

¹²³ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 14.

¹²⁴ Isto, 55.

¹²⁵ Isto, 99.

redakciji.¹²⁶ Ovaj spis Matavuljev možemo smatrati djelom koje je žanrovski na razmeđu romana i memoara, a koje je ostalo nedovršeno. Ono što je važno naglasiti, jeste duboka povezanost ovoga djela i *Bilježaka jednog pisca*: bez imalo dvoumljenja možemo reći da je spis *Deset godina u Mavritaniji* zapravo ključ za razumijevanje *Bilježaka jednog pisca*, iako bi se moglo pomisliti da je obratno. Kažemo, ključ za razumijevanje, ali samo za one koji umiju shvatiti Matavuljev sarkazam i čitati između redova te na taj način otkriti sve ono što je u *Bilješkama jednog pisca* ostalo nedorečeno ili je namjerno prećutano. S jedne stroge distance Matavulj pripovijeda o svome boravku u Crnu Goru, ali i o nekim svojim ranijim životnim iskustvima. U svemu tome on umnogome prati *Bilješke jednog pisca*, ali ono što je u tom djelu prikazano sad groteskno izobličava i pretače u jezik ironije i sarkazma: „U ovom djelu pojedine pojave su prenaplašene, ličnosti karikirane, detalji prilagođeni umjetničkoj potrebi, a izmišljeno u službi obračuna. Pisac ne pravi razliku između prostog naroda i vlastodržaca, već sve uzima na zub njegova humoristično-satirična usmjerenost. Otuda je Crna Gora jednostrano naslikana, i to kao oaza divljine, a Crnogorci kao primitivan, glavosječni soj. U toj tikvajsko-ojvojskoj zemlji, koja je bez veze sa civilizovanim svijetom, nema svjetlosti, jer je potisnuo piščev mrak mržnje. Vrijednost djela ‘Deset godina u Mavritaniji’ treba tražiti u zgusnutom i zanimljivom pripovijedanju, u duhovitom simbolizmu, u humorističko-satiričnim scenama, u živom portretisanju i vajanju likova, u jeziku alegorije.“¹²⁷ Najviše ironije i sarkazma ošetićemo od četvrtog poglavlja, tj. od dolaska u Mavritaniju (Crnu Goru), jer tu i počinje onaj život koji je Matavulj želio da razotkrije i da mu se podsmijehne.

¹²⁶ Stanko Korać, cit. djelo, 292.

¹²⁷ Branko Krivokapić, cit. djelo, 87.

U podnaslovu ovoga spisa, koji nam pripovijeda Šime Vako-Vakulio, stoji „Uspomene jednog iseljenika, sa levkađanskog preveo S. M.“¹²⁸ Čini ga devet poglavlja: „Uvod u život“, „Šest godina u Ivoniji“, „Put u Mavritaniju“, „Pleme Šigunje i dalji put preko planine Fađije do Jamine“, „Prvi utisci u Jamini“, „Prvi dan u prestonici“, „U daždu“, „Poselo u dvoru“, „U državnoj službi“. Sva imena i svi nazivi u ovome djelu dati su na osoben način: tu uglavnom govorimo o metatezi glasova u riječima, alegoričnim kovanicama, ironičnim sinonimima, ali i o leksici preuzetoj iz nekih drugih kulturnih areala. Dakle, svjedočimo sljedeće: Mavritanija – Crna Gora, Jamina – Cetinje, Rotok – Kotor, Rab – Bar, Ogonošt – Nikšić, Ivonija – Herceg Novi, Šigunje – Njeguši, Crce – Cuce, Kiklići – Čeklići, Lojen – Lovćen, Fađija – Bukovica, Bobovo polje – Grahovo polje, Ustje – Boka Kotorska, Benk – Šibenik, Dalamarija – Dalmacija, Levkadija – Srbija, Dikefalija – Austrougarska, Ranaulija – Albanija, Agarjani – Turci, Belmir – Evropa; Lanida – Danilo, Ožobina – Božina, Edir – Rade, Silije – Vasilije, paj-Lija – pop Ilija Plamenac, Mijauš Rakita – Mašo Vrbica, Kruno Plosilo – Stevo Čuturilo, Jozoj Sion – Jovan Pavlović (urednik „Mavritskog pokliča“ – „Glasa Crnogorca“), Apolonije Pavlovič Vronski – Pavle Apolonovič Rovinski, Arab Vetom – Ilija Beara; Dominka – Biljarda, kelistan – manastir, Zotova kafanica – Lokanda.

Mnogo su snažnije i upečatljivije opisani prvi utisci susreta sa Crnom Gorom (Mavritanijom), nego što je to u *Bilješkama jednog pisca*: „Videh naličje veličanstvene slike, strahovite urvine, jezive, mračne dubodoline, oštre kukove, raseline, litice, – bez travke, bez drveta, bez ptice, ni leptira, ni bube, – more u najvećoj oluji, koje se odjednom skamenilo! I moja je Dalamarija krševita, ali ovakog užasa nema, valjda, nigde pod kapom nebesnom! ‘A da nisam, po nekom čudu, pao na neki

¹²⁸ Simo Matavulj, *Deset godina u Mavritaniji*, Sabrana dela, knj. VII, 9.

kraj mesečev!?’ uzviknuo je francuski pisac Pjer Loti, koji je onuda prolazio i putovanje opisao.“¹²⁹ Osoben je doživljaj mavrićanskog (crnogorskog) pejzaža: „sa strane gradića zelenjahu livade, ali venac ljutih krševa, što obuhvataju dolinu, napominje mi starinske vojne gvozdene kape, što stezahu mozak. Ko je navikao na širok vidik, osobito na pučinu, taj će zbilja osećati kao da ima obruč oko glave.“¹³⁰ Matavulj kao da ne opisuje samo prirodu, već i cjelokupno dejstvo mavrićanskog mentaliteta, nepisanih zakona i načina života na nekog ko je došao iz jedne potpuno drugačije sredine. Ono čime je ovo djelo protkano jeste i svojevrsna paranoja koju je Matavulj u *Bilješkama jednog pisca* vješto prikrijavao, dakle, neka paranoična strijepnja od potencijalnih špijuna i potreba da se pazi na svaku izgovorenu riječ, jer ona vrlo lako može biti zloupotrijebljena: „Kad se dolazi u Mavritaniju treba držati usta kao zašivena!“¹³¹

Već prvi susret sa Mavrićanima (Crnogorcima) otvara put ironiji, a riječ je o mavrićanskoj opsjednutosti junaštvom, o potrebi da se kao dokazima za junaštvo diče odlikovanjima: „Njihov hitri pogled koji me za trenutak premeri svega u potankostima u isti mah kao da me pitaše: vidim li ja ono što im zvekeće na grudima, što je njima krajni, gotovo jedini smer u životu? Meni pak beše neobično što ih sretam bez oružja, jer Mavrićanin bez oružja, to je što i vo, bez rogova, što i mlada žena bez kose!“¹³² Ovđe treba pomenuti i mavrićansku maštu, koja je najbujnija „kad Mavrićanin priča o sebi, o svojoj prošlosti, o svojoj kući, o svome brastvu i plemenu, a osobito ako to priča strancu, bez svedoka“.¹³³ Osim toga, Mavrićani

¹²⁹ Isto, 26.

¹³⁰ Isto, 70.

¹³¹ Isto, 54.

¹³² Isto, 20.

¹³³ Isto, 44–45.

žive u uvjerenju da zaslužuju više nego što im je zvanično priznato, da su stvoreni za mnogo veća djela i bolje životne prilike. U ironičnom maniru predstavljen nam je lik pismonoše: Ožobina Ojkov Dovirać Crca (Božina Jokov Radović Cuca) je „po ženskoj lozi iz roda Petrovića-Njegoša, a sav porodični ugled i zasluge u ratovima ne obezbeđuju povoljan socijalni položaj, već čovjek za malu platu svaki dan nosi poštu od Cetinja (Jamine) do Kotora (Rotoka), i obrnuto“. ¹³⁴ Ono što je bilo ponižavajuće je to što se očekivalo od njega da se diči svojim poslom kao da je to bila najbolja služba koju je u životu mogao dobiti. Matavulj posebno ističe jednoličnost i jednostupnje koje je zamijetio u ponašanju i mentalitetu svih Mavrićana i njihovog vladara: „Vladar mavrićanski i njegov poslednji podanik, kao god što su po nošnji slični, tako su im zajedničke i glavne duševne odlike; vladar i čobanin, od sviju vrlina najviše cene junaštvo na bojištu; od sviju razgovora najviše vole ona o ratovanju; od sviju ugodnih utisaka, najmilije su im pohvale, itd. Vladar mavrićanski s visine gleda ne samo na sve svoje podanike, nego gotovo i na ceo svet, a poslednji mu podanik, takođe s visine gleda što može više ljudi.“ ¹³⁵ U Mavritaniji ništa se nije ni moglo učiniti a da u to mog’l (vladar) nije upućen, jer „jedva ako se može misliti drukčije nego što on želi“. ¹³⁶

Posebna je pažnja posvećena supružničkim vezama u Mavritaniji onoga doba. Naime, bilo je nečuveno da muž i žena pokazuju ljubav i privrženost jedno drugome: „Pred drugima, muž postupa prema ženi oštro, suviše gospodarski, a ona se vlada kao robinja.“ ¹³⁷ Ipak, i ako postoji ljubav između njih, ta prijetvornost vrlo lako može dovesti do potiskivanja istinskih osećanja. Ono što je taj duboko patrijarhalni narod pokušavao

¹³⁴ Stanko Korać, cit. djelo, 293.

¹³⁵ Simo Matavulj, *Deset godina u Mavritaniji*, Sabrana dela, knj. VII, 21.

¹³⁶ Isto, 81–82.

¹³⁷ Isto, 25.

prikriti jesu bile preljube, koje nijesu bile rijetkost, i neformalno stupanje u brak i njegovo raskidanje. Nadalje, u Mavritaniji vladalo je surovo uvjerenje da je „velika nesreća nemati poroda, a imati samo kćeri, smatra se kao i nemati dece“,¹³⁸ a to apsurdno mišljenje mahom je i danas aktuelno na crnogorskim prostorima. Primjera radi, mog'lka Valemi (Milena, žena knjaza/kralja Nikole) rodila je prvo šest djevojčica i iskusila neosnovane osude svih Crnogoraca i Crnogorki koji su smatrali da je „nesrećne kobi, da će napuniti dvor samo udavačama“,¹³⁹ sve dok nije rodila muško dijete.

Vladari iz dinastije Kamika, tj. Petrovića (ime Petar potiče od grčke riječi „petros“ i znači „kamen“), prethodnici mog'la Vokrima Nisa (knjaza Nikole), bili su ojpaj Lanida (vladika Danilo), ojpaj Avas (vladika Sava), ojpaj Silije (vladika Vasilije), Kam Sventi (Sveti Petar – Petar I Petrović Njegoš), ojpaj Kam Edar (vladika Rade – Petar II Petrović Njegoš), žup'n Zejo (knjaz Danilo, koji nije htio da bude ojpaj – vladika, već se oženio; nije imao muških potomaka pa ga je naslijedio sinovac Nikola I Petrović Njegoš). Titule u mavrićanskom društvu bile su sljedeće: mog'l – vladar, paj – pop, ojpaj – vladika, tikvaji – poglavari, ojvoj – vojvoda, žup'n – knjaz, darser – serdar, sondje – sudije, balakala – zastavnik, vicir – oficir, itd. Šime Vako-Vakulio nazivan je u mavrićansko društvu šišp'nom, dakle, strancem, izvanjcem. Knjaz Nikola, „njegova svetlost Lakon Nis Vokrim Kamik-Šigunja, oj žup'n Mavritanije i Holmije samodržavni mog'l, itd. prikazivaše kako treba moć i sjaj vladarsku“. ¹⁴⁰ Opis knjaževe vanjštine prilično je ironičan, čak i groteskan: „Bio je viši i širi od krilaja (koji su zacelo birani momci), prilično trbušast, širokih kukova, malo krivih nogu, crvenih i mrkih obraza, očiju krupnih, crnih, neobično živih.

¹³⁸ Isto, 119.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, 83.

Vrat i mišice imadaše baš atletske. Sav skupa činio je utisak da je jedan od najjačih Mavrićana! I pomišljah: veliki trbuh znak je gospodstva, a vladar prvobitnih ratničkih naroda treba da je i telesno nadmoćniji od svoji podanika!¹⁴¹

Ime grada Jamina (Cetinje) označava u bukvalnom prijevodu rupu, zabit, a Jamanci (Cetinjani) okarakterisani su kao veliki spavači: kasno se bude i najveći im užitak predstavljaju odmor i san, kao da je Matavulj time htio reći da su Cetinjani ljudi koji spavaju možda i u nekom intelektualnom i društvenom smislu. Previše su pažnje pridavali tuđim poslovima, a osobito se nadugačko i naširoko raspredalo o Vakuliovoj učiteljskoj plati. Ali, „nema sumnje da su Mavrićani sposobni za kulturu, i još kako“.¹⁴² Jedini je problem što Mavrićani žele da rade ono za što misle da je cijenjeno, da je gospodski rad: „Tako na pr. u liceju najbolje uče francuski jezik, najlošije matematiku i prirodne nauke. Dobar uspeh pokazuju i u crtanju. Deca su uverena da je francuski jedino znanje dostojno otmena čoveka. To uverenje, dabome, nije ušlo u njih iz kakvog razloženja, nego znaju da se u dvoru i uopće među ojpanima najviše cene ljudi koji znaju taj jezik. Što se tiče podobnosti za crtanje, to će biti da je u rasi. A na zanate neće još nikako da se odaju, jer su oni u Mavritaniji prezreni. Jedino se dosad uspelo da im se štamparski zanat prikaže kao višega ranga.“¹⁴³ Pisanje stihova smatraju najvišim rangom umjetnosti, prije svega jer je i mog’l njihov (knjaz Nikola) stihotvorac: „Njihov vladar daje im primer, te se sav živ dao obradi nekog velikog eposa, koji će se zvati Atlanska vladarka.“¹⁴⁴ „Atlanska vladarka“ je zapravo dramsko djelo knjaza Nikole *Balkanska carica*.

141 Isto, 144.

142 Isto, 99.

143 Isto.

144 Isto, 100.

Dakle, vedri humor, koji izbija iz Matavuljevih djela, u ovome spisu prerasta u ironiju, sarkazam i rađa oštru satiru koja kritikuje i razotkriva – sa vremenske i prostorne distance Matavulj slobodno i bez ustezanja govori o društvenim i kulturnim prilikama koje je za života posvjedočio u Crnoj Gori: ironično govori o crnogorskom mentalitetu, načinu života, ali i o onima koji su upravljali Crnom Gorom. Distancu Matavulj pravi i na još jedan način – putem jezika: nema više onog bogatog crnogorskog jezika koji se u njegovim djelima ispoljavao u govoru crnogorskih likova, već je to sad uglavnom, koliko mu je moglo poći za rukom, srpski jezik i, dosljedno, ekavsko narječje.

Zaključak

U ovome radu nastojali smo da osvijetlimo književno-kulturni život Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka i književni i intelektualni rad Sima Matavulja u tome kontekstu. Naime, prva cjelina našega rada posvećena je upravo periodu druge polovine XIX vijeka, koji je u Crnoj Gori obilježen kulturnim i prosvjetnim napretkom, a ponajviše zasluga u tome ima knjaz Nikola I Petrović Njegoš. On je nastojao da oko cetinjskog dvora okupi što više intelektualnih poslenika i to mahom izvanjaca. U ovom periodu dolazi do znatnog razvoja pripovjedne proze u Crnoj Gori, kao i pokretanja književnih listova i časopisa u kojima je ona i objavljivana.

Naredne cjeline rada posvećene su životnom i književnom putu Sima Matavulja, koji je, kao izvanjac u Crnoj Gori, ostavio značajan trag u crnogorskoj književnosti druge polovine XIX vijeka. Matavulj je izvjesno vrijeme proveo živeći i radeći u Crnoj Gori, a upravo je u njoj i započeo svoj pripovjedački književni rad. Njegova djela sa crnogorskom tematikom na jedinstven način opisuju Crnu Goru i mentalitet crnogorskog naroda, a posebna njihova vrijednost leži u tome što su nam ti

opisi dati iz perspektive nekoga ko sve to doživljava kao izvanjac u Crnoj Gori. Svojim je osobenim književnim radom Matavulj umnogome uticao na razvoj pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti, a nesporan je njegov uticaj i na druge crnogorske pisce koji su stvarali u sličnome maniru.

Matavulj je u crnogorsku književnost unio svojevrсну vedrinu i optimizam, ali je i ironično prikazivao prezastupljeni junački patos u pričama Crnogoraca i patetično apoteozno uzdizanje vladara. U nekim Matavuljevim pripovijetkama s crnogorskom tematikom jasno se očituju tendencije i preokupacije samoga knjaza Nikole – tu treba imati na umu da je Matavulj često pisao po nalogu knjaževom. Romanom *Uskok*, koji obiluje romantičarskim elementima, Matavulj nam na osoben način ilustruje crnogorske običaje i način života Crnogoraca koji su u svoje bratstvo primili Čeha Jana. U *Bilješkama jednog pisca* data nam je jedna šira slika književno-kulturnih prilika na Cetinju u drugoj polovini XIX vijeka, a u spisu *Deset godina u Mavritiniji* svjedočimo ironičnom i sarkastičnom razotkrivanju svega onoga što je u *Bilješkama jednog pisca* ostalo nedorečeno: Matavulju su vremenska i prostorna distanca (on ova djela piše desetak godina nakon odlaska iz Crne Gore u Beograd) na neki način dozvolile da surovo iskreno piše o crnogorskim prilikama toga doba.

Osim navedenih opisa i tema kojima se Matavulj bavio u pomenutim djelima, posebnu pažnju zaslužuje i jezik crnogorskih likova, osobito u Matavuljevim pripovijetkama s crnogorskom tematikom, u kojima svjedočimo rogobatno zabilježen glas *ś* u riječima „pošjed“ i „šjutra“, zbog nemogućnosti da ga Matavulj grafijski drugačije zabilježi. Ovo ističemo kao nešto što ide u prilog osporavanom postojanju toga glasa u crnogorskom jeziku.

Može se reći da je Matavulj, iako je bio izvanjac u Crnoj Gori, umio prodrijeti u suštinu bića crnogorskog čovjeka i pretočiti u

riječi autentičan crnogorski duh kao da je za Crnu Goru krvlju i dušom svojom bio vezan. Zahvaljujući svome opservatorskom daru i pripovjednom umijeću, Matavulj je u već pominjanim djelima ostavio značajno svjedočanstvo o Crnoj Gori iz, nama sad dalekih, prošlih vremena.

Literatura:

Primarna literatura

- Matavulj, Simo, *Iz Crne Gore i Primorja*, knj. I, Izdanje srpske knjižare i štamparije braće M. Popovića, Novi Sad, 1888.

- Matavulj, Simo, *Iz Crne Gore i Primorja*, knj. II, Knjaževsko-crnogorska državna štamparija, Cetinje, 1889.

- Matavulj, Simo, *Iz raznijeh krajeva*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1923.

- Matavulj, Simo, *Deset godina u Mavritanij – Pripovetke*, Sabrana dela, knj. III, Prosveta, Beograd, 1953.

- Matavulj, Simo, *Drame, putopisi, razni spisi*, Sabrana dela, knj. VII, Prosveta, Beograd, 1954.

- Matavulj, Simo, *Uskok*, Sabrana dela, knj. I, Beograd, Prosveta, 1961.
- Matavulj, Simo, *Bilješke jednog pisca*, Obod, Cetinje, 1975.
- Matavulj, Simo, *Pripovijetke*, Naša riječ, Podgorica, 2010.

Sekundarna literatura

- Anonim, bez naslova, *Glas Crnogorca*, br. 5, Cetinje, 1884.
- Čirgić, Adnan, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, ICJK & Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
- *Crnogorka* (1884–1885), fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1981.
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
- Đukić, Trifun, *Pregled književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Gligorić, Velibor, *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1970.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici III. Racionalizam, romantizam*, Univerzitet Crne Gore & IP Obod Cetinje, Podgorica, 2000.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici IV. Realizam, moderna*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
- Korać, Stanko, *Književno djelo Sime Matavulja*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1982.
- Krivokapić, Branko, *Simo Matavulj i Crna Gora*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2001.
- Latković, Vido, *Članci iz književnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1953.
- Malović, Nikola (ur.), *Boka Kotorska i Crna Gora*, Magelan pres & Tenduro Menadžment & Knjižara CO, Beograd – Herceg Novi, 2016.

- Mirković, Čedomir, *Srpska realistička pripovetka*, Bogdanović, Beograd, 2005.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorske filološke studije: status i recepcija*, FCJK, Cetinje, 2017.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorske filološke teme*, ICJK & ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica, 2010.
- Nikčević, Milorad, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. III, ICJK, Podgorica, 2012.
- Nikčević, Vojislav P, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*, knj. II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Pavličić, Pavao, *Književna genologija*, SNL Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.
- Pejović, Božidar, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010.
- Radojević, Danilo, *Crnogorska literatura i tradicija*, PEN Montenegro, Cetinje, 1993.
- Radojević, Radoje, *Studije i ogledi iz montenegriskog jezika*, ICJK, Podgorica, 2012.
- Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, ICJK, Podgorica, 2012
- Vukićević, Dragana (prir.), *Simo Matavulj*, Izdavački centar Matice srpske, Novi Sad, 2011.
- Zbornik radova sa međunarodnog skupa *Književno delo Sime Matavulja: Simo Matavulj – delo u vremenu*, uredili Dušan Ivanić i Dragana Vukićević, Filološki fakultet, Beograd, 2011.

- Zbornik radova *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, uredio Miodrag Maticki, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006.

- *Zeta (list za književnost i pouku, 1885)*, fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1982.

- Živković, Dragiša, *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd – Novi Sad, 1992.

DOPISI IZ GLAVNOG ŠTABA OSMANSKE ARMIIJE (PODGORICA, VIII–X 1876)

Enes Efović

In this paper, the author presents a detailed report from the frontlines of Ottoman - Montenegrin battlefield in the war of 1876–1878, as witnessed by a war correspondent. Placed in the headquarters of Mahmud Hamdi pasha and Dervish Ibrahim pasha in Podgorica, we present a first-hand report from the frontlines around Podgorica, on the south-eastern border of Montenegro. It includes status of the army, situation in Ottoman towns of Podgorica, Spuž, Skadar, etc. as well as interviews with general in command and common people. The report was published in the Daily News in a series of articles from August until October 1876.

Rasplamsavanje ratnih dejstava tokom Velike istočne krize (1875–1878) je privuklo pažnju ratnih dopisnika iz cijele Evrope, pa tako i onih u Velikoj Britaniji, zemlji u kojoj je štampa uživala veće novinarske slobode, a na tržištu je funkcionisao veliki broj dnevnih i nedjeljnih listova na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. To je podrazumijevalo i britansku *kolonijalnu štampu*, koja je uključivala teritorije Australije, Novog Zelanda i drugih posjeda britanske krune. Na balkanskom ratištu je svakako bio

najprisutniji nacionalni list *Tajms*¹ (The Times), čije vijesti su potom citirali i prenosili drugi manji listovi iz Britanije i drugdje, oslanjajući se između ostalog i na reputaciju koju je taj list uživao na Zapadu. Telegramne čuvane novinske agencije *Rojters* (Reuters), takođe najčešće prenosi veliki broj listova u Evropi. Vlade država koje su bile uključene u cijeli proces oko istočne krize su bile informisane preko svojih konzularnih predstavništava, pa među njima i Velika Britanija preko centara u Skadru, Sarajevu, Beogradu, Sofiji, Cetinju, itd, te su izvještaji konzula, otpravnika poslova, vojnih i civilnih agenata² glavni primarni izvori (sa terena) na koje se oslanjala britanska diplomatija u analiziranju situacije. Britanska javnost se je sa druge strane, generalno informisala preko brojnih listova, koji su u gotovo svakom broju (od 1875 do 1880. godine) prenosili kraće ili duže vijesti vezane za ishod rata, Berlinski kongres i izvršenje njegovih odredbi na terenu.

Kako je već *Tajms*, kako smo naveli, držao primat nad ratnim izvještajima, isto tako se da zaključiti iz objavljenih članaka da su oni bili koncentrisani na onim mjestima koja su smatrali prioritetnijim ratištima; srpskom, bugarskom, a od aprila 1877. godine i ruskom frontu. Prazninu koju su ostavili vezanu za crnogorsko ratište su iskoristili drugi listovi, da upute svoje

¹ *The Times* je jedna od najstarijih dnevnih novina u svijetu. Osnovane su 1785. godine i izlaze i danas. Evidentno je da su u XIX vijeku uživale globalni prestiž u izvještavanju o pitanjima istočne krize, pa je veći broj drugih novina kako u Britaniji tako i u drugim zemljama, citirao njihove članke. Unos na: <https://www.thetimes.co.uk/>, pristupljeno 10. 03. 2019.

² Arhiva Forin Ofisa (Foreign Office) u sastavu Nacionalnog Arhiva (Velike Britanije), sadrži ogromnu količinu podataka vezanih za navedenu problematiku. Podaci su kompilirani u kratke i opširnije izvještaje koji se tiču sveobuhvatnih pitanja u velikoj istočnoj krizi. Oni se uglavnom čuvaju u dva fonda Britanskog Nacionalnog Arhiva, (The National Archives – TNA), a to su Foreign Office (F.O.) i Cabinet (CAB).

novinare, (ili da angažuju druga lica u svojstvu vanrednih dopisnika) kako bi javnosti prenosili detalje sa ratišta u okolini Crne Gore i pobunjenih oblasti. Razni listovi su se pored slanja svojih dopisnika snalazili i angažovanjem „specijalnih korespondenata“, tj. lica koja su se već nalazila u regionu, a mogla su doprinijeti novinskim člancima kojima bi se javnost u Britaniji upoznala sa stanjem na terenu. To je takođe doprinijelo i poplavi raznih informacija, od kojih su mnoge bile poluistinite ili neistine, često nekritički i nestručno prenesene, bez provjere izvora. Naravno, to je uključivalo i razne političke agende koje su se ostvarivale kroz informisanje javnosti. Tu su se po prirodi stvari posebno isticali korespondentni biroi direktno suprostavljanih ili savezničkih strana, koje su sa saznavno-informativne strane imale veoma slabu upotrebnu vrijednost (poput ruskih, crnogorskih, turskih, pro-bugarskih, itd.) Veći broj novinskih članaka koji tretiraju crnogorsko ratište, a kojih je bilo na hiljade, predstavljaju citiranje objavljenih vijesti koje je prenosilo desetak važnijih listova, ili citiranje kratkih objava koje su periodično objavljivali razni propagandni korespondentni biroi. Propaganda je još tada bila sastavni dio medijske ratne kampanje, tako često čujemo o ratnim pobjedama sa fantastičnim brojevima poginulih na strani neprijatelja, uveličavanje pobjeda jedne, a minimiziranje onih druge strane, i druge narative koji se uklapaju u politički pravac strane koja plasira te informacije.

Ipak, određeni broj listova iz zapadne Evrope je tokom ovog vremenskog perioda proizveo veći broj članaka solidnog kvaliteta, čiji su autori iskusnih ratni ili drugi izvještači, a iz kojih je moguće dobiti detaljnu predstavu o stanju na terenu, ratnim operacijama, itd. Tako je i u britanskoj novinskoj sferi postojao određeni broj listova čije se uredništvo trudilo da profesionalno prenese čitaocu situaciju na crnogorsko-osmanskom ratištu.

To su bili u prvom redu *Pall Mall Gazette*, *Western London News*, *Dundee Courier*, *Scotsman*, *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, *Manchester Guardian*, itd, a zatim i *London Daily News* (The Daily News), čije dopise i prenosimo u daljem tekstu. Ideološka orijentacija navedenih listova je bila okrenuta i britanskim konzervativcima i liberalima, pa se vrijednost objavljenih članaka može mjeriti jedino detaljnošću i kvalitetom lica koje su novine angažovale kao dopisnike. Uredništvo navedenih listova se trudilo da i oni upute ratne korespondente u borbene zone ili makar do najbližeg diplomatsko-konzularnog stjecišta poput Skadra, Cetinja ili Dubrovnika.

Naslovnica lista The Daily News iz 1876. godine

The Daily News (poznate i kao „London Daily news“ jer su izdavane u Londonu) su bile štampane novine iz Ujedinjenog Kraljevstva distribuirane na nacionalnom nivou. Izlazile su od 1846. do 1912. godine, a prvi urednik je bio čuveni engleski pisac Viktorijanske ere, Čarls Dikens.³ Politička orijentacija uredništva *Dejli njuza* je bila **liberalizam**, te su predstavljali političkog rivala čuvenom konzervativnom listu *The Times*, zatim listu *The Whig*, itd. Tako da je *The Daily News* u duhu svojih liberalnih političkih načela, u javnom prostoru deklarativno promovisao sveopšte reforme, „programima poboljšanja i usavršavanja obrazovanja, civilnih i religijskih sloboda, te jednakosti prava glasa na izborima“.⁴ *The Daily*

³ Encyclopedia Britannica, unos na: <https://www.britannica.com/biography/Charles-Dickens-British-novelist>, pristupljeno 10. 03. 2019.

⁴ Opis novine The Daily News (1846–1912), Britanski novinski arhiv. Unos na: <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/london-daily->

News su bile, kako smo naveli, novine liberalne provinijencije, te su shodno tome u javnom prostoru plasirale vijesti koje su bile u skladu sa spoljnom politikom britanskih liberala u tom vremenu. Ta politika u vremenu velike istočne krize nije bila naklonjena Osmanskom carstvu. Iz njihove izdavačke kuće su potekli i prvi izvještaji sa bugarskog ratišta; među njima najpoznatiji Edvin Pirs (Sir Edwin Pears) koji je slao izvještaje iz ratnih zona u bugarskoj tokom ustanaka, te i obima zločina počinjenih nad stanovništvom.⁵ Navedeni dopisnici su prvi prenijeli širokom auditorijumu britanske javnosti obim zločina koji su bašibozuci – neregularne trupe u službi osmanske armije počinili kako nad civilnim stanovništvom tako i nad ustanicima u Bugarskoj. Ti dopisi će biti štampani i publikovani, korišćeni od vođe britanskih liberala Vilijema Evarta Gledstona, kako bi podgrijao antitursko raspoloženje u britanskoj javnosti, upereno protiv podrške britanske vlade Osmanlijama.⁶ Velika istočna kriza i rusko-osmanski rat koji se iz nje izrodio je, shodno tome, bila pod budnim okom ne samo evropske diplomatije već i evropske štampe, uključujući i britansku, te se na osnovu toga mogu pratiti ratna dejstva (i užasi ratnih razaranja) iz mnogih uglova, prateći frontove u Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, na Kavkazu, itd.

Na žalost, pomenuti ratni dopisnik čije tekstove prenosimo je anonimn.⁷ Uredništvo lista nije javno navodilo njegovo ime,

news, pristupljeno 01. 03. 2019.

⁵ The New York Times: *All the Turks- Sir Edwin Pears writes authoritatively about the Turkish people*, 24. 03. 1912.

⁶ Gladstone, William Ewart, *Bulgarian horrors and the question of the East*, New York – Lovell, 1876.

⁷ Najpoznatiji dopisnici lista *The Daily News*, a koji su pisali o velikoj istočnoj krizi su: Edvin Pirs (*Edwin Pears*), koji je radio u Istanbulu, zaslužan je za slanje prvih izvještaja o masakrima u Bugarskoj kao i za ukazivanje na činjenicu da su zločine počinili bašibozuci (kako navodi; otpadnici iz turskog

već su tekstovi potpisani sa „specijalni korespondent“. Iz navedenih dopisa saznajemo da je 19. 08. 1876. godine pristigao iz Dubrovnika parobrodom u Bar, odakle je produžio u Skadar. A odatle se 21. avgusta iste godine pridružio glavnom štabu Mahmud-pašine armije u Podgorici. Prije i poslije navedenog perioda je boravio u štabu Muktar-paše u Hercegovini, tako da njegovi dopisi iz Podgorice – uključujući generalštab Mahmud-Hamdi paše i Derviš-paše, a zatim i Muktar-paše iz Zaslapa u Hercegovini⁸, te naknadnih dopisa iz Dubrovnika, sačinjavaju nekoliko iscrpnih i zaokruženih cjelina koje obuhvataju ratno stanje na osmansko-crnogorskom frontu tokom ratne 1876. godine.

Dopisnik se priključuje ratnom štabu generala Mahmud Hamdi-paše u Podgorici, šest dana po posljednjem pokušaju deblokade Meduna 14. 08. 1876. godine (poznatog kao bitka na Fundini).⁹ Mahmud Hamdi-paša je komandovao posljednjim

i čerkeskog naroda, kao i Cigani (Gypsies) zatim i višestruki povratnici (robijaši), namjerno pušteni u ovu svrhu, itd. Pored njega su među njihovim dopisnicima značajni i Arčibald Forbs, (*Archibald Forbes*) koji je izvještavao o toku osmansko-srpskog rata u istom vremenskom periodu (avgust 1876), a zatim i američki putopisci, učenjaci i novinari koji su za *The Daily News* slali izvještaje o masakrima nad ustanicima u Bugarskoj: Judžin Šajler (*Eugene Schuyler*) i Dženuarius Mekgien (*Januarius Macgehen*). Vidjeti više: Katz, David: *The Shaping of Turkey in the British Imagination, 1776–1923*, Palgrave – Mcmillan, 2016, str. 153, 154.

⁸ Dopisi iz generalštaba Muktar-pašine armije u Hercegovini će biti predmet posebne obrade od strane autora, s obzirom da je već navedeno da predstavljaju zaokruženu cjelinu vezanu za ratne operacije na hercegovačkoj strani fronta.

⁹ U evropskom dijelu Osmanskog carstva je bila stacionirana III Armija, a njen Skadarski korpus je vodio operacije ka Crnoj Gori iz pravca Spuža i Podgorice. Početkom neprijateljstava je glavnokomandujući bio Ahmed Hamdi-paša, ujedno i guverner Skadarskog vilajeta. On će neuspješno

pokušajem deblokade Meduna, pa je dopisnik *Dejli Njuza* uspio tek naknadno intervjuisati pašu u vezu sa tim pohodom. Mahmud-paša je u tom trenutku radio na pregrupisanju svoje potresene armije i iščekivao je pojačanja, koja su u tom trenutku i pristizala. Mahmud-paša je bio, prema novinskim navodima, pristalica nove struje - takozvanih *Mladih Turaka*, za razliku od svog starijeg kolege, Derviš-paše, koji je bio pripadnik konzervativne struje.¹⁰ U istom periodu će doći do stupanja na presto Sultana Abdul Hamida (31. 08. 1876), što je neminovno uslovalo i razne kadrovske promjene na ovim komandnim mjestima. Krajem istog mjeseca će Mahmud-paša biti smijenjen jer, kako navode u novinama „nije pokazivao dovoljno

pokušati deblokirati Medun koji su držale pod opsadom crnogorske snage pod komandom vojvoda Boža Petrovića i Ilije Plamenca, glavnokomandujućih crnogorskim snagama na strani Albanije. Tokom avgusta mjeseca će biti smijenjen sa te dužnosti te će Seraskerat (vojna uprava) iz Istanbula poslati generala Mahmud Hamdi-pašu sa novim kontigentom trupa. Pod njegovom komandom će doći do bitke na Fundini (14. 08. 1876) i novog neuspjeha deblokacije Meduna. Mahmud Hamdi-pašu će smijeniti Derviš-paša, koji će u Podgoricu pristići krajem avgusta iste godine. Derviš-paša će usmjeriti svoje vojne operacije ka crnogorskoj teritoriji u pravcu Martinića i Pipera, ne pokušavajući prodrijeti do opsadenog Meduna koji će se za vrijeme njegovog mandata predati. Dolaskom zime i nastupajućem primirju će vladati relativan mir. Početkom aprila 1877. godine će biti obilježen Sulejman-pašinom agresivnom kampanjom, prolaska kroz ostroški klanac i spajanja sa snagama Ali Saib-paše u blizini Spuža sa namjerom pohoda na Cetinje. Ratni plan će biti obustavljen zbog ruskog prodora na bugarskom frontu i neophodnih pojačanja koja je trebalo da upute na tu kritičnu stranu fronta. Tokom 1877. godine će Husein Husnu-paša biti komandant divizije u Podgorici, Osman beg komandant odbrane Podgorice, a Ali Saib-paša generalni komandant snaga u Skadarskom vilajetu.

¹⁰ *London Daily News: With the Turks in Albania – Podgoritza* (Headquarters of the Turkish army in Albania), Monday, 18. 09. 1876. Str. 3.

energičnosti“ i na komandno mjesto će doći u Podgoricu Derviš Ibrahim-paša sa novim kontigentima vojske iz Sirije, Egipta, Kandije i Epira.¹¹ Derviš-paša će svoje operativne kampanje usmjeriti u pravcu crnogorske teritorije, ne pokušavajući direktno osloboditi Medun, (koji će se predati u oktobru te godine), te će njegova kampanja uključivati bitke na Maljatu, Martinićima, oko Spuža, itd.¹²

Crnogorsko-osmanski rat (1876–1878), u Crnoj Gori poznat i kao *Velji rat*, je takođe bio nezaobilazan dio memoarskih zapisa najistaknutijih ličnosti iz doba Knjaževine / Kraljevine Crne Gore, počev od knjaza/kralja Nikole I Petrovića, a zatim i vojvode Ilije Plamenca, ministra vojnog, te vojvoda Gavra Vukovića – ministra inostranih djela, Sima Popovića, knjaževog sekretara i upravitelja primorske oblasti, itd.¹³ Isto tako su i osmanske visoke ličnosti posvetile dio svojih radova o ratu (1876-1878), poput hroničara i savremenika Mahmuta Dželaludina u njegovom djelu *Ogledalo stvarnosti*.¹⁴ S obzirom da je u oba slučaja državna cenzura kontrolisala tok informacija koje mogu biti objavljene, novinske vijesti ovih direktno sukobljenih strana imaju vrlo slabu saznajnu vrijednost. Kada, s druge strane, govorimo o ratnim dopisima i memoarskoj građi stranaca koji su sudjelovali kao očevici ratnih operacija sa crnogorske strane, možemo istaći poznatog Artura Evansa i njegova *Ilirska pisma*¹⁵, pa onda i Austrougarskog pukovnika

¹¹ *Pall Mall Gazette*, The War in Eastern Europe, 26. 08. 1876, str. 7; Manchester Evening News, *Montenegrin campaign*, Monday, 28. 08. 1876, str. 2.

¹² Konzul Grin – baronu Derbiju, Skadar, 23. 10. 1876, depeša br. 862, str. 593. Parliamentary papers, Turkey No. 1. (1877). London, Foreign Office, 1877.

¹³ Plamenac Ilija, *Memoari*, CID Podgorica 2005; Vuković Gavro, *Memoari*, Obod, Cetinje 1996; Popović Simo, *Memoari*, CID Podgorica, 1995.

¹⁴ Mahmud Celaludin, *Mirat-ı Hakikat*, Istanbul, 1909.

¹⁵ Evans, Sir Arthur John, *Illyrian letters : a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the Manchester*

Saurvalda i njegov objavljeni ratni dnevnik.¹⁶ Iz osmanskog ratnog štaba, a sa crnogorskog fronta, nemamo kvalitetnih ratnih izvještaja koji su prevedeni, te ovi dopisi predstavljaju značajan doprinos rasvjetljavanju stanja u osmanskim logorima u Podgorici, Spužu, Baru, ratnim operacijama, različitim strategijama osmanskih generala protiv crnogorske vojske, itd.

Mahmud Hamdi-paša¹⁷(1828-1885)

guardian during the year 1877, London 1878. Ovo izdanje je prvi put prevedeno u Jugoslaviji 1967. godine od strane izdavačke kuće „Veselin Masleša“ iz Sarajeva, Bosna i Hercegovina.

¹⁶ *Sauervaldov dnevnik*, Preštampano iz časopisa *Misao*, Beograd 1931. Ovo izdanje je prije kompilacije u jednu svesku izlazilo kao feljton u tadašnjem listu *Misao*.

¹⁷ **Mahmud Hamdi-paša**, (Fischel Freund) je rođen 1828. godine u Brzeziny, Poljska, u jevrejskoj porodici. Životni put ga je odveo u Mađarsku gdje se priključio armiji i stekao čin konjičkog oficira. Poslije neuspješnog ustanka u Mađarskoj 1848. godine, on kao učesnik iste, se sklanja u Osmansko carstvo, gdje će postepeno napredovati do čina paše. Neposredno pred ratnu kampanju (tokom Veljeg rata) kojom će upravljati iz Podgorice 1876 godine biva proizveden u čin mušira. Svoju karijeru će završiti kao valija (guverner) u Siriji, do svoje smrti 1885. godine.

Derviş İbrahim-paşa¹⁸(1812–1896)

¹⁸ **Derviş İbrahim-paşa**, (1812–1896) rođen u Loveču (danas u Bugarskoj), je jedan od najznačajnijih osmanskih generala u XIX vijeku. Karijeru je započeo u službi Omer-paše Latasa i učestvovao je u Omer pašinoj kaznenoj ekspediciji na Knjaževinu Crnu Goru 1852-1853. godine. Učestvovao je i u drugom Omer pašinom pohodu na Knjaževinu Crnu Goru 1862. godine, gdje je komandovao armijom od 12.000 ljudi koja je imala zadatak da se probije od Nikšića dolinom rijeke Zete, do Spuža, gdje bi se spojila sa glavninom osmanske armije. Već 1863. godine biva postavljen za valiju u Janini, zamijenivši Husein Husni-pašu. 1856. godine biva poslan u vojnu misiju pacifikacije nomadskih plemena u planinskom masivu današnje provincije Adana u Turskoj. Tokom pobune u Libanu 1866. godine, Derviš-paša je komandovao Petom armijom poslatom da zavede red. Bio je bosanski valija od 1874. godine, gdje će, pored Bugarske, započeti ustancima velika istočna kriza naredne godine. Komandovao je osmanskim armijama iz Podgorice i Spuža, neposredno po smjeni Mahmud Hamdi-paše početkom septembra 1876. godine. Ponovo ga srijećemo u Skadarskom vilajetu 1880. godine, tokom ulcinjske krize. Vidjeti detaljnije: Herzog Cristoph, Hening Barbara: *Derviş İbrahim Paşa: Views on a Late 19th-Century Ottoman Military Commander, Occasional papers in Ottoman biographies*, No. 1 / 2012, OPUS, Otto-Friedrich - Universität Bamberg

Osmansko Carstvo kao multinacionalna tvorevina se oslikava u Skadarskom korpusu iz III Armije, kao jednoj multikulturalnoj diviziji velikoga etničkog diverziteta; ona je sastavljena od Sirijaca i drugih Arapa sa bliskog istoka, manjeg broja anadolskih Turaka, Zejbeka iz Smirne, Crnaca, a predvođena generalom evropskog porijekla, rođenog poljskog Jevreja, naturalizovanog Mađara, a konvertovanog muslimana – Mahmud Hamdi-paše.¹⁹ Lokalno stanovništvo provincije je oslikano u neregularnim jedinicama (bašibozukom) u vojsci i malobrojni su u odnosu na regularne trupe, te imaju sporednu vojničku ulogu. Iz dopisa možemo vidjeti da su to i hrišćani i muslimani; albanska malisorska plemena, poneki pripadnici i južnijih krajeva Albanije, zatim podgorički muslimani, spužani, skadrani i drugi. Ratni izvještaji su takođe svojevrсни svjedoci detorijacije Osmanskog carstva na primjeru njenog najznačajnijeg elementa - vojne organizacije. Vojna uprava – Seraskerat je slala svoje najlošije jedinice, bez ratnog iskustva na crnogorski front. Naoružanje lokalnih bašibozuka - albanskih brđana je takođe prema očevdima bilo izuzetno loše, zastarjelo vatreno oružje kojim su raspolagali je bilo slabe upotrebne vrijednosti. Izuzetak među lokalnim bašibozukom su bili podgorički muslimani, kojima su bile podijeljene bolje puške.²⁰ Kako to navodi dopisnik, opisujući armiju pod komandom Mahmud-paše, to je, izuzimajući par kvalitetnih bataljona, bila vojska sastavljena od „otpadnika i beskućnika“²¹ dovedenih iz raznih udaljenih krajeva Osmanskog carstva, pokupljenih

¹⁹ Mahmud Hamdi paša, je bio poznat i kao *Madžar paša*, odrednica koju je nesumnjivo dobio zbog svog mađarskog porijekla, tj. u vojnu službu Osmanskog carstva je stupio kao vojnik iz Mađarske.

²⁰ *Le Temps*: On nous ecrit de Raguse le 1or Juillet, 13. 07. 1876, Str. 2, Br. 5566.

²¹ *London Daily News*: Headquarters, army of Mahmoud pacha. 09. 09. 1876, str. 6.

maltene sa ulica gradova, primamljena platom i redovnim dnevnim sljedovanjem obroka, što je bilo više nego što su navodno imali u svojim prebivalištima. Visoki oficiri su takođe bili mišljenja da sa trupama koje su im date na raspolaganje (regrutima bez iskustva i gomilama naoružanih bašibozuka raznih vrsta), nije moguće izvršiti teške ratne zadatke koji su im naloženi za realizaciju.²² Ono što daje izuzetnu vrijednost ovim izvještajima je njihova detaljnost, predstavljena od očevica događaja, koji novinarskom umješnošću intervjuiše kako prost svijet, tako i najveće vojne ličnosti, koristeći prestiž koji su u tom trenutku Britanci uživali u Osmanskom carstvu, zahvaljujući naklonosti i podršci koju je vladajuća Konzervativna stranka predvođena Bendžaminom Dizraelijem pružala Osmanlijama. Autor tekstova je, nesumnjivo, lice koje ima iskustva u ratnom dopisništvu, analizira vojnu situaciju, stanje armija, teren i prirodne uslove, stanje i držanje stanovništva u gradovima (Podgorici, Spužu i Skadru), dopisnik provjerava svoje izvore pa samim tim i ne uzima olako informacije koje dobija od civilnih i vojnih vlasti. Svoje liberalne nazore,²³ ako ih je i imao, (s obzirom da je bio

²² „Ovdje imamo četrdeset bataljona, rekao mi je komandujući oficir ove večeri, i ništa se sa njima ne može uraditi; dajte mi samo desetak bataljona koje ja izaberem iz armije koja vrši operacije u Srbiji i ići ću sutra na Medun.“ *London Daily News: With the Turks in Albania –Podgoritza, headquarters of the Turkish army in Albania*, 21. 09. 1876, str. 3.

²³ Britanski liberali predvođeni Lordom Vilijamom Evartom Gledstonom su bili poznati po svom antiturskom i antiislamskom stavu, smatrali su validnim protjerivanje osmanske uprave sa Balkana. Zagovarali su takozvano oslobađanje hrišćana od osmanske uprave. Protivnici su im zamijerali njihovu ostraašćenost, pa i voljno ili nevoljno saučesništvo u ruskim intrigama, njihovim spletkama i ekspanzionizmu u pravcu Balkana, na štetu Osmanlija, a pod parolama „zaštite hrišćana, panslovenstva,“ itd. *The Sheffield Daily Telegraph, The Sheffield Telegraph*, 25. 09. 1880, str. 2. *The Dundee*

dopisnik čuvenog liberalnog lista, prim. aut) novinar ne uključuje, makar ne otvoreno, u svoj sud o muslimanima i hrišćanima, ne demonizujući prve a uljepšavajući predstavu o drugima, već se manje-više trudi da objektivno prenese ono o čemu uživo svjedoči. Pored toga, tekst sadrži i opise kompleksne međureligijske dinamike, rivaliteta katolika i pravoslavaca, njihovih odnosa sa Osmanskim carstvom, a zatim i odnosa muslimana prema jednim i drugima. Iako ukrašeni deskriptivnim kitnjastim stilom svojstvenim novinarsko – putopisnim djelima viktorijanskog doba, oni nesumnjivo predstavljaju vrijedan historijski izvor (iz prve ruke) i svjedočanstvo o vremenu i događajima iz prve ratne godine. S obzirom da se dopisi gotovo u cjelini bave prostorom današnje Crne Gore (Podgorica, Spuž, Bar, itd) predstavljaju kvalitetno svjedočanstvo tog vremena od strane jednog od očevidaca tih događaja.

Prije nego što predstavimo pomenute izvještaje, potrebno je iznijeti opasku vezanu za nazive vjerskih grupa i naroda kako se navode u izvornom obliku, a koje smo u prevodu modifikovali zbog konzistentnosti terminologije u samom tekstu. Autor naizmjenično koristi arhaične varijacije naziva muslimani, koje često naziva „muhamedanci“ i raznim engleskim varijacijama na naziv „musliman“ (navedeni kao: Moslems, Mussulmans, Mohammedans) bez nekog posebnog pravila, a u svakom primjeru označavajući isključivo muslimane kao pripadnike islama. Mi ćemo, zbog izbjegavanja konfuzije, koristiti termin „musliman“ kad god govorimo o istima. Dopisnik koristi termin „muhamedanizam“ (Mohammedanism)²⁴ kako bi opisao islamski sistem vjerovanja. Kako je taj pogrešni termin izašao iz upotrebe,²⁵ koristićemo naziv islam i islamizam. Isto tako,

Advertiser, *The first lord of the Admiralty on the defeat*, 12. 02. 1879, str. 6.

²⁴ Keneth Wilson, *The Columbia Guide to Standard American English*, Columbia University Press, 1996, str. 291.

²⁵ Jer vuče pogrešnu paralelu sa „Hrist – hrišćani i Muhamed –

pravoslavne hrišćane naziva grkohrišćanima ili pripadnicima grčke crkve, ili pak istočne crkve (navedeni kao: Greek – Christians, of the Greek church, of the Church of the East), katolike „Rimokatolicima“ ili „Latinima“²⁶ (roman catholics, Latins), a Jevreje „Izraelćanima“ (navedeni kao: Israelites), te ćemo mi iz istog razloga koristiti odrednice „pravoslavni“, „katolici“ i „Jevreji“. Hrišćanstvo, (Christianity) kao pojam koji se odnosi na sistem vjerovanja, autor prenosi u obliku kako je i dato u izvornom tekstu. Pored ovih naziva, u izvornom tekstu se naizmjenično i bez nekog posebnog pravila koriste pridjevi „turski“ i „osmanski“ opisujući osmanske vojnike, generale i armiju. Iako je jedino ispravno „osmanski“, odlučili smo da zadržimo oba naziva u ovom tekstu i prevodimo ih kako su dati u originalu, jer doprinose originalnosti teksta, a ne izazivaju konfuziju. Osim toga, oba naziva se mogu susresti i u današnjim radovima.

muhamedanci“, čime bi se islamskom proroku davao atribut božanskog, u skladu sa prirodom Hrista i hrišćanstva, što u islamu nije slučaj.

²⁶ Naziv „Latini“ koji se odnosi na pripadnike rimokatoličke crkve, je nesumnjivo lokalnog karaktera te ga je novinar mogao čuti u samom Skadru i okolini, gdje se taj naziv najčešće koristi, prim. aut.

Mapa Crne Gore sastavljena za potrebe britanskog vojnog ministarstva (War Office), objavljena 1860. godine.²⁷ Prenosimo sekciju mape na strani Kaze Podgorica, na kojoj su predstavljene i sve lokacije na kojima se odvijala vojna akcija prenesena u ovom radu.

²⁷ Map of Montenegro, 1860. Great Britain. War Office. Topographical Department, Preuzeto sa web prezentacije Australijske Nacionalne biblioteke (National Library of Australia), Unos na: <https://nla.gov.au/nla.obj-231229994/view>

Sa Turcima u Albaniji

(od našeg posebnog dopisnika) 20. avgust (1876)²⁸

Stigao sam sinoć u Skadar poslije veoma napornog putovanja od 11 sati na konju, od Bara, preko strašnih planinskih staza, pod užarenim suncem. Ponekad se pitam, da li poslije takvih dugih marševa u takvoj zemlji, a pod takvim vremenom, turske trupe ponekad izvuku deblji kraj u ratu sa crnogorskim brđanima.

Iskrcao sam se sa dubrovačkog poštanskog parobroda u nekoj nazovi luci, nekih dva kilometra od grada Bara. Turske ratne lađe leže u pristaništu i ogromne količine municije se istovaraju. Dugačak red mazgi se neprestano proteže od plaže ka krševitom uzvišenju iznad, gdje se nalazi grad, prenoseći kutije šaržera i municije dalje ka konačnom odredištu u Skadru, gdje su od skoro trupe i magacin prebačeni iz sada napuštene luke Klek, kako bi se izvršila masovna koncentracija materijala za ratni front. Stotine vojnika čudne pojave u šarenoj odjeći je plandovalo na ovoj plaži. To su sirijski Arapi u uniformama od braon – ćebastog materijala sa zelenim dodacima i naoružani novim Henri Martini puškama; zatim crnci sa sjajnim licima i bijelim turbanima, kitnjastim ogrtačima i egzotičnim mačevima u drvenim koricama za pojasom, te zgodni žandarmi u zuavskom odijelu drečavo crvene boje; svi pod popodnevnim suncem, predstavljajući paletu boja kakva se samo može zamisliti.

Zanimljivo je kako je trenutno Englezu osigurana dobrodošlica, čak i među divljim neregularnim jedinicama. Ruka vam malaksa od violentnog rukovanja koje se mora istrpjeti od ovih tamnoputih ratnika; čak i na kajmakamovom

²⁸ London Daily News: *With the Turks in Albania (from our special correspondent)*, 01. 09. 1876, str. 5.

divanu je kafa ljepše uslužena onom koji je britanskog porijekla, kako saznajemo. Zaista mislim da za sada, u ovim krajevima postoji ideja da su Englezi u stvari muslimanska sekta, razlikujući se samo u nekim sporednim doktrinarnim stvarima od pravovjernih; dok sam čujao epitet „kaurin“ veoma često upućivan mojim manje srećnim kolegama drugih nacionalnosti, ja sam susrijetao čete iz svih bataljona bez i jedne uvredljive riječi prema meni.

Bar se razlikuje na bolje od Trebinja. Kao i ono, venecijanskog je porijekla. Stoji visoko, nasaden na izolovanom grebenu, odvojen jarugama od visokih planina koje podsjećaju na zidine. Na suprotnoj strani, onoj okrenutoj ka moru, ispod uzvišenja u dužini od hiljadu stopa se nalaze zasadi maslina i smokvi. Teško da nešto može biti piktoresknije od starih venecijanskih zidova i kula prekrivenih zelenilom koje izbija iz svake pukotine; a visoko ka gore, vitki minareti oštro upereni naspram plavog vazduha dugačkih planinskih klanaca koji se prostiru daleko ka ljetnjem nebu.

Dolje ka ravnici u primorju, odakle smo došli, su šatori rezervnih trupa koje se sada užurbano pripremanju za put ka Podgorici. Vježbe se aktivno održavaju. Uprkos gotovo nepodnošljivim temperaturama, dugi redovi strijelaca vrijedno vježbaju, napreduju, povlače se, jurišaju, vrše manevar ka rezervnim položajima, sa veoma pohvalnom marljivošću. Prednjače sirijski Arapi, mnogi od njih su crnačke rase, izgleda da veoma uživaju u ovome, jureći naprijed -nazad pod suncem koje prži, ponavljajući pokrete punjenja puške i paljenja, radost se vidi na njihovim licima a njihovi bijeli zubi otkrivaju na mnogima od njih osmjeh i grimase. Glavnokomandujući paša – zaboravio sam mu ime – kaže da ima 18.000 ljudi u kampu; ali iz drugih izvora, povjerljivijih, a i manje direktno uključenih, saznajem da u stvari može imati 12.000 ljudi ukupno, čak je i to možda previše. Kolika god da im je brojnost, vojnici su dobro

odjeveni i naoružani, a ništa im ne nedostaje u pogledu discipline i reda. Čak im i njihovi neprijatelji ovdje, a takvih je mnogo, priznaju to.

Proveo sam prijatno veče sa polovinom tuceta njemačkih i mađarskih ljekara pridruženih armiji, a sljedećeg jutra u ranim časovima se ide za Skadar. Nabavio sam jakog planinskog konja, koji je u stvari veliki poni, dobrog kvaliteta, dobro plaćen, ali sjedlo! Avaj, kako ga opisati? Sastoji se od dvije nagnute površine, a svaka podsjeća na spravu za mučenje na kojoj je Sveti Lorens (St. Lawrence) doživio mučeništvo, te ja za ozbiljno razmišljam da ponesem tu titulu ili neku sličnu, poslije patnji kojima sam bio podvrgnut od nenormalnog sjedla na mom konju. Ovo sjedlo, ili stvar, se sastoji od dvije horizontalne ravne drvene letve inč ipo široke i blago, veoma blago savijene. Naprijed i nazad se uzdižu strmi drveni šiljci evidentno sračunato da „drže jahača budnim“, a koji su tokom uzvišenja i nizbrdica ovog gotovo nevjerovatnog puta koji sam preduzeo, nanijeli više žuljeva „naprijed i nazad“. Posljedice ovog sjedla podnosim u tišini. O uzengijama što manje reći, to bolje. Sastoje se prosto rečeno, od dvije omče od kratkog i jakog konopca, koji reže potkoljenice nenaviknutog jahača. Otvoreni put za Skadar je, blago rečeno, užasan. Tokom prve četvrtine putovanja putnik se penje nizom strmih kamenitih stepenika – ne mogu ih nazvati drugačije – dok se ne dođe do 800 do 1.000 stopa nadmorske visine. Odavde je pogled na zemlju i more veličanstven. Ako pogledamo unazad, vidi se velika plava morska površina koja stremi ka unutrašnjosti sa brojnim grebenima, a kada se pogleda ispod i unaprijed vidi se navodnjena dolina koja buja, sa najbogatijim prinosima povrća; kukuruz i pšenica, masline i vinova loza. Površni sa povrćem leže ravne kao da su vodena površina, ograničene kanalima za navodnjavanje, a onda se sivo strmo kamenje oštro uzdiže iza vinograda, baš onako kako i stijenje izvire iz

mora. Naglo počinjemo da se spuštamo ka dugačkoj ravnici koja izlazi na Skadarsko jezero. Vidljiva je blijeđa bijela linija. To je samo jezero, samo osam sati puta daleko. Korak po korak se spuštamo. Povremeno putnik mora da se naginje unazad, dok ne dodirne leđa konja, a ponekad kad je neka strmija nizbrdica, konj skupi sve četiri noge i prosto se skliza ka dnu. Povremeno vidimo neke fantastično odjevene, naoružane do zuba seljake-vojnike kako dostojanstveno marširaju pod crvenim kišobranima, noseći proizvode sa pijace i drva u kamp u Skadru. Počinje se češće primjećivati bijeli albanski kilt, a vez na jaknama postaje bogatiji čak i od onih u Hercegovini. Svi su naoružani, sa puškama Šnajder (Snider) ili Henri Martini (Henry – Martiny) tipa. Veoma često se pojavljuje žandarmerija (zaptije, prim. aut) sa svojim vinčesterkama (Winchester rifles). Nema bezobrazluka, nema incidenata. Svako je uljudan i prijatan, pa se zapitamo kako ovi naoružani ljudi koji se u hiljadama prostiru ovim opustjelim planinskim stranama, koji se toliko trude sa usamljenim strancem, mogu pripadati istoj armiji koja je počinila nebrojene zločine u Bugarskoj.

Zadovoljiću se osjećajem prevelike nelagodnosti i produžiću pored njih što brže mogu. Dolje ka ravnici, sprženi kameniti put služi kao glavna cesta. Prolazimo pored nekoliko hanova ili kafana, popili smo nekoliko malenih kafa mutne boje, a sa zalaskom sunca stižemo do obala rijeke Bojane, koja služi kao transportna komunikacija između Skadarskog jezera i mora. Bojana je široka oko dvesta jardi, a nekoliko trgovačkih barki leži usidreno na obalama.

Dva sata marša po mraku, među žbunovima koji su gusto zarasli u divlji hmelj i stižemo do dugačkog drvenog mosta. Svijetla tinjaju dalje i bliže od obale, a velika citadela (tvrđava, prim. prev) bočno, na crnoj stijeni štrči naspram ljubičastog neba.

Šaljem svoje pismene predstavke Ahmed Hamdi-paši,²⁹ guverneru grada. Na žalost, upravo je smijenjen, a njegov nasljednik Mustafa-paša još uvijek nije stigao. Da li ima hotela. Da. Odveli su me tamo. Jedan pogled je dovoljan. Ima li drugog? Da. Daleko? Otprilike sat vremena odavde! Poslije jedanaest sati na drvenom sjedlu, ovo zvuči žalosno, ali nastavljam. Sumorne ceste, groblja koja se bjelasaju sa strane, minareti tako česti kao dimnjaci fabrika na sjeveru Engleske i stižemo u neku vrstu predgrađa Skadra. Pitaju me da li ću ići u hotel Imperial, koji je „hotel Velike Britanije“ ili u hotel „Anastasia“. Preporučuju mi posljednji. Odlazim tamo, nema mjesta, ali mi nije žao zbog generalnog stanja u kome se hotel nalazi. Ne možemo buditi nikoga u „Ujedinjenom kraljevstvu“ ali su vrata „Imperijala“ otvorena. Upravnik hotela prodaje slatkiše dječacima i čašice jeftinog pića nereligioznim Muslimanima. Imao je slobodnu sobu za mene. Za sada je soba prazna; ali za pola sata upravnik može nabaviti dušek. U međuvremenu sam sio na pod i razmišljao o situaciji. Svako ko je proveo noć u provincijalnom turskom gradu, pod sličnim okolnostima, će se sjetiti osjećaja sličnog momemu u ovoj situaciji o kojoj pričam. Neću pokušati da ih opišem neupućenima.

Ustajem u ranu zoru. Svi su već ustali i u pokretu. Ulazim u kafè i razgovaram sa muslimanom duge glave koji mirno fućka čibuk pored svoje jutarnje šolje kafe. Daje mi svoje mišljenje o ratu uopšte i o hrišćanima specifično. Latini (rimokatolici) su miroljubivi, vrijedni ljudi, koji žive prijateljski sa svojim muslimanskim komšijama; pravoslavni (grčka crkva) su

²⁹ Ahmed Hamdi-paša je bio skadarski valija (guverner Skadarskog vilajeta), a ne guverner grada Skadra, kako dopisnik navodi, a koji jeste upravo u tom trenutku smijenjen sa svoje pozicije, Mustafa-pašom, novim valijom. Naravno, sjedište valije tj. guvernera vilajeta je takođe bilo u gradu Skadru, prim. prev.

nemirni otpadnici, nikad zadovoljni sem kada stvaraju neprilike. „Neka ih Allah zбриše sa lica zemlje.“ Ovo me podsjeća na Muktar-pašino mišljenje na istu temu. On je opisivao pravoslavne podanike Osmanskog carstva kao svirepu grupu nemirnih osoba, koje nikako da se slože ni sa svojim muslimanskim niti katoličkim zemljacima. Vezano za ovo, gdje god sam bio do sada, katolici su glasni u hvali osmanske vlasti i tolerancije. U Baru me je katolički sveštenik upozorio u vezi sa Crnogorcima. „Svi pravoslavni su gori od Sotone. Imao sam parohiju na granici ka njima, bio sam natjeran da bježim. Turci nas ne uznemiravaju i ne miješaju se u našu vjeru.“ Prenio sam ova mišljenja grčkom gospodinu³⁰ ovdje kao dokaz o privrženosti velikog dijela stanovništva Osmanskom carstvu u pobunjeničkim oblastima. „Da“, dodao je on „svi znamo da su katolici kukavički poltroni; podčinjavaju se bez prigovora ugnjetavanju. Zato ih i tolerišu bolje nego ostale, u kojima je još ostalo nešto duha.“ Ništa nisam rekao ali ne mogu se oduprijeti mišljenju da je grčki gospodin manje više u pravu.

Iz nesporno autentičnih izvora sam saznao da su u posljednjoj bitci, tokom pokušaja da se digne blokada trupa u Medunu, Turci bili potpuno poraženi, ostavivši hiljadu i sto mrtvih na bojnopolju, a noseći sa sobom više od trista pedest ranjenih. Veliki broj mrtvih je pokazatelj da Crnogorci još nastavljaju da se zanimaju napadima na ranjenike koje gone dok nastavljaju potjeru. Diplomatski predstavnik ovdje, koji je saznao da sutra treba da idem na front, mi je tražio da potvrdim informaciju koju je dobio iz pouzdanog izvora, da poginuli u posljednjoj bici leže ogoljeni na padinama u blizini Podgorice. Iste večeri je britanski konzul ovdje dobio telegram od Mahmud-paše, novog

³⁰ Dopisnik je bio jasan u svojoj karakterizaciji dotičnih osoba kao Grka. Da su u pitanju bili samo pravoslavci, tj. osobe pravoslavne denominacije, u tekstu bi vjerovatno stajalo „Grko-hrišćani“, ili „pripadnici Grčke crkve“, itd. Dakle u pitanju su vjerovatno osobe grčke narodnosti, prim. prev.

glavnokomandujućeg, u kojem traži da on i njegove kolege dođu smjesta u kamp gdje će u bolnicama sami vidjeti zvjerstva koja su Crnogorci počinili nad ranjenicima.

Mišljenja konzula različitih zemalja, u vezi pravednosti sukoba na obje strane se razilaze, pa se ne može doći do zajedničkog stava. Neki su odbili, neki se nisu mogli mučiti da putuju do Podgorice, pa je na kraju odlučeno da traže Mahmud-paši da pošalje svoje unakažene ranjenike ovdje da ih pregledaju gospoda (konzuli stranih sila, prim. aut) u Skadru. Ovdašnji britanski konzul žali zbog ovakve odluke, ali ne želi izigravati viteza zaštitnika u ovoj stvari. Kako konzuli ne žele doći, Mahmud-paša šalje pozivnicu meni i dvojici drugih kolega iz štampe odavde, da dođemo sutra ujutro u Podgoricu i da prikazemo Evropi činjenice o ovom slučaju. Imao sam dosta poteškoća u istraživanju ovih „nepočinstava“ o kojima se dosta čuje na objema stranama. Do sada nisam imao prilike da lično svjedočim o tim stvarima. Dok sam bio u Trebinju, razgovarao sam naširoko sa izvjesnim hrišćanskim oficirima, koji su, mislim, savjesno govorili o tim stvarima. Bili su pravoslavci. Rekli su: „U Hercegovini i Bosni gdje smo bili već neko vrijeme, ima mnogo slučajeva ugnjetavanja. Musliman, bio Turčin ili Sloven po rasi, je, po pravilu, vlasnik zemlje a hrišćanin, bilo katolik ili pravoslavac je zemljoradnik. Oni stoje jedno prema drugome u odnosu gospodara i slugu. Tokom borbi, hrišćani su bili ubijani, a zahvaljujući tome što je pravni aparat i administracija u muslimanskim rukama, nije bilo istrage. Begovi i paše ponekad nasilno otimaju mlade djevojke iz njihovih domova i ne može se dobiti pravda; to je razlog što se „mi bunimo“. A ovo „mi“ koje je nenamjeravano izletjelo mom sagovorniku pokazuje da iako je u turskoj službi, osjećaji mu leže na drugoj strani. Ja sam vjerujem da hrišćani imaju dosta toga da se požale, posebno pravoslavni hrišćani; a znam da se, sa druge strane, katolici plaše svoje pravoslavne sabraće i traže

zaštitu osmanske vlasti. Ovakve podjele čine da je turska vlada moguća u ovim krajevima do danas. A takav osjećaj koji se stvara zaštitom potčinjenih katolika će dovesti do jaza između hrišćanskih sekta, koji postaje veći od onog između drugačijih religija.

Do danas, vojna situacija je sljedeća:

Glavna turska armija se bori, izgleda sa uspjehom, u Srbiji. Armija koja broji između dvadeset i dvadeset i pet hiljada ljudi drži Hercegovinu. A u Podgorici treća turska armija drži Crnogorice pod kontrolom, pod prijetnjom da mogu krenuti prema dolini Cetinja, njihovom glavnom gradu, maršem preko Rijeke Crnojevića. Malo ima uticaja to što je turska armija imala neuspjeha na ovoj strani; a izgleda da je imala i nekih odlučnijih neuspjeha. Kada pokore Srbiju, dok su Crnogorci preokupirani, postepeno uvećavajuća osmanska armija će neupitno zauzeti i Crnu Goru, ma kako hrabar otpor pružili ovi brđani. A u Hercegovini se na pobunjenike ne može računati; kao što sam javio u prethodnom pismu, Muktar-paša uzalud iščekuje neprijatelje za bitku još od kad se sreo sa Crnogorcima 28-og prošlog mjeseca.

U ovom trenutku se Sloveni bore, vjerovatno bez nekog jasnog cilja, osim ideje da produže kampanju do zimskih mjeseci kada mora nastupiti primirje. Osmanlije, sa druge strane, žele postići nešto sjajno da oporave svoj autoritet, tako da koncentrišu svoje snage u Podgorici, ne samo da udare u srce Crne Gore, da uklone njene snage iz opšte ratne situacije, nego vjerovatno i da spoje snage sa Muktar-pašom preko najužeg dijela osmanskih teritorija.³¹ Šta god da im je plan, ja sam ubijeđen da će se rat otegnuti do kraja ljeta; a onda, ako tokom zime diplomatija ne riješi stvar, u nadolazećem proljeću će Istočno pitanje i dalje biti na dnevnom redu.

³¹ Dopisnik očigledno upućuje na bjelopavličku ravnicu i ostroški klanac, koji su predstavljali najuže tačke crnogorske teritorije između Spuža u Skadarskom i Nikšića u Bosanskom vilajetu, prim. prev.

*Podgorica, četvrtak.*³² (24. 08. 1876)

Armija je ovdje neaktivna, čeka pojačanja, koja svakodnevno pristižu iz Bara, preko Skadarskog jezera. Neki sirijski bataljoni nisu izvježbani. Crnogorci su na visovima, na udaljenosti od dva sata od grada, ima ih šesnaest hiljada. Turske trupe su smještene u šatorima.

*Glavni štab Mahmud-pašine armije,
Podgorica, 25. avgust*³³

Ova zemlja nije podesna novinskim dopisnicima. Pošta radi samo jednom nedeljno, a ni tada nije sigurno da li će pisma stići do svog odredišta. Otpremanje pošte, u prvom redu zavisi od turskih časova, a to je vezano za izlaske i zalaske sunca. A zatim, transport pisama, koja stignu dotle, zavise od nasumičnih dolazaka transportnih parobroda na Skadarskom jezeru, koji dolaze i odlaze prevozeći trupe i material. Ovim opravdavam rijetkost mojih pisama i neredovnost intervala u kojima pristižu.

Stigao sam ovdje iz Skadra 21-og ovog mjeseca, prvo parobrodom preko jezera, a zatim na konju, sve do vojnog kampa. Stari mornarički paša, u lanenom odijelu, me je primio na palubi tegljača koji je imao šest čudnih visoko postavljenih propelera, natrpanih turskim vojnicima svih vrsta: nizamima, Zejbecima, bašibozucima i lokalnim neregularnim jedinicama.

Na užim djelovima jezera, čovjek može zamisliti da u stvari putuje rijekom Misisipi. Strme litice se naginju do vode, prekrivene divljim, puzavicama i maslinovim drvećem na

³² London Daily News: *Latest telegrams – the war in the east*, 26. 08. 1876, str. 5.

³³ London Daily News: *Headquarters, army of Mahmoud pacha*. 09. 09. 1876, str. 6.

kojima se ocrtava njihova stoljetnost. Lokvanji plutaju u gomilama zelenog lišća, otežavajući nam put dok se probijamo između litica. Sve je divlje, primitivno, do krajnjih granica, a guska čudnog izgleda ispušta glasne zvuke iz svog gnijezda dok mi prolazimo jezerom. Greben za grebenom, plavetni zbijeni planinski vrhovi Crne Gore i okolnih zemalja je naizmjenična slika gustih šuma i kamenih pustara. Bacamo sidro u osamljenom potoku. Čovjek bi pomislio da smo prvi ljudi koji su se iskrcali, eto tako netaknuto izgleda priroda ovog mjesta.³⁴ Blatnjava močvara se prostire sve do kamenitih stijena i vidljiv je omanji potok koji prolazi između drveća. Ovo je kraj našeg putovanja parobrodom, a riječni kanal je jedini put kojim se može brodom nastaviti putovanje. Ljubaznost mornaričkog paše prema meni se ovdje ne završava, te poželjevši mi *bon voyage*, poziva me na čamac sa šest vesala, namijenjen nastavku mog putovanja. Mornari odbijaju čamac od obale i za nekoliko minuta je već teško odrediti da li smo na vodi ili na zemlji jer se šuma miješa sa potokom. Velika razgranata stabla povremeno usporavaju putovanje, dok se provlačimo iznad razgranatih krošnji, a s vremena na vrijeme veći brodovi, krcati muslimanskim trupama, nam prave prolaz čim vide imperijalnu zastavu prikačenu na našem pramcu. Ima *Nizama* – iliti regularnih trupa u svojim modro plavim uniformama, zajedno sa sirovim *redifima* iz provincija, zatim čudno obučenih i divljačke pojave *bašiozuci* i *Zejbeci* iz Sirije. Neki spavaju, neki se zabavljaju pucajući iz svojih Šnajder pušaka na divlje patke koje imaju gnijezda okolo, kuda mi prolazimo. Poslije sat vremena veslanja pristizemo do plićaka, gdje su me iznijeli na kopno na leđima snažnog mornara, sve do markantnog čuvara na obali koji je trebalo da me primi.

³⁴ Osmanski vojni parobrod se mogao usidriti u Pothumu ili na Plavnici koji su bili dva glavna jezerska pristaništa u kazi Podgorica, prim. aut.

U ovom trenutku bi trebalo da u duhu izreke *in medias res*, direktno objasnim razlog mog putovanja od Skadra, preko jezera, do Podgorice. Gospodin Grin, poštovani britanski konzul u Skadru, je primio telegram od Mahmud-paše, glavnokomandujućeg osmanske armije u Podgorici, u kome ga poziva da dođe u štab sa svojim kolegama konzulima iz drugih zemalja, kako bi u bolnici vidjeli dokaze o zločinima počinjenim od strane Crnogoraca nad turskim ranjenicima. Kako nije bilo saglasnosti među konzulima povodom ove situacije, gospodin Grin je mudro odlučio da ostane u Skadru kako se ne bi isticao povodom ovog pitanja. Zatim je uzvratilo telegrafom (Mahmud-paši u Podgorici, prim. prev) da se u Skadru nalaze dopisnici evropske štampe, te da će oni dati svu potrebnu pažnju i publicitet ovom pitanju. Kao posljedica toga, stigla je poruka od glavnokomandujućeg (Mahmud-paše, prim. prev) u kojoj poziva mene i ostale moje kolege u štab osmanske armije.

Kada smo se iskrcali, glavni čuvar je salutirao, a poručnik nas je odveo do svojih odaja, dok se konji pripreme za putovanje. Zatim smo putovali tri sata kroz vrelu, prašnjavu ravnicu; trojica konjanika sa karabinima na čelu kolone, a devetorica otpozadi; sa lijeve strane i pravo od nas su oštra brda, gdje se nalaze Crnogorci, koji vrijebaju i drže straže, a građevine na koje nailazimo na putu su ruine bez krova. U stvari, nalazimo se na spornoj teritoriji. „Amandeville is lord by day, but the monk is lord by night“, a što se tiče telegrafskih službenika, slobodno mogu doslovno citirati ovu izreku (vezano za njegov opis puta, prim. prev). Činjenica da je neprijatelj tako blizu, čini da je teško garantovati bezbjednost na putu od jezera do vojnog kampa. Već sam iznio svoje mišljenje o Trebinju. Podgorica nije u puno boljoj situaciji, a slučajan požar koji je izazvao paljenje pedeset najboljih dućana, dan prije mog dolaska, nije doprinio raspoloženju u gradu. Sjahao sam blizu šatora glavnokomandujućeg i dodao uzde svom pratiocu. Šator je

smaragdnozelene boje sa mesinganim polumjesecom i zvijezdom na vrhu. Straža čuva ulaz ka ovim svetoobožanim odajama generala. Iako sam već sreo Mukhtar-pašu u Hercegovini, gdje sam naišao na ljubazan džentlmenski prijem, te sam razbio predrasude koje vladaju o pašama, ipak sam ušao u šator glavnokomandujućeg sa izvjesnom dozom nesigurnosti.

Bio je to veliki šator, nekih dvadeset stopa u prečniku, iznutra postavljen materijalom braon boje, a pod je bio prekriven kao i ostatak kampa – zemljom i kamenjem. Primijetio sam pašu, čovjeka pristojne pojave i vrijednog poštovanja, sa bradom starom dvije nedelje, sjedio je prekrštenih nogu na sirovom komadu drveta prekriveno prostim pamučnim jastucima. Bio sam potpuno iznenađen. Nije bilo pompe, nije bilo ceremonijala. Ja sam bio pripremljen da izvedem najceremonijalniji „selam“ koji sam znao. A umjesto toga mi je ruka mehanički izvela vojnički pozdrav. Paša, bez obzira koliko tugova ima,³⁵ je nesumnjivo pravi vojnik starog kova, te me je kao takav i primio u audijenciju. Orijentalizam nalaže da se popije šolja kafe i da se zapali cigareta, a poslije toga smo prešli na razgovor o poslu. „Da li sam imao prijatno putovanje?“ pita paša. „Tako-tako“. „Nije bilo neprijatelja na putu?“ „Nijednog.“ „Drago mi je da vas vidim, gospodine,“ nastavlja paša „jer se mi ovdje mučimo pod teškim uslovima, dok su naši neprijatelji dobro zastupljeni u Evropi, a evropska štampa je našla za shodno da pošalje svoje agente (dopisnike, prim. prev) u Crnu Goru i u Srbiju, a mi, muslimani, smo izostavljeni i nema nikoga ko bi govorio u našu korist, nekoga ko bi pokazao ljepšu sliku o nama, od one koju imaju u Evropi. Drago mi je da ste došli i što se mene tiče, imaćete sve uslove koje mogu da vam pružim.“ Opaska o Mahmud-paši, glavnokomandujućem osmanskih

³⁵ Tugovi su arhaičan način označavanja vojnog nivoa koji ima određeni general – paša. Više tugova je sljedstveno tome, označavalo i veći vojnički status koji je paša imao.

snaga naspram vojske knjaza Nikole. On je čovjek koji je prešao srednje doba, pomalo korpulentan ali svježije pojave. Oči su mu tamno zelene i nema ništa orijentalno u svojoj pojavi. Razumio sam da je po rođenju Mađar,³⁶ a nekada je bio Jevrejin. Govori tečno francuski i njemački, a pomalo razumije i engleski.

Razgovor se uglavnom poveo o bici 14-og ovog mjeseca (14. 08. 1876. godine, bitka na Fundini, prim. prev), o sastavu i snazi armije. Prilično je čudno što je moj prvi intervju sa Muktarpašom u Hercegovini ranije, takođe uključivao slušanje opravdanja o turskom neuspjehu, a sada prvom prilikom kada vidim osmanskog generala ovdje, govorimo o sličnoj temi. Sa vrata šatora mi je paša pokazivao razne djelove bojnog polja, koji leže na dva sata daljine od kampa, na rubovima strmih planina, graničeći se sa poljem rijeke Morače na jugu, a ne tako daleko od tvrđave Medun, gdje su još uvijek blokirane trupe zbog kojih se i vodila ova bitka. Mahmud-paša pripisuje svoj poraz panici koja je zadesila jedan bataljon u kritičnom trenutku, a koji se rapidno proširio kroz neizvježbane regrute od kojih je njegova armija uglavnom sastavljena. Artiljerija je bezbjedno povučena tek uz najveće teškoće. Oni koji su bili prisutni (tokom bitke, prim. prev) tvrde da se glavnokomandujući veoma dobro držao, te da je njegovo držanje bilo ključno u spašavanju artiljetije. Paša priznaje da je izgubio 1.200 ljudi, od kojih je ukupno 350 ranjenih, koje su uspjeli izvući sa bojnog polja. Ostali su masakrirani od strane Crnogoraca, a njihova tijela leže u stanju dekompozicije na brdovitim padinama pod suncem. Neprijatelj ne dozvoljava nikome da priđe tijelima, te su zaprijetili noževima nekim ženama koje su pošle da prekriju tijela zemljom. Što se tiče masakriranja zarobljenika, u to više nema nikakve sumnje. Sam

³⁶ Kao što smo već naveli, Mahmud Hamdi-paša je po rođenju poljski, a ne mađarski Jevrejin. Međutim, iz Mađarske je započeo svoju vojnu karijeru koja će ga lansirati u osmanskoj armiji za jednog od generala.

sam vidio jedanaestoricu njih koji su uspjeli otpuzati sa bojnog polja, gdje su bili ostavljeni (ranjeni, prim. prev) da umru. Nosevi su im bili odsječeni do lica, a gornje usne isječene, ostavljajući otkrivene prednje zube. Jedan od ljudi je imao odsječene i uši. Ovi jadni momci su bili u žalosnom stanju, ležali su u krevetima stenjući, još uvijek prekriveni zavojima koji su bili krvavi od rana. Bili su poslani na inspekciju raznim konzulima u Skadru, da bi se otklonila svaka sumnja da se Crnogorci upuštaju u ovakva divljaštva.

Mahmud-paša se gorko žalio kako mu je povjerena ozbiljna odgovornost, ali bez sredstava obezbijedenih od vlade da izvrši na terenu svoja naređenja. Imao je određen broj jedinica pod svojom komandom, ali od njih, izuzimajući mali broj Nizama iliti regularnih bataljona, ostala je gomila tek naoružanih i nedisciplinovanih Arapa i sirijskih Zejbeka. Ovi drugi (Zejbeci, prim. prev) su fantastično obučeni orijentalci iz okoline Smirne, čije se zanimanje na popisu (cenzusu) vodilo pod „nepoznato“. Drugim riječima beskućnici i otpadnici koji su prihvatili vojnu službu prospektom neograničenog *pilava* i platom, a trenutno ih od dezertiranja jedino sprečava nemogućnost vraćanja u svoju zemlju.

Zločini su činjeni, kaže paša, od strane ovih ljudi. On priznaje i žali zbog toga koliko je to moguće. Znao je i da su doprinijeli povećanju već ozbiljne zloglasnosti koja prati osmanske trupe. Prošle nedelje, (u Podgorici, prim. prev) ovi nesrećni divljaci su uhvatili sirotog mladog pravoslavnog sveštenika, malo izvan grada i brutalno ga ubili. Nešto prije toga, isti ljudi su opljačkali i uništili pravoslavnu crkvu ovdje. Ovo paša iskreno priznaje; ali on ima pravo u svom ogorčenju sa kojim je izjavio da su osobe koje su razglasile ova nedjela u inostranstvu izbjegla da kažu koja je kazna stigla počiniocima. Oni koji su ubili mladog sveštenika, ili se sumnjalo na njih iako nije bilo čvrstih dokaza protiv njih, sem što su ga uhapsili pod sumnjom da je špijun – a

koji su sami tvrdili da su taj čin počinile lokalne jedinice – su suđeni ispred mješovitog civilno-vojnog suda i osuđeni na petnaest godina zatvora. Dok su oni koji su opustošili crkvu bili osuđeni na deset do petnaest udaraca šibom ispred pašinog šatora.

Paša se mnogo čudio zašto ljudi tako uporno insistiraju na tome da su muslimani ugnjetači i zlostavljači hrišćanskog stanovništva ovdje. Isticao je je nespornu činjenicu – da su dvije velike hrišćanske sekte u carstvu (Osmanskom, prim. prev) beskrajno mnogo više neprijateljski nastrojene jedna prema drugoj, nego što su muslimani prema bilo kojoj od njih. Pravoslavna crkva prezire latine ili katoličku struju, a ovi uzvraćaju istom mjerom. Umjesto da se tvrdi da su Turci i hrišćani neprijatelji, prije bi se moglo reći da je pravoslavna sekta haotična, neposlušna grupa ljudi, koju podstiču strani agenti, te uvjeravana od istih u nerealne snove i panslovenske teorije, pa je preuzela kurs beskompromisnog neprijateljstva prema dominantnoj rasi. Kao i Muktar-paša u Hercegovini, ovaj general (Mahmud-paša, prim. prev) je uvjerenja da su katolici mirni, vrijedni ljudi, te da žive u konstantnom strahu od dominacije njihove sabraće hrišćana pravoslavne struje. Ja znam da je činjenica da katolici, kako sveštenstvo tako i prost puk naginju osmanskoj vlasti; vidio sam stotine njih uključene u tursku armiju da kao volonteri da brane svoje gradove, ili kao aktivna vojska. „Oni znaju“, kaže paša, „iako slabo informisani, oni znaju kako su njihovi jednovjernici u Poljskoj tretirani od strane pravoslavnih Rusa. Znaju i da im se mi slabo miješamo u njihovu religiju, a najbolji dokaz njihove naklonosti koji mogu dati je da se sami priključuju našoj armiji.“

Kada bih prenio cijeli razgovor sa Mahmud-pašom bilo bi potrebno da popunim desetine kolumni. Drugom prilikom ću ući dublje u njegove argumente, ali trenutno ne mogu a da ne primijetim nekoliko ključnih tačaka kojih se on dotakao. Pitao

sam ga da li misli da se trenutna kriza u Turskom carstvu može pripisati ruskom uticaju ili intrigama. „Zar možete uopšte sumnjati?“ odgovorio je. „Što se mene tiče, čak kada bi se cijela Evropa udružila u suprotnom mišljenju, ja sam bih i dalje bio siguran u to. Prije dvadeset godina je naša zemlja zajedno sa ostalim evropskim silama prepoznala ovakvo držanje Rusije, te su reagovali u skladu sa tim. Šta se to desilo od tada, što garantuje da se njihovo držanje zaista promijenilo? Naravno, ja odbacujem proteste suprotne strane. Svi znamo da su bezvrijedni. Doduše još od krimskog rata se nije Rusija usudila da otvoreno udari na nas, ali nikada nije propuštala priliku da nas povrijedi u mraku. Pobune su se povremeno javljale kroz naše teritorije; zabrinjavajuće vijesti su se povremeno javljale. U suštini, sve je činjeno da uspori, onemogući bilo kakav pokušaj reformi koje je trebalo da se dese od velikog rata prije dvadeset godina. Ja znam da naša vlada i naši ljudi nisu bez ozbiljnih mana; ali ja odbijam da sadašnje žalosno stanje pripišem isključivo nama. Mi smo žrtve okolnosti. Islamizam nije uzrok naše katastrofe. Ako je Turska slaba, a narodi Evrope je odbace, trebalo bi da se sjetite da su se ne tako davno su ujedinili da joj unište flotu i raskomadaju carstvo. Kasnije su shvatili svoju grešku, te su pokušali da nas skrpe opet, jer smo neophodni protiv rastuće sile na sjeveru (Ruskog carstva, prim.prev). Istina je da je Engleska krvarila za nas, a tako i Francuska; ali su se oni zaustavili na tome, nisu nastavili u kontinuitetu, energičnom inicijativom da prate kurs koji je bilo potrebno zauzeti. Turskoj je ostavljeno previše toga da se sama pobrine, a naponi njene liberalne frakcije koji su htjeli da se bore sa drevnim poretkom nisu uspjeli i pali su pred zamahom starog sistema uprave. A sada opet, vezano za islamizam, zašto je on optužen za naš pad, dok je hrišćanstvo u Španiji neprikosnovenno? Zašto Evropa koristi takav zajedljivi sarkazam za tursku lošu upravu i muslimansku netoleranciju, a tako malo

čujemo o dešavanjima na (Iberijskom, prim. prev) poluostrvu? Naše su finansije loše; jesu li one u Španiji bolje? A da li je ta zemlja ikad plaćala tako veliku kamatu na svoje kredite kao što smo mi, kredite koji su skoro prevazišli glavnica? Zašto su turske okrutnosti i masakri tako jako izloženi javnim kritikama u štampi i od konzularnih agenata, dok se na najgora zvjerstva Rusije prema Poljacima i prema Čerkezima prelazi bez riječi o tome? Reći ću ti, “ kaže paša, zlokobno se nacerivši, „Rusija ima korbač, da učutka pričljive jezike, a ima i milion bajoneta iza njih; mi nemamo ni jedno ni drugo!“ Prenio sam doslovno pašine riječi, jer sam siguran da pogled na stvari turskog maršala nije bez osnova; a pored toga znam da je ono što je govorio o hrišćanskim sektama doslovce tačno. Pričao sam sa katolicima i čuo sam ih kako prizivaju svako zlo na glave ljudi u brdima (Crnogorcima) i znam da su oni i muslimani ovdje najbolji mogući susjedi.

Prije nego što rekapituliram razgovor sa Mahmud-pašom, ne mogu a da ne citiram njegovu opasku koja se tiče trenutnog odnosa Engleske prema Rusiji. „Bio sam vojnik tokom krimskog rata“ rekao je; „Gledao sam svu krv i sva blaga koja su se prosula da se zaustavi ruska agresija; i od toga dana moje poštovanje prema Engleskoj je nesumnjivo. Žao mi je sada što se povlači pred sjenkom sile koja nije ni jednu desetinu tako snažna kako se uopšteno zamišlja. Pokojni Lord Palmerston je ovo razumio, te vjerujem kada bi neko otišao do njegovog groba i prošaptao šta se sada dešava, vjerujem da bi se prevrnuo u grobu.“

*Glavni štab Mahmud-paše, Podgorica, 28. avgust*³⁷
(28. 08. 1876)

Od prošlog javljanja, ništa se interesantno ovdje nije dogodilo, sem kontinuiranog dolaska pojačanja, preko Skadarskog jezera. Trupe su uglavnom one koje je trebalo da operišu iz pravca Kleka kao glavne baze operacija, a koje su naknadno pomjerene ka Baru, u skladu sa promijenjenim planom akcije. Nekih dvanaest hiljada ljudi je bilo poslato za Bar, a onda kada se akcioni plan opet promijenio, Podgorica je izabrana kao nova operaciona tačka. Poslije nesrećne akcije 14. ovog mjeseca (bitka na Fundini, prim. prev), koja se tako loše odvila po Turke, sve operacije su se zaustavile dok se potrošena čvrstina trupe ne oporave i dok ne pristignu adekvatna pojačanja. Armija oko Podgorice danas broji nekih trideset hiljada ljudi iz svih rodova; trideset planinskih brzometnih bronzanih topova, šest komada poljskih Krupp-ovih topova, malo modifikovanih po engleskom patentu. Dobro sam pregledao kamp iz više navrata i mogu reći da što se tiče čistoće, reda i vojnog duha, može se uporediti sa većinom kampova koje sam vidio na bojnim poljima. Artiljerija je u sjajnom stanju; djelimično zahvaljujući suvoj klimi, koja čini nepotrebnom pažnju koja im se mora posvetiti u vlažnim područjima. Trupe kampuju u bataljonima i četama, u šatorima engleskog dizajna, od kojih svaki može primiti po 10 ljudi. U većini slučajeva su podovi pažljivo pripremljeni od utabane

³⁷ London Daily News: *With the Turks in Albania – Head-quarters of Mahmoud pacha, Podgoritza*, 13. 09. 1876, str 6.

zemlje, sa ulazima prekrivenim kamenčićima. U nekim slučajevima sam vidio kutije za biskvite, upotrijebljene kao saksije za cvijeće, u kojima su mali grmovi i cvijeće zasađeni i ukusno poređani oko ulaza. Kuhinje u kampu i ostale praktikalije nemaju nedostataka. Što se tiče uniformi, nizamske, iliti regularnih trupa i redifa, tj. rezervi, njihove uniforme pokazuju (znakove pohabanosti, prim. prev) da su već nekoliko mjeseci na kampanji. Tačno je da među bataljonima koji su prvi u borbi, ima značajnih potreba za opravkama, a njihove jakne bi zahtijevale pomoć savjesnog krojača. Ipak, takvi slučajevi su u manjini. A oružje je u odličnom redu. Dobre Šnajderove (Snider) i potpuno nove Martini – Henrijeve (Martini – Henry) puške su nagomilane pred ulazima u šatore, a torbe sa municijom i korice bajoneta su engleske izrade.

Ipak, ova vojska ima jednu slabu tačku – njene neregularne jedinice. Sastoje se od Zejbeka iz Smirne, Albanaca iz okolnih teritorija, te naoružanih građani (podgoričani, prim.prev), pomiješanih sa Indusima, Crncima i ljudima svake vrste. U pogledu odijevanja, Albanci se ističu. Nose crvene fesove, izvezene jakne crvene ili plave boje, bijele kratke kapute sa više slojeva, kao preuveličani škotski kilt, te bijele pantalone sa crnim vezovima. Što se tiče ostalih, riječi teško mogu dočarati nešto što se može dočarati jedino Homerovim opisom brodova. **Zejbeci** se uglavnom karakterišu velikim razlikama tjelesnog sklopa, varirajući od najcrnje do mongolski žute (boje kože, prim.prev) i po upadljivom nedostatku donjeg dijela pantalona. Vrsta kape na glavi je skarletno crvena i cilindričnog oblika, kao obični cilindar bez oboda, sa dodatkom maramica i poveza u više boja, ostavljajući potiljak otkrivenim. Svaki čovjek pored svog standardnog naoružanja u vidu Šnajderke, Martini Henri puške ili pak kakve antikvitetne kremenjače ima i cijelu skupinu sablji, bodeža, pištolja sa ukrašenim drškama, sabijenih u velikoj kožnoj futroli koju nosi na stomaku. Na ovu količinu ofanzivnog oružja

možemo dodati i druge predmete kao što su čibuci, mali tiganji za prženje, izrezbarene mašice za vađenje uglja iz vatre da bi se pripalio čibuk. A što se tiče uniformi, oficiri nisu u ništa boljoj situaciji nego njihovi ljudi. Svaki poglavica se nosi po svojoj volji i izgleda da gleda sa prezirom na stilove uniformi svojih susjeda. Preovlađuju zlatom izvezene dolame, turbani umotani maramama svih boja i široke pantalone prljavo-žute boje. Danas sam imao sjajnu priliku da posmatram ponašanje ove šarenolike gospode. Već nekoliko dana očekujemo dolazak Derviš-paše – turskog maršala koji je komandovao u Srbiji, a koji je preraspoređen u ovaj distrikt. Prekjuče je osam bataljona dobilo naredbu da ga dočeka, pa su ostali pod oružjem nekoliko sati na oluji praćenoj velikim pljuskovima, iščekujući Njegovu Ekselenciju, koji na kraju nije strigao. Izgleda da je bio u izviđanju crnogorskog dijela obale Skadarskog jezera: naredio je da topovi sa njegovog parobroda otvore vatru, a kako je ista žestoko uzvraćena pušćanom vatrom sa obale, on se vratio u Skadar, ostavljajući bataljone da ga čekaju. Danas su vremenski uslovi bili povoljni i maršal je stigao. Osam bataljona na čelu sa Mahmud-pašom, postrojenih u čete, stvorivši više od kilometra dugu kolonu. Pored regularnih bataljona bila su i dva-tri bataljona Zejbeka i Albanaca. Ovi su imali barjak na svakih pedeset ljudi. Neke od zastava su bile skarletno crvene, druge plave, treće zelene a mnoge su bile bijele boje. Neke su na zastavi imale ruku, mač i polumjesec. Druge su imale stilizovane polumjesece na njima, a neke su bile prekrivene arapskim slovima. Oblak prašine preko prostrane ravnice koja se proteže ka Skadarskom jezeru najavljuje dolazak maršala i njegove pratnje, a Mahmud-paša je u pratnji većeg broja apsurdno debelih poručnika, izjahao da ga dočeka. Dok su jahali uz linije bataljona regularne vojske, ovi su salutirali oružjem u veoma respektabilnom stilu, orkestar je svirao marš, a zastave su spuštene za salutiranje. Kada je Derviš-paša stigao do gomila Zejbeka, bašibozuka i drugih neregularnih jedinica, on se

zaustavio i nakratko im se obratio. Nisam ga razumio, ali je svaka izjava bila praćena (od bašibozuka i Zejbeka) kratkim uzvicima „Allah, Allah“ u najdubljem mogućem tonu, dok su regularni vojnici jednom rukom salutirali oružjem, a drugom izvodili komplikovani „selam“ sa rukom koja je rapidno išla od čela, ka ustima pa do grudi. Kako su generali prolazili, bataljoni su se pomjerali bočno, dok je orkestar svirao. Neregularne jedinice iz ovog mjesta (Podgorice, prim. prev) su pretekli paše a pratili su ih Zejbeci i bašibozuci. Sledeća scena se može vidjeti jedino u orijentalnoj armiji. Neregularne jedinice, kako im i ime kaže, su razbile redove i istrčale plešući i pucajući, te je svaki čovjek počeo da puni svoju pušku municijom iz redenika i da puca što brže može. Puške su uperili ukoso ka gore, u pravcu boka svjetine, jer to ne mogu nazvati kolonom trupa. Jek pucanja iz pušaka je odzvanjao ispred i iza paša, te je bilo jako teško slušati zvijuk metkova na svakoj strani, dok su čaure ispadale, a puščana tanad padala poput kiše nazad na zemlju. Bio sam u mnogo borbi ali se ne sjećam da sam ikad prisustvovao ovako kontinuiranoj kiši metaka tik pored moje glave. Poljana je bila prekrivena stotinama žena i djece koji su došli da vide dolazak paše i čudesno je kako niko nije poginuo. Jedan siroti vojnik koji je ležao u svom šatoru hiljadu jardi odavde je bio ranjen jednim od ovih nasumično ispaljenih, zalutalih metaka. Samo za trenutak zamislimo Hajd park (u Londonu, prim. prev) kako vojnici napuštaju kolonu i ispaljuju metke iz redenika u vazduh, ne razmišljajući na čiju će glavu pasti projektili.

Medicinska služba je odlično organizovana. Doktori su, sa nekoliko izuzetaka svi Evropljani, uglavnom Njemci, Mađari i Poljaci. Iako su im novčana i druga sredstva koja su im na raspolaganju skromna, a pritisak na njih veliki, uspjeli su organizovati prilično korektne bolnice i ambulante, gdje ranjenici dobijaju svu pažnju i udobnost. Imao sam dobru priliku procijeniti kako se po tom pitanju stvari odvijaju prije nekoliko dana. Bila je

upućena borbena izvidnica, koja je imala za cilj da testira crnogorske snage u neposrednoj okolini. Dok je artiljerija dejstvovala, dogodila se nesreća. Dok je topdžija podešavao okidače na projektilima, greškom je prouzrokovana eksplozija koja je ubila dvojicu a ranila četvero ljudi. Jedan od ranjenih je bio pogođen u noge velikim komadom, koji mu je potpuno smrskao desnu nogu, a teško povrijedio drugu. Odnešen je u bolnicu gdje je postalo jasno da je amputacija iznad koljena apsolutno neophodna da bi se pacijentu spasio život. Glavnikomandujući je uprkos duboko ukorijenjenoj averziji muslimana prema odsijecanju udova dao puna ovlašćenja glavnom hirurgu da radi kako misli da je najbolje u takvim prilikama, ali ovaj, znajući odgovornost tog čina u očima muslimana, nije htio preuzeti mjere dok osam hirurga nije detaljno pregledalo pacijenta i izjasnilo se o slučaju. Većina se složila da čovjek ima male šanse da preživi, ali s obzirom na njegovo stanje koje se svakim trenom pogoršavalo, jedino bi mu hitna operacija dala šanse da preživi. Odluka je prenijeta generalu, a pozvan je i imam, tj. bataljonski sveštenik da prisustvuje činu. Imam je klekao u uglu, promrmljao molitvu, a oficir, nenaviknut na ovakvu scenu je skrenuo pogled, stojeći u najdaljem kutu odaje. Operacija je briljantno izvršena od strane hirurga, ali je siroti pacijent podlegao ranama zbog iscrpljenosti dva sata od operacije. Ovo sam pomenuo samo da bih prikazao kako se tretiraju ranjenici i da se uobičajeno bezobzirno odsijecanje udova u ambulantomama ovdje ne praktikuje. Istina je da u bolnicama fali veliki broj sitnih potrepština koje bi se smatrale neophodnim u ovakvim situacijama, kao što su čisti čaršavi za krevete, to na primjer nije mala neophodnost na ovako vrelim klimatskim uslovima, ali sa svim nedostacima, bolnička služba se pohvalno drži. U drugim situacijama sam čujao da se doktori žale da im nedostaju i najosnovniji lijekovi, ali ne želim previše lokalizovati žalbe, da se ne bi naljutile vlasti na većim nivoima a zatim ignorisale one koji se žale.

Dolazak Derviš-paše je otvorio razne špekulacije o tome da li će smjesta biti pokrenuta (vojna prim. prev) akcija, sada kada su sva pojačanja već pristigla ili će biti ovdje sutra. Ja smatram da nećemo vidjeti ništa veće od borbenih izvidnica u toku ove nedelje. Redifi (rezerve, prim. aut) i neregularne jedinice zahtijevaju veoma temeljan trening prije nego što budu spremne da se mjere sa polovinom njihovog broja neprijateljski nastrojenih brđana, a regularne jedinice još treba da se oporavljaju od demoralizacije uzrokovane posljednjim porazom pod Medunom. Mahmud-paša je iskreno priznao da ne može ništa da uradi sa ovakvom armijom, a mislim i da mu je laknulo kada je došao Derviš-paša, njegov kolega maršal, da podijele odgovornost.

Pišem ove redove poslije ponoći, a u kampu je sve mirno; mada na hiljadu jardi odavde čujem povremene pucnje iz pušaka, kada iz karaula pucaju na crnogorske patrole. Nekih noći ta puščana vatra postane žešća, a povremeno možemo čuti i pucanj ili dva iz topa, kada neprijatelj postane nasrtljiviji.

Grafički prikaz bašibozuka tokom 1877. godine iz Osmansko-ruskog rata.³⁸

³⁸ *The Life journal*, United States of America, 1878.

*Podgorica (glavni štab turske armije
u Albaniji), 3. septembar³⁹
(03. 09. 1876)*

Prošlog utorka je u kampu obznanjen dolazak na presto novog Sultana paljbom iz 101 topa na staroj citadeli, a ova topovska paljba je zatim nastavljena uz dozvolu, do danas popodne. Isprva smo imali utisak da su se Crnogorci spustili iz svojih brda i da napadaju kamp zbog ove rapidne kanonade. Pola sata kasnije, gradski telal je išao ulicama da obavijesti stanovništvo o ovom događaju i da Derviš-paša naređuje da se osvijetli grad te večeri, da se radnje drže otvorenim duže nego što je uobičajeno i „da se raduju“. Ova obavijest vlade je od strane stanovništva primljena sa potpunom ravnodušnošću. Čak i u Španiji rastrzanoj pučevima bi vijest o detronizaciji suverena izazvala veće interesovanje. Pratio sam telala da bih posmatrao efekat njegovih objava. Zanatlije i trgovci, sjedeći prekrštenih nogu u svojim radnjama (doganjama, prim. prev) su ispočetka podigli glave, saslušali što telal ima da kaže, međusobno razmijenili par riječi i nastavili sa svojim poslom. Izgleda da su bili potpuno indiferentni po pitanju toga ko upravlja sudbinom Osmanskog carstva. Pola sata po telalovoj objavi, „radovanje“ koje je naredio paša je počelo da se manifestuje samo od sebe, a i to u veoma specifičnoj formi. Svaki čovjek u gradu, bez obzira da li je vojno sposoban ili ne, je dobio Šnajderovu ili Henri-Martini pušku i adekvatnu zalihu municije. Kao i u prilici kada je počela paljba u slučaju Derviš-pašinog dolaska, svaka osoba je sada sjedeći prekrštenih nogu u svojim doganjama, počela da ispaljuje metke iz pušaka preko glave svjetine na ulicama. Pored ovoga, bila je grupica poluidivljih Arapa iz Smirne, Zejbeka,

³⁹ *London Daily News: With the Turks in Albania –Podgoritza (headquarters of the Turkish army in Albania), 18. 09. 1876, str. 3.*

kako se zovu, koji su paradirali ulicama neprekidno pucajući iz pušaka. Bilo je užasavajuće slušati kišu metaka koja je zujala na svakoj strani, sada padajući po krovovima, ili se spljoštila pri padu na tlo, u zavisnosti od toga kako su ispaljeni, vertikalno ili na drugi način. Zadesio sam se u prometnom dijelu grada kada je ovakav način slavlja započeo, te je čudesno kako sam izbjegao da ne budem pogođen dvadeset puta, dok sam žurio kući velikom brzinom, na radost strijelaca koji su dovikivali da ostanem. Ipak je već bio sumrak, a ja sam imao živo sjećanje na divljački ubijenog pravoslavnog sveštenika prije nekoliko dana od strane ovih istih Zejbeka, te nije nemoguće da neki pobožni musliman među neregularnim jedinicama iskoristi priliku, te dobije milost Proroka (Muhameda, prim. prev) tako što će očistiti zemlju od još jednog nevjernika, kaurina, poput mene. Nisam usporavao dok se nisam našao u prijateljskom okruženju hana u kom sam odsjeo.

Ova proslava se nastavila još nekoliko sati, dok par metaka nije stiglo do prepunog kampa preko rijeke (Ribnice, prim. prev), pa je poslat telal da obavijesti javnost da su se dovoljno „radovali“, te da ako ko nastavi da puca, žandarmi, tj. zaptije će mu konfiskovati oružje a njega staviti u zatvor. Po prestanku pucnjave sam izašao napolje da razgledam „osvjetljenje“. U provincijalnim evropskim gradovima sam često gledao jadne pokušaje ovakve vrste (osvjetljenja, prim. prev), ali ništa tako beznadežno jadno kao ovo u Podgorici. Imaju tri male džamije, jedna od njih u krugu srušene tvrđave, a minareti svake od njih su bili djelimično dekorisani sa nekih dvanaest malih četvrtastih lampiona, poređanih vertikalno oko mujezinove terase. U gradu se mogu naći vrste štalskih svjetiljki koje vise na stubovima, ali samo povremeno, dok se u nekim uličnim uglovima može naći otužna voštana šterika nabijena na postolje za zastavu, jedva uspijevajući da stoji upaljenom. Ne znam da li su ove posljednje doprinos lokalnih vlasti, ili su to darovi nekih anonimnih

slavljenika, poput nepoznate osobe koja posipa cvijećem Neronov grob.⁴⁰ Efekat je bio jadan do krajnjih granica, a i pored pašine naredbe da radnje budu otvorene duže nego što je uobičajeno, stanovnici, uskraćeni za zadovoljstvo pražnjenja svojih šaržera po ulicama, su se brzo povukli svojim domovima i grad je utonuo u sivilo. Tvrđava je, pak, nastavila da puca cijelu noć, a dva nesrećna incidenta su bila proizvod artiljerijskih grešaka. Jedan artiljerac koji je zapostavio pravilo da se kloni korpe na cijevi Krupp-ovog poljskog topa, je završio sa raznesenom donjom vilicom i jednom nogom, a njegovo tijelo je eksplozija odbacila sa nasipa u rijeku. Drugi je izgubio obje ruke i nogu, te je preminuo sat vremena kasnije. Povremeno bi pucanje topova bilo prekinuto rafalima pušaka, kada su na karaulama ispostave razmjenjivali vatru sa crnogorskim patrolama. Ovi (Crnogorci) priđu dosta blizu uveče, a jednom prilikom su, dok sam ja boravio u Podgorici, ušli u grad i odveli neke konje.

U glavnom kampu koji leži na drugoj obali dubokog klanca kroz koji teče Morača, slavlje je bilo življe prirode. Rasplamsali su velike vatre od pruća i lišća, a na njihovoj svjetlosti su Zejbeci i drugi Arapi igrali, u ritmu vojnog orkestra, svoje narodne plesove. Po koja riječ o ovim orijentalnim akrobatima. Crnac, veoma oskudno obučen u veoma kratkim pantalonama od tekstila i jakni bez rukava, koja ne dopire ni do polovine njegovih leđa, započinje igru. Orkestar je svirao u divljem ritmu, zagušen žestokim udarcima velikih cimbara (činela, prim. aut), a plesač je izvodio vrstu teturajućeg marša oko vatre, vukući udove kao da su paralisani, dok je ruke i glavu pomjerao unaprijed. Onda bi odjednom nastupio u divljem trku, bacajući svoje tijelo unazad, mašući rukama, kolutajući očima i

⁴⁰ Dopisnik govori o grobu rimskog imperatora Nerona i nepoznatom štovatelju koji je imao običaj da njegov spomenik posipa cvijećem, želeći pritom da ostane anonimn.

ispuštajući užasne zvuke. U par navrata bi se bacio na zemlju, ritajući se nogama, a na kraju je odjurio sa scene, uz glasan aplauz i osmjeh, uz skromno divljenje njegovom performansu. Zatim je nastupio jednako glup ples izveden od desetine arapskih vojnika. Zabili su bajonete ukoso u svoje pojaseve na stomacima, kako su inače navikli da nose svoje noževe. Pratili su u korak vođu grupe. Prvo su skakutali kao žabe nekoliko puta oko vatre, kleknuvši, a zatim bi ponovili crnčev teturajući marš, unoseći drugačije elemente tako što bi se naglo okretali oko sebe i skakali u vatru, svaki čovjek kleknuvši poslije svakog pokreta. Publika je izgleda bila veoma zabavljena ovom predstavom, no ja moram reći da meni nije bilo zabavno niti sam smatrao vještim ove groteskne pokrete plesača.

Juče je Mahmud Hamdi-paša, bivši glavnokomandujući podgoričke armije, krenuo za Istanbul u društvu dva druga maršala, Safet-paše i Mustafa-paše. Poslednji je bio skadarski valija a prvi je carski komesar koji je donio ferman koji imenuje Derviš-pašu novim glavnokomandujućim. Imao sam dugačak intervju sa smijenjenim komandantom (Mahmud-pašom, prim. prev) jednu noć pred njegov odlazak. Djelovao je veoma potišteno i ogorčeno se žalio kako je smijenjen bez prilike da opravda svoje lično držanje i kako su se stvari uopšteno razvijale tokom bitke 14-og prošlog mjeseca, koja se tako katastrofalno završila po turske snage. Kao što je pravilno primijetio, istraga o njemu treba biti organizovana na terenu, gdje je bitka vođena sa svim učesnicima i svjedocima koji su bili prisutni, a ne stotinama milja daleko u Istanbulu. Nedostatak adekvatnog tribunala se ne može prihvatiti, jer, u ovom trenutku, u kampu su pored njega još tri maršala koji imaju viši čin od njega. Mislim da je oštro postupljeno sa Mahmud-pašom. Tužilac mu je pripisao lični kukavičluk tokom bitke, ali oni koji su bili prisutni i koji su učestvovali u bici su mi više puta izjavljivali da je ispoljio ličnu hrabrost kada je sa samo jednim

bataljonom pokrivaio povlačenje vojske, čime je spasio artiljeriju i spriječio Crnogorce da uđu u sami kamp. Čak je i proveo noć na bojnopolju sa ovim istim jednim bataljonom da bi zadržao neprijatelje na odstojanju. Više puta mi je sa vrata svog šatora pokazivao pozicije sa kojih su Crnogorci natjerali u povlačenje njegove ljude i objašnjavao mi u detalje okolnosti bitke, te sam i ja, kao i on, u gubitku zbog ovakvog nesrećnog ishoda.

Sat vremena hoda od kampa se uzdiže strmi planinski zid na granicama crnogorske teritorije. Po sredini njega se nalazi velika uvala poslije koje se otvara nekoliko kamenitih uvala. U jednoj od njih, na jednoj maloj izolovanoj stijeni se nalazi tvrđavica Medun, u kojoj je smješteno nekoliko turskih trupa. Bilo je nekoliko pokušaja od strane Mahmud-pašinih prethodnika da razbiju opsadu tvrđave i promijene garnizon u njoj, ali uzalud. Lijevo i desno od Meduna se nalaze planinski visovi. 14. prošlog mjeseca (avgusta, 1876. godine, prim. prev) je Mahmud paša sa 36 bataljona i brojnom artiljerijom uspio zauzeti tri kamenita uzvišenja na desnoj strani, gdje su se bataljoni ukopali i utvrdili. Druge trupe su zauzele visove sa lijeve strane, dok je glavnina trupa koja je pratila mazge sa provinijantom išla direktno ka Medunu. Crnogorci su se odjednom pojavili iz doline koja se nalazi iza Meduna, sa mačevima u rukama (jataganima, prim. prev) i izvršila juriš na uzvišenje sa desne strane, isijecajući u komade bataljone, kojima nije pomoglo što su se ukopali ranije, otimajući mazge, a trupe tjerajući u bijeg. Crnogorske snage nisu prelazile četiri bataljona, a jedan od njih nije učestvovao u napadu već je držan u rezervi. Ako sagledamo jačinu pozicije koju su Turci držali i blizinu moćne artiljerije i rezervnih trupa, teško je razumjeti kako je neprijatelj uopšte uspio da zauzme tu višoravan, ukoliko panika nije zahvatila trupe; a ako se to desilo, general ne može biti odgovoran za to. Neki su tvrdili da su trupe ispucale

svu municiju koju su imale, te su bile lak plijen napadačima sa revolverima i mačevima u rukama. Paša kaže da ovo nije istina. Trupe su krenule u bitku sa šesto hiljada pakovanja municije, te prema izvještaju logistike, trista hiljada su još uvijek imale poslije bitke. Moje mišljenje je da je došlo do panike, te da smjena Mahmud-paše nije uzrokovana mišljenjem da nije sposoban da komanduje, već se radi o dolasku na vlast „staroturske“ partije, među čijim tvrdokornim pristalicama je i Derviš-paša, novi glavnokomandujući, dok Mahmud-paša pripada „mladoturskoj“ političkoj sekciji.

Od dolaska novog glavnokomandujućeg, veoma aktivno se krenulo sa vojnim pripremama. Kamp je preuređen po njegovoj volji, nekoliko bataljona je istureno naprijed ka neprijatelju. Juče je poslata izvidnica od nekoliko bataljona u pravcu Skadarskog jezera i Žabljaka, a simultano je još jedna poslata u pravcu Meduna i Spuža. Bitka od 14. prošlog mjeseca mora biti ponovljena u roku od nekoliko dana, jer su zalihe u Medunu pri kraju. Biće zanimljivo vidjeti da li će Derviš-paša imati više uspjeha od Mahmuda. Trenutno je teško pogoditi da li će pomoć Medunu biti organizovana kao posebna operacija, ili će biti izvedena simultano sa pokretom trupa u pravcu crnogorskog glavnog grada sa čitavom armijom. Neki su mišljenja, da će, sada tokom trajanja mirovnih pregovora, Derviš-paša ubrzati svoje operacije, ne bi li nanio udar (Crnogorcima, prim. prev) ako je moguće, koji može pružiti turskoj vladi izgovor da odbije bilo kakve teritorijalne ustupke koje bi neprijatelj eventualno mogao tražiti. Počev od Podgorice, linija turske teritorije se prostire ka Crnoj Gori, i u svojoj najudaljenijoj tački se nalazi turska tvrđava Spuž, u kojoj ima četiri ili pet bataljona. Ova tvrđava je dva sata daleko od Podgorice, a nesmetana komunikacija je osigurana linijom manjih utvrđenja (fortica). Poslije Spuža, na crnogorskoj teritoriji je ravnica kroz koju teče rijeka Morača (u stvari je to rijeka Zeta, prim. prev), a još dalje

od nje, baš gdje brda opet počinju da se uzdižu, se nalazi skupina sela koju čuva novoizgrađena crnogorska tvrđava zvana Danilovgrad. Turska armija može penetrirati bez teškoća kroz ovu ravnicu, a uz podršku svoje teške artiljerije i uz podršku Spuža, mogu uništiti sela i tvrđavu Danilovgrad i opustošiti ravnicu Bjelopavlića. Poslije ovoga, teren opet postaje nepraktičan, te ući u njihove klance i suočiti se sa crnogorskom armijom tamo, bi sigurno dovelo do katastrofe. Ipak, ima još jedna ozbiljna operacija koja je izvodljiva. Na krajnjem sjeveru Skadarskog jezera se nalazi turska tvrđava Žabljak, koja kontroliše ulaz u dolinu Rijeke Crnojevića. Prateći rijeku, nekih sat vremena daljine, nalazi se grad Rijeka, do kog je rijeka plovna sa malim parobrodima koji se kreću po jezeru. A gore (od Rijeke, prim. prev) se nalazi dolina u kojoj je Cetinje, glavni grad Crne Gore. Sa Žabljakom kao bazom operacije, te lakom linijom snabdijevanja preko jezera od Skadra, armija bi mogla da se probije dolinom do Rijeke a zatim napadne Cetinje. Jedan dan marša bi trebalo armiji iz Podgorice, putem koji je slabo podložan napadu, a jednom kad se nađu tamo, operacije bi mogle odmah otpočeti. Ovaj pokret bi imao duplu prednost, zbog kooperacije sa druge strane Crne Gore, od strane armije Muktar-paše, za kojeg vjerujemo da se kreće ka Nikšiću, gdje je neprijateljska teritorija najuža. U slučaju da bude odlučeno da se vodi rat do kraja, nesumnjivo bi bilo pravilno da se prihvati napredovanje od strane Rijeke Crnojevića, ali ako bi se željelo izvršiti jak i naizgled briljantan udar neprijatelju, ali u suštini nevažan, onda bi bila izabrana operacija od strane Spuža. U dolini Rijeke (Crnojevića, prim. aut) bi se vodila žestoka bitka i u slučaju uspjeha, glavni grad zemlje bi pao u turske ruke; u bjelopavličkoj ravnici bi bio moguć samo pokušaj otpora od strane Crnogoraca i Danilovgrad bi pao. Ali tu bi se stvar završila i ne bi se zadao zaista važan udarac. Ovakvo mišljenje nije samo moje. Priroda terena i moguće operacije su mi

objašnjene do detalja od strane Muktar-paše kada sam bio u Trebinju, i kada sam lično posjetio teren, uvjerio sam se u ispravnost maršalovog mišljenja. Možda će dok budem slao ovo pismo operacije otpočeti; ali u svakom slučaju Medun **mora** biti snabdjeven u sljedećih nekoliko dana.

Septembar 4. (04. 09. 1876)

Vjerujem dok privodim kraju ove redove, da je operacija za oslobađanje Meduna neizbježna. Ovoga jutra u ranu zoru, Derviš-paša na čelu osamnaest bataljona i sa brojnom artiljerijom je izašao iz Podgorice prema čuvenom ratištu gdje se već odigralo pet krvavih bitaka tokom ovog rata. Posljednja od njih, kako sam često navodio, se završila propašću Mahmud-paše, a njegov nasljednik, Derviš-paša ulaže svoju reputaciju generala u vezi ove borbe. Iako je osamnaest bataljona samo nominalno uzelo učešća u ovim pokretima, blizu trideset ostalih (bataljona, prim. prev) je bilo manje-više uključeno u skretanje pažnje neprijatelju i čuvalo ih od mogućeg kontranapada. Dva sata su se duge čete polako pomjerale uz brda pod suncem koje prži, prateći vođstvo bašibozuka, tj. lokalnih neregularnih snaga koje su predvodile pohod. Oko dva sata su dostigli donje visove planine i trupe su odmah započele da se utvrđuju podižući parapete od golog kamenja koji su štrčali na sve strane. Uistinu, bez ovakvog vještačkog zaklona, koje bi držale čvrste trupe, teren je neosvojiv jer, osim strmih uvala koje su uperene ka neprijatelju, i izbijaju iz zemlje tri ili četiri stope, prekrivajući cijelo brdo, one takve pružaju značajan zaklon braniocima. U isto vrijeme ipak, ove iste stijene postaju neprilika, imajući u vidu specifičnu taktiku neprijatelja (Crnogoraca, prim. prev). Crnogorci uglavnom pređu otvoreni teren u trku i sklanjaju se u zaštitu tih istih stijena, a onda u bljesku, sa sabljom i

revolverom u ruci na začuđene Turke, nenaviknute na ovu vrstu bitke prsa u prsa, se polome i bježe u neredu. Ova taktika veoma liči na taktiku Maora, kada se približe sa tomahavcima u ruci, britanskim trupama na Novom Zelandu.

Dok su trupe bile zauzete u utvrđivanju svojih pozicija, prilično živa kanonada se odvijala na lijevoj strani; Krupp-ova baterija u dolini i neki planinski topovi na okolnim visovima su živo gađali neprijateljske grupe koje su se povremeno pojavljivale u selima na suprotnim visovima. Nekoliko kuća je zapaljeno od strane ove artiljerije, a došlo je i do male razmjene vatre puškama. Ipak, glavnine trupa na obje strane nisu ušle u kontakt iako sam povremeno uz pomoć dvogleda mogao vidjeti promjene u neprijateljskim trupama, dok su mijenjale pozicije. Očigledno su očekivali neposredni napad – kao što bi svako (očekivao, prim. prev); ali da li zbog toga što je već bilo kasno kada su Turci završili kopyanje rovova da bi se nastavila operacija, ili je general čekao rezultat nekih kolateralnih pokreta negdje drugo, sunce se spustilo do horizonta a da se nije čula naredba za pokret naprijed. U tom trenutku me Derviš-paša informisao da, ukoliko ne želim da bivakujem sa trupama, bolje da krenem za Podgoricu, jer je moguće da se put nazad u toku noći može naći na udaru lutajućih grupica neprijatelja. Napad će, kako me je informisao, početi ujutro u zoru. Odlučio sam da se vratim u grad, jer pored neugodnosti kampovanja na kamenom brdu tokom noći, ja očekujem mogućnost drugog stampeda od strane imperijalnih trupa, a zatim bi zasigurno uslijedilo kidanje glava, ušiju i noseva.

*Podgorica, glavni štab turske armije
u Albaniji, 6. septembar⁴¹
(06. 09. 1876)*

Ovoga jutra je u ranim časovima Derviš-paša na čelu tri bataljona izašao iz Podgorice, krećući se desnom obalom Morače, noseći sa sobom par Vitvortovih (Whitworth) brdskih topova.⁴² Posljednja dva dana se glavnina turske armije razvukla na liniji fronta sučeljena sa Crnogorcima, koji zauzimaju uzvišenja i visove veoma strmih planinskih vijenaca direktno okrenutih ka frontu. Obije strane su odvojene dubokim klancem rijeke Morače sa lijeve strane i plitkom dolinom sa desne. Kada sam priveo kraju svoje posljednje pismo, obije armije su se pripremale za skorbu bitku, te nisam bio jedini koji je iznenađen neaktivnošću u kojoj je protekao jučerašnji dan. Kada kažem neaktivnost, mislim na pokret naprijed, a pored toga se odvijala kontinuirana kanonada (artiljerijska paljba, prim. prev) cijelom linijom fronta, čiji je cilj, kako me je informisao brigadni general, da istjera neprijateljske vojnike iz hladovine maslinjaka raštrkanih po kamenitim padinama i tako ih natjera da provedu dan na jakom suncu, a i da spriječe njihove grupice da se približe rijeci i napune kožne torbe za vodu. Možda nijedan od ovih ciljeva ne bi izgledao dovoljno važan zapadnoevropskom generalu da opravda ispaljivanje ovoliko topovske municije kojem sam prisustvovao; ali u ovakvoj zemlji, zaklon od sunčevih zraka tokom toplijeg dijela dana je stvar prijekne potrebe, a i snabdijevanje vodom isto tako je veoma važno. Inače se vojnici opaljeni suncem i žedni ne mogu

⁴¹ *London Daily News*: With the Turks in Albania – Podgoritza, headquarters of the Turkish army in Albania, 21. 09. 1876, str. 3.

⁴² Dopsinik je prisustvovao bici na Trijepču, koja se odigrala 06. 09. 1876. godine, o kojoj je u ovoj reportaži riječ, prim. aut.

boriti. Možete držati turskog vojnika gladnog i loše smještenog, ali mora imati hlad i vodu. Pretpostavljam da isto važi i za Crnogorce ili makar turski komandanti vjeruju u to.

U rano podne sam se popeo krivudavom prašnjavom stazom koja je napravljena u posljednjih nekoliko dana i vodi do turskog desnog krila, gdje je ušančeno osamnaest bataljona. Tlo koje su zauzeli je prvi kameniti plato planinskih vijenaca koji se uvlače u unutrašnjost, ka srcu Crne Gore. To je jedno prostranstvo bezvodne smeđe zemlje gotovo skriveno pod nazubljenim oštrim šiljastim krhotinama stijena, gdje su tu i tamo neke mrlje od žućkasto-zelene šaše koje nam štrče pred očima. Mnoge stijene koje prekrivaju grebene su dovoljno velike da zaklone čovjeka, te nude sjajnu zaštitu za puškaranje – čak i protiv artiljerije. Pozicija (osmanske vojske, prim. prev) bi bila neosvojiva da se ove stijene ne spuštaju padinom sve do neprijatelja, da omoguće njihovim (crnogorskim, prim. prev) jurišnicima da se probiju pod zaštitom stijenja dovoljno blizu da izvrše juriš sa strašnim crnogorskim nožem i revolverom. Da uklone ovu opasnost, trupe su uz pomoć krampi i alata iskopale dovoljan broj kamenih blokova i komadića istih da podignu dugački parapet – zid koji pokriva cijeli front koji je dug tri četvrtine milje. Oružje im je nagomilano odmah iza (zida, prim. prev) a vojnici kampuju na ovoj borbenoj liniji. Par teških poljskih Krupp-ovih topova i pola tuceta brdske artiljerije u grubo sastavljenim baterijama drži pod unakrsnom vatrom prilaze (borbenoj liniji, prim. prev) i dominira suprotnim dijelom udoline. Ispred, i naizgled nepristupačne iznad njih, se nalaze dramatične plavetne provalije Crne Gore, gdje neprijateljske snage drže straže i prethodnice, a ugnijezdivši se na jednoj čistini se nalaze bijele zidine Meduna – neposredni cilj operacija. Otišao sam pravo u glavni štab Haki-paše koji je komandovao prvom linijom ovog krila, da bih ga pitao da li ima kakve šanse za pokret danas. Kao odgovor mi je predao durbin

i uputio mi pogled ka uglu rijeke Morače, nekih hiljadu jardi ulijevo. Po zveketu oružja sam mogao razabrati da se duga kolona polako pomijera kroz polja kukuruza, približavajući se dvama usamljenim brdima, poznatim kao „Piperska brda“ po imenu plemena koje ih nastanjuje. Ova brda sačinjavaju crnogorsko desno krilo, a kolona koju sam gledao je bila pod ličnom komandom Derviš-paše, koji je napustio Podgoricu u ranim časovima. Istovremeno sam primijetio napredovanje četiri druga bataljona koji su pristizali iz centra (armije, prim. prev) a koji su se neravnomjerno kretali dolinom da bi se uskladili sa kolonom preko rijeke. Artiljerija je duž čitave borbene linije, sa nekih dvadeset komada, neprestano gađala, projektilima koji su pucali po piperskim brdima i padinama u pravcu Meduna. Sivi dim se počeo visoko uzdizati dok su Turci napredovali. Farme su gorjele u dolini. Ne znam da li su građevine zapaljane projektilima ili od strane bašibozuka koji su pratili bokove regularnih kolona. Čak su i žbunje i kukuruz zapaljeni, a ubrzo poslije toga je cijela scena prekrivena dimom svijetlo plave boje, koji je bilo teško razlikovati od dima iz pušaka. Za sve ovo vrijeme, Crnogorci nisu davali znake života, čak ni pucanj nije ispaljen za uzvrat na serijsku paljbu napadača. Zatim je nastupilo zatišje, a onda se za par minuta pojavila zastava sa polumjesecom koja se vijorila na prvom od piperskih brda. Kanonada se nastavila; projektili su sada pucali po bokovima i drugog brda, a za deset minuta se turska zastava i tamo zavijorila. U ovom trenutku su Crnogorci počeli da daju znakove života. Drugi brežuljak se proteže pod pravim uglom, povezujući se sa većim planinama u pozadini. Pod uglom se nalazi naglo konično uzvišenje, a ovdje je neprijatelj izgradio imponantne šančeve. Kako su Turci napredovali, mali razbacani oblačići sniježno bijelog dima sa crnogorskih pozicija, su pokazivali da je otpor počeo. Paljba nije bila rapidna, već je bila ciljana i postojana. Opet sam mogao vidjeti grimizno-crvenu

zastavu kako se pomjera naprijed, iznova i iznova, sve do samih rovova, da bi se povukla unazad pred usmjerenom vatrom branilaca. Pokušan je napad sa boka ali bez uspjeha, a nekoliko Vitvortovih poljskih topova donešenih na teren nije bilo od koristi. Zatim je došlo do iznenadnog pokreta Crnogoraca i sve je utonulo u konfuziju. Bilo je teško procijeniti odakle dolazi (puščana prim. prev) vatra. Turci su se nalazili na vrhu brda, a Crnogorci niže, ka dolje, zatim opet Turci, a gotovo u podnožju padine osmanske baterije su gađale ljude tamo, što ukazuje da su tamo bili Crnogorci. Za jedno četvrtinu časa je postalo evidentno da Turcima ide lošije. Drugo brdo je napušteno odmah poslije prvog. Neprijatelj je povratio pozicije i, štaviše, nastavljao je naprijed. Sada je držao podnožje brda, a Turci su se povlačili kroz žbunje ka obalama Morače.⁴³ Osmanski topovi su muški probijali, pokrivajući povlačenje, a nekoliko komada je galantno prebačeno preko rijeke da susretnu snage u povlačenju. Poslije desetine artiljerijskih kanonada, neprijatelj se našao u situaciji da mu je blizina artiljerije veoma nezgodna, te je izbacio nekoliko izvidnica obalom rijeke, koje su otvorile vatru na artiljeriju. Na suvoj pjeskovitoj livadi se moglo jasno vidjeti nekoliko bijelih oblačića prašine, a sudeći po broju ovih oblaka i blizini njihovih topova i konja (na turskoj strani, prim. prev) – pozicija ovih mora biti daleko od prijatnog. Na kraju su topovi morali biti pomjereni dalje, kako bi se izmakli van dometa (crnogorskih pušaka, prim. prev). Sunce se brzo približavalo horizontu, a ja odlučan da steknem bolji uvid u bojno polje, napustio sam svoju poziciju na desnom krilu, spustio se kamenitom padinom, probijao se dvadesetak minuta kroz vinograde i polja duvana, dok nisam na kraju stigao do baterije poljskih topova koji su pozicionirani na poljani

⁴³ Evidentno je da govori o obalama rijeke Zete, a ne Morače, koju su osmanske trupe prešle poslije Veljeg i Malog brda, da bi popalile piperska sela na granici i zauzele visove (prim. aut).

suporotno od turskog centra. Odatle sam prvi put vidio da su Crnogorci doveli i artiljeriju. Dok sam stojao pored jednog od turskih Krupp-ovih topova, nekoliko šrapnela je prozujalo opasno blizu moje glave, pa se rasprsnuli u pjeskovitom tlu nekoliko jardi dalje. Sudeći prema paljbi, Crnogorci nisu imali više od četiri komada u akciji, a i ovi, sudeći po zvijuku i po pogotku, mora da su veoma malog kalibra. Poslije toga sam se uspeo na nisko brdašce, bočno od artiljerije koja formira turski centar. Trupe koje su bile angažovane u napadima bile su raširene u dva reda u borbenoj liniji u ovalnoj dolini, ispred našeg centra i lijeve strane (ukupne armije, prim. prev). Na njihovom boku su bila dva teška poljska topa, koji su gađajući preko glava svojih trupa, mitraljirale neprijatelja koji je u međuvremenu prešao rijeku i pucao sakrivajući se među drvećem i žbunjem na granicama. Pored regularnih turskih trupa je bila gomila bašibozuka i raznovrsnih neregularnih jedinica, koje su raštrkani tu i tamo, otvarale slabu paljbu u pravcu neprijatelja, ali teško da su mu nanosile veliku štetu, jer (neprijatelji, tj. Crnogorci, prim. prev) nisu na vatru ni odgovarali. Tama koja se spuštala na poprište je bila slikovita i čudna do krajnjih granica. Živi bljeskovi topova koji su otvarali vatru su postali prilično sumnjivi, a izvidnice koje su pokrivale povlačeće turske kolone su prekrile dolinu bljeskovima (iz pušaka, prim. prev). Zapaljeno žbunje, od šrapnela i puščane paljbe, je gorelo crvenkastim plamenovima, a mogle su se nazreti i konture uništenih farmi i potmulog ognja koji je u njima još goreo. Čekao sam da začujem trube koje su pozivale izvidnice da se povrate, a zatim, nemajući želju da se sretnem sa Crnogorcima koji sijeku noseve, u mraku, povukao sam se što sam brže mogao u Podgoricu.

Nemam načina da utvrdim gubitke na obje strane, a pogotovo zato što ovo pišem jedan sat po završetku bitke. Još nisu doveli ranjenike. Čak mi ni hirurzi ne mogu dati informaciju. Iz onoga

Zejbeci u „dramatičnoj pozi“.

Fotografija iz perioda od 1855. do 1860. godine.⁴⁴

što sam vidio u bici, vjerujem da su Turci ostavili mnogo ranjenika na dva piperska brda. U suštini, priroda zemljišta i same okolnosti isključuju mogućnost iznošenja ranjenika. A pored toga, bataljoni nisu opremljeni uobičajenom ambulantom aparaturom kao što su nosila, i sl. za ovakve okolnosti. Dok sam pokušavao nešto saznati o mrtvim i ranjenim, naletio sam na nešto što Turci zvanično poriču i negiraju – a to je donošenje ljudskih glava poslije bitke. Započeo sam razgovor sa zaptijom tj. žandarmom, koji je bio iz kučkog plemena, onog dijela koji je ostao vjeran Turcima, a ostatak, iako osmanski podanici, masovno prešao neprijatelju. Pitao sam ga da li je vidio mnogo mrtvih Crnogoraca. Odmahnuo je glavom žalosno. „Ne,“ rekao je, „Nisam, jer sam posmatrao trupe kako se vraćaju i vidio sam samo dvije donešene glave.“ Ovo je rečeno u veoma mirnom, nesvjesnom maniru, kao da je donošenje glava uobičajena stvar. Već sam

⁴⁴ Hulton Archive collections – historic stock images and editorial shots.

Unos na: <https://www.gettyimages.com/collections/hulton-archive>, pristupljeno 03. 03. 2019. godine.

telegrafisao o rezultatu bitke. Ovdje se vjeruje da će bitka biti ponovljena sutra ujutro, a i ja naginjem takvom mišljenju. Medun, za čije je snabdijevanje ovaj pokret i preduzet, mora biti snabdjeven ili će se predati, a znam da su vlasti spremne da se prilično žrtvuju da izbjegnu takav tok događaja.

Septembar 7.
(07. 09. 1876)

U trenutku dok pišem ove redove, trupe se još odmaraju, a ja nemam nikakvog načina da saznam opseg njihovih gubitaka. Ovoga jutra sam posjetio glavnu bolnicu i razgovarao sa vojnim hirurzima. Do tog časa je primljeno sto pedeset najtežih slučajeva, a još mnogo ranjenih leži u neposrednoj blizini, na poljanama u šatorima i seoskim kućama. Kao i obično, u ovim borbama su mnogi (ranjenici, prim. prev) morali biti ostavljeni na bojnopolju kada je neprijatelj krenuo u kontraofanzivu. Uistinu, od onog što sam ja vidio i od iznenadnosti crnogorskog napada, rekao bih da je veći broj ranjenih tokom najžešćih borbi zasigurno bio ostavljen. Teško je dobiti informaciju jer oficiri ili ne žele, ili se plaše da pričaju o gubicima u njihovim bataljonima. Ipak sam saznao da je jedan bataljon izgubio sto dvadeset, a drugi šezdeset ljudi. Pored ovih gubitaka regularnih trupa, bašibozuci i lokalne neregularne jedinice su takođe imali ranjenih, a uzimajući sve u obzir, vjerujem da su od četiri hiljade vojnika koji su sačinjavali dvije kolumne napada na neprijateljevom desnom krilu, gubici morali iznositi najmanje između sedamsto i osamsto ljudi. Crnogorci su isto morali imati teške gubitke od kontinuirane i dobro usmjerene artiljerijske paljbe koncentrisane na njihove položaje za toliko dugo časa. Ali bilo kakve brojčane procjene, naravno, ne dolaze u obzir. Dvije ljudske glave, jednu od mladića drugu od starijeg čovjeka su donijeli juče sirijski redifi i izložili je javnosti na pazaru, te

su bile sklonjene tek popodne. Obaviješten sam da su i uši i drugi slični trofeji sa bojnog polja takođe u posjedu lokalnih neregularnih trupa.

Tokom bitke sam primijetio nešto što je izgledalo kao uobičajeno miješanje sukobljenih strana, malo prije nego što su Turci otjerani sa brda; te sam bio začuđen kada sam vidio osmansku artiljeriju kako energično mitraljira grupu ljudi koji nose barjak sa polumjesecom. Danas sam dobio objašnjenje. U bici četrnaestog prošlog mjeseca⁴⁵ crnogorci su zaplijenili barjak od jednog od Mahmud-pašinih bataljona, pa su juče donijeli ovaj barjak u bitku, a nosila ga je grupa ljudi koja je bila obučena na način da imitira nošnju sirijskih Zejbeka. Ova maskarada je lako izvedena, jer pomenuti (Zejbeci, prim. prev) nemaju ništa što bi uopšte sličilo uniformi. Njihova nošnja se sastoji uglavnom od oskudnih gaća, još oskudnijih pamučnih jakni i kape od raznih tkanina. Bataljon ili tako nešto sastavljen od Crnogoraca, u ovoj jednostavnoj maskaradi i noseći pred sobom grimizno-crvenu tursku zastavu, pristižući do jedne brdovite padine na boku šanaca, baš prije nego što su branioci (Crnogorci, prim. prev) krenuli u ofanzivu, su obmanuli sve, čak i mene, te smo pomislili da su osmanske trupe bile uspješne u čišćenju padina od neprijatelja, te su napredovale ka grudobranima (od šanaca, prim. prev). Primijetio sam usporeno trzanje pred šancima, primicanje turskim bataljonima koji su držali vrh brda, a tek pošto su obje grupe došle u kontakt, došlo je do pucnjave. Sa daljine na kojoj sam se nalazio ja naravno nisam mogao dobro razaznati šta se dešavalo, sve dok Turci nisu odbijeni natrag u dolinu, te do tada nisam mogao razaznati, što je i prirodno, koje su bile turske, a koje crnogorske trupe. Istina, nisam bio jedini koji je bio zbunjen sa dva barjaka sa polumjesecima. Stari paša koji je komandovao brigadom sa kojom sam ja bio, je bio, pošteno govoreći, na kraj pameti sa

⁴⁵ Dopisnik govori o bici na Fundini (14. 08. 1876).

ovakvom čudnom anomalijom, a ni jedan od nas nije pomislio da ovo pripiše stvarnom razlogu.⁴⁶ Tek sam jutros saznao činjenice o ovom slučaju od vojnika koji su se sukobili sa zamaskiranim neprijateljem. Pomislili su da su prijateljske trupe, te su Turci, ne otvarajući vatru na njih, omogućili da im neprijatelj priđe bliže – baš ono što su željeli Crnogorci, naoružani revolverima i kratkim mačevima ili bolje rečeno prilično velikim noževima,⁴⁷ naspram njihovih pušaka, uspjeli su pod takvim okolnostima da brzo riješe ovaj sukob sa svojim neprijateljima, koji nisu naviknuti na ovakvu vrstu borbe prsa u prsa.

Danas, pored povremene artiljerijske vatre usmjerene prema neprijateljskim izvidnicama koje odlaze za vodu, te su pokušavali doprijeti do rijeke Morače, nije bilo drugih aktivnih vojnih operacija. Bilo je značajnih marševa i kontramarševa raznih bataljona, jer je dolazilo do malih promjena u bojnom poretku, te su trupe zadužene za podizanje kamenih zidića da služe kao zakloni ako bi se neprijatelj iznenada odlučio za ofanzivu. Vidio sam nekoliko malih haubica (osmoinčnog kalibra) kako su prenešeni u kamp ove večeri, da bi bili odnešeni na pozicije naspram crnogorskih rovova. Nekoliko dana pred svoj odlazak, Mahmud-paša je govorio o ovim haubicama. On je bio mišljenja da je u ovom crnogorskom ratu, po njegovom iskustvu, poljska artiljerija prilično neadekvatna da razbija Crnogorce iza njihovih parapeta, te je vertikalno ispaljivanje projektila bilo najučinkovitije. Ove haubice su tako postavljene na svojim strmim šipkama kroz gvozdene rupe na svakoj strani, da mogu biti lako prenesene preko planina sa dva konja, jedan naprijed drugi otpozadi, kao što se nose sjedeljke na nosilima.

⁴⁶ Dopisnik objašnjava da ni on ni paša koji je komandovao brigadom nisu dok je trajao okršaj, ni pomislili šta je pravi razlog što obje grupe boraca nose barjake sa polumjesecima, prim. aut.

⁴⁷ U pitanju su jatagani, prim. aut.

Sva je prilika da ću imati mogućnost da opišem efekat njihove paljbe sutra, kada bude pokrenut, vjerovatno, još jedan pokušaj da se zauzmu okrvavljena piperska brda.

Septembar 9.

(09. 09. 1876)

Pohitao sam jutros u ranim časovima, u potpunom iščekivanju da posvjedočim drugom pokušaju da rastjeraju Crnogorce sa njihovih pozicija, sa suprotne strane našeg lijevog krila. Osamnaest bataljona koji formiraju naše desno krilo, ušančeni na visovima naspram Meduna, su bili pod oružjem i evidentno je da se razmatrao neki pokret. Pokret je ipak, bio u suprotnom pravcu od onoga koji sam ja očekivao, te je brzo poslije izlaska sunca nastupio odstupni marš u ešalonima brigada, te je u roku od dva sata i posljednji bataljon prešao most preko Ribnice – pritoke Morače, koja teče bočno od pozicije (vojske, prim. prev). Crnogorci, očigledno zbunjeni kao i ja, zbog ovog neočekivanog manevra, te nesumnjivo se plašeći da im se sprema neka klopka, nastupili su uz najveći oprez, te tek kad je i zadnji (osmanski, prim. prev) bataljon prišao mostu, njihove izvidnice su zauzele napuštene položaje. Ispaljeno je nekoliko raštrkanih plotuna na povlačeće Turke, ali bez ikakvog efekta, jer su se ovi već utaborili na poljani koju su zauzimali i prije nekoliko dana.

Ovaj retrogradni pokret trupa je proizveo veoma nepovoljan utisak kako među trupama, tako i među stanovništvom grada. Napredak desnog krila četvrtog ovog mjeseca je posmatran kao prvi korak oslobađanja Meduna, te se sa pouzdanjem očekivalo da će svakog trenutka dugotrajne muke opsadenog garnizona (u Medunu, prim. prev) biti olakšane. Čak i odbijeni napad imperijalnih trupa šestog ovog mjeseca (bitka na Trijepču, prim. prev) nije uspio uništiti ta nadanja. Akcija na piperskim brdima je bila, kao i obično u tim situacijama opisana kao „borbena

izvidnica“, ali sada narod počinje da uviđa da je retrogradni pokret desnog krila bio u stvari prirodna posljedica ozbiljnog poraza na drugom krilu. Visoki oficiri, čak i u mom prisustvu, glasno pokazuju nezadovoljstvo zbog cijele situacije. Moral trupa je bio dovoljno načet nesrećnom akcijom četrnaestog prošlog mjeseca (Bitka na Fundini, prim. prev), ali je dolazak novog generala dobre reputacije učinio mnogo da povrati samopuzdanje. Postupci bivšeg maršala (Mahmud-paše, prim. prev) su izvrgivani podsmijehu i ruglu kako od vojske tako i od civila i očekivala se brza i pobjednička akcija preko neprijateljske granice. Na svaki način je podizan religiozni zanos ili fanatizam vojnika, te je veći broj derviša divljeg izgleda raspoređivan među bataljonima da podginu moral vojnicima svojim propovijedima i akcijama. Ipak sada, kada su velike nade u pobjedu srušene, reakcija je duplo teža, te je trenutno mala šansa da se išta može uraditi sa heterogenom armijom koja ovdje kampuje. Viši oficiri odlučno odmahuju glavom kada ih upitam o mogućim pokretima (armije, prim. prev), a u nekim slučajevima otvoreno izjavljuju da nemaju povjerenja u trupe kojima komanduju. „Ovdje imamo četrdeset bataljona“, rekao mi je komandujući oficir ove večeri, „i ništa se sa njima ne može uraditi; dajte mi samo desetak bataljona koje ja izaberem iz armije koja vrši operacije u Srbiji i ići ću sutra na Medun.“ Sa takvim mišljenjem o svojem ljudstvu teško se možemo čuditi što njihovi komandujući oficiri nemaju želje za bitkom. Žale se da su sve najbolje jedinice poslate u Srbiju i Hercegovinu, a da je armija povjerena njima, u stvari malo bolja od uniformisane gomile nedisciplinovanih Arapa i lokalaca, kojima u potpunosti nedostaje bilo šta što podsjeća na vojničku obuku. Moram reći da saosjećam sa ovim oficirima, jer morate vidjeti od čega im se sastoji vojska. Ima nekoliko bataljona regularnih trupa, istina, koji su vični svome poslu i koji su se uvijek dobro držali u svakoj borbi; ali oni su mala manjina.

Više puta sam spominjao Zejbeke, gomilu polucivilizovanih Arapa i crnaca iz okoline Smirne, koji nemaju čak ni privid uniforme, a koji su potpuno nesvjesni bilo kakve vojne obuke i reda. Velika pozornost je potrebna da bi ih sprečavali da pljačkaju i čine druga nepočinstva. Čim su stigli, ubili su nesrećnog mladog pravoslavnog sveštenika i vukli mu tijelo ulicama, te je Mahmud-paša morao dvojicu njih staviti pred vojni sud. Nešto ranije su opljačkali pravoslavnu crkvu pored grada (crkvu Svetog Đorđa ispod Gorice, prim. prev), razbijajući namještaj i razvaljujući oltar, te je odred regularnih turskih vojnika morao biti postavljen oko objekta da spriječi ponavljanje ovog nedjela (podvukao E. E) Ovi ljudi pored pušaka koje su im dodijeljene, nose duge noževe i starinske pištolje sa kremenjačom zavučene u svoje paseve, te bi bilo uopšte teško naći bilo koju grupu individua koje više liče na bandite od njih. Njihovi oficiri su potpuno isti kao oni, ne razlikuju se ni po nošnji ni oružju, osim što ovi kao po pravilu nose puške. Imao sam poduži razgovor sa njihovim pukovnikom danas, o bici šestog ovog mjeseca,⁴⁸ u kojoj je učestvovao. Sjevernoamerički Indijanac na ratnoj stazi bi djelovao mirno i pokorno pored njega, a na usamljenom putu bih ga zaobišao koliko bih god mogao. Ipak, ima sirijskih Redifa, tj ljudi iz rezervnih trupa koji se od njega razlikuju jedino po uniformi regularne vojske koju nose i po tome da su bili podvrgnuti malo većoj količini discipline. Što se tiče vježbi i drugih vojnih treninga, oba su na istome. Oficiri Redifa, kako sam obaviješten, su izvučeni iz regularnih bataljona i poslani u rezervne snage. Drugi element, povezan sa vojskom, su lokalni stanovnici, neki naoružani drevnim kremenjačama fenomenalne dužine, a drugi sa modernim puškama, a koje su van neposredne blizine potpuno beskorisne u njihovim rukama. Nema čak ni pokušaja odganzacije među ovim neregularcima. Nemaju nadređenog

⁴⁸ Bitka na Trijepču, prim. aut.

starješinu, nemaju oficira. Kada dođe čas za bitku, svaki čovjek stupa u bitku spontano, pokrenut osjećajem dužnosti ili ličnom voljom za borbom. U takvim prilikama se oni ipak uvijek pojavljuju (na bojnopolju, prim. prev). Svuda se mogu sresti, kreću se u grupama od po troje i četvero, izviđajući, a kada regularne trupe napreduju, mogu se vidjeti kako se poput uznemirenih mrava kreću tamo-amo, na bokovima napredujućih jedinica, te povremeno otvaraju vatru iz svojih pušaka u pravcu neprijatelja. Sa takvim stanjem stvari, glavnokomandujući i visoki oficiri ne mogu računati ni na šta sem na rijetke bataljone nizama pod njihovom komandom za bilo kakvu ozbiljnu akciju. Ubijeđen sam da bi većinu kritika koje se tako nesebično upućuju generalima, ustvari trebalo uputiti trupama kojima komanduju, ili pak vlastima u generalštabu koje su odgovorne za takvu organizaciju.

Mislim da neće biti više pokušaja napredovanja na ovoj strani (podgoričkog fronta, prim. prev) sve dok se Muktar-paša, koji vrši operacije na suprotnoj granici Crne Gore (hercegovačkog fronta, prim. prev) ne izvede neku ozbiljnu diverziju u korist podgoričke armije. Pojačan dolaskom od deset regularnih bataljona pod Fuad-pašom, sada (armija Muktar-paše, prim. prev) iznosi trideset bataljona. Posljednji obavještajni podaci koji ovdje pristižu kažu da će ubrzo proći crnogorsku granicu u pravcu Grahova, te ako ne bude izložen nekoj nepredviđenoj katastrofi, poput onoj na Vrbici u julu,⁴⁹ armija ovdje (u Podgorici, prim. prev) će brzo biti pozvana da sarađuje u opštem napadu ka neprijateljskom glavnom gradu.

Juče, pri zalasku sunca, smo imali iznenadni alarm u kampu. Stigla je poruka od oficira koji komanduje karaulom da se Crnogorci kreću sa namjerom da napadnu kamp. Cijela sila je momentalno bila pod oružjem, a Derviš-paša je sa svojim osobljem odmah odjahao na front. Nije bilo nikakve

⁴⁹ Bitka kod Vučijeg dola, prim. prev.

neprijateljske sile na vidiku, te poslije glasnog grđenja oficira zbog njegovog pretjeranog straha, Maršal (Derviš-paša, prim. prev) se vratio u kamp. U povratku je iznio opasku: „teško je očekivati da ljudi u inostranstvu znaju šta se ovdje dešava, kad čak ni ja nisam mogao znati šta se dešava, na samo nekoliko stotina jardi odavde.“ Usuđujem se reći da je ovo u stvari opaska uperena protiv novinskih dopisnika, koje on nikako ne voli.

Rat u Albaniji

(od našeg posebnog dopisnika) Dubrovnik, 3. oktobar⁵⁰

Prije pet dana sam napustio Albaniju i krenuo na dalje putovanje, želeći da se informišem o opštem stanju stvari, o kojima sam bio u potpunom neznanju, dok sam se nalazio u zabitom kutku u kome je ratna sreća gurnula Derviš-pašu, da vodi svoje operacije na južnoj crnogorskoj granici. U posljednjem pismu sam pomenuo pokret značajnih snaga ka Spužu. Od tada sam posjetio to mjesto i proveo nekoliko dana tamo.

Poslije posljednjeg crnogorskog rata i dugih diplomatskih kampanji koje su uslijedile, nekim političkim hokus-pokusom ili nečim drugim, Turska je uspjela da sačuva osmansku teritoriju koja se prostire u pravcu srca Crne Gore, u suprotnosti sa svim prirodnim i razumnim granicama koje postoje. Rijeka Morača zasijeca duboki kanal kroz kamenitu podgoričku ravnicu, je prirodna granica Crne Gore, a u dijelu njenog toka formira i faktičku granicu. Ipak, naspram Podgorice počinje komad teritorije, nekih četiri milje širok i osam ili devet dug. Sastoji se u suštini od dva kamenita brda koja su poznata kao Malo brdo i Velje brdo i ona povezuju Podgoricu sa gradom Spužem. Strane ovih dugih brda su dobro branjene lancem izolovanih fortica a dalje od ova dva brda, sa brzim i dubokim rijekama, a na jednoj od njih, Zeti, je situiran i Spuž. Vojna komunikacija sa Spužem

⁵⁰ *London Daily News*: The war in Albania, 10. 10. 1876, str. 5.

ide linijom podnožja ovih brda i ona su potpuno neosvojiva. U samom gradu su od početka rata bila stacionirana četiri bataljona, a njegova citadela, na samom vrhu nepristupačnog brda dominira okolnim terenom, te se lako može zamisliti da Derviš-pašin pohod sa deset hiljada ljudi iz Podgorice do ove isturene tvrđave nije neki herojski podvig kakav on u depešama javlja da jeste. Sami Spuž zauzima jedno poluostrvo formirano meandrom rijeke Zete. Sastoji se od neravne ulice na čijim stranama ima bogatih ali primitivno održavanih bašti i zelenila, sve do obala vode. Na uskom dijelu poluostrva se nalazi staromodna kula (bastion) opremljena sa pola tuceta artiljerijskog oružja; a dalje na kraju te ulice se nalazi trošni drveni most, koji prelazi rijeku i vodi do bazara, trgovačkog dijela grada. Tu se nalazi druga glavna ulica, sa jedne strane joj se nalaze drevni nasipi, koji se izdižu iznad rijeke; a sa druge strane su trošne tezge, postavljene ispod strmih stijena u podnožju citadele. Ove tezge su najprimitivnije moguće vrste. Stijenje na strani služi kao osnova na kojoj se nalaze. Pregrade među njima su od grubog netesanog kamenja. Podovi su im od utabane zemlje, a sav namještaj im se sastoji od nekoliko dasaka postavljenih na kamenju ili na grubim drvenim nogarima, koji služe kao postolje za robu koju izlažu na prodaju, ili pak u slučaju brojnih kafe-a kao sjedišta za mušterije. Ima prodavaca prehrambenih proizvoda koji prolaznicima nude urme, šećer, te dvadesetak drugih artikala kojima ne znam evropsko ime. Malo dalje, čovjek oronulog izgleda, sklupčan na zemljanom podu ušiva pašin pojas, ili popravlja srebrne korice od sablje. Malo dalje starac zapuštene pojave, sa dugom sivom bradom i upalim staklastim očima, čuči na podu svoje mračne odaje, pored raspirene vatre čiji dim nema izlaza izuzev komplikovanog krova sa vratima, te priprema kafu za svoje mušterije. Njegov jedini alat je kameni avan sa tučkom, u koji sipa kafu kratkom lopaticom, zatim limena kockasta kutija koja podsjeća na kutiju

za keks – a vjerovatno je to i bila nekad, te pola tuceta šoljica mikroskopske veličine i nekoliko jardi prekrivača koji služe kao divan za goste lokala. Ima i pekara u kojima prodavci sjede prekrštenih nogu među veknama hljeba, a njihovi nožni prsti su preblizu artiklima (koji se prodaju, prim. prev) a mogu se vidjeti i tezge gdje prodavci pod turbanima ispruženih ruku nude cigaret-papire za motanje bijele boje marke Mančester (Manchester), kao i metalne kutije duvana marke Brajant i Mej (Bryant and May). Na sirovom, neravnom pločniku ulice ispred ovih radnji se kreće tamo-amo šarolika gomila ljudi. Tihi turski vojnici regularne armije poštenog izgleda, marširaju sa porcijama pilava koje nose na glavama. Žene istrošenog izgleda koje se povijaju pod težinom drva za potpalu čekaju mušterije. Čovjek koji vodi malene magarce na kojima su leševi ovaca i koza. Sirijski Arapi i vojnici iz Tripolija koji tumaraju opušteno i besciljno, a tu i tamo se pojavi i koji crnac živahne pojave, sa neobičnim sabljama i pištoljima pod rukom, žureći i uzvikujući cijene proizvoda koje prodaje. Visoko iznad je citadela, kao kruna na kamenitom uzvišenju, koja se uzdiže kao velika piramida u visini od sedamsto ili osamsto jardi. U podnožju Veljeg brda kampuje deset hiljada ljudi, a dalje, u Crnoj Gori se prostiže široka ravnica Bjelopavlića. Stanovnici ovog grada, a pretpostavljam da ih nema više od od sedam ili osam stotina su dijelom hrišćani a dijelom muslimani, s tim što ovi posljednji preovlađuju.⁵¹ Hrišćani su katolici i kao što je uobičajeno u dobrim su odnosima sa svojim komšijama nevjernicima. Predominantnost muslimanske populacije je bio jedan od razloga tokom pregovora, o ostanku Spuža kao neposredne osmanske teritorije, iako je to što su ostali katolici jednako

⁵¹ Prema jednom dokumentu iz 1870. godine, kasaba Spuž sa neposrednom okolinom je imala 1.350 stanovnika, od čega 1.100 muslimana i 250 hrišćana. Narodni muzej Crne Gore - Arhivsko bibliotečko odjeljenje (NMCG – ABO), 1870, fond: Prinovljeni rukopisi, dokument: „Mudirluk Spuž“.

važno; ovi, kao što sam već više puta naveo, žive u velikom strahu od pravoslavnih stanovnika obližnjih brda, te traže zaštitu tolerantnijih pripadnika islama.

Sve u gradu Spužu je rekvirirano od vojske, izuzev par stvari koje se mogu kupiti na bazaru. Ne treba posebno naglašavati da nema hotela, niti se može naći pristojan smještaj. Predusretljivošću Riza-bega, načelnika štaba, dobio sam praznu sobu u napuštenoj kući, a glavnokomandujući – Derviš-paša me je ljubazno opskrbio hranom iz njegove kuhinje. Stranac koji nema veza među vlastima bi se u Spužu našao u teškoj situaciji. Bez obzira koju cijenu da ponude – hrana se ne može kupiti, a bez veza kod kajmakama (upravnika grada, kaze, prim. aut) se može spavati pod vedrim nebom.

Jedan dan po mom dolasku (u Spuž, prim. prev) sam se popeo na tvrđavu, odakle se pruža veličanstveni pogled ka okolnoj teritoriji. Odmah ispod, linija kamenih fortica (ovećih kamenih stražara, prim. prev) formira polukrug u aluvijalnoj dolini, te tako sačinjava proizvoljnu granicu sa Crnom Gorom. Hiljadu jardi na sjeveru se uzdižu tri oštra kamenita uzvišenja odakle neprijatelj povremeno otvara vatru u pravcu periferije grada. Ispod toga se nalazi široka ravnica, jedina koja je uistinu naseljiva, gledano iz oka Evropljanina, dok je ostatak zemlje (Crne Gore, prim. prev) sastavljen od niza bezvodnih i od sunca spaljenih planinskih strana i dolina, često pustošenih od konstantnih i razarajućih poplava. Na suprotnoj strani ravnice se jasno vidi Orja Luka – jedna od rezidencija crnogorskog Knjaza, a desno odatle se nazire grupica sela koja gravitiraju novosagrađenoj tvrđavi Danlivogradu. Pored nekoliko izolovanih stijena, ravnica je, kako sam već pomeno, ravna poput površine jezera, a zaista, izgleda da je nekad bila dio Skadarskog jezera, sudeći po njenoj nadmorskoj visini i muljevitoj prirodi (zemljišta, prim. prev). Derviš paša neće imati teškoća u pohodu ovom dolinom, a svi se još uvijek čude, među

onima koji uopšte razmišljaju o tome, da pokret još nije otpočeo. Crnogorci, tako nepobjedivi u njihovim brdima, se nikada ne usuđuju da se sukobe čak ni sa najneaktivnijim jedinicama koje je Turska ikad poslala na njih, na ravnom terenu, te bi marš na Danilovgrad bio malo više od vojne promenade. Nema sumnje da bi Crnogorci, koji se poput Karlista⁵² bore sjajno kada je prednost terena na njihovoj strani, kasnije branili svoje kamene zidine veoma respektabilno, te pružili jak otpor u Danilovgradu; ali bi moćna turska artiljerija u nekoliko sati sraznila njihove odbrambene pozicije u prah, ostavljajući sve što je vrijedno okupiranja u Crnoj Gori (Bjelopavlička ravnica, prim. prev) na milost osvajača. Blizina ove ravnice je možda inspirisala Derviš-pašu da pošalje telegram u Istanbul, a koji je inače neopravdan, da je napredovao ka srcu neprijateljske zemlje. U neku ruku on i jeste; ali je on u suštini još uvijek u granicama Turske, a ako nastavi u budućnosti kako je radio do sad, sve su prilike da će tu i ostati. Deset hiljada ljudi koje sačinjavaju napredujuće turske snage u Spužu kampuju na južnoj strani grada, na par niskih brda, gdje su se snažno ušančili. Njihove isturene ispostave su u blizini neprijatelja, te su tokom posljednjeg prekida neprijateljstava Zejbeci slobodno komunicirali sa brđanima, razmjenjujući duvan i slične artikle, te povremeno pušeci cigarete zajedno.

Saznao sam da je tokom mog boravka u Spužu na snazi bila obustava neprijateljstava – a iz nekih razloga koje sam on zna, a koje su totalno nerazumljive van granica islama, Derviš-paša je mislio da je u redu da to saznanje zadrži za sebe. Čak ni poručnik - general Džemil-paša, kao ni njegov šef štaba Riza-bej, veoma častan i vrijedan oficir, nisu bili svjesni ove

⁵² Karlisti su bili političko-vojni pokret u Španiji koji se borio za ustupanje španske krune dinastiji Burbona, koji su po njihovim shvatanjima imali legitimno pravo na krunu. Vidjeti više: Holden H. William, Butler C. Henry: *Modern Spain, 1815-1898*, Cambridge University Press, 1906.

činjenice. Nije potrebno navoditi da je novinski dopisnik poput mene bio u potpunom neznanju u vezi sa ovakvim razvojem događaja. Odatle izvire i razlog mojih zakašnjelih telegrama, u kojima sam navodio da neka vrsta primirja postoji, jer ne dolazi do razmjene vatre, a seljani skupljaju usjeve na obje strane, na puškomet neprijateljskih snaga. Da li je to iz zbilje ili iz šale, ne mogu reći, ali su mi prišli brigadni generali u vezi mogućeg postojanja primirja i izgledali su zapanjeni činjenicom da engleski novinski korespondent ne zna više od o tom pitanju od njih samih.⁵³ Kada sam kasnije stigao u Skadar, otkrio sam da brigadni generali nisu bili jedini koji nisu znali. Mustafa-paša, mušir ili maršal Osmanskog carstva, guverner provincije Albanije⁵⁴ i jednak po činu sa samim Derviš-pašom, nije znao više o ovome od mene, te kako sam saznao od izvjesnog diplomatskog agenta u Skadru ovo je proizvod apsurdnog nesporazuma. Naime, nekoliko dana prije obustave neprijateljstva guverner (Skadarskog vilajeta, prim. prev) je došao na ideju da izvede vojnu operaciju sa jednim parobrodom na Skadarskom jezeru i da gađa crnogorski grad Virpazar Krupp-ovim topom dvanaestocentimetarskog kalibra koji je bio na brodu. Tokom te kanonade je došlo do nezgode – tobdžija je aktivirao projektil tokom punjenja. Jedan oficir je slomio ruku, a nekolicina su dobili gadne opekotine. Nekoliko dana kasnije je

⁵³ Postoji mogućnost i da se radilo o šali viših oficira na račun britanskog dopisnika i obaviještenosti novinara uopšte, o pravom stanju stvari na frontu, a razlog može biti činjenica da glavnokomandujući Derviš Ibrahim-paša nije bio naklonjen štampi ni stranim dopisnicima, pa im shodno tome nije davao intervjue. Drugi razlog je mogao biti ogromna količina netačnih pa čak i apsurdnih vijesti koje su u zapadnu štampu pristizale od strane odgovarajućih korespondentnih biroa sa crnogorsko-osmanskog ratišta, čega je uostalom i sam dopisnik čije radove izlažemo, bio svjestan, prim. aut.

⁵⁴ U pitanju je Skadarska provincija tj. Skadarski vilajet, a ne „provincija Albanija“ kako je dopisnik nepravilno naziva, prim. prev.

guverner dobio telegram iz glavnog štaba u Podgorici, kojim mu se naređuje da ne puca na neprijatelja, pod bilo kojim izgovorom, osim ako prethodno ne bude napadnut. Ne znajući ništa o primirju, guverner je umislio da je zabrana otvaranja vatre podstaknuta time što je Derviš-paša čuo za nezgodu sa Krupp-ovim topom pa nije htio dozvoliti ovome (guverneru, prim. prev) da upravlja tako opasnim oružjem. On (guverner, prim. prev) se osjetio uvrijeđenim ovakvim ishodom, te je došao da se požali mom obavještajcu o načinu na koji mu je nametnuta ova zabrana. Ovu stvar sam pomenuo samo da bih pokazao kako Derviš-paša djela, čak i prema onima koji su po činu odmah ispod njega, a i da opravdam svoju neobaviještenost o primirju, čak i dok sam boravio u samom kampu. Isto tako, Džemil-paša, poručnik-general pod neposrednom komandom Derviš-paše, i pritom komandujući sa dvadeset hiljada ljudi koji su ostali u kampu u Podgorici, znao je koliko i ja o obustavi neprijateljstava. Ostavljen je da se sam snalazi, i da sređuje stvari kako najbolje umije, pod promijenjenim okolnostima. Muslimanski praznik Ramazan je počeo, te je Ferik-paša Džemil odlučio da na svoju ruku provjeri da li su glasine koje su doprle do njega tačne. Tokom muslimanskog praznika je uobičajeno da se daju pokloni bilo koje vrste prijateljima. Podgorička armija je kampovala u blizini već dugo opsadene tvrđave Medun, koju su Derviš-paša i njegovi prethodnici uzaludno pokušavali da oslobode. Već je prošlo nekoliko mjeseci od bilo kakve komunikacije sa njima, izuzev telegrafskog semafora, te je Džemil-paša odlučio da pošalje komandantu (Meduna, prim. prev) uobičajene poklone za praznik. Upravnik Podgorice – Kajmakam, kako mu je titula, je našao hrišćanku koja je preuzela mazgu natovarenu duvanom i tkaninama da odnese u opsadenu tvrđavu. Rečeno joj je da slobodno ide i nisu joj dali nikakvo pismo. Kada je stigla do isturenih odjeljenja neprijatelja, žena je uhapšena zajedno sa

svojim tovarom, a zatim dovedena pred lokalnog komandanta. On je bio zadovoljan što je žena došla bez prikrivanja i što nije nosila bilo kakav dokument. Crnogorski glavari ju je otpustio sa informacijom da iako je obustava neprijateljstava na snazi, ne mogu dozvoliti da bilo kakve zalihe stignu u opsadenu tvrđavu. Žena se vratila bez mazge i tovara, a zatim obavijestila šta se desilo. Ovo je bio prvi definitivni znak divizijskom generalu da je obustava neprijateljstava zaista na snazi. Ovo što navodim ovdje, citirao sam doslovno Džemil-pašu. Iz ličnog iskustva znam da je on (Džemil-paša, prim. prev) pošten i viteški džentlmen, te nemam razloga sumnjati u kredibilitet svake informacije koju mi je izrekao. Ovih nekoliko primjera koje sam dao, služi kao primjer kako Derviš-paša tretira svoje potčinjene. Čutanje u vezi sa vojnim operacijama je bez sumnje vrlina; no kada nastupi primirje držati glavne oficire u neznanju o tome, je previše. Žao mi je što moram tako govoriti o Derviš-paši, jer je on lično meni ukazao najveće gostoprimstvo i pružio mi pažnju, ali u svrhu istinitosti sam bio obavezan da napišem ovo što sam napisao.

Ne znam koliko je Ramazan uticao na Turke da ugovore primirje iz religioznih razloga. Jedno je sigurno, njihov post nema veze sa stvarima koje jedan od vaših korespondenata sugerije. Muslimanski vojnici u ratnoj kampanji ne poste tokom Ramazana, ništa više od rimokatolika u sličnim situacijama. U kampu u Podgorici se pilav služi trupama kao i obično, a samo nekoliko religioznijih oficira poste do sumraka. Među civilnim stanovništvom, s druge strane, izgleda da se ramazanski propisi striktno ispunjavaju. Više puta sam pokušao da nagovorim svoga poznanika muslimana da popije šoljicu kafe ili da zapali cigaretu, prije nego što top sa tvrđave najavi da je došao čas, (najava završetka posta, prim. prev), ali uzalud. Ipak, kako se čini, prespavaju veći dio dana, pa izgleda da ovo suzdržavanje ne utiče mnogo na njih. Tokom noći se obilno nadoknadi

asketizam tokom dana. Ljudi jedu koliko mogu, pa se upuštaju u svaku vrstu nereda i slavlja, ipak vino je striktno zabranjeno. Po cijelu noć kolone ljudi paradiraju ulicama, vičući, pjevajući i udarajući u bubnjeve, te izgleda da prevladava veliko uzbuđenje. Nisam mogao da pronađem bilo kakav dokaz religioznog fanatizma ili religioznog zanosa, o kojem sam toliko slušao vezano za ova muslimanska slavlja. U jednom aspektu ipak ima uticaja. Ramazan ozbiljno utiče na telegrafsku komunikaciju širom turskog carstva, te poslije zalaska sunca postaje veoma teško, ako ne i nemoguće da se pošalje depeša, jer muslimanski zaposleni bivaju aktivno uključeni u kompenzovanje dnevnog apstiniranja, ostavljajući obaveze i uređaje (kancelarijske, telegrafske, itd. prim. prev) same sa sobom.

Po mom dolasku u Skadar sam saznao da je princ Miridita, koji je inače proteklih nekoliko mjeseci držan kao talac ovdje da bi se osigurala lojalnost njegovih brđana, uspio da pobjegne. Mladi princ koji još uvijek nije dostigao punoljetstvo, je bio sklonjen u Istanbul, te je posjetio svoju rodnu provinciju po prvi put od početka rata. Po napuštanju Istanbula je imenovan brigadnim generalom, te je od strane vlade (visoke Porte, prim. aut) bio imenovan pašom svojeg principata. Posjetio je svoje prijatelje i pokušao ih nagovoriti da uzmu oružje u ruke protiv Crnogoraca, ili makar da ostanu neutralni. Crnogorski i ruski emisari se ozbiljno upliću u miriditske poslove, te se značajan dio njih premišljao da pređe na neprijateljsku stranu – zato je i poslata prinčeva (miriditskog princa, prim. prev) poruka iz Istanbula. Kada je stigao u Skadar, njegov stav prema cijeloj stvari se ozbiljno promijenio, te su se javile opasne sumnje da kojim slučajem njegov kurs djelovanja ne bude sasvim suprotan od onoga koji mu je namijenjen. Pravio se da je bolestan, da bi izbjegao da ispuni svoje obaveze, te se dalje tako sumnjivo ponašao da je guverner provincije, Ahmed Hamdi-paša naredio da ga uhapsu. Kasnije se princ pokazao voljnim da ispuni svoje

ranije preuzete obaveze, te se opet našao u milosti. Razni intriganti su bili revnosni u ubjeđivanju Miridita da ih je princ prodao Turcima, te da je apsolutno neophodna neka vrsta akcije. Iako se djelimično našao u milosti vlasti, mladome princu se nije moglo vjerovati van domašaja vlasti, te se očekivalo od njega da agituje da bi dobio natrag svoju slobodu. On se požalio da njegova odjeća nije u skladu sa njegovom pozicijom, te je naglasio neophodnost da se ode po njegove kutije i stvari, koje su poslate u njegovu planinsku rezidenciju. Turci su prirodno, predložili da se te stvari pošalju ovamo, ali je princ insistirao da on lično ode, inače neće dobiti svoje stvari, te je poslije više kontroverzi oko ovoga dogovoreno da princ ode u pratnji nekoliko turskih zvaničnika do sela u blizini njegove teritorije. Tamo je trebalo da se nađu sa deputacijom Miridita koja bi mu predala njegove kutije. Stigavši u selo, nije bilo deputacije, a princ je insistirao da je tačka susreta ipak dalje u brdima. Opet je došlo do rasprave, i opet su se Turci složili sa prinčevim zahtjevima. Grupa je nastavila, sve dok nisu susreli deputaciju, koju su pratile značajne snage naoružanih brđana. Ovdje je princ skinuo masku. Obznanio je svoju namjeru da se ne vraća u Skadar. Turci su zaprijetili silom, a princ ih je obavijestio da se nalazi na svom terenu i da će ako bude neophodno, zatražiti usluge svojih naoružanih plemenika, te da će put nastaviti sa njima. Turci su se morali vratiti u Skadar bez njega i raportirati guverneru o nesrećnom slijedu događaja. Ovaj je u strahu da će bijes vlade (visoke Porte, prim. prev) zbog bjekstva taoca pasti na njega, odmah poslao prinčevog ujaka u potragu za bjeguncem, ali sve je bilo uzalud. On se opet razbolio, (princ Miridita, prim. prev), te više nije bilo šansi da ga navedu da se vrati iz planina. Tako stoje stvari u ovom trenutku, te ćemo tek vidjeti kakav će kurs vlada (visoka Porta, prim. prev) zauzeti prema nepouzdanim Miriditima. Oni su rasa prekaljenih brđana, veoma su slični Crnogorcima, razlikujući se od njih u važnoj

činjenici da su čisto katolici za razliku od Crnogoraca koji su čisto pravoslavne vjere. Za razliku od drugih katolika u ostatku Albanije, koji su bliski prijatelji i podržavaoci osmanske vlasti, Miriditi izgleda imaju neutralno držanje i ponekad koketiraju sa ruskim panslovenskim agentima i emisarima iz Istanbula. Ipak, male su šanse da se ikad ujedine sa Crnogorcima u anti-turskom stavu, jer je netolerancija pravoslavnih Slovena dobro poznata njihovim susjedima.

Zaključak

Izneseni izvještaji u kontinuitetu pokrivaju operacije osmanske vojske od smjene glavnokomandujućeg Mahmud Hamdi-paše zbog njegovih neuspjeha da deblokira Medun od opsade, a koji će kulminirati završnom bitkom na Fundini (14. 08. 1876), do dolaska Derviš-paše u Podgoricu i preuzimanja komande nad osmanskim armijom (28. 08. 1876). Izvještajima je pokrivena i bitka na Trijepču (06. 09. 1876), sve do priprema osmanske armije za borbene akcije u pravcu Bjelopavličke ravnice i bitke na Maljatu (10. 10. 1876). Dopisnik *Daily News-a* je proveo nešto više od mjesec dana u štabu Skadarskog korpusa III armije u Podgorici, iz čijih opširnih izvještaja smo imali prilike da se informišemo o stanju u vojsci, u samoj Podgorici, Spužu i okolini, kao i o opštim prilikama na frontu. Dopisnik je, kao što se iz izloženog vidi, kombinovao deskriptivnu metodu sopstvenog opažanja sa intervjuima sa generalima i višim i nižim oficirima, a potom izvodio zaključke na osnovu toga.

Zaključujući ovaj članak dopisnik je krenuo u obilazak hercegovačkog ratišta, pridružujući se štabu Muhtar-pašine armije na Zaslapu, 10. 10. 1876. godine, odakle će dalje dostavljati uredništvu *Daily News-a* izvještaje o ratnim operacijama. Evidentno je iz priloženih dopisa, da je Mahmud

Hamdi-paša bio otvoreniji za saradnju sa stranim novinskim službama, te stoga imamo i detaljnije opise iz glavnog štaba osmanske armije u Podgorici sve do dolaska generala „konzervativne“ ili kako se u tekstu navodi „staroturske“ frakcije – Derviš Ibrahim-paše. Preuzimanjem vrhovne komande od strane Derviš-paše, ne posjedujemo detaljnije informacije o pokretima osmanske vojske iz vizure vrhovne komande, što je evidentno iz samih dopisa (zbog već navedene zatvorenosti Derviš-pašinoštaba prema evropskoj štampi), već akcenat prelazi na držanje viših i nižih oficira u Derviš-pašinom okruženju, što opet sa druge strane doprinosi saznanju o opštem stanju u vojsci u Podgorici iz ugla običnih vojnika. Ovako kombinovan izvještaj, podijeljen u nekoliko cjelina, prvi put preveden na crnogorski jezik svakako doprinosi rasvjetljavanju događaja u korpusu osmanske armije u Podgoričkoj oblasti tokom prve godine Veljeg rata 1876. godine.

KOMPARATIVNA ISTORIOGRAFSKA TUMAČENJA DOGAĐAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA U CRNOJ GORI

Jovan Muhadinović

Through a comparative analysis of some of the events that took place during the Second World War in Montenegro, I tried to point out the difference in views of authors who created in the communist period and those after it, who for decades have interpreted the same events completely differently. The product of this is a restless spirit with often more serious connotations in the auditorium and society in general.

Čitanjem istoriografske literature različitih autora, od kojih svaki na svoj način navodi događaje u Crnoj Gori od 1941–1945. godine, u radu sam dao prikaz nekih njihovih tumačenja. Literatura korišćena u tu svrhu je rezultat istoričara i publicista različitih generacija. Vremenski periodi u kojima su oni stvarali, imaju svoja obilježja, tako da ću za početak navesti kratke biografije ovih autora.

Dr Radoje Pajović (1934–2019) je bio istoričar koji je radio u Istorijskom institutu Crne Gore u Podgorici punih četrdeset godina. Objavio je deset knjiga kao autor ili koautor koje se tiču događaja u Drugom svjetskom ratu. Pored toga napisao je i preko stotinu članaka i priloga. Bio je redovan član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (DANU). Njegova knjiga *Kontrarevolucija i revolucija u Crnoj Gori – Četnički i*

federalistički pokret 1941–1945 u izdanju Istorijskog instituta SRCG, Podgorica iz 1977. godine korišćena je u ovom radu.¹

Dr Aleksandar Stamatović (1967) je istoričar koji je predavao istoriju u školama Podgorici, bio je honorarni profesor istorije na Bogosloviji Sv. Petra Cetinjskog na Cetinju. Objavio je više knjiga, članaka, rasprava i feljtona². Radi kao docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta Istočno Sarajevo, Bosna i Hercegovina.³ U radu je kao izvor korišćena njegova knjiga *Istina o četnicima*, u izdanju Srpske radikalne stranke, Beograd iz 2000. godine.

Veljko Sjekloća je publicista, koji je za knjigu *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, (Cetinje, 1998) kroz datu recenziju u pomenutom djelu dobio pohvale uz preporuku za štampanje iste od strane poznatih istoričara iz Crne Gore: akademika Miomira Dašića, prof. dr Radomana Jovanovića i dr Đura Vujovića⁴, tako da sam uzeo za shodno da je upotrijebim kao izvor u svom radu.

Milija Stanišić (1921–2012) je rođen u Vinićima, Danilovgrad. Studirao je medicinu. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1940. godine, a već naredne godine je pristupio Narodnooslobodilačkom pokretu. U toku rata je bio politički komesar, a poslije je vršio dužnost načelnika štaba korpusa u Jugoslovenskoj armiji. Vojnu karijeru je završio u činu generalpukovnika.⁵ Njegovu knjigu *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori* u izdanju, Istorijskog

¹ <http://www.gov.me/pretraga/202080/IN-MEMORIAM-RADOJE-PAJOVIC.html>

² A. Stamatović, *Istina o četnicima*, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2000, str. 412.

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Stamatović

⁴ V. Sjekloća, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Cetinje, 1998, str. 396.

⁵ https://sl.wikipedia.org/wiki/Milija_Stanišić (podaci za sajt su preuzeti iz Vojne enciklopedije, 2, sveska 9, 1978, str. 142.

instituta Crne Gore, Podgorica iz 2005. godine, koristio sam u radu, s obzirom da je Stanišić pripadao eliti komunističkih oficira, a da su viđenja ljudi tog perioda često podložna reviziji savremenih historičara.

Pored ovih monografija, koristio sam članak Jadranke Selhanović – „Prilog izučavanju lika i djela generala Sava Čelebića“, objavljen u časopisu *Crnogorski anali* god. 3, br. 9, 2016. godine. Konsultovana su i dokumenta iz publikacije *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, borbe u Crnoj Gori 1942. godina*, tom 3, knjiga 2, Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd iz 1950. godine.

Dva ključna pitanja koja ću obrađivati u ovom radu su: partizanski „zločin“ ili opravdana akcija pod Ostrogom 1943. godine i Zelenaši – učesnici 13. julskog ustanka, poslijeratni komunistički funkcioneri.

Partizanski „zločin“ ili opravdana akcija pod Ostrogom 1943. godine

Posebni utisak u knjizi dr Aleksandra Stamatovića *Istina o četnicima* na mene je ostavilo poglavlje pod nazivom „Krv na čivotu Sv. Vasilija Ostroškog“. Poglavlje govori o eliminisanju Blaža Đukanovića⁶ i Baja Stanišića⁷, komandanata četničkih

⁶ Blažo Đukanović (1883–1943) rođen je Lukovu, kod Nikšića. Školovao se u Rusiji. Kao učesnik Bombaške afere 1907. godine protiv knjaza Nikole, osuđen i zatvoren. Zbog zasluga u I svjetskom ratu, vraćen mu je oficirski čin. Komandovao je u ugušivanju Božićne pobune 1919. godine. Čin generala je dobio 1933. godine. Kratko je bio ban Zetske banovine do okupacije kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine; vidjeti: Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004, str. 149, 150.

⁷ Bajo Stanišić (1891–1943) je rođen u Vinićima kod Danilovgrada. Završio je oficirsku školu na Cetinju 1912. godine. Poslije I svjetskog rata je

jedinica Crne Gore u periodu Drugog svjetskog rata. Autor ovdje događaj opisuje kroz svjedočanstvo preživjelog četnika iz jedinica koje su bile pod Ostrogom 1943. godine, Blagoja Andrića, rodom iz Ravne rijeke kod Bijelog Polja. Andrić je u svom svjedočenju štabu Zetskog četničkog odreda u Orjoj luci kod Danilovgrada opisao događaj čiji je bio neposredni učesnik. Izjavio je da su partizani poručili četnicima u Ostrogu na čijem čelu su bili general Blažo

Blažo Đukanović⁸

Bajo Stanišić⁹

prišao pristalicama bezuslovnog ujedinjenaj (bjelašima). U vojsci Kraljevine SHS/Jugoslavije dobio je čin pukovnika; vidjeti A. Stamatović, *Istina o četnicima*, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2000. godine, str. 181.

⁸ Izvor, M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004.

⁹ Izvor, A. Stamatović, *Istina o četnicima*, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2000.

Đukanović i pukovnik Bajo Stanišić da će im dozvoliti da se predaju, da vojska može ići slobodno. Pomenutim vođama je obećano pošteno suđenje. Stanišić se sa svoja tri rođaka zatvorio u Gornjem manastiru odbivši da se preda živ. Međutim, ostali četnici na čelu sa generalom Đukanovićem su se predali 18. oktobra 1943. godine. U pratnji partizana su smješteni u Donji manastir. Andrić je tada primijetio da su se neki partizani i četnici poznavali, ljubili, pozdravljali i dijelili duvan. Naveo je da su čelnici suda, koji je sudio četnicima, bili Blažo Jovanović¹⁰, Dragiša Ivanović¹¹, Puniša Perović¹².

¹⁰ Blažo Jovanović (1907–1976) rođen je u Veljem Brdu u Podgorici i kao srednjoškolac je primljen u KPJ. Diplomirao je pravo u Zagrebu. Učesnik je mnogih demonstracija protiv vlasti, a zbog revolucionarnog rada često je hapšen i zatvaran. U Trinaestojulskom ustanku je bio član Privremene komande. Poslije rata vršio je dužnost predsjednika Crne Gore. Proglašen Narodnim herojem 1952. godine; vidjeti: Milija Stanišić, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, Podgorica, 1995, str. 54, 55.

¹¹ Dragiša Ivanović (1914–2001) rođen je u Sjenicama kod Podgorice u oficirskoj porodici. Član SKOJ-a je postao 1934. godine. Organizovao je ustanak u Kučima 1941. godine. Vršio je dužnosti komesara partizanskih odreda u toku rata. Završio je Tehnički fakultet u Beogradu; vidjeti: Milija Stanišić, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 176.

¹² Puniša Perović (1911) rođen u Šobajićima, kod Danilovgrada. Apsolvirao je pravo. Član KPJ je od 1933. godine. Zbog revolucionarnog rada još od tsudenstskih dana često je bio hapšen i zatvaran. Organizator je ustanka protiv okupatora u Danilovgradu. Bio je i ministar prosvjete u Crnoj Gori. Narodni heroj je postao 1953. godine; vidjeti: Milija Stanišić, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941–1945*, str. 61.

Blažo Jovanović¹³

Dragiša Ivanović¹⁴

Na sudskom procesu je prvo saslušan general Đukanović, potom ostali. Nakon završenog saslušanja u kasnim večernjim satima četnici su pritvoreni, dobili su večeru, nije im bio dozvoljen razgovor. Rano ujutro sljedećeg dana partizani su ih probudili, govoreći da se ne brinu da će da ih predaju Njemcima. Odveli su ih pred školu svezane i otpočeli paljbu. Po njegovom iskazu hicima revolvera su ubijali one koji su još bili živi i svlačili im odjeću. On nije bio pogođen i iskoristio je nepažnju partizana i pobjegao. U Štabu na Orjoj luci je rekao i da je u toku tri dana koliko se krio od partizana čuo da je pukovnik Bajo Stanišić ubijen na prozoru manastira, a da su njegovi rođaci izvršili samoubistvo.¹⁵

Jedna od stvari koja mi je zaokupila pažnju u poglavlju knjige je izjava historičara Stamatovića: „Režimski komunistički historičari, u svojim poslijeratnim radovima uporno u forsirali

¹³ Izvor, *sl.m.wikipedia.org*

¹⁴ Izvor, *Narodni Heroji Jugoslavije*, Beograd, 1975.

¹⁵ A. Stamatović, *navedeno djelo*, Beograd, 2000, str. 344–347.

tezu, da su Njemci navodno iz Nikšića i Danilovgrada pokušali da deblokiraju manastir Ostrog i spasu četnike. Sve to je notorna laž“. Sad ću se uz ovo vratiti i na naslov poglavlja „Krv na ćivotu Sv.Vasilija Ostroškog“. Naime, u toku postdiplomskog, ali i osnovnog fakultetskog studija studenti istorije su upozoravani da kao budući istoričari treba u svojim radovima budu odmjereni. Ovo se posebno naglašavalo na magistarskim postdiplomskim studijama kroz udžbenike koji uvode istoričare u pravila objektivnog pisanja svojih radova sa naznakom da ne koriste pretjerano zvučne ili gorećih termina, naslova, zaključaka. Nepoštovanje ovih pravila pisanja naučnih radova prijeti da ozbiljno poremeti objektivnost istoričara i povede ga u subjektivno tumačenje teme koju obrađuje. Naslov ovog poglavlja i posljednja rečenica u citiranom pasusu upravo na to liče. Nije toliki problem ni subjektivno tumačenje nekog od istoričara, već ono što će on da prenese na čitaoce koji nijesu stručnjaci za prošlost. Često takvi transferi dovode do onoga što je aktuelno na prostoru bivše Jugoslavije već dugo, a to je rastući nacionalizam i šovinizam koji prijeti da spriječi oporavak ovog dijela svijeta.

U poglavlju je dat i prepis narodne tužbalice koja je objavljena u *Crnogorskom vjesniku*¹⁶, dok je još okupacija bila vrlo aktivna. Interesantno je pomenuti da ukoliko vođe četničkog pokreta Đukanović i Stanišić, nijesu imali nikakvu saradnju sa fašistima, već su bili njihovi protivnici, kako da se oni oplakuju u gradskim novinama, koje su tada morale biti pod kontrolom i cenzurom vlasti?

Pomenuo bih i posljednji pasus autora ove knjige koji ću citirati zbog sadržaja: „Istorija se i povodom ovog događaja ponovila. Naime, godine 1852, vojvoda Mirko Petrović sa 24 Crnogorca branio je i odbranio Ostrog od Turaka više dana dok mu nije stigla pomoć od njegovog brata knjaza Danila.

¹⁶ Isto, str. 348.

Đukanović i Stanišić nijesu bili te sreće, jer većih četničkih formacija u blizini nije bilo. Oni su mogli da se povuku negdje drugo, ali nijesu htjeli ostaviti manastir na milost i nemilost partizanima. Turci i partizani su jurišali na manastir Ostrog. Već sama ta činjenica, kad čovjek o njoj počne razmišljati, dovoljno govori kakav je bio partizanski pokret, i ko je veću štetu nanio srpskom narodu, Turci ili partizani?¹⁷

Prvo ću analizirati ovaj dio: „Đukanović i Stanišić nijesu bili te sreće, jer većih četničkih formacija u blizini nije bilo. Oni su mogli da se povuku negdje drugo, ali nijesu htjeli ostaviti manastir na milost i nemilost partizanima.“ Autor i sam na strani 347, govori da su komunistički režimski historičari plasirali „notornu laž“ da su Njemci išli u deblokadu četnika pod Ostrogom. Ako su četnici kako autor kaže bili blokirani, ne stiče se utisak da su negdje drugo mogli da odu. Zatim kaže: „nijesu htjeli ostaviti manastir na milost i nemilost partizanima.“ Ako nijesu htjeli ostaviti manastir partizanima zašto su se Đukanović i skoro svi četnici predali. Zar na taj način nijesu upravo ostavili manastir komunistima na milost i nemilost? Ako misli na to što se sa svojim rođacima pukovnik Stanišić zatvorio u manastir, stiče se utisak da je branio sebe i svoju ideologiju, jer teško da je sa tim snagama išta mogao „odbraniti“, jer na kraju nije odbranio ni sebe. „Turci i partizani su jurišali na manastir Ostrog.“ Mislim da se u vezu ne mogu dovesti Turci, napad na Crnogorce u Ostrogu u 19. vijeku i partizani! Jer su Turci po proboju Crnogoraca i spašavanju moštiju Sv. Vasilija Ostroškog spalili manastir. Partizani su likvidirali ideološkog neprijatelja, a manastir i mošti nijesu uništili. Samo poređenje partizana i Turaka je neprikladno, jer su vjerovatno preci mnogih od tih partizana te 1852. godine branili manastir Ostrog. Na kraju poređenje Đukanovića i Stanišića sa vojvodom Mirkom i Crnogorcima zatvorenim u Ostrogu nije nimalo adekvatno, jer

¹⁷ A. Stamatović, *navedeno djelo*, Beograd, 2000, str. 351.

su se ovi drugi borili za slobodu, a četnički oficiri se pominju kao saradnici okupatora.

Radoje Pajović u svom radu pominje da su poslije opkoljavanja četnika u Ostrogu od strane partizana, njemačke i četničke snage od Danilovgrada i Nikšića uz podršku aviona, tenkova i artiljerije pokušale da ih oslobode. Peta partizanska brigada je odbila te pokušaje. Pajović kao i Stamatović¹⁸ navodi da je po zauzeću Crne Gore od Njemaca između četnika i ovog okupatora postojalo nepovjerenje. Međutim, ističe da je već postojao dogovor po kojem Njemci od strane četnika neće biti napadani. Sem toga, već tada su neki četnički komandanti, kao oni u Danilovgradu i Nikšiću sarađivali sa okupatorom. Eliminisanje četničkog vođstva pod Ostrogom, po zaključcima ovog autora, imalo je ogroman značaj jer je to u redovima četnika izazvalo veliku pometnju i demoralisanost. Poslije toga su ostale četničke vođe prešle u otvorenu saradnju sa okupatorom.¹⁹ Partizanski pokret od tada sve više dobija na značaju u Crnoj Gori.

Likvidacija Đukanovića i Stanišića ubrzaće prekid saradnje četnika i saveznika, koji će se okrenuti Narodnooslobodilačkom pokretu, na čelu sa Titom. Podaci koje će saveznici dobijati sa terena ukazivaće na saradnju četnika i Njemaca, što će biti jedan od glavnih razloga prekida podrške.

Na kraju ovog pitanja citiraću i ono što je Stamatović naveo umjesto predgovora, a potom i u uvodu na početku svoje knjige:

„Režimski komunistički istoričari pisali su istoriju oglušivši se o sva načela naučne objektivnosti, a sve u službi jedne partije i njene ideologije. Korist je bila velika, tj. brzo sticanje zvanja magistara i doktora istorijskih nauka, mjesta u

¹⁸ Isto, str. 348.

¹⁹ R. Pajović, *Kontrarevolucija i revolucija u Crnoj Gori – Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Istorijski institut SRCG, Podgorica, 1977, str. 412, 413.

institutima i univerzitetima, materijalna satisfakcija, dobre beneficije i putovanja po istorijskim simpozijumima u Jugoslaviji i inostranstvu. **Kako su se služili istinom, tako im i Bog pomogao...** Zbog toga je i autor ove knjige, istu pisao bez emocija, hladnog razuma, vršeći selekciju izvora na naučan način, da ne bi jednog dana doživio istu sudbinu, kao što će je doživjeti, i već je doživljavaju režimski komunistički istoričari.“

„U Jugoslaviji, izuzimajući nekoliko poslednjih godina, kada je bar formalno otpočeo djelovati višestranački sistem, **izdavana su djela režimske komunističke historiografije, ličena objektivnosti, a u službi komunističke partije i njene ideologije.** Zbog toga, autor ove knjige, ta djela u njoj neće značajnije tretirati, ali naglašava da su ona vrlo brižljivo proučena, i neka od njih biće navedena u literaturi.“

Djelovi citiranog teksta koji su boldirani upravo otvaraju pitanje da li je naučnost u knjizi ispoštovana. Posebno podvučenim rečenicama nije mjesto u naučnom tekstu, ako je stvarni cilj ove knjige uopšte da ukaže na greške prethodne historiografije, a ne da posluži kao temelj u službi neke druge ideologije.

Moram naglasiti da slične stavove i komentare, sličnu terminologiju koja bi **direktno** dovodila u pitanje odnos istoričara prema objektivnosti u djelu Radoja Pajovića koje je korišćeno za poređenje datih činjenica u radu, nijesam pronašao.

*Zelenaši – učesnici 13. julskog ustanka,
poslijeratni komunistički funkcioneri*

Ovo pitanje bavi se upoređivanjem istorijskih analiza ličnosti u djelima pomenutih autora: Radoja Pajovića, *Kontrarevolucija i revolucija u Crnoj Gori – Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Aleksandra Stamatovića *Istina o četnicima*, Veljka

Sjekloće, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Milije Stanišića *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*. Pored toga korišćen je i članak Jadranke Selhanović koji govori o ovoj temi.

Zelenaši su bili grupacija protivnika bezuslovnog ujedinjena Crne Gore na Podgoričkoj skupštini.²⁰ Kasnije su pod tim imenom bili poznati u zemlji. Formiranjem Crnogorske federalističke stranke postaju njeni članovi i pristalice.²¹

Ličnosti²² koje će biti obrađene u ovom pitanju pripadale su upravo federalističkom pokretu, koji se zalagao za federalni pristup Crne Gore u novu južnoslovensku zajednicu u granicama koje su Crnoj Gori pripadale prije ujedinjenja. Neki od ovih ljudi su učestvovali i u Božićnom ustanku januara 1919. godine sa željom da obnove crnogorsku državnost ukinutu na Podgoričkoj skupštini 26. novembra 1918. godine.

Autori čija djela sam naveo kao izvore korišćene u ovom dijelu rada imaju različite poglede na djelovanje Sava Čelebića, Mihaila Vickovića i Joksima Radovića. Komparacijom njihovih zaključaka pokušaću da prikazem promjenu tumačenja kojoj je istorija podložna kod nas već više decenija.

Savo Čelebić (1876–1955) je rođen u Štitarima, Lješanska nahija, Knjaževina Crna Gora. Osnovnu školu je završio u rodnom selu, dok je na Cetinju učio podoficirsku i oficirsku školu. Komandir Oraško-štitarske čete bio je od 1911. godine. Učesnik je balkanskih ratova, u kojima je iskazao veliku hrabrost. Pod Skadrom je ranjavan, a za zasluge je dobio zlatnu Obilića medalju. U Drugom balkanskom ratu se takođe pokazao kao veoma sposoban vojnik i predložen je za

²⁰ R. Pajović, *navedeno djelo*, str. 17.

²¹ Isto, str. 19.

²² V. Sjekloća, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Cetinje, 1998, str. 293; A. Stamatović, *Istina o četnicima*, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2000, str. 366, 367.

Karađorđevu zvijezdu. Prvi svjetski rat ga je zatekao kao komandanta crnogorskih četa i bataljona od Pljevalja preko Foče, Goražda do Romanije. Kapitulacijom crnogorske vojske 1916. godine, interniran je u logor Boldogason u Mađarskoj, gdje je proveo dvije godine. Po završetku rata i povratku u domovinu bio je protivnik bezuslovnog ujedinjenja i kao takav bio je jedan od ustaničkih vođa Božičnog ustanka 1919. godine. Poslije propasti ustanka boravio je u Gaeti do povratka u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca gdje je potom određeno vrijeme bio pod prismotrom vlasti. U zemlji je postao član Crnogorske federalističke stranke, ali je zabilježeno da je na izborima u svom mjestu 1926. godine glasao za Komunističku partiju Jugoslavije. Učesnik je 13-ojulskog ustanka u Crnoj Gori. Kao stari znanac Krsta Popovića, vođe zelenaškog pokreta, od strane Peka Dapčevića i Veljka Mićunovića komandanta i komesara Lovčenskog partizanskog odreda je predložen da vodi pregovore sa zelenaškim vođom oko njegovog prilaska partizanima. U odsustvu Peka Dapčevića komandovao je partizanskim jedinicama februara 1942. godine u sukobu sa italijanskim okupacionim snagama u Lješanskoj nahiji i nanio im velike gubitke. Odlaskom partizana za Bosnu, poslije ugušivanja ustanka je uhapšen. Kazna smrću mu je zamijenjena vremenskom i prebačen je u logor u Italiji. Kapitulacijom Italije je oslobođen i prebacio se u Jugoslaviju. U Drvaru se sreo sa Titom i dobio uputstva da ponovo pregovara sa Krstom Popovićem o prelasku na stranu partizana. Na predlog Peka Dapčevića postao je član Prezidijuma takođe je bio i član Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO). Dobitnik je osamnaest odlikovanja za hrabrost među kojima su dvije zlatne Obilića medalje.²³

²³ V. Sjekloća, *navedeno djelo*, str. 293–295.

Savo Čelebić se u knjizi Aleksandra Stamatovića pominje kao jedan od „separatista“²⁴ koji je 12. jula 1941. bio učesnik na Petrovdanskoj skupštini kada je na Cetinju proglašena Nezavisna Crna Gora pod italijanskim protektoratom. Zabilježeno je da poslije proglašenja istakao alaj barjak²⁵ na balkonu Dvorca kralja Nikole „uz prisustvo ostalih zelenaša i italijanskih vojnika.“²⁶ Kao i Sjekloća, Stamatović navodi činjenicu da je Čelebić poslije prešao u partizane, bio savjetnik u Štabu Lovćenskog narodnooslobodilačkog pokreta, zatim daje detalje o njegovoj internaciji u Italiju, po slomu ustanka u Crnoj Gori, kao i njegove pozicije u CASNO-u na kraju rata.²⁷

Bitna razlika u interpretaciji biografije ove ličnosti kod ova dva autora je da kod Stamatovića i pored navoda da je Čelebić prešao u partizane poslije učešća na Petrovdanskoj skupštini, nigdje se ne spominje izričito da je bio i učesnik 13-ojulskog ustanka, koji je izbio dan nakon pomenute skupštine. Na taj način, čitalac vrlo lako može da stekne utisak je ova ličnost prišla partizanima isključivo radi spašavanja svog života. Iz izvora drugih autora ćemo vidjeti koliko može nekorišćenje i nekomparacija različitih izvora i autora da dovede čitaoce do takvih utisaka.

²⁴ Pripadnici Crnogorske federalističke stranke koja je zahtijevala federalni status Crne Gore u Kraljevini SHS i JU. Zbog učesnika u Božićnom ustanku 1919. godine koji su pokušali da odvoje Crnu Goru, a nakon toga su bili članovi i prvaci ove stranke, sve članstvo je prozvano separatistima.

²⁵ Crnogorska ratna zastava iz doba dinastije Petrović-Njegoš.

²⁶ Citat – A. Stamatović, *navedeno djelo*, str. 367.

²⁷ A. Stamatović, *navedeno djelo*, str. 367.

Savo Čelebić²⁸

U članku Jadranke Selhanović pod nazivom *Prilog izučavanju lika i djela Sava Čelebića* se ističe da je on poslije završene Petrovdanske skupštine bio nezadovoljan onim što su Italijani izložili kao cilj njihove politike u Crnoj Gori. Upravo se to navodi kao razlog njegovog razilaženja sa vođama crnogorskih federalista. Selhanović kaže da je on od prvih dana ustanka protiv okupatora aktivno u njemu učestvovao.²⁹

Stamatović nigdje nije pomenuo ni ono što je Veljko Sjekloća naveo o glasanju Čelebića za komuniste 1926. godine, kao ni to da je početkom 1942. komandovao partizanskim jedinicama u borbi protiv Italijana. Prema ovim podacima moglo bi se zaključiti da ukoliko se nije slagao sa nekim stvarima u komunističkoj ideologiji, da to nije slučaj i sa borbom za oslobođenje naroda od okupatora.

²⁸ Izvor, *portalanalitika.me*

²⁹ J. Selhanović, „Prilog izučavanju lika i djela Sava Čelebića“, *Crnogorski anali*, god. 3, br. 9, Cetinje, 2016, str. 46.

Sava Čelebića kao čovjeka od povjerenja pominje i Pajović navodeći da je on imao sastanke sa vođom zelenaša Krstom Popovićem, kako zbog velikog ugleda među oficirima drugih vojnih formacija u toku okupacije, tako i među crnogorskim narodom.³⁰ Poslije oslobođenja iz logora u Italiji je lično od Tita dobio naređenje po pitanju rješavanja spora sa Krstom Popovićem. Ovi pregovori su bili bezuspješni, tako da je Popović likvidiran tokom 1947. godine kao neprijatelj naroda.³¹

Mihailo Vicković je takođe pomenut u knjizi Aleksandra Stamatovića, u kojoj se kaže da je Vicković rođen u Čeklićima kraj Cetinja i da je aktivno učestvovao u Božićnoj pobuni 1919. kao pristalica kralja Nikole. Nakon toga bio je pripadnik crnogorske vojske u emigraciji. Povratkom u zemlju postao je član Crnogorske federalističke stranke, a bio je i predsjednik Čekličke opštine (danas je to dio opštine Cetinje). Stamatović dalje navodi za Vickovića: „Po ulasku italijanskog okupatora u Crnu Goru učestvovao je u pripremama Petrovdanskog sabora“³². Potom daje podatke o njegovom prelasku u partizane i poziciji komesara Lovčenskog odreda.

U knjizi Milije Stanišića u kojoj se govori o ustanku u Crnoj Gori navodi se da je i Mihailo Vicković bio jedan od onih federalista koji poslije saslušanja Petrovdanske skupštine nijesu bili zadovoljni uslovima proglašenja nezavisne Crne Gore³³. Stamatović pored pomena Vickovićevog prelaska u partizane, ne naglašava da je ovaj bio aktivni učesnik 13-ojulskog ustanka. Na iste podatke nailazimo i u dokumentima iz perioda NOB-a.³⁴

³⁰ R. Pajović, *navedeno djelo*, str. 127.

³¹ V. Sjekloća, *navedeno djelo str. 295 i 328*.

³² A. Stamatović, *navedeno djelo str. 367*.

³³ M. Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005, str. 61.

³⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, borbe u Crnoj Gori 1942. godina*, tom 3, knjiga 2,

Joksim Radović je u Stamatovićevoj knjizi *Istina o četnicima*, pomenut kao poručnik crnogorske vojske, aktivni zelenoš i učesnik Božićnog ustanka. Bio je član Crnogorske federalističke stranke, i u međuratnom periodu je istican kao njen kandidat na izbornim listama. Stamatović je napisao da je Radović, po okupaciji Crne Gore i obrazovanju kolaboracionističkog Privremenog crnogorskog komiteta, postavljen je za predsjednika opštine Danilovgrad. Potom se pridružio partizanima, bio je član i CASNO-a, a vojničku karijeru je završio kao pukovnik Jugoslovenske armije.³⁵

Podatke o poziciji koju je imao Radović u Danilovgradu 1941. godine pominje i Radoje Pajović u svojoj knjizi, ali u fusnoti, ističe da je on „aktivno učestvovao u narodnooslobodilačkom pokretu“³⁶, dok Stamatović to u svojoj knjizi nigdje ne pominje.

Komunistička propaganda koja je u toku ustanka u Crnoj Gori, ukazivala na kolaboraciju federalista sa okupatorom i negativnim posljedicama toga po narod, državu i ličnost tih istih ljudi, na neke od njih je uticala da se aktivno uključe u ustanak i borbu protiv okupatora do kraja rata.³⁷

Kod mnogih federalista ulaskom italijanske vojske u Crnu Goru su oživjele uspomene na vezanost crnogorske dinastije Petrović-Njegoš i italijanske vladajuće kuće Savoja. Svi oni kao ljudi koji su se borili za status Crne Gore, i njenu punopravnost u Kraljevini Jugoslaviji, u prvom trenutku u italijanskoj vojsci nijesu vidjeli okupatora. Međutim, to se upravo takvim pokazalo završetkom Petrovdanske skupštine 1941. godine, na kojoj su ličnosti pomenute u radu učestvovala. Ovi ljudi su za razliku od

Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1950, str. 50, 150, 181, 190.

³⁵ A. Stamatović, *navedeno djelo*, str. 367.

³⁶ R. Pajović, *navedeno djelo*, str. 53, fusnota: br. 94.

³⁷ M. Stanišić, *navedeno djelo*, str. 61.

nekim odbili obnavljanje Crne Gore kao marionetske države, i pridružili se ustanku koji je izbio 13. jula iste godine, protiv okupatora. Poslije rata oni su postali funkcioneri u socijalističkoj Jugoslaviji.

Korišćena literatura

- Aleksandar Stamatović, *Istina o četnicima*, Srpska radikalna stranka, Beograd, 2000. godine.
- Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004.
- Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2005. godine.
- Milija Stanišić, *Rukovodeći kadrovi narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*, Podgorica, 1995.
- *Narodni Heroji Jugoslavije*, Beograd, 1975.
- Radoje Pajović, *Kontrarevolucija i revolucija u Crnoj Gori – Četnički i federalistički pokret 1941–1945*, Istorijski institut SRCG, Podgorica, 1977. godine.
- Veljko Sjekloća, *Krsto Popović u istorijskoj građi i literaturi*, Cetinje, 1998. godine.

Korišćeni članci

- J. Selhanović, „Prilog izučavanju lika i djela Sava Čelebića“, *Crnogorski anali*, god. 3, br. 9, Cetinje, 2016. godine.

Korišćeni zbornici

- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, borbe u Crnoj Gori 1942. godina*, tom 3, knjiga 2, Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1950. godine.

Korišćene internet stranice

- <http://www.gov.me/pretraga/202080/IN-MEMORIAM-RADOJE-PAJOVIC.html>
- https://sl.wikipedia.org/wiki/Milija_Stanišić
- https://en.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Stamatović
- <https://portalanalitika.me>
- <https://sl.m.wikipedia.org>

ANTIČKI SPOMENICI CRNOGORSKOG POLIMLJA

Radomir Ilić

The paper presents the ancient monuments of Montenegrin Polimlje and shows the connection of this area with the municipal territory of Komin and Kolovrat, as well as the Slovenian character of the signs on Berane's Šudikov square.

Iako je geografskim položajem i prirodnim karakteristikama plodno crnogorsko Polimlje pružalo sve pogodnosti za formiranje razvijenih naselja u rimskom periodu, u nauci se dugo vremena održavala teza kako je bilo „ipak suviše udaljeno“ da bi se mogla pretpostaviti njegova tješnja povezanost sa municipalnom teritorijom pljevaljskih Komina i prijepoljskog Kolovrata. Dok je na beranskom području pronađeno dosta reprezentativnih primjeraka rimskih kamenih stela i cipusa, koji ljepotom ornamentike, figuralnih reljefnih ukrasa i natpisa očigledno korespondiraju sa primjercima bogatog antičkog spomeničkog fonda Pljevalja i okoline, bjelopoljski kraj je siromašniji brojem pronađenih nadgrobnika, te su sve do skora opstajala mišljenja kako Bjelopoljci imaju samo „rijetke antičke krhotine“. Da Bijelo Polje nema ništa osim lijepe votivne are posvećene Heraklu uzvišenom sa dedikantovom visokom titulom prokuratora

dovoljno je za isključenje njegove navodne marginalnosti, a da nije zaostajalo za beranskim krajem i da je preko doline Ljuboviđe bilo povezano sa pljevaljskim Municipijem rječito svjedoči velika rimska stela na lokalitetu Vranštica u selu Tomaševu, 24 km od grada na putu za Pljevlja, u srcu plodne vranške ravnice. Sam terasasti položaj ovog lokaliteta, blizina čistom vodom izdašne Lještanice i u središtu lokalnog pravoslavnog groblja nedirnuta uspravno postavljena masivna stela čiji smo rimski karakter lako prepoznali, i koja se na ovakav način prvi put prezentuje stručnoj javnosti, indiciraju nekropolu i antičko naselje u blizini, utoliko više kad se imaju u vidu svjedočenja najstarijih mještana ovog područja da su u okolini pronalazeni ulomci kamenih blokova sa latinskim slovima. Cilj ovog rada je da izloži nove zaključke do kojih se došlo tokom dugotrajnih istraživanja, i otvori prostor za dalja komparativna i drugaizučavanja.

Bjelopoljski spomenici

Votivne are

Votivna ara sa Latinskog groblja

Masivna votivna ara (sl. 1) posvećena Heraklu čiji je kult bio razvijen naročito u III vijeku za vrijeme vladavine Severa. Fragmentovana je pri vrhu lijevo, profilisana u gornjem i donjem dijelu, sa lijepim natpisom u četiri reda izvedenim slovima kvadratne kapitale. Danas se nalazi pored centralnog portala crkve Svetog Nikole u bjelopoljskom naselju Nikoljac. Potiče sa tzv. Latinskog groblja od koga sada ne postoje tragovi. Izdubljena duboka rupa za spajanje u donjem dijelu natpisnog polja svjedoči da je bila sekundarno upotrebljavana.

Natpis:	Prijevod Jovana J. Martinovića:
HERC(uli)AVG(usto)	Herkulu uzvišenome
S(extus)AEL(ius)DOM(i)	Sekstus Elijus Domi-
TIANVS P(rocurator ?)	cijan, procurator(?),
POSVIT	postavi

Druga ara posvećena boginji Junoni, zaštitnici porodilja sa natpisom: IVN(oni), REG(inae), ACT(ime dedikanta ?), L(i) B(ens), P(osuit)¹ pronađena je šezdesetih godina prošlog vijeka u Zatonu, ali je, nažalost, izgubljena.

Rimska stela sa Vranštice

Velika rimska stela nalazi se u sredini pravoslavnog groblja na 70 m uzdignutom platou Vranštica u selu Tomaševu, 24 km od Bijelog Polja na putu za Pljevlja, u srcu pitome Vraneške doline. Pravo je čudo kako je i pored svoje gabaritnosti i prepoznatljivosti oblika ostala toliko vremena usamljena, te se ovom prilikom prvi put na ovakav način prezentuje stručnoj javnosti. Izrađena je od lokalnog sivomrkog kamena (dimenzija 90 x 55 x 38 cm; sl. 2), sa tri lika u plitkim nišama, a ispod njih, naporedo postavljene, nalaze se dvije pletene vjenčane lovorike u jednostruko profilisanom polju (kao na cipusu sa beranskog gradskog groblja, sl. 7). Iako je reljefno dosta oštećena atmosferalijama, ipak se razaznaje finoća izrade dvaju ženskih likova sa naglašenim razdiocima kose na sredini čela. Muška figura, desno, na prsima drži prekrštene ruke, dok je prva ženska figura lijevo izdvojena posebnom edikulom, i u rukama drži krst. Prisustvo i ove rimske stele u srcu Vraneške doline na putu za Pljevlja ukazuje da su bjelopoljski i beranski kraj bili gusto naseljeni u rimskom periodu, te da je i ovđe moralo postojati veće urbano rimsko naselje, pa je bez osnova Garašaninova tvr-

¹ *Istorija Crne Gore* (knjiga prva), str. 189, Titograd, 1967.

dnja kako je bjelopoljsko područje „ipak suviše udaljeno“² da bi se mogla pretpostaviti veza sa municipalnom teritorijom Komina i Kolovrata.

Stele iz Voljavca

Kockasta velika stela (sl. 3) sa isklesanim dvjema krupnim ljudskim figurama sa lokaliteta Voljavac, 12 km sjeveroistočno od Bijelog Polja smještena je pored ulaza bjelopoljskog Muzeja. Nalazila se u oltarskom dijelu ruševina crkve Bogorodice Bistričke u Voljavcu, đe je služila kao postolja za časnu trpezu. Nakon završetka konzervatorskih radova na ostacima crkve 1987. godine, prenesena je u dvorište stare muzejske zgrade. Izrađena je od lokalnog bijelog krečnjaka, fragmentovana pri dnu i vrhu lijevo, i po sredini desne ivice prednjeg reljefnog polja. Djelimična uramljenost prednje strane pri vrhu desno, nešto vještije ukrašene bočne strane motivom uramljenog dvouhog pehara iz kog izbija nesrazmjerno debela stabljika sa dva velika srolika lista (sl. 4), kockasti oblik, te duboka rupa za spajanje na sredini gornje plohe, upućuju da je kao nadgrobni spomenik isklesana od gotovog građevinskog bloka, a potom sekundarno upotrebljavana. Cijelo prednje reljefno polje zauzimaju dvije ljudske figure, od kojih prva drži u rukama nesrazmjerno veliki cvijet, a druga mali uski sud sa poklopcem. Odsustvo perspektive i srazmjera: nepravilno isklesane niše, nesrazmjerno dugački i debeli vratovi, trouglaste glave, pravouglasto izvedena ramena i ruke, plitko urezani patrljasti prsti, vodoravne linije obrva i tanke crte ustiju, plošno postavljene latice prevelikog cvijeta i njegova okrugla krunica, te isto takva postavka malenog suda sa poklopcem, jasno ukazuju na lokalnog primitivnog pučkog klesara. Da je ovaj pučki stil bio potom široko rasprostranjen kroz dugi vremenski period na ovom dijelu Balkana, svjedoče istovjetne kockaste ljudske figure na stećcima u Blidinju (sl. 5).

² *Istorija Crne Gore* (knjiga prva), str. 237, Titograd, 1967.

Druga nedovršena stela, prelomljena po sredini (dimenzija 170 x 50 x 20 cm; sl. 6) pronađena je takođe 1967. godine u potpornom zidu na zapadnoj strani trijema crkve Bogorodice bistričke u Voljavcu. Izrađena je od lokalnog krečnjaka sa na krajevima oštećenim timpanonom i rozetom na njegovoj sredini. Ispod su u malim nišama rustično isklesana dva trouglasta lika na kojima su uočljiva samo udubljenja očnih duplji. Ispod njih je vodoravno postavljen uokvireni cik-cak ornament, a niže dvostruko flankirano pravougaono polje bez natpisa. Odsustvo natpisa i nedovršenost izrade likova upućuju da je za sekundarnu upotrebu donesena sa ostataka neke lokalne klesarske radionice. Sudeći prema rustičnosti izrade, a prema modelu razvijenih klasičnih rimskih predložaka, ovi spomenici su nastali u periodu nakon što je Zapadno rimsko carstvo počelo da se urušava pod naletima varvara, kada se italско stanovništvo povlačilo prema utvrđenim gradovima na primorju, a bogatijim dostojanstvenicima nedovoljno romanizovanog ilirskog populusa preostalo da se pri izradi nadgrobnih spomenika i ostalog oslanjaju na svoje domicilne pučke klesare.

Beranski spomenici

Cipus sa beranskog gradskog groblja

Lijepo ukrašen rimski cipus (dimenzija 134 x 70 x 66 cm, sl. 7) nađen je na beranskom pravoslavnom gradskom groblju, đe je bio sekundarno upotrijebljen. Sada se nalazi u dvorištu Polimskog muzeja. Prema finoći izrade ukrasa i figura, pripadao je razvijenom rimskom dobu. Oštećen je pri vrhu desno i pri dnu lijevo, u sredini gornjeg dijela dvije naporedo postavljene pletene vjenčane lovorike, sa strana niske podvezima razdvojenih ćubica upletenog lišća, pri dnu životinja u skoku. U središtu je trostruko flankirano pravougaono polje sa kojeg je klesanjem uklonjen natpis i po sredini otklesanog dijela rustično urezan krst.

Pozadina je pri vrhu potpuno oštećena, sa strana su nizovi od upletenog lovora, u podnožju životinja, a u sredini trostruko flankiranog polja fino isklesana figura atisa sa nadolje oborenom buktinjom (sl. 8).

Stela iz Lužaca

Ukrašena stela od lokalnog kamena (dimenzija 125 x 55 x 20 cm; sl. 9) potiče iz beranskog sela Lušci. Bila je uzidana u zid jedne kuće, odakle je prenesena u dvorište Polimskog muzeja, đe se i danas nalazi. Fragmentovana je koso u gornjem dijelu đe su u pravougaonoj edikuli bili isklesani likovi dvije odrasle osobe sa detetom između sebe. Sada su vidljivi samo poprsje deteta, ruka odrasle osobe s lijeve strane u kojoj je nekakav predmet valjkastog oblika, te mali dio poprsja osobe s druge strane. Ispod edikule je uokvireno natpisno polje sa okolo isklesanom bršljanovom viticom.

Natpis:

D(is) M(Anubis) S(akrum)

TERON

TONI PA

TRIPIENTIS

SIMO QV(i)

VIX(it) AN(nis) LV

L(ucius?) MARCVS

FILIVS EI

ET SIBI VI

VVS P(osuit)

Prijevod Jovana J. Martinovića:

Svetište podzemnih bogova

Teron-

tonu, ocu

volje-

nome koji je

živio godina 55

Lucije(?) Markus

sin, njemu

i sebi živ

postavi

Pišući (veoma kratko) o beranskim antičkim spomenicima na strani 237 u prvoj knjizi *Istorije Crne Gore* u izdanju Istorijskog

instituta Crne Gore i Novinsko izdavačkog preduzeća *Pobjeda* iz 1967. godine, Milutin Garašanin je, ne poznavajući očigledno original, naveo da se na ovom spomeniku „pominje žena po imenu Teronto“, iako se uvidom na licu mjesta jasno vidi da je u pitanju muška osoba: Terontoni **patri pientisimo** (Terontonu **ocu voljenome**). Još jedan primjer koliko su ozbiljno izvanjci pisali Crnogorcima istoriju.

Cipus iz Zabrđa

Nadgrobnni ukrašeni cipus od lokalnog kamena (dimenzija 113 x 56 x 46 cm; sl. 10) nađen je u beranskom selu Zabrđu prilikom izgradnje puta za Andrijevicu. Danas se nalazi u dvorištu Polimskog muzeja. Fragmentovan je pri vrhu s obje strane. U pravougaonom uokvirenom polju je fino izveden natpis slovima kvadratne kapitale, a okolo isklesana vitica vinove loze sa grozdovima.

Natpis:	Prijevod Jovana J. Martinovića:
D(is) M(anibus)	Podzemnim bogovima
L(ucius) V(alerius) LICINVS	Licije Valerije Licinije
DEC(urio) II(vir iure dicundo) VIX(it)	dekurion, duovir, koji je živio
AN(nis) XXXV PRO	godina 35, i Pro-
CILLACONIVNS	cila, žena
IPSIVS VIX(it)AN(nis) XX	njegova koja je živjela godina 20
L(ucius) V(alerius) MONTA	Lucije Valerije Monta-
NVSETBAE	nus i Be-
BIA IVLLA	bija Jula,
PARENTES	roditelji
FILIOPIEN	sinu volje-
TISSIMO ET	nome i
SIBI VIVIS	sebi živi
MEMORIAM	spomenik
POS(uerunt)	postaviše

Osvrćući se na beranske spomenike u poglavlju „Gradovi, njihovi arheološki spomenici i materijalna kultura“, u *Istoriji Crne Gore* (knjiga prva, Titograd, 1967) autoritet u srpskoj arheologiji akademik Milutin Garašanin ponovo je napravio totalnu zbrku koristeći se tzv. „izvorima“ iz druge ruke. On tako navodi dva natpisa od kojih je jedan prema njegovoj pisaniji nađen u Slatini, a drugi u Zabrdju na lokalitetu Prdino polje, te da se na slatinskom „pominje Lucije Licinije (Lucius Licinius) koji je bio duumvir“, a na prdinopoljskom „ime Lucija Montana (Lucius Montanus) koji je bio dekurion municipija“, iako su ime i titula dekuriona duovira Lucija Valerija Licinija i me njegovog oca Lucija Valerija Montana (koji je prema Garašaninu bio dekurion, a dekurion je bio njegov sin, i municipijum se ne pominje) uklesana na ovom spomeniku iskopanom građevinskim mašinama na lokalitetu Krivulje u Zabrdju, a ne na Garašaninovom famoznom Prdinom polju.

Na ovom cipusu iz Zabrdja jasno se vidi da roditelji Lucije Valerije Montanus i njegova žena Bebija Julia podižu za života spomenik sebi i svom rano preminulom tridesetpetogodišnjem sinu Luciju Valeriju Liciniju, dekurionu duoviru i dvadesetogodišnjoj snahi Procili. Beranski pretpostavljeni municipij se na ovom natpisu ne pominje, a mladi Lucije Valerije Licinije, sudeći prema godinama, mogao je najvjerojatnije biti vođa neke vojničke (najčešće su to bile konjičke rimske jedinice) dekurije (desetine).

Šudikovski kvadar

Otkako ga je 1923. godine u ruševinama manastira Šudikovo pronašao Dušan Vuksan, beranski kameni spomenik (dimenzija 95 x 85 x 54 cm; sl. 11, 12, 13, 14, 15) poznat pod imenom Šudikovski kvadar ne prestaje da zaokuplja pažnju stručnjaka različitih naučnih profila i laičke javnosti. Tri decenije nakon pronalaska, srpski medijevalist Đorđe Sp. Radojičić tražeći u

okruženju analogije sa znacima urezanim na njemu, konsultovao je bugarske kolege i dobio odgovor o njihovoj širokoj zastupljenosti na stijenama, ciglama, ćeramidama, građevinskim i inim predmetima u Preslavu, Varni, Madari i Pliski (sl. 16). Njima se od tada bave i bugarski paleografi, istoričari i filolozi smještajući ih najčešće u protobugarski istorijski kontekst, iako za to, osim obličke podudarnosti dva znaka sa onima u Bugarskoj, nema uporišta u istorijskim i drugim izvorima. Tako je Šudikovski kvadar Veselin Beševliev uvrstio u protobugarske epigrafske spomenike, iznoseći gledište da najfrekventniji znak u obliku slova Y sa dvjema bočnim uspravnim crtama predstavlja vrhovnog boga Protobugara i Turaka Tengrija, te da ima zaštitnu funkciju. Od svih naučnika koji su se njima bavili (Dušan Vuksan, Ivan Pudić, Danilo Barjaktarević, Veselin Beševliev, Radoslav Rotković, Aleksandar Loma, i dr) jedino ih je Radojičić potpuno osnovano doveo u vezu sa **slovenskim slovašima** (istakao R. I.) koji su se u narodu upotrebljavali pored ostalog i za gatanja i čaranja, odbacivši mogućnosti da su bugarski import tokom Simeonove vladavine i ovim dijelom Balkana u kratkom razmaku od 923. do 927. godine kada je u Bugarskoj cvjetala staroslovenska pismenost i kultura.

Najprisutniji znak sa spomenika u Beranama i onih u Bugarskoj ima veoma daleke obličke analogije. Srijeće se na neolitskim figurama i fragmentima posuđa iz Vinče, Rudnika, na minojskim natpisima sa Kipra, na figurinama i ukrasima iz bronzanog doba lokaliteta u Srbiji i Bugarskoj. Kada se stavenastranu sve razumljive obličke sličnosti sa drugim simbolima sa širokog prostora u velikom vremenskom opsegu, Šudikovski znaci već naprvi pogled odaju smislenu cikličnost u rasporedu [variranje manjih nastavaka na kracima centralnog znaka (ozn. A i B), nicanje, i grananje na rubovima (ozn. C), te oblička hibridnost solarnog romboidnog znaka (ozn. D) sl. 17], i mada krajnje pojednostavljenu, prepoznatljivu figurativno-vegetabilnu

predstavu neprestanog trajanja života kroz obnavljanje rađanja i rasta. Već pri prvom susretu nameće se potpuna netipičnost ovog spomenika. On totalno odudara i oblikom i strukturom znakova i načinom njihovog urezivanja od bogato reljefno ukrašenih rimskih stela i cipusa. Njegova gabaritnost svjedoči da su ga postavili oni koji su namjerali da tu ostanu za vazda, koji su njime obilježili svoje prisustvo, a to su najprije mogli biti Sloveni. Solarni romboidni simbol nesumnjivo je njihov (prisutne su pretpostavke da taj znak predstavlja slovenskog boga svjetlosti Svetovida), a ostali znaci tvoračkog geometričnog sveprisustva upućuju i na majstorstvo onih koji su ih donijeli iz svoje drvetom bogate postojbine, koji su u novoj sredini njima udarili svoj prostorno-boravišni pečat, utisnuli svoj kulturno-religijski kod. I nakon ukorjenjivanja hrišćanstva kod Slovena, izvorna simbolika slovaša žilavo će pretrajavati u njihovom narodnom životu tokom različitih historijskih perioda. Tako se shodno izmijenjenom društvenom kontekstu nešto modifikovan znak sa središnje plohe srijeće na nekropolama stećaka Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije (sl. 18 i 19). Ne može se gubiti iz vida ni njegov oblički kontinuitet na drugim sekundarno upotrebljanim spomenicima bjelopoljskog područja (nadgrobnik sa lokaliteta Zebiće, sl. 20), kao i na kamenu iz Skadra kog pominje Radoslav Rotković na strani 41 drugog toma *Istorije crnogorske književnosti*. Da poput hrišćanskog krsta *solarni* romboidni znak simbolizuje i božansku vlast nad životom i smrću, svjedoči i njegovo prisustvo u samom središtu hrišćanskih kamenih nadgrobnih krstačana nekropolama stećaka pri kraju srednjeg vijeka (sl. 21). U kasnijim novovjekovnim periodima znak sa apotropejskom funkcijom srijeće se na tetovažama starijih žena u srednjoj Bosni pod nazivom *granati krst* (sl. 22), a *solarni* romboidni znak široko je zastupljen na istočnoslovenskim narodnim nošnjama i vezovima (sl. 23), i na ševeru Crne Gore i okružja

čak i na današnjim tvorevinama domaće radinosti (prostrirke i torbice u tkačkoj radionici Šarenica iz Pljevalja, sl. 24 i 25). U *Istoriji crnogorske književnosti*, knjiga II, ICJK, Podgorica, 2012, na strani 42, Radoslav Rotković je naveo da je Đorđe Sp. Radojičić na simpozijumu o 100-godišnjici smrti Kirila Solunskog (*Zbornik*, knj. 1, 211), „iznio tvrdnju da suti znaci bili široko prihvaćeni od Slovena od Volge do Balkana, i da je Konstantin-Ćirilo prema njima oblikovao glagoljska slova“. Kadase imau vidunarodni naziv *slovaši* za ove znake, pada u oči frapantna sličnost elemenata od kojih su sastavljeni sa građivnim elementima većine slova tzv. uglaste ćirilice (Samuilov natpis), sl. 26. Pismo takve strukture mogli su stvoriti samo slovenski učenjaci oslanjajući se i na svoju narodnu simboličku, i svoju bogatu religijsko-kulturnu tradiciju. Vjekovima obrađujući drvo, Sloveni su od pradavnina poznavali presudnost tačnosti pravih i kosih uglova pri usjecima i spajanju građivnih elemenata, te su uglasti geometrizam prenijeli potom i u duhovnu sferu. *Crte* i *reze* koje pominje Crnorizac Hrabar bile su osnovni tvorački elementi pri izradi ukrasa i simboličkih znakova na narodnim nošnjama, posuđu, rukotvorinama od drveta i ostalim upotrebnim predmetima, a onda se takav dominantno uglasto-romboidni simbolizam prenio i u njihov religijski život. *Crte* su predstavljale prave horizontalne i vertikalne linije, a *reze* linije pod pravim i kosim uglom (*reze* – rezati; samo ime upućuje na način rezanja ili usijecanja: pravo ili koso). Za uglasto-romboidnom strukturom slovenskih slovaša mogli su posegnuti i ingeniozni sastavljači ćirilice znajući da će pismena takvog oblika biti bliska njihovim sunarodnicima i da će se kod njih lako ukorijeniti, pa na snazi sve više dobijaju tvrdnje da je tokom naporednog egzistiranja, ćirilica potisnula glagoljicu ne samo zbog toga što je bila oblički jednostavnija i praktičnija, već i što je oblički držala kontinuitet sa slovenskim narodnim životom i kulturno-religijskom tradicijom. Ćirilica nije izbjegla uticaje

pisama susjedne moćne Vizantijske imperije i razvijenog latinskog Zapada, ali ni izvorno slovensko kulturno nasljeđe, te sasvim plauzibilno ne zvuče tvrdnje čak i takvih autoriteta u nauci kakav je Jaroslav Lebedinski, da je ćirilica bila „nadahnuta grčkim alfabetom“.³ Imenovanje slovenskih šudikovskih znakova turskim runama kako to čine Jovan Kovačević i drugi autori povodeći se za tezama većine bugarskih i ostalih istraživača neubjedljivo je kad se zna da njih nema na glavnim pravcima kratkotrajnih prodiranja turkijskih odreda prema unutrašnjosti zapadnog Balkana. Preteče ćirilice – Šudikovski slovaši i oni njima srodni diljem slovenskih prostora ukazuju na centralni, dominantni položaj božanstva svjetlosti i vegetacije, rađanja i rasta u slovenskom panteonu. Oni svjedoče da su prije i tokom raseljavanja naši slovenski preci imali zaokružen svoj specifični pogled na svijet, te da su stoga i mogli formirati svoje pismo. Slovenska *božanska životvorna svjetlost* zablistaće i u djelu besmrtnog Njegoša, čijim stihovima iz *Luče* završavamo ovo izlaganje:

O nevini sinovi prirode,
O mudrosti prosta najsjajnija!
Do rođenja sv'jeta istinoga vi
presretni **poklonici sunca!** Vi
ste vjerni nebesni sinovi, Vas
svjetila **luče životvorne**
Nose **ktvorcu, lučah istočniku;** luč
je sjajna bogoslovija vam, luč vam
žertvu u nebo uvodi, luč vam
tvorca osvjetljava dušu.

³ Jaroslav Lebedinski, *Indoevropljani*, Matica crnogorska, Podgorica, 2014, str. 31.

Votivna ara sa bjelopoljskog
Latinskog groblja

Stela sa Vranštica

Stela iz Voljavca

Bočna strana stele iz Voljavca

Stećak iz Blidinja

Fragmentovana stela iz Voljavca

Cipus sa
beranskog
gradskog
grobља

Početina cipusa sa
beranskog
gradskog groblja

Stela iz
Lužaca

Cipus iz Zabrđa

Šudikovski kvadar
središnja gornja ploha

Šudikovski kvadar
bočna strana (oznaka A)

Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. B)

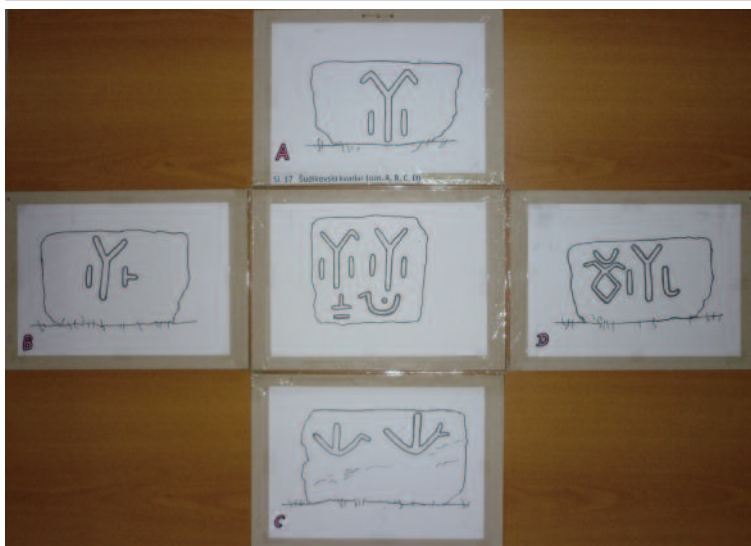
Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. C)

Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. D)

Ploča iz Varne,
Bugarska

Šudikovski kvadar (ozn. A, B, C, D)

Stećak iz Kalinovika

Stećak iz Ljutića kod Pljevalja

Kamen iz Zebića

Solarni znak u središtu hrišćanske kamene krstače

Granati krst na tetovažama starijih žena iz srednje Bosne

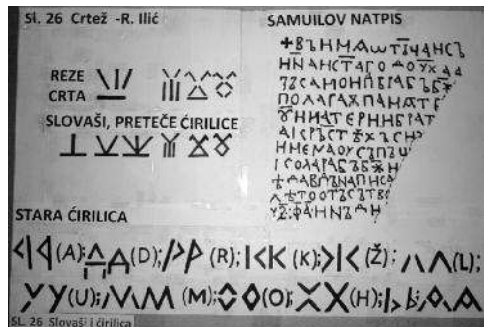
Solarni romboidni znak na ruskoj narodnoj nošnji

Tepih iz tkačke radionice Šarenica iz Pljevalja

Torbica iz tkačke radionice Šarenica iz Pljevalja

Slovaši i ćirilica

Literatura:

- Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I–III, Matica crnogorska, Cetinje, 1991 – 1997.
- *Istorija Crne Gore* (grupa autora), knj. I–IV, Istorijski institut Crne Gore, Novinsko javno preduzeće Pobjeda, Titograd, 1967.
- Nikolaj Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd, 1951.
- Suzan Vajs Bauer, *Istorija starog sveta*, Laguna, Beograd, 2007.
- Čedomir Marković, „Antičke nekropole u Crnoj Gori“, *Matica*, 17, Cetinje – Podgorica, 2004.
- Čedomir Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- Čedomir Marković, *Antička Budva Nekropole Istraživanja 1980–1981*, Matica crnogorska, Podgorica, 2012.
- Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor, 2011.
- Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Municipijum S. i njegovaproblematika u svetlu arheoloških i epigrafskih spomenika*, Starinar, NS XIX, Beograd, 1969.
- Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, „Nekoliko neobjavljenih spomenika iz Komina“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XI–1, Beograd, 1970.
- Vojislav D. Nikčević, *Duklja i Pevalitana*, Matica crnogorska, Podgorica, 2012.
- Jaroslav Lebedinski, *Indoevropljani*, Matica crnogorska, Podgorica, 2014.
- Aleksandar Stipčević, *Iliri: povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Radoslav Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom razgraničenju Ilira, NDBIH, Sarajevo, 1964.
- Olivera Žižić, Ljubo Glušac, „Voljavac – Bogorodična crkva“, *Arheološki pregled*, 28, 1987, str. 187–188, Ljubljana, 1989.

- Ljubo Glušac, „Bogorodica Bistrička“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 9, godina IX, Beograd, 1993.
- Dušan Vuksan, „Šudikova – jedan izveštaj“, *Lovčenski odjek* I, Cetinje, 1925.
- Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I–VI, Beograd – Sremski Karlovci, 1902–26.
- Đorđe Sp. Radojičić, „Šudikovski znaci“, *Pitanja književnosti i jezika*, IV–V, sv. A, Sarajevo, 191–195, 1957.
- Ivan Pudić, „Šudikovski znaci“, *Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, knj. III, Centar za balkanološka ispitivanja I, Sarajevo, 179–185, 1965.
- Danilo Barjaktarević, „Šudikovski natpis“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* I, 169–176, Priština, 1963.
- Веселин Бешевлиев, *Прабългарски етнографски паметници*, София, 1995.
- Петар Добрев, *Езикът на Аспаруховите и Куберови българи*, София, 1995.
- Петко Перинов, Древнобългарски паметник в Черна Гора, internet-stranica: <http://www.otizvora.com/files/perper-pametnik.pdf>.
- Aleksandar Loma, „Šudikovski kamen – dosadašnja tumačenja, smernice za dalja razmišljanja“, *Mileševski zapisi*, 7, Prijepolje, 2007.
- Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977.
- Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, ICJK, Podgorica, 2012.
- Božidar Šekularac, Marijan Premović, *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.
- Zagorka Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet – Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1973.
- Nikola Tasić, *Neolitska plastika*, Muzej grada Beograda, Beograd 1953.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije uproučavanjustare slovenske religije“ (I), *Godišnjak* 10, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 8, Sarajevo, 1973.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanjustare slovenske religije“ (II), *Godišnjak ANU BIH*, XI, CBI, knj.9, Sarajevo 1973.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanjustare slovenske religije“ (III), *Godišnjak* – XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, Poseban otisak, ANU BIH, Sarajevo, 1974.

- Špiro Kulišić, Petar Ž. Petrović, Nikola Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Etnografski institut SANU, Interprint – Beograd, Beograd, 1998.

- Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, naučna knjiga, Beograd, 1974.

- Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik* I, II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, 1997.

- Dr Radoje Simić, dr Branislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskohrvatskogaknjževnog jezika*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1989.

- Svetozar Nikolić, *Staroslovenski jezik*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

- Josip Ham, *Staroslovenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1960.

- Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Totograd, 1978.

- Petar Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*, ZUNS, Beograd, 1987.

- Mirča Eliade, Joan P. Kuliano, *Vodič kroz svetske religije*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 1996.

- Karl Jung, *Čovek i njegovi simboli*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 1996.

- Klod Levi Stros, *Mitologike*, Prometej, IK Kiša, Beograd, 2011.

- Džejs Džordž Frejzer, *Zlatna grana*, BIGZ, Beograd, 1992.

PRAISTORIJSKI TUMULI U TIVATSKOM POLJU

Gojko Andrijašević

The tumuli of Mala Gruda and Velika Gruda represent the most important Eneolithic localities on the southeast coast of the Adriatic. Located in the Tivat Field, they are an example of well-known tumuli that often occurred in the Western Balkans at the very beginning of the Bronze Age. The tumuli are characterized by rich tombstones of gold, silver, bronze, ceramics and quartz, which is why they are often referred to as princely tumuli. Necropolises were used from the Early Bronze Age to the beginning of the Iron Age (around 2400–1200 BC). Since 2018, at St. John's Church the most important objects from Mala Gruda and Velika Gruda have been presented to the public in the Old Town of Kotor, in a permanent exhibition.

Teritorija Crne Gore se sastoji od različitih cjelina, primorskih i kontinentalnih, koje obuhvataju ravnice, planine i priobalni pojas. U dalekoj prošlosti, to je bilo relativno zatvorena cjelina, sa dva veoma različita životna područja. Crnogorsko primorje sa zaleđem, koje obuhvata područje Skadarskog jezera, Zetsku i Bjelopavličku ravnicu i veći dio starocrnogorske krške zaravni, i kontinentalni koji se sastoji od sjeverozapadnog područja sa dolinama rijeka Komarnice, Vrbnice i Pive i sjeveroistočnog dijela sa Pljevaljskom, Bjelopoljskom i Beranskom kotlinom,

uključujući doline rijeka Tare, Ćehotine i Lima. Između ovih regija je postojala prirodna komunikacija, zahvaljujući čemu se u pojedinim fazama kulturni uticaj javljao na cijeloj teritoriji Crne Gore. Na osnovu saznanja o kulturama u različitim historijskim periodima, relativno usko Crnogorsko primorje može se povezati, prije svega, sa jadranskim i mediteranskim kulturnim krugom. Kontinentalno područje je prilično osjetljivo područje sa značajnim životnim prostorima u dolinama pomenutih riječnih tokova, važnih za centralni Balkan i Podunavlje.

Krajem neolita, na početku bronzanog doba, na Balkanu i Jadranu pojavljuju se prvi tumuli (praistorijske nekropole ili nadgrobni spomenici sagrađeni od kamena i zemlje), koji specifičnom izradom nagovještavaju poseban odnos prema umrlima. U Crnoj Gori, među njih se svrstava tumul iz sela Kuće Rakića, pored rijeke Cijevne u Zetskoj ravnici. Tumuli iz Male i Velike Grude su nastali nešto kasnije i izgradnjom i izvanrednim sadržajem odskaču od dosad poznatih tumula neolitske Evrope.

Bokotorski zaliv uslovno možemo podijeliti na četiri dijela tj. basena: jugozapadni, koji čine Hercegnovski i Tivatski koji su povezani sa Jadranskim morem i sjevernoistočni baseni koje čine Risanski i Kotorski zaliv. Ove basene razvaja, a ujedno i povezuje, uzak morski prolaz zvani Verige. U dnu jugozapadnog rukavca, smješten je grad Tivat. Južno od Tivta prostire se plodna dolina, Tivatsko polje, a dalje prema jugu zaravan, Grbalj ili Grbaljsko polje, koja se prostire prema Jadranskom moru i prema gradu Budvi. Zbog svega navedenog, možemo s pravom konstatovati da je navedeni prostor, u koji su smješteni Mala i Velika Gruda, bio i jeste izuzetno pogodan za trajno naseljavanje, život i egzistenciju. To je potvrdio i kontinuitet stalnog ljudskog prisustva i života koji, potvrđeno je naučno, traje na ovim prostorima više od šest milenijuma.

Mala gruda

Prva arheološka istraživanja na području Tivatskog polja započeta su 1967. i nastavljena 1968. godine od strane Arheološkog instituta iz Beograda i Pomorskog muzeja iz Kotora kada su otkopavana tri velika tumula. Razlog zbog kojeg su započeti arheološki radovi bio je taj što je 1965. godine urađeno detaljno rekognosciranje Tivatskog polja, Krtola i Grblja. Tada je konstatovano da se na ovom području nalazi veliki broj manjih ili većih kamenih humki ili tumula. Pomenuta iskopavanja su vršena na tri veća tumula na obroncima Tivatskog polja: dva su bila na lokalitetu Milovića lokva kod sela Đuraševići, a jedan na lokalitetu Milovića gumno kod sela Lješevići u Donjem Grblju. Oni su predstavljali tzv. velike kamene tumule, prečnika oko 18□20 metara, a visine od 1,5 do 2,5 metra. U njima su pronađene grobnice oivičene kamenim pločama sa pokojnicima u zgrčenom položaju i veoma siromašnim grobnim nalazima. Tumuli ovakvog oblika i načina sahranjivanja su česti u Dalmaciji i Hercegovini i vremenski se smiještaju u kasno halštatsko (gvozdeno) doba.¹

Sljedeća iskopavanja su vršena 1970. i 1971. godine, u samom Tivatskom polju, u blizini aerodroma Tivat. Tada su uočene dvije velike humke koje su se, za razliku od drugih tumula, nalazile na ravnom terenu, bile su nasute zemljom i imale su dobro očuvan kupasti vrh. Ove dvije humke u narodu su bile poznate pod nazivom „glavice“ ili „grude“, za razliku od ostalih kamenih tumula koje su nazivali „gomile“. Prvo je započeto sa iskopavanje na manjem tumulu nazvanim Mala Gruda. U sredini tumula, na dubini od oko 4 metra, pronađen je centralni grob. Grobnica je bila sazidana od velikih kamenih ploča i prostirala se u pravcu sjever - jug dužine 1,27 m, širine 0,75 m i dubine

¹ V.Trbuhović, *Arheološki pregled*, br. 9, Beograd 1967, str. 32–34.

0,75 m . Dno grobnice je bilo pokriveno jednom kamenom pločom koja se raspukla na više mjesta. Iznad centralnog groba nalazila se jama - žrtveno ognjište (spaljište). Naime, nakon sahrane, obredno su prinošene životinjske žrtve koje su zatim spaljivane. Prema nalazima, radilo se uglavnom o sitnim životinjama. Takođe su pronađeni, uglavnom pored žrtvenih spaljišta, ostaci grube keramike u fragmentima i komadi obrađenih i poluobrađenih alatki od kamena i kremenja. Skelet koji je pronađen u centralnom grobu, ležao je u zgrčenom položaju, sa glavom okrenutom prema sjeveru. Na osnovu analize, utvrđeno je da se radi o skeletu starije muške osobe.² U grobnici su pronađeni predmeti izuzetne vrijednosti, koji samo potvrđuju pretpostavku da se radi o veoma značajnoj i važnoj osobi. Naime, u istočnom dijelu grobnice, otprilike u predjelu pojasa pronađeni su zlatni nož i srebrna sjekira sa zlatnom aplikacijom. U sjevernom dijelu grobnice, između ulomaka kostiju lobanje, nađeno je pet zlatnih privjezaka i dva fragmenta nepravilnog lima amorfnog oblika u sjeverozapadnom uglu. Kod nogu skeleta, uz istočnu ivicu grobnice, nađeni su keramički pehar sa drškom i plitka zdjela koji su ukrašeni i spolja i iznutra urezanim ornamentima vučedolskog tipa.³ (Vučedolska kultura pripada mlađem eneolitu, mlađem bronzanom dobu i nazvana je po arheološkom lokalitetu Vučedol koji se nalazi u blizini Vukovara u Hrvatskoj i trajala je otprilike između 2300. i 1800. godine stare ere).

Još od ranog bronzanog doba, pojavu sahranjivanja u kamenom kovčegu ispod zemljane ili kamene humke susrećemo na teritoriji Crne Gore, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i

² M. Primas, *Velika Gruda I*, Hugelgraber des fruhen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet-Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, Band 32, Bonn 1996.

³ M. Parović-Pešikan – V. Trbuhović, „Iskopavanje tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju“, *Starinar* XXIII, Beograd 1972, str. 129.

zapadne Srbije. Zemljanih tumula, sličnih Velikoj i Maloj Grudi, na području Crne Gore ima znatno manje od kamenih. Zemljani su po pravilu mnogo veći i najviše ih je konstatovano u okolini Nikšića. Ono što razlikuje tumule Male i Velike Grude od ostalih u Crnoj Gori je pojava žrtvenog ognjišta i spaljivanja i postavljanje kamenih obloga povrh zemljanog nasipa iznad kalote od pečene zemlje. Slični kameni pokrivači do sada su konstatovani u Albaniji i u sjevernom Epiru u Grčkoj.

Na osnovu analize pogrebnog obreda, tumul Mala Gruda iz Tivatskog polja predstavlja primjer dobro poznatih tumula, koji se često javljaju na području zapadnog Balkana na samom početku bronzanog doba.⁴

Keramika

Kao što je već rečeno, u centralnom grobu Male Grude pronađeni su fragmentovana plitka konična zdjela i fragmentovani pehar sa jednom drškom. Konična zdjela je spolja i iznutra ukrašena

urezanim ornamentima. Unutrašnja površina je širokim trakama podijeljena na četiri trouglasta polja nepravilnog oblika. Svaka traka se sastoji od široke, urezane cik-cak linije, oivičene uskom trakom u kojoj su vertikalne veoma sitne cik-cak linije. Unutrašnja ivica trougaonih polja ukrašena je nizom trouglova, a luk oboda je dupla traka sa vertikalnim cik-cak ornamentima. Spoljna površina zdjele je nešto jednostavnije ornamentisana. Obim zdjele je na četiri mjesta polukružno narezan i ravnomjerno raspoređen (sl. 1). Fragmentovani pehar sa jednom drškom ima cilindrično visoko grlo koje se širi nadolje, prelazeći u okrugli, dosta spljošten trbuh i zaravnjeno dno. Spolja je ornamentisan širokim vertikalnim trakama, sa kombinacijom široke

⁴ M. Guštin, *Simbol boga i kralja □ prvi europski vladari*, Galerija Klovićevi dvori – Zagreb 2006, str. 88–89.

cik-cak linije, oivičene uskim trakama ispunjenim vertikalnim sitnim cik-cak linijama, kao što smo vidjeli na zdjeli. Duž grla i trbuha pehara vertikalno je raspoređeno nekoliko ornamentisanih traka. Ista ornamentika se vidi i na dršci pehara. Obod je oivičen sa dvije uske trake ispunjene sitnim vertikalnim cik-cak linijama (sl. 2).

sl. 1

sl. 2

Zdjela i pehar su izrađeni od crvenkasto-mrke gline sa mnogim primjesama. Spolja su dobro obrađeni i uglačani do jakog sjaja. To posebno vrijedi za pehar, koji spolja ima skoro crnu boju, dok je zdjela na površini tamnomrke boje i debljih je zidova.

Oblikom i ornamentikom keramika iz tumula Mala Guda spada u vučedolski kulturni krug i veoma je dobro poznata širom čitave teritorije Bosne i Hercegovine, Dalmacije i na srednjedalmatinskim ostrvima.⁵

Metalni predmeti

U centralnom grobu Male Grude pronađeni su metalni nalazi od zlata, srebra i bakra, koji ukazuju na tijesnu povezanost Crnogorskog primorja i zaleđa sa istočnim Sredozemljem i Bliskim istokom. Na osnovu metalnih predmeta koji su pronađeni, može se konstatovati da je riječ o muškarcu koji je tu

⁵ M. Parović-Pešikan, V. Truhović, n. dj., str. 133–134.

sahranjen i koji je sasvim sigurno imao veoma značajno mjesto u zajednici. Zlatni bodež, koji je pronađen u visini pojasa, lisnatog je oblika, sa ravnim stranama i zaokrugljenim vrhom. Ima malo profilisani jezičak za pričvršćivanje drške, kao i plastično, trostruko profilisano uzdužno rebro u sredini. Na jezičku i u gornjem dijelu bodeža nalazi se pet otvora za prikivanje drške koja nije sačuvana. Najveći otvor se nalazi na samom jezičku a po dva se nalaze sa obje strane centralnog rebra. Sasvim sigurno se radi importu i to importu iz egejskog basena i najvjerovatnije je kritskog porijekla jer se u njegovim tipološkim osobinama mogu vidjeti tradicije poznatih ranominojskih dugih bodeža. Može se reći da on zauzima izuzetno mjesto, ne samo među nalazima na našem tlu nego i mnogo šire. Na Kritu su do sada pronađena 3 slična bodeža od srebra, dok je poznat samo jedan zlatni bodež pronađen na iskopavanjima kod naselja Poliohni na ostrvu Lezbos u Grčkoj. Bodež je težak 108,800 gama, a na osnovu laboratorijske analize utvrđeno je da je izliven od legure srebra, zlata i bakra. Prema podacima analize, odnos između

sl. 3

srebra, zlata i bakra u bodežu je bio 3 : 2 : 1 (sl. 3).⁶ Srodna vrsta legure potvrđena je iz predinastičkog perioda u Egiptu. Tehnika legiranja bila je poznata i praktikovana u regiji Levant (oblast koju danas obuhvataju Turska, Kipar i države Bliskog istoka), odakle je vjerovatno došao bodež iz Male Grude.

Srebrna sjekira, koja je pronađena u centralnom gobu, uskog je sječiva koje se trouglasto širi i ima cilindričan tulac (cjevasti otvor kroz koji je išla drška) koji je spolja ukrašen facetiranjem. Vrh tulca je pokriven okruglom kapićom izrađenom od zlata kružnog oblika sa iskucanim tačkastim ornamentom krsta u

⁶ M. Parović-Pešikan, V. Trbuhović, n. dj., str. 135–136.

krugu. Sjekira je bila izlivena u zatvorenom kalupu.⁷ Po tipologiji, ova sjekira spada u dobro poznat dalmatinski tip sjekre i susreće se na području Vučedolske kulture. Izbrušena cijev (tulac) za dršku ima nekoliko paralelnih nalaza od bronz, pronađenih u Dalmaciji i Rumuniji. Međutim, ni jedna do sada pronađena sjekira nije bila od srebra, nego samo od bakra ili bronz. Najbliže oblikom ovoj sjekiri su bonzane sjekire sa lokalitete Tupolje kod Knina u Hrvatskoj. Na teritoriji Crne Gore takođe su pronađene sjekire jadranskog tipa, kao npr. u Kolašinu, u Zavrhama kod Nikšića, u Petrovcu na moru, u okolini Podgorice itd. Smatra se da je sjekira iz Male Grude, kao i zlatni bodež, najvjerovatnije importni proizvod. O tome svjedoči analiza materijala od kojeg je napravljena, kao i ornamen-

sl. 4 : 1: 1. (sl. 4).⁸

tacija facetiranjem koje nemamo na bakarnim primjercima iz naše zemlje. Sjekira je teška 235,5 grama a odnos srebra, zlata i bakra je 4

Pet zlatnih karičica-privjesaka pronađenih u centralnom grobu pored lobanje pokojnika, izrađeni su u tehnici livenja, sa završecima u obliku trube i poznati su kao tip „Mala Gruda“ (sl. 5). Smatra se da su ovi ukrasi predstavljali dio dijademe i nosili se našiveni na traku. (sl. 6). Tipološki, ovi privesci podsjećaju na čunaste naušnice koje su se u znatno kasnije vrijeme razvile i postale omiljeni tip nakita prvo na Srednjem istoku a kasnije na čitavom Sredozemlju.⁹

Pored zlatnih i srebrnih predmeta, u centralnom grobu su pronađena i dva fragmenta bakarnog lima prilično neodređenog

⁷ S. Dimitrijević, „Vučidolska kultura i vučidolski kulturni kompleks“, *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979, str. 322–324.

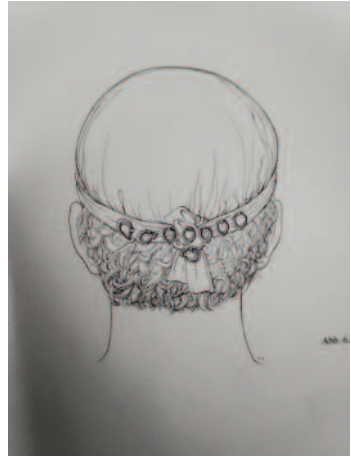
⁸ M. Parović-Pešikan, V. Truhović, n. dj., str. 136.

⁹ S. Dimitrijević, n. dj., str. 322–324.

oblika i nejasne namjene. Bila su prekrivena jakom zelenom patinom.

sl. 5

sl. 6

U centralnom grobu Male Grude nalazimo priloge koji idu isključivo uz muški pokop (sjekira i bodež). To znači da možemo, uslovno, govoriti o muškoj aristokratiji sa ovih područja u doba eneolita. To potvrđuje i jedinstveni ukras od masivnih zlatnih karičica-privezaka, koji se nosio na glavi i po pravilu je bilo dio nošnje tadašnjih knezova.

Oružje i alatke od kremen

U zemljanom nasipu tumula Mala Gruda, pored fragmenata keramike, nađen je veći broj kremenih alatki kao što su dobro obrađeni strugači, rezači, šila, kremen i nožići i strelica. Pored toga, pronađene su i dvije veće kamene alatke: kameni bat od zelenkasto-sivog kamena pješčara, lijepo glačan i prilagođen držanju u ruci i kamena alatka od crvenkastog šarenog kamena, koja ima oblik zaobljenog romba i veoma grube tragove obrade. Pronađen je i jedan fragment kamenog noža. Kao što je poznato,

jedna od glavnih karakteristika perioda rane bronzne u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori je pojava kamenih (dugih) noževa u ostavama i grobnim priložima.¹⁰

Po svojim strukturnim osobinama može se konstatovati da tumul Mala Gruda spada u red ranih bronzanodopskih nalazišta, koja su poznata na teritoriji Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Crne Gore, Albanije i sjevernog Epira. Kada je u pitanju pogrebni ritual, tumulu Mala Gruda najbliži su tumuli u Albaniji i u okolini Nikšića (zemljani nasip sa kamenom oblogom odozgo). Sahranjivanje u kamenom kovčegu sa zgrčenim položajem skeleta isto je kao u Hercegovini i Dalmaciji. Ono što je specifično kod tumula Mala Gruda je velika uloga spaljivanja u pogrebnom ritualu i pojavom žrtvenih jama odnosno kamenih konstrukcija kružnog ili ovalnog oblika iznad centralnog sahranjivanja.

U pogledu nalaza, Mala Gruda je interesantna kako količinom tako i kompleksnošću i kvalitetom nalaza. Ako imamo u vidu da su do sada poznati nalazi na ovim prostorima (rano bronzano doba) po pravilu davali veoma skromne nalaze ili čak i bili bez nalaza u grobovima, onda je značaj Male Grude još veći. Bogatstvo pogrebnog inventara i veličina same humke, kao i veoma pažljivo i svečano obavljene pogrebni ritual, svjedoči o tome da se u Maloj Grudi nalazio grob jednog starješine-vladara zajednice koji je sahranjen zajedno sa simbolima svoje vlasti.

Velika gruda

Arheološki radovi na tumulu Velika Gruda izvođeni su u periodu od 1988. do 1992. godine od strane Univerziteta u Cirihu i Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora. Tumul je udaljen oko 270 metara od Male Grude u pravcu Budve. U sredini je visok 6 metara a u osnovi širok oko 26

¹⁰ M. Parović-Pešikan, V. Trbuhović, n. dj., str. 134.

metara. Tumul se sastojao od više slojeva gline i oko 1 metra debelog kamenog nasipa poravnatog u sredini.

Za razliku od Male Grude, stratigrafija Velike Grude je mnogo složenija. Naime, kod ovog tumula jasno je uočeno smjenjivanje tri faze izgradnje humke sa povezanim sahranjivanjem. Najkasniji period obuhvata kameni tumul izgrađen iznad zemljane humke. Sahranjivanja u ovom periodu pripada kasnom bronzanom i ranom gvozdenom dobu. Ispod njega nalazi se drugi sloj koji pripada periodu bronzanog doba sa uzastopnim sahranjivanjima u centru i naknadnim proširenjem preko cijele površine. Treći period sahranjivanja u tumulu Velika Gruda pripada najstarijem periodu sahranjivanja i datovan je u rano bronzano doba.¹¹

U centru ovog sloja pronađen je kameni grob, koji je analogan centralnom grobu u Maloj Grudi. Centralni grob je pravougaonog oblika, oivičen krečnjačkim pločama. Kamene ploče su bile postavljene i na dno groba. Grob je takođe bio prekriven sa tri kamene ploče i orijentisan u pravcu sjeverozapad – jugoistok. Pokojnik je sahranjen na desni bok, u zgrčenom stanju i glavom okrenutom u pracu sjeverozapada. Na osnovu analiza, ustanovljeno je da se radi o muškarcu starom oko 25 godina. Zanimljivo je da je jedan prst desne ruke ostao u kontaktu sa bakarnim predmetom ispred tijela. U grobu su pronađene tri grupe predmeta u netaknutom, primarnom položaju: 1. bronzana sjekira i dva bronzana noža grupisani u blizini bočne ploče na istočnoj strani, 2. grupa od 8 zlatnih alki-privezaka, koje su se nalazile ispod kosti donje vilice i vratnih pršljenova i 3. keramički krstasti tanjir, zaštićen bočnom krečnjačkom pločom sa sjeverozapada. U grobu su pronađene i dvije veoma korodirane veprove kljove.¹²

¹¹ Ph. Della Casa, *Velika Gruda II*, Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda, (Opš. Kotor, Montenegro) Band 33, Bonn, 1996.

¹² M. Primas, n. dj., str. 113–120.

Karakteristika za grobove Velike Grude (sve tri faze sahranjanja) je ta da su bili pravougaonog oblika sa ogradom od oblog kamenja ili kamenih ploča, dna od šljunka kao podloge za sahranu kao i poklopcima od ploča ili kamenih blokova. Grobovi su pretežno orijentisani u pravcu jugoistok □ sjeverozapad a mrtvi su pokopavani na lijevom ili desnom boku, kao i u zgrčenom položaju. U nekropoli je pronađen samo jedan grob sa spaljenim pokojnikom. Grob je imao iste karakteristike kao i skeletni grobovi.¹³ Interesantno je da su u nekropoli otkriveni fragmenti velikih keramičkih posuda koje su služile za sahranjanje djece do dvije godine starosti. U tumulu je otkriveno ukupno 156 individua, od čega su 43% bili ostaci djece do dvije godine. Životna dob odraslih je bila, u prosjeku, nešto viša od 20 godina starosti.

Na osnovu arheoloških i antropoloških nalaza i demografski poznate veličine, omogućeno nam je da pretpostavimo brojnost populacije kao i trajanje nekropole. Smatra se da je nekropola korišćena od ranog bronzanog do početka gvozdenog doba (oko 2400. do 1200. god. stare ere).

Tumul Velika Gruda predstavlja prvu, u potpunosti istraženu, arheološki i antropološki dokumentovanu nekropolu bronzanog doba na području jugoistočnog dijela jadranske obale.

Keramika

Keramički materijal pronađen u tumulu Velika Gruda, pokazuje bogatstvo oblika i vrlo karakterističnog ukrašavanje. To nas upućuje na izrazitu regionalnu proizvodnju koja je bila pod uticajem jakih istočno-mediteranskih, naročito egejskih i pontskih, a donekle i zapadno-balkanskih kulturnih centara. Vrčevi, šolje i tanjiri pronađeni na Crnogorskom primorju i u kontinentalnom dijelu sa sjeverne strane Skadarskog jezera,

¹³ M. Primas, n. dj., str. 25–37.

spadaju u zasebnu i vanregionalnu riznicu oblika i ukrašavanja. Margarita Primas, profesorica sa Univerziteta u Cirihu, koja je učestvovala u iskopavanjima na tumulu Velika Gruda, keramiku iz Male i Velike Grude koja je tamo pronađena je nazvala keramika tipa *facies Kotor*. Zbog njenih specifičnosti, ovu keramiku je pripisala posebnoj varijanti Ljubljanske keramike jadranskog tipa. Keramika je heterogena i dobrog je kvaliteta. Najčešći keramički oblici su: trbušasti zatvoreni i otvoreni sudovi, krčazi, šolje, tanjiri, velike posude, vrčevi sa dva uveta i zdjele sa podebljanim rubom.

Keramički krstasti tanjir, koji je pronađen u centralnom grobu, na niskoj koničnoj nozi, karakterističan je po bogato ukrašenoj površini (sl. 7). Unutrašnja površina tanjira je ukrašena širokim trakama podjeljenim na četiri trouglasta polja. Tanjir je bogato ukrašen urezivanjem i nizovima malih trouglova. Slični tanjiri su pronađeni u više nalazišta u Crnoj Gori i sve ih karakterišu slično ukrašene površine i relativno visok prečnik u odnosu na malu visinu. Mogu se povezati sa Vučedolskom kulturom (oko 2400-1800. godine stare ere).¹⁴

sl. 7

U tumulu Velika Gruda pronađeni su i obredna šolja sa drškom i keramički tanjir, koji pripadaju periodu kasne bronz (1600-1200. godine stare ere). Šolja je trbušastog oblika sa visokim vratom i jednom trakastom drškom koja spaja obod i

¹⁴ M. Primas, n. dj., str. 53–73.

trbuh. Ukrašena je zonalno, urezivanjem i žigosanjem.¹⁵ Posebno zanimljive su posude za sahranjivanje. To su trbušasti lonci sa cilindričnim vratom i ornamentom od plastčne šipke koji je služio kao ručka ili ukras. Dovode se u vezu sa grobnim posudama koje su pronađene na sjeverozapadnom dinarskom prostoru, prostoru između Save i Drave, u dunavskoj ravnici i dolini rijeke Morave.¹⁶

Metalni predmeti

U centralnom grobu tumula Velika Gruda pronađeno je ukupno osam zlatnih alki-privezaka. Pet su bile romboidnog presjeka sa utanjenim i prebačenim krajevima tipa „Levkas“ (sl. 8), i tri otvorene alke-priveska sa proširenjem u obliku trube na zadnjem kraju u nauci nazvan tip „Mala Gruda“ (sl. 9). Oba tipa najvjerojatnije nijesu livena već su izrađeni od samorodnog zlata, koje je naknadno iskovano do šipke romboidnog presjeka sa zašiljenim krajevima.

sl. 8

sl. 9

Alke su pronađene zajedno sa vratnim pršljenovima i viličnom kosti, što je omogućilo da se rekonstruiše njihova namjena i položaj. Naime one su služile kao ukras - dijadema za glavu i

¹⁵ L. Saveljić Bulatović, P. Lutovac, *Zlatno doba Crne Gore*, JU Muzeji i galerije Podgorica, Podgorica 2006, str. 28

¹⁶ Ph. Della Casa, n. dj., str. 32, 34–36, 47–51, 59–62.

samo je pitanje da li su bile pričvršćene na platno, kožu (kao što prikazuje ilustracija) ili na neku drugu vrstu ukrasa za glavu (**sl. 6**). Analizom je utvrđeno da je korišćeno srebro obogaćeno zlatom (slično kao nož i karičice iz Male Grude). Oba tipa se datuju u sredinu trećeg milenijuma stare ere.¹⁷

Pored zlatnih karičica, u centralnom grobu su pronađene i tri metalne (bronzane) alatke: pljosnata sjekira i dva noža. Sjekira je zaobljenog sječiva, izlivena je i sastoji se od legure bakra i arsena. Slične sjekire su se koristile u Egiptu i Bliskom istoku već od IV milenijuma stare ere. Najbliže paralele su joj sjekire pronađene u egejskoj oblasti i centralnoj Italiji (**sl. 10**). Dva dvosjekla noža pripadaju klasi alatki za sječenje koja još nije u potpunosti proučena. Oni su morfološki povezani sa noževima i vrhovima kopalja, ali se razlikuju u proporciji oštrice i njihovog završetka. Veći nož je izliven i trapezoidnog je oblika sa trnom za učvršćivanje u držalo na donjoj strani. Po sredini je ravan sa dva srpasta završetka na krajevima. Duž sredine sječiva ide naglašeno zaobljeno rebro. Sječivo je urađeno iskucavanjem. Tako dobijena oštrica je bila prikladna za precizno sječenje mesa i dr. Drugi, manji nož je trapezoidnog oblika urađen od tankog (bronzanog) lima, sa širokim trnom za učvršćivanje u držalo. I kod ovog noža sječivo je urađeno iskucavanjem. Moguće da je nož služio i kao briač. Sjekira i noževi su datovani u treći milenijum stare ere.¹⁸

sl. 10

¹⁷ M. Primas, n. dj., str. 75–80.

¹⁸ M. Guštin, n. dj., str. 97.

U tumulu Velika Gruda pronađen je određen broj metalnih predmeta iz perioda kasne bronzne i ranog gvozdenog doba. Radi se o žičanom i limenom nakitu od bronzne: spiralni prstenovi, saltaleoni (spiralne uvijene cjevčice od žice), naočarasti privesci i dugmad sa ušicama. Metalurškom analizom ustanovljeno je da je legura heterogena, što navodi na zaljučak da se za izradu nakita koristio već korišćen metal. Prema ovim ispitivanjima izgleda da je postojala veza između prerade i funkcionalne upotrebe predmeta.¹⁹

Među grobnim nalazima u centralnom grobu, pored keramike i metalnih predmeta, pronađene su i dvije kljove od vepra i kamena alatka - čekić. Kljove su pronađene kod sjeverne grobne ploče, nedaleko od položaja glave pokojnika. Utvrđeno je da se radi o donjim očnjacima (lijevom i desnom) divlje svinje. Veprove kljove nijesu rijetke u grobovima iz neolita i bronzanog doba. One su selektivno stavljanje u grobove vezane isključivo za mušku populaciju.

Kamena alatka, izrađena od silikatne stijene, imala je veličinu i oblik kamenog čekića. Alatka je korišćena, što se vidi na ivicama koje su prilično istrošene.²⁰

Južni dio jadranske obale, koji je smješten između rijeke Neretve i Bojane, pripada području jugozapadnog dijela Balkanskog poluostrva, koje je nepotpuno arheološki istraženo. Praistorijsko naseljavanje ovog područja je prilično oskudno istraženo i proučavano, tako da za sada imamo samo fragmentarnu sliku ranijih ljudskih aktivnosti na ovim prostorima. Iz praistorijskog, tačnije bakarnog i bronzanog doba, tumuli, gradine i naseljene pećine nalazili su se, po pravilu, u blizini područja povoljnog za bavljenjem ratarstvom. Upravo na takvom, za poljoprivredu povoljnom mjestu, nalaze se tumuli Mala i Velika Gruda smješteni u Tivatskom polju.

¹⁹ Ph. Della Casa, n. dj., 40–44, 52, 55, 64–65, 68.

²⁰ M.Primas, n. dj., 113–115.

Tumuli Mala i Velika Gruda predstavljaju najznačajnije eneolitske lokalitete na jugoistočnoj obali Jadrana. Zbog izuzetno bogatih grobnih priloga koji su tamo pronađeni, često se nazivaju i Kneževski tumuli. To potvrđuju ritualan način sahranjivanja, sadržaj grobnih priloga i način na koji su oni raspoređeni što govori da je riječ o značajnim pojedincima, vjerovatno prvim vladarima tj. aristokratama sa ovog područja.

Od 2018. godine, u Crkvi Sv. Pavla u Starom gradu u Kotoru, u stalnoj postavci, smješteni su i izloženi za javnost najznačajniji predmeti iz Male i Velike Grude.

Literatura:

- Benac A. „Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori“, *Glasnik Zemaljskog muzeja X*, Sarajevo 1955.
- Della Casa Ph. „Velika gruda II Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)“, *Universitätsforschungen zur prahistorischen Archäologie*, Band 33, Bonn 1996.
- Dimitrijević S. „Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks“, *Praistorija jugoslovenskih zemalja III*, Sarajevo 1979.
- Garašanin M i D. „O problemu ranog bronzanog doba u Srbiji i Bosni“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIII*, Sarajevo 1958.
- Guštin M. *Simbol boga i kralja – prvi europski vladari*, Galerija Klovićevi dvori, Katalog izložbe, Zagreb 2006.
- *Istorija Crne Gore*, Knjiga I, Titograd 1967.
- Lutovac P, Radunović M, Ljesar L. i Kovačević D. *Eneolit i*

bronzano doba Crne Gore – Prvi balkanski vladari, Centar za kulturu Tivat, Katalog izložbe, Tivat 2016.

- Marković Č. *Neolit Crne Gore*, Beograd 1985.

- Parović-Pešikan M. Trbuhović V. „, Iskopavanje tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju“, *Starinar*, XXIII, Beograd 1972.

- Primas M. „, Velika Gruda I Hugelgraber des fruhen 3. Jahrtausends v. Chr. Im *Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext* Universitätsforschungen zur prahistorischen Archaologie, Band 32, Bonn 1996.

- Saveljić-Bulatović L. i Lutovac P. *Zlatno doba Crne Gore*. JU Muzeji i galerije Podgorica, Katalog izložbe, Podgorica 2006.

- Trbuhović V. *Arheološki pregled*, br. 9. Beograd 1967.

DŽANK ART ILI UMJETNOST OTPADA

Mladen Zadrina

The term junk art was first used by British art critic and curator Lawrence Alloway in 1961 to describe works of art made from scrap iron and discarded metals, broken machinery, old clothes, wood, old paper and other found materials.

Junk art is based on the poetics of waste. As early as the 1950s, waste was gaining a symbolic dimension.

There is almost no state on planet Earth where there isn't at least one artist whose works are made of waste.

From monumental forms already established in art history, to completely anonymous creators who, on a micro-scale, by creating art, point to the possible downfall of the world.

Umjetnost je u svojim prapočecima nastajala iz ritualnih pobuda, stvarajući djela arhaičnih sadržaja. U doba antike i još više u renesansi, umjetnost se odvaja od metafizičkih sila i forsira razvoj nauke. U dvadesetom vijeku nauka i tehnika svojim revolucionarnim dostignućima u tumačenju prostora i vremena utiču na umjetnike koji pokušavaju da shvate i umjetnički obrade pomenuta dostignuća.

Na pragu treće decenije dvadesetprvog vijeka postavlja se pitanje da li se današnji svijet, sa beskrajno mnogo mogućnosti

može oslikati i predstaviti kroz umjetnička djela? Da li umjetnost može i da li prati svaku fazu ljudskog postojanja i delanja ili, možda, može da funkcioniše samo pod određenim društvenim uslovima? Da li je umjetnik bespomoćan pred najezdom virtuelne stvarnosti koja već dominira i iz čije perspektive revolucionarni dvadeseti vijek izgleda pomalo naivno?

Revolucionarni redimejdi Marsela Dišana još na početku dvadesetog vijeka su negirali umjetničko djelo i ono što slijedi rezultira time da mnogi umjetnici napuštaju stvaralački čin i kreću ka prostoru bezumjetnosti.

Težnja za oblikom, bojom, formom je odbačena i materijali kojima se služe su zemlja, otpaci i najvažnije od svega ideja koja se prenosi munjevitom brzinom. Ono što je Lorens Vejner¹ u svom manifestu sastavio kao uputstvo za umjetničko stvaranje jeste „ono nešto“ što definiše prostor bezumjetnosti:

1. Umjetnik može svoj rad da izvede sam.
2. Umjetnik može dati da se rad izvede.
3. Rad uopšte ne mora da bude izveden.²

Odluka o tome u kakvom stanju treba da bude rad pripada posmatraču ili primaocu djela. Svako od nabrojanih stanja ima jednaku važnost i slaže se sa umjetnikovom namjerom.

Umjetnici ne moraju da slikaju kičicom niti vajari da klešu ljuti kamen. Pred umjetnicima je vizuelni i tehnički savršen virtuelni prostor iako se još mnogi često late dubine zaborava i nanovo prizivaju neke stare teorije i misli. U današnjem svijetu brzina preobražaja umjetnosti je zapanjujuća i za razliku od ranijih epoha, prelazi se vrše neprimjetno, brzo i tamo će smo taman došli do kakvog – takvog odgovora, postavljaju se nova pitanja. Što god umjetnost danas smislila sutra je već

¹ Lorens Vejner američki konceptualni umjetnik poznat po radikalnim definicijama umjetnosti. Smatra se centralnom figurom i osnivačem konceptualne umjetnosti šezdesetih godina dvadesetog vijeka.

² Vidi: <https://www.britannica.com/biography/Lawrence-Weiner>

prevaziđeno. Potrošačko društvo i brzina življenja gutaju umjetnička djela.

Potrošačka društva, kakva god, ipak nude jednu vrstu vaskrsnuća umjetnosti. Pronađeni komadi željeza, plastike, papira, drveta, sintetičkih materijala, olupine automobila koriste se u umjetnosti o kojoj će biti riječi u ovom radu.

Praiskonski nagon sakupljača koji čuči u čovjeku, zadovoljstvo prikupljanja ali i široka svijest o potrebi zaštite životne sredine, u početku definisana kao protest protiv konzumerističkog društva, stvorile su posebnu umjetnost nastalu od smeća. Gotovo da nema države na planeti zemlji, đe ne živi i radi makar jedan umjetnik koji svoja djela pravi od otpada. Od monumentalnih oblika već etabiliranih u istoriji umjetnosti, do potpuno anonimnih stvaralaca koji na mikro planu stvarajući umjetnost ukazuju na moguću propast svijeta.

Otpad, ekološka umjetnost i reciklaža

1. Otpad

Otpad i smetlišta kao negativni prostori i anti institucije urbane kulture ujedno su i prostori na kojima se odlažu nepotrebni istrošeni ili zastarjeli proizvodi.

I prostor i materijali sa otpada i smetlišta korišteni su kao kritički simbol, metafore i alegorije kojima se kultura potrošačkog društva, tehnički naprednog, dovodi u pitanje. Pedesetih godina dvadesetog vijeka nastaje termin džank kultura i džank art (kultura i umjetnost otpadaka), kako bi se opisala marginalna umjetnost u doba visokog modernizma koja se bavi redimejdima, otpacima, smetlištem, skladištem, asamblažom.

Upotreba otpadnih materijala je svojstvena i umjetnicima šezdesetih godina dvadesetog vijeka, Radovi antiformalne umjetnosti, arte povera i radovi Bojsa.

Korišćenje smetlišta kao umjetničke, slikarske ili književne teme nije više rad sa smetlištem. Beogradski umjetnik, član grupe *Medijala*, Leonid Šejka je još sredinom šezdesetih godina razvio metafizičku koncepciju smetlišta kao konačnog otpada. Šejkine slike, fotografije, predmeti i bilješke su dokumenti njegovog bavljenja smetlištem.³

Sa otpadom su radili Robert Raušenberg, Alan Kaprou, Fernandez Arman, Daniel Speri, Kristo, Lukas Samaras, Edvard Kinholc. U Crnoj Gori sa otpadom su radili Dado, Milivoje Babović, Dušan Brajović, Aleksandra Božović, od najmlađe generacije umjetnika Marko Petrović Njegoš i Danilo Baletić.

2. Ekološka umjetnost

Ekološka umjetnost temelji se na direktnom i aktivnom radu sa životnom sredinom i odnosima prirode i vještačkog svijeta kulture. Ekologija je nauka o životnoj sredini, o usklađivanju prirode i vještačkog svijeta kulture. Razlikuju se: kasni modernistički koncept ekološke umjetnosti utemeljen na neokonstruktivističkim kibernetičkim eksperimentima; postavangardni koncept ekološke umjetnosti utemeljen na kritici modernističkog projekta transformacije prirode u umjetni svijet kulture, proizvodnje i potrošnje; postmodernistički tehnorestetički rad s virtuelnim ili sajber prostorima.⁴

Kasni modernistički koncept ekološke umjetnosti, utemeljen na neokonstruktivističkim kibernetičkim eksperimentima, polazi od određenja ekologije kao nauke koja se bavi životnim procesima, transformacijama energije i korisnom organizacijom makroambijenata prirode. Povezivanjem prirode, ljudskog i životinjskog tijela, energetske procesa i ambijentalnih situacija i vještačkih tehnoloških sastava stvara se utopijski, novi svijet

³ Šuvaković, Miško, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion art, Beograd, 2011, str. 511–512.

⁴ *Isti*, str. 196–197.

kibernetičkog doba. Za neokonstruktivizam, spoj prirodnog i vještačkog u dinamički sastav umjetničkog djela krajnji je domet estetske sinteze života, umjetnosti, kulture i prirode. Hans Hake je od 1963. do 1969. godine realizovao više ekoloških modela. Njegov rad se naziva ambijentalna filozofija sistema, jer radi s cikličnim i razvojnim prirodnim procesima, uspostavljajući povratne sprege (feedback) između prirodnog procesa i vještačkog ambijenta. U radu *Kocka za kondenzaciju* (1963-1965.g.) proces kondenzacije vodene pare odvija se u kocki od pleksiglasa, a u radu *Inkubator za piliće* (1969.g.) izložen je sistem inkubatora s jajima.

Postavangardni koncept ekologije, zasnovan na kritici modernističkog projekta transformacije prirode u svijet kulture, proizvodnje i potrošnje, iniciran je oko 1968. godine u doba pobune mladih, komuna, hipi pokreta, ideala povratka prirodi. Ekološki pokret teži povratku prirodnom redu i skladu čovjeka i prirode. U land artu, earth works i horizontalnoj plastici prepoznaje se ekološka namjera prodora u divlju prirodu (Lend art Roberta Smitsona) i uklapanja u prirodni ambijent (Hamiš Fuiton, Ričard Long). Tokom 70-ih godina u zapadnim zemljama nastaju ekološki pokreti (zeleni) čija se ideologija temelji na zaštiti prirodne sredine, obuzdavanju tehnološke ekspanzije, postizanju sklada između kulture i prirode. Nastaju kao protestne grupe, političke stranke, lokalne i vjerske komune, a obilježavaju ih ljevičarske ideje o kritici kapitalizma i potrošačkog društva ali i desničarske ideje povratka prirodi, religijskom i mitskom skladu prirode i čovjeka. Josef Bojs je svoj rad temeljio na pretpostavkama marksističkog aktivizma, romantičarske sinteze umjetnosti i života, da bi kroz ideje socijalne skulpture uticao na usklađivanje prirode i kulture u istrojijskoj promjeni društva kroz umjetnost.

Marko Pogačnik (grupa *OHO, Družina v Šempasu*) razvio je model liječenja zemlje kao metod obnove i restauriranja

ekološki uništenih lokacija (industrijske zone, napušteni površinski rudnički kopovi). Njegov pristup ekologiji temelji se na sintezi tradicionalnih duhovnih učenja, ambijentalne umjetnosti i savremenih škola ezoterije. Rad realizuje kao pejzažnu instalaciju s grubo tesanim kamenjem, arhetipskim simbolima koje postavlja na karakteristična mjesta u prostoru koja pronalazi rašljama.

Postmodernistički tehno-estetički rad s virtuelnim ili sajber prostorima temelji se na uvjerenju da je cjelokupna priroda uvedena u kibemetički sistem proizvodnje nove realnosti. Postmoderna tehnološka umjetnost opisuje vještačko stvoreno tijelo (kiborg) i vještački prostor (sajber prostor, virtuelni prostor) kao ekološke sisteme (ambijente, performanse) koji svijet preobražavaju u opscenu scenu ili ekranski prikaz. U postmodernom društvu ekološki sistem postaje scena ili ekran za prikazivanje, projekciju ili simulaciju novog svijeta masovne kulture u kojoj su i priroda i društvo (prirodno i vještačko) televizijske ili ekranske informacije, čime se vrijeme i prostor sažimaju u trenutni planetarni kontinuum.

3. Reciklaža

Reciklažom se nazivaju konceptualni i medijski postupci u umjetnosti, kojima se potrošeni, odbačeni, poništeni, neupotrebljivi i drugi artefakti, prostori, institucije, značenja ili vrijednosti kulture obnavljaju i izlažu u kontekstu savremene umjetnosti. Reciklaža je taktika ponašanja i djelovanja umjetnika kao kulturnog radnika koji ponovo obrađuje artefakte kulture. Umjetnik/umjetnica proučava kulturu, pretražuje njene arhive, depoe, otpade i ukazuje na složene procese brisanja ili obnove u mikro ili makropolitničkim svjetovima savremenog svijeta. Reciklažom kao umjetničkim postupkom su se bavili, u odnosu na arhitekturu Gordon Mata-Klark, u odnosu na verbalna značenja Jozef Košut, u odnosu na političke i ideološke

identitete grupa *Irvajn*, u odnosu na muzejske zbirke Tadej Pogačar, u odnosu na urbanističke prostore Marjetica Potrč, u odnosu na institucionalne i javne prostore Tomo Savić - Gecan, u odnosu na novinske vijesti Ivana Keser.⁵

Džank art, definicija i značenje, rani Džank art

Sakupljanje i izlaganje nađenih objekata zbog njihovih estetskih vrijednosti datira još iz XVI vijeka, kada su kolekcionari i entuzijasti izlagali takve predmete u svojim sobama (cabinets of curiosities, Wunderkammer), ne kombinujući ih u neke umjetničke cjeline. Originalan francuski naziv *object trouve* odnosi se na proizvode bez umjetničke funkcije koji su izloženi u umjetničkom kontekstu.⁶ Ono što se kasnije definisalo kao redimejd jeste inovirana verzija ove ideje.

Izreka da je nečije smeće nekome dragocjeno, sa lakoćom se može primjeniti na umjetnost Džank arta. Ogromne količine odbačenih materijala i objekata koriste se na kreativan način u želji da se pokaže da umjetnost može nastati od bilo čega. Ta tvrdnja, sintagma, ni iz čega, svoju potvrdu dobija u umjetnosti nastaloj od otpada, materijala koji je već iskorišten za neku drugu namjenu ali je izgubio svoj prvotni smisao. Bogatstvo nađenog materijala stvorilo je umjetnost mimo tradicionalnih pravila, a širok dijapazon raspoloživih materijala pružilo umjetnicima široke mogućnosti izražavanja.

Tokom dvadesetog vijeka kao dio revolta i bunta protiv tradicionalnih materijala korištenih u slikarstvu i skulpturi ali i želji da se pokaže kako umjetnost može nastati od skoro bilo čega, pojedini umjetnici rade skulpture, asamblaže, kombinacije slike i skulpture i instalacije od raznoraznih odbačenih materijala i predmeta.

⁵ *Isti*, str. 617.

⁶ https://www.artspace.com/magazine/art_101/art_market/the-history-of-the-found-object-in-art-52224

Džank art je utemeljen na poetici otpada. On otvara mnoge puteve jer zbog svoje prirode i minimalnih troškova, otpad pruža umjetnicima mogućnost za beskonačne varijacije. Već pedesetih godina dvadesetog vijeka otpad dobija simboličnu dimenziju. Otpad izražava antagonizme grada u njegovoj višestrukoj prirodi i brojnim kontrastima: bogatstvo i bijedu, potrošnju i samoću, izobilje ili tjeskobu. Smeće dobija sociološko značenje, ono što bi trebalo da nestane pronalazi trajanje u umjetnosti, prolazno se pretvara u vječito, a otpad postaje svojevrstan umjetnički materijal.

Početak dvadesetog vijeka, kroz radove Pikasa, Dišana i Švitera, Džank art se javlja u Dadi, radovima Alberta Burija i kasnije kroz radove umjetnika pokreta Arte povera.

Kroz primjer eksperimentalnog umjetnika Ričarda Raušenberga, termin Džank art prvi koristi britanski likovni kritičar i kustos Lorens Alovej 1961. godine kako bi opisao umjetničke radove nastale od starog gvožđa i odbačenih metala, pokvarenih mašina, stare odjeće, drveta, starog papira i drugih nađenih materijala.⁷

Džank art svoje korijene ima i u radovima španskog umjetnika Tapijesa ali i kroz djela nastala kroz kalifornijski Fank umjetnički pokret.

Džank art se ponekada tumači i kao treš (smeće) art. U svakom slučaju, radi se o umjetničkim djelima nastalim od svakodnevnih, običnih i odbačenih materijala.

Prvi umjetnik Džank arta je Marsel Dišan.⁸ Njegove prvobitne

⁷ Lorens Alovej je bio uticajni engleski likovni kritičar i kustos koji je bio vodeći član „Nezavisne grupe“ u Engleskoj sezdesetih godina dvadesetog vijeka. Sedamdesetih godina živi i radi u Americi.

⁸ Vrste, modaliteti i varijante umjetnosti sa sve manjim udjelom fizičke i materijalne komponente umjetničkog objekta i prenosa težišta na subjekt umjetnika, pojava i procesa čiji je prvi stadijum u Fluksusu i hepeningu, nazivani su siromašnom umjetnošću (Arte povera), akcionom umjetnošću,

skulpture nastale su od otpada i ostalog urbanog smeća. Njegova specijalnost bili su redimejdi, produkti masovne proizvodnje, birani nasumično, izdvojeni iz njihovog uobičajenog konteksta i prezentovani kao umjetnička djela. Najpoznatija djela, serije nađenih objekata su *Fontana*, *Držać za čaše*, *Točak bicikla*.⁹

Još jedan od pionira Džank arta je takođe dadaist Kurt Švitters. Njegov jedinstven doprinos modernoj umjetnosti je *Merzbau*, kompleksna skulptura, instalacija, rađena od puno različitih materijala poput papira, kartona i drugog smeća koje je umjetnik nalazio oko sebe.¹⁰

Kubistički kolaži Pikasa, Braka i Grisa nastali u sintetičkoj fazi kubizma preteča su Džank arta. U pionire ovog pokreta, koji će kasnije razviti do potpune afirmacije, kako se industrijsko

tjelesnom umjetnošću (Body Art), umjetnošću ponašanja i umjetnošću performansa (Performance Art) umjetnost zemlje (Land Art), procesualnom umjetnošću (process Art), te napokon u krajnjem stadijumu dematerijalizacije umjetničkog objekta i njegovog svodenja na jezik, konceptualna umjetnost (Conceptual Art), kojoj prethodi redukcija objekta na elementarne geometrijske oblike (Minimal Art), a slijedi slikarstvo nazvano analitičkim (Analitische Malerei) i fundamentalnim (Fundamental Painting). Operativni postupci ovih umjetničkih struja pozivaju se na izvore u pojedinim tekovinama istorijskih avangardi, a njihov preteča, čije djelo postaje neiscrpni fundus ideja i invencija umjetnika šezdesetih i sedamdesetih godina je Marsel Dišan. Zbog alternativnog ponašanja takvih umjetnika i njihovih težnji da učestvuju u promjeni zatečenih društvenih odnosa širenjem raspona umjetničkih praksi do njihove dostupnosti svakome, umjetnički pokreti šezdesetih i sedamdesetih godina posjeduju svojstva neoavangardi, posljednjih avangardi i postavangardi.

Vidi: Šuvaković, Miško, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion art, Beograd, 2011, str. 24.

⁹ <https://www.widewalls.ch/junk-art-history-artists-politics/>

¹⁰ Trifunović, Lazar, *Slikarski pravci XX veka*, Jedinstvo Priština/Prosveta Beograd, 1982, str. 90.

potrošačko društvo bude razvijalo i proizvodilo sve više nus produkata, ubrajaju se i Vladimir Tatlin, Baranov-Rosin, Aleksandar Arhipenko, Henri Lorens, Sofi Tauber-Arp, Marsel Janko, Žan Arp i još neki manje poznati stvaraoci.

Arte povera – siromašna umjetnost

Likovni kritičar Đermano Čelant krajem 1967. godine organizuje u galeriji *La Berteska* u Đenovi izložbu naslovljenu *Siromašna umjetnost u prostoru*. Par mjeseci kasnije u reviji *Fleš art* objavljuje tekst *Siromašna umjetnost*. Čelant piše *Bilješke za gerilu* u atmosferi amerikanizacije italijanskog društva u kome potrošnja, tržište i tehnologija odnose prevagu nad očuvanjem seoskog života. Čelant jasno izražava svoj stav protiv američkog načina života navodeći u *Siromašnoj umjetnosti* da umjetnost mora da „povrati poletnost Evropi kako bi se suprotstavila Sjedinjenim Američkim Državama zastupajući internacionalizam kultura koji se ne zaustavlja na američkom minimalističkom i industrijskom monopolizmu.“¹¹

Arte povera stavlja naglasak na sirovo prisustvo stvarnog predmeta, a Čelant piše da stvarnost mora da se posmatra takva kakva je, kakva se prikazuje i kakva nastaje. Prvenstvo imaju prirodni materijali, oslobođeni bilo kakvog kulturološkog značenja: ugalj, kamen, pijesak, staklo, tekstil, materijali porijeklom iz biljnog svijeta koji se sasvim stapaju sa prirodom. Siromaštvo materijala je od suštinskog značaja iz dva razloga: zbog antiindustrijske konotacije i zbog nepostojanja reference na tradicionalnu umjetničku kulturu. Siromašna umjetnost je i reakcija na vladajuće struje umjetničke scene, ona raskida sa popartom, kome zamjera potčinjavanje potrošačkom društvu.

Anarhistička logika evolucije radova umjetnika siromašne umjetnosti vodi od umjetničkog djela (predmeta), preko

¹¹ Laure, Deni, *Istorija umetnosti XX veka*, Clio, Beograd, 2014, str. 183.

intervencije na pronađenom ili slučajno upotrijebljenom materijalu, do umjetničke situacije. Umjetničke situacije ili siromašne akcije vode širenju umjetničkog iskustva izvan tehničkih i formalnih granica umjetnosti. Područje rada i ponašanja umjetnika postaje život u urbanom i prirodnom prostoru. Siromašna umjetnost je umjetnost urbanih umjetnika koji izjednačavaju sirove prirodne materijale, industrijske otpatke i savremene tehnološke uređaje i proizvode. Siromašna umjetnost nije ilustracija ili primjena teorije nego izražavanje činjenica. Njezino osnovno obilježje je identifikacija stvari. Ona otkriva estetsku istinitost : more je voda, soba je prostor zraka, pamuk je pamuk, ugao je mjesto susreta dvije koordinate, a život je beskraj akcija. Gilberto Zorio koristio je procese elektrolize i isparavanja, Đuzepe Penone zabijao željeznu šipku u stablo, a Pistoletto se koristio klasicističkim kipom Venere za pridržavanje različitih otpadaka.

Arte povera se tako uključuje u slobodarski pokret koji pokreće Evropu krajem šezdesetih godina XX vijeka. Taj pokret teži zasnivanju alternativnog društva, što se naročito vidi u seriji djela koje 1968. godine Mario Merc posvećuje stambenom prostoru, kolektivnom životu, upotrebi prirodnih materijala pomoću motiva igloa.

Čelant iste, 1968. godine, organizuje izložbu *Siromašna umjetnost i siromašne akcije* i približava italijanski pokret lend artu uključivši i Ričarda Longa u taj događaj.

Naredne godine Harald Zeman poziva veliki broj umjetnika pokreta Arte povera da izlože svoje instalacije od potrošnih materijala na izložbi *Kad stavovi postanu forme*.¹² Arte povera tu dobija konceptualno usmjerenje u kome proces ima veći značaj od materijalne realizacije djela. Takav primjer je kada

¹² Harald Zeman je bio kustos, umjetnik i istoričar koji je priredio preko dvjesto izložbi od kojih su mnoge okarakterisane kao revolucionarne. Težio je da da redefiniše ulogu kustosa i taj je posao izdigao do statusa umjetnosti.

Kunelis izlaže dvanaest živih konja čije prisustvo unosi prirodnu energiju u izložbeni prostor galerije *Atiko* u Rimu.

Siromašna umjetnost upućuje na djela umjetnika iz Torina, a to su Mario Merc, Đovani Anselmo, Janis Kunelis, Đulio Paolini, Lućano Fabrio i Mikelandđelo Pistoletto. Grupa je osnovana 1965. godine, a razilazi se 1971. godine pošto je dobila institucionalno priznanje kroz brojne izložbe koje je postavio Čelant.

Fank art pokret

Gotovo u isto vrijeme kada se javlja Arte povera, u Sjedinjenim Američkim Državama, San Francisku i okolnim gradovima, javlja se Fank art pokret koji je nastao kao reakcija na apstraktni ekspresionizam. Fank art vraća figuraciju u slikarstvo ne ograničavajući se na apstraktni izraz i forme poput onih koje su nastale u djelima Džeksona Poloka i Marka Rotka. Naziv pokreta nastao je od džez termina *fanki* opisujući posvećenost i osjećajnost. Fank je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka bio veoma popularan u području San Franciska. Sve u svemu, Fank art pokret je bio regionalnog karaktera dominantan u sjevernom dijelu Kalifornije, a nastao je u boemskom, andergraund okruženju. Šezdesetih godina dvadesetog vijeka područje San Franciska je bilo pogodno tlo za razvoj slobodarskih ideja, prevashodno zahvaljujući pojavi umjetnika Beat generacije¹³ i aktivista koji su se bunili protiv

¹³ Beat scena razvija se 50-tih godina dvadesetog vijeka u Njujorku. Sama riječ „beat“ ima mnogo značenja: udarac, zamah, takt, blaženstvo (beatitude), pretučen (beat up), pobijediti, biti demoralisan.... U kontekstu ovog pokreta, pojam beat implicira osjećaj umora, utučenosti ali i blaženstva, kao i muzički ritam džeza. Takođe, podrazumijeva i ogoljenost duše i uma. Beat pjesnici imaju instinktivnu individualnost, bez potrebe da je izražavaju pomoću bilo kakve ekscentričnosti. Oni nemaju povjerenja u kolektivitet. Njihova mladost

rata u Vijetnamu. Sloboda mišljenja, govora i slobodna kultura, glavni su uzroci nastanka Fank art pokreta.

Funk art pokret se razvijao u nekoliko pravaca i izražavao u više tehnika, ovdje su pomenuti samo tzv. nađeni predmeti, što je i tema ovog rada.

Fank art pokret je inspirisan popularnom kulturom, a jedna od glavnih karakteristika je to što inkorporira pronađene, odbačene objekte te kulture. Mnoga djela Fank art pokreta su napravljena od smeća čime autori žele pokazati i ukazati da fank art nije dio potrošačkog duštva i kulture. Objekti su najčešće trodimenzionalni, češće su to slike i asamblaži nego skulpture. Džes i Voli Hedrik su umjetnici koji su prvi upotrijebili pronađene (odbačene) objekte u svom radu, a ta ideja je nastala pod direktnim uticajem Roberta Raušenberga i Džaspera Džonsa.¹⁴ Pokret je takođe bio i pod uticajem ideja rođenih u Dadi jer se u oba pokreta svakodnevni predmeti koriste i daje im se smisao slobode.

Kao ključna figura Fank art pokreta javlja se Robert Arneson koji u okviru Fank arta pokreće tzv. *Keramički pokret*. On stvara mnoge keramičke skulpture više bazirane na umijeću izrade nego na umjetničkoj noti. Neki teoretičari smatraju da su njegovi radovi bili pod uticajem skulpture pop arta jer su sačinjavane od svakodnevnih običnih predmeta. Arneson, skupa sa drugim Fank art umjetnicima poput Roj de Foresta, Manuela Nerija i Viljema Vilija bio je predavač na Kalifornija univerzitetu, a njihovi brojni studenti nastavili su Arnesonovu tradiciju.¹⁵

protekla je u naopakom svijetu ratnih razaranja, stalnih promjena, masovnih pokreta. Osnivači Beat generacije su pjesnici Jack Kerouac i Alen Ginzberg. Oni su se prvi svojim društveno angažovanim pjesmama pobunili protiv socijalnog konformizma i materijalizma koji je zavladao pedesetih godina u Americi.

¹⁴ Joachimides, C, Rosenthal, N, *American art in 20th century*, Royal Academy of Arts, London/Berlin, 1993, str. 454. i 465.

¹⁵ <https://www.artsy.net/gene/funk-art>

Pomenuta dva pokreta, u čijoj osnovi leži protest protiv potrošačkog društva i tradicije umjetnosti pop kulture, kao osnovni materijal koriste otpatke urbanog, potrošačkog, tržišno orjentisanog društva.

Čonata Krišnaraj: *Drvo*

Dvadeseti vijek je donio mnogo pojedinaca koji su se na ovaj način umjetnički izražavali. U dvadesetprvom vijeku, slične ideje rađaju se iz probuđene svijesti o potrebi o zaštiti životne sredine, težište ovakve umjetnosti prenosi se na zemlje trećeg svijeta, afrički kontinent, indijski podkontinent. Individuanci poput indijskih umjetnika Heme Upadaj i Krišnaraja Čonata, Džan-

kmena iz Afrike, Dil Hemfri-Umezulike, poznatog kao Dilomprizulike ali i Amerikanca Džona Čembrlena, svojim radovima ukazuju na ugroženost okoline i opasnosti koje prijete.

Hronološki posmatrano, Džon Čembrlen je prvi umjetnik iz pomenute skupine o kome će biti riječi, skulptor koji je za objašnjavajući kako nastaju njegova djela rekao da kad je skulptura skoro gotova, možete joj dodati nešto, ili joj nešto oduzeti, te da to ne čini nikakvu suštinsku razliku ili promjenu.

Džon Čembrlen

Džon Čembrlen je američki skulptor poznat po svojim velikim metalnim konstrukcijama rađenim od otpada i ostataka

automobila. Od početka karijere, pedesetih godina dvadesetog vijeka, Čembrlen se služi automobilskim otpadom. Čuveno djelo iz 1958. godine *Šortstop* nastalo je od branika automobila i dijelom bilo inspirisano redimejdima i nadrealističkim

Džon Čembrlen: *Dolores James*

postulatima. Kroz šezdesete godine Čembrlen nastavlja eksperimentisanje metodom spajanja i razbijanja, koristeći materijale poput pleksiglasa, čak i poliuretanske pjene, stvarajući veliki broj djela koja su ostala neimenovana. Njegovo najpoznatije i najambicioznije djelo jeste *Američki tablo* nastalo 1984. godine. U ovom djelu on je poređao djelove slupanih automobila različitih boja stvorivši raskošnu skupinu objekata koji streme uvis.¹⁶

Čembrlen stvara instiktivno koristeći izobličene djelove vozila i stavlja ih u određene odnose, radeći po principu slikara apstraktnog ekspresionizma i akcionog slikarstva. On koristi jeftine, odbačene materijale, sa kojima je lako raditi. Osim toga uživao je u traganju za tim i takvim predmetima i skupljanju otpadaka, a njihova boja i sjajne površine su samo podsticale njegovu kreativnost.

¹⁶ <https://www.theartstory.org/artist/chamberlain-john/>

Čembrlenova umjetnost počiva na običnim predmetima koje koristi, čelik od automobilskih šasija, suđeri od sjedišta, kutije od pleksiglasa, papirne kese. Radeći *Šortstop*, Čembrlen je koristio branike automobila koje je našao. On je preko njih prelazio kamionom i nakon toga ih spajao prihvatajući rješenja koja su mu se javila tako što bi material sam od sebe, kroz mnoge pokušaje, sugerisao konačan oblik.

Poetika Čembrlenovih radova dolazi od iznenadne snage i energije koju ugnječeni i iskrivljeni metal daje asociirajući na sudar, na lom. Čembrlenova umjetnost je stav protiv potrošačke kulture koja olako prihvata novo i još lakše odbacuje staro.

Čembrlen neposredno izražava spontanost apstraktnog ekspresionizma u skulpturi. Njegovi zgnječeni, savijeni, zavareni i obojeni djelovi automobilskih olupina jesu umjetnost otpada i graniče se sa asamblažima. Kod Čembrlena gomilanje i uravnoteženost masa, sjenovitih mjesta i zakrivljenih linija pobuđuju utisak katastrofe koja je pod kontrolom, sve je ukomponovano i na svom mjestu.¹⁷ Njegova djela, osim što su asocijala na eksplozivni slikarski pristup apstraktnog ekspresionizma, često su bila i posljedica nasilnog odnosa prema mediju. On se koristio djelovima starih automobila koristeći se njihovim sjajnim lakiranim površinama kako bi stvorio apstraktne konstrukcije zadivljujuće ljepote. U svom radu Čembrlen je koristio industrijski alat, kidao i lomio pa potom spajao djelove koje je vario kao asamblaž kroz proces isprobavanja i grešaka. Pravio je i slobodno stojeće figure poput *Dolores Džejms* iz 1962. godine.

Čembrlenovi spontani i nepredvidivi metodi bliski su ravnoteži kontrolisanog i slučajnog ali kako je sam govorio nije postojala nikakva matrica ili formula.

Kao primjer toga on navodi da se jedne noći, pri kraju rada na *Dolores Džejms*, kasno vratio u atelje i bacio malj na skulpturu

¹⁷ Ruhrberg Paul et. al, *Umjetnost 20. stoljeća*, Tachen, Keln 2005, str. 497.

i na taj način, neočekivano našao onaj oblik i potez za kojim je dugo tragao.

Za razliku od apstraktnih ekspresionista Čembrlen je izbjegavao da pripisuje duboko značenje svojim djelima i zbog toga je bliži umjetnicima njegove generacije koji su pravili ili prave umjetnost od društvenih ostataka.¹⁸

Hema Upadjaj

Hema Upadjaj je indijska umjetnica poznata po fotografijama, složenim kompozicijama i instalacijama rađenim od raznih materijala. Njena djela reflektuju gradske, urbane pejzaže karakteristične za Indiju, i sav kaos koji prikazuje u svojim djelima upravo dolazi iz takvog okruženja.

Hema je stvarala od nađenih materijala i bavila se problemima migracija, odnosa između polova, socioekonomskim temama i urbanim razvojem.

Njeni radovi, bez obzira na to da li su monumentalnih dimenzija ili sićušni, najbolje se mogu opisati kao zagađeni prostori uprljani ostacima potrošačkog društva i masovnim migracijama.

„Sve što stvaram dolazi iz grada i dok radim u mom studiju u Mumbajiu, mnogi elementi života ili raspadanja ulaze u moja djela. To je mač sa dvije oštrice, posmatrate razvoj i progres sa jedne strane ali istovremeno posmatrate i proces raspadanja sa druge strane“¹⁹

Instalacije koje je radila Hema Upadjaj, nazvane *Modernizacija* rađene su od automobilske otpada, komada aluminijumskog lima i raznoraznim nađenim elementima. Svi su poređani po podu predstavljajući gradski, urbani pejzaž koji se u širi u svim pravcima. Takvi pejzaži su česti motivi na

¹⁸ Arnason, H. H, *Istorija moderne umetnosti*, Orion art, Beograd 2003, str. 437.

¹⁹ Vidi: www.artnet.com/artists/hema-upadhyay/

Heminim djelima i nastali su pedantnim, opsesivnim radom sa minijaturnim formama i materijalima.

Urbanizacija, migracije, pejzaži, jesu nit od koje ova umjetnica plete svoje vizije u kojima najčešće bira poziciju posmatrača iz gornjeg rakursa, kroz koji u letu, sebe i svoje sunarodnike²⁰ stapa u sociopolitičke i ekološke teme.

Kolaži i slova su neizostavni dio Heminih djela. Ona precizno bira i reže djelove iz Svjetske enciklopedije stvarajući kontrast sa bojenom pozadinom. Najpoznatije takvo djelo jeste njena intervencija na Hokusaijev *Veliki talas*. Njena interpretacija ovog djela iz osamnaestog vijeka urađena je tako da su djelovi teksta koji govore o migracijama postavljeni kao talas koji udara u Mumbajsku marinu, simbolizujući ogroman broj migranata koji svakodnevno stižu u grad.

Skoro čitavo djelo Heme Upadjaj se odnosi na njen odnos sa Mumbajem. Ona pripada tzv. *Bezobraznim umjetnicima*, periodom u indijskoj savremenoj umjetnosti kada se na maštovit način koriste razni mediji, fotografije, trodimenzionalne instalacije i digitalne alatke kako bi se objasnila ideja identiteta u urbanizovanom kontekstu.

Papir je čest material koji Hema koristi. To je gotovo *raison d'être* njene izložbe nazvane *Riba u mrtvom pejzažu* koja se sastoji od deset slika, pet panela napravljenih od pirinča i podnih instalacija. Ona koristi novinski pres kliping, isječke iz enciklopedija, citate iz tekstova u kojima je Mumbaj okosnica njenog rada.

Grad je podjednako objekat i inspiracija u radovima Heme Hema Upadjaj. Na istoimenim platnima, nacrtani grad je predstavljen kao grupa zgrada za stanovanje koje se neprekidno ponavljaju. U prvom planu ona lijepi papirne ptice oko svezanih žica od teksta. Ideja doma je dominantna i predstavljena je kao udaljena pozadina.

²⁰ Njeni „sunarodnici“ podrazumijevaju migratorne vrste ptica, majmune, oružje, poštanske marke i karikature same umjetnice.

Čonat Krišnaraj

Čonat Krišnaraj je skulptor, performer i umjetnik koji radi instalacije. Živi u Bangaloru koji je nekoliko posljednjih godina postao sinonim za razvoj informacionih tehnologija u Indiji. Tehnološki pojmovi poput progresa, diskutabilne metode odlaganja opasnog otpada, ugrožavanje i uništavanje okoline kroz agresivni razvoj tehnologije, teme su na koje reaguje ovaj umjetnik. Kroz upotrebu nekonvencionalnih materijala, poput sapuna i elektronskog otpada, Čonat na duhovit način ukazuje i opominje na posljedice ubrzanog razvoja i nusprodukata te nove tehnologije.

Koristeći nekonvencionalne materijale za svoja djela Čonat, također, ukazuje i na drugu stranu života, na siromašne radnike koji svakodnevno rasklapaju bačeni elektronski otpad kako bi iz njega izvukli ono što mogu da prodaju. On kontinuirano propituje pojam takvog progresa upoređujući ga sa stvarnim iskustvima iz svakodnevnog, realnog života. I on tretira efekte nagle urbanizacije na indijsko društvo i pojave u njemu.²¹

Čonat pokušava da dokuči ljudsku percepciju urbanizacije, okruženja, napretka, odlaganja otpada i smrada. On kaže da je sve izvještačeno do te mjere da jednostavno ne znate da li da vjerujete sopstvenim instiktima ili onome što vidite i što vam se nudi. On proučava društvene težnje da tehnološki razvoj prihvata i percipira kao progres. Njegova djela *Privatno nebo* iz 2007. godine. i *Drvo* iz 2008. godine rezultat su istraživanja kako se promjena okoline odražava na lokalno stanovništvo. Za *Drvo* je kazao da je tim performansom želio da ukaže na to kako okruženje gubi svoj identitet.

Za realizaciju ove ideje koristio je veliki kran kako bi drvo postavio iznad zgrade. To drvo je ustvari veliki znak pitanja iznad tog područja, iznad svega što se tu desilo, istorije i budućih projekata.

²¹ <https://regardingindia.com/portfolio/krishnaraj-chonat/>

Privatno nebo, drvena kuća, replika kuća iz južne Kalifornije, smještena je u krošnji sasušenog drveta. Ogromni komarac čuči nedaleko od nje, a mjesec napravljen od vještačkog krzna visi iznad nje.

Dizajn kuće je inspirisan brošurom koja nudi takve kuće u prostoru koje su sagrađene na močvarnom prostoru, nekad prepunom komaraca. Čonat je često tumačio arhitekturu smrada u svojim radovima stoga često i koristi sapun od sandalovine kako bi uspostavio ravnotežu između mirisa i smrada.²²

Svakako, miris sandalovog sapuna (veoma popularnog u Indiji) umjetnika podsjeća na djetinjstvo ali i postavlja pitanje funkcionalnosti proizvoda za higijenu. Kao mogući odgovor na to pitanje Čonat je, 2011. godine u *Pompidu centru* u Parizu napravio dva zida. Jedan od sapuna, a drugi od elektronskog otpada koji su donirali građani Pariza. Te zidove je nemoguće bilo videti u isto vrijeme, a umjetnik je to pojasnio time da se uvijek nadao da je najčešće vidljiva samo jedna strana priče dok je druga uvijek imaginarna, te da ga je to inspirisalo da napravi djelo koje ne sakriva ništa kako bi publika mogla da sagleda čitav proces stvaranja i bila u mogućnosti da razumije sve komponente.

Dilomprizulike

Rođen kao Dil Hemfri Umezulike u savremenoj umjetnosti je poznat kao Dilomprizulike. Označen je i prihvaćen kao Džankmen iz Afrike još 2006. godine kao učesnik Sedmog bijenala afričke umjetnosti održanog u Dakaru. Njegova međunarodna afirmacije upravo tada počinje. Dilomprizulike stvara i živi na relaciji Njemačka – Nigerija.

²² <http://artradarjournal.com/2013/09/06/keeping-it-clean-indian-artist-krishnaraj-chonat-on-changing-histories-video-interview/>

Njegova osnovna djelatnost je skulptura i remodeliranje pronađenih objekata i materijala, osim navedenog radi i slike i performanse.

Dilomprizulike razmatra eksplozivan rast konzumerizma u Africi, opadanje moralnih vrijednosti, manjak znanja i poštovanja o nasljeđu i istoriji. On ukazuje na činjenicu da se Nigerijci bore da pronađu novi status i položaj između post robovskog i post kolonijalnog perioda i savremenog, urbanog čovjeka. Njegovi radovi tretiraju procese transformacije i revitalizacije, bukvalno i simbolično.

Dilomprizulike pravi ljudske asamblaže od stare bačene odjeće koju nalazi u svom okruženju. Stanjuje na izolovanom prostoru u Lagosu koje se zove Smetlište đe vodi *Muzej smeća i neugodnih stvari* (Junkyard Museum of Awkward Things), a istovremeno vodi i međunarodne radionice i međunarodnu razmjenu umjetnika.²³

Asamblaži i instalacije koje stvara ovaj umjetnik upućuju na ono što on objašnjava kao otuđenost Afrike u sopstvenom društvu i podsjeća da afrička podijeljenost postoji diljem kontinenta. Dilomprizulike objašnjava da je otuđenost tolika da postaje tragična. On kaže da se u njemu stalno sukobljavaju tradicija i nametnuta civilizacija. Kaže da više ne može da se vraća u prošlost i sakuplja djeliće oštećene očinske kulture niti može da živi u miru sa kulturom bijelog čovjeka.

Za ovog umjetnika otpad je mjesto prepuno stvari koje zovemo smeće, a koje nam govore million različitih priča, upravo kao Lagos koji je gomila ljudi, automobila i stvari koje svaka za sebe ima svoju priču.

Svoju instalaciju *Čekajući autobus* on objašnjava tako da posmatrano kao grupa ili kao pojedinačne figure, svi djelovi žive svoje živote i kao takve ih treba posmatrati. Tu nema

²³ <https://africanah.org/dilomprizulike-dilomprizulike-the-junkman-from-africa/>

nikakvog sentimenta. Ljupke i vesele, njegove *Gradske cure* nastale su od raznih otpadaka ali zrače šarmom iako su sastavljene od materijala sa smetlišta.

Još nekoliko umjetnika

Umjetnost je dobar način da se javnosti prenese određena poruka i utiče na promjenu svijesti o nekom konkretnom pitanju. Jedno od njih svakako je i ekologija, koja je česta tema u radovima različitih umjetnika širom svijeta.²⁴

Mnogo je koji u svom radu koriste isključivo ekološke materijale i pokušavaju da putem svojih djela pokrenu javnu diskusiju o problemu zaštite okoline.

Marina Debris

Doslovno govoreći, Marinin rad je smeće. Ona svojim instalacijama pokušava podići svijest o zagađenosti okeana i plaža, a pri tome koristi otpad koji pronalazi u vodi ili pijesku. Organizovala je eko izložbe i aktivna je u podizanju svijesti o zagađanju životne sredine, te promovisanju čiste energije.

Alan Sonfist

Ovaj umjetnik iz Njujorka u svojim djelima slika, crta, koristi fotografiju, skulpturu i multimedije. On stvara zelene kolaže u kojima kombinuje prirodu i umjetnost, koristeći materijale koji se mogu reciklirati.

Aurora Robson

Kanadska umjetnica kreira skulpture od otpada. Dvije decenije je živjela u Njujorku, te postala svjesna količine otpada

²⁴ <https://lolamagazin.com/2017/07/18/sest-najzanimljivijih-eko-umjetnika/>

koji se stvara u metropolama. Ona prikuplja stvari koje se bacaju svakog dana, a zatim ih pretvara u umjetnička djela.

Nele Azevedo

Poznata po svojoj instalaciji „Čovjek koji se topi“, Nele obrađuje temu globalnog zagrijavanja koje pogađa cijeli svijet. Ona pravi hiljade malih ljudi od leda, a zatim ih smiješta na gradske spomenike i poziva građane da gledaju kako se oni tope.

Sajaka Ganz

Ova umjetnica vjeruje da objekti imaju sopstveni duh. Ona prikuplja otpad iz kuhinje, igračke i slične stvari, a zatim ih pretvara u instalacije. Često imaju oblike različitih životinja, a razvrstava ih po boji.

Uri Eliaz

Izraelski umjetnik Uri u svom studiju čuva brojne instalacije i skulpture koje je stvorio od opada i iz okeana. Pored toga što se zanima za ekologiju i koristi reciklirane materijale u svom radu, on takođe slika na kesama, starim vratima i velikim poklopcima kanistera.

Migel Andagana

Starac sa Galapagosa. Sedamdesetogodišnjak koji skuplja opuške po ulicama, plažama u okeanu. Tim i takvim otpadom stvara skulpture kojima ukazuje na važnost zaštite životne sredine. Bori se, kako kaže, za zaštitu flore i faune na njegovim ostrvima.

Džank art i Crna Gora

Umjetnost nastala od otpada u Crnoj Gori nikada nije imala snagu pokreta ili organizovanog bunta. Umjetnici su više ispitujući mogućnosti materijala i njihovu kombinaciju zavirili u svijet Džank arta. Uprkos tome ostvareno je nekoliko djela koja, svakako, svojim značajem, zaslužuju da budu tretirana kao umjetnost otpada iako su se crnogorski likovni stvaraoci, a i likovna publika, radije držali glavnih tokova i logike da ono što ne može da se okači na zid ili stavi u dnevnu sobu i nije neka umjetnost.

Nekoliko hrabrih i radoznalih umjetnika, ipak je zavirilo u mogućnosti koje pruža otpad i reciklaža. Bez šire teorijske podloge ta djela nijesu dosegla značaj koju slične kreacije imaju u svijetu. Tek od skoro probuđena svijest o zaštiti životne sredine, ulazak u potrošačko društvo i nemilosrdni kapitalizam daju naznake da se ovaj vid umjetnosti češće i ozbiljnije javlja i u Crnoj Gori. Sasvim sigurno, kako to biva i kako je praksa pokazala, u vremenu koje dolazi, umjetnici će na svoj način tumačiti i odgovoriti na ove pojave.

Miodrag Dado Đurić

Rad za Cetinjski bijenale 1991. godine, instalacija, nazvana „Omaž Danilu Kišu“, Dado je počeo sa dva masivna središnja objekta, sasušena stabla topola na zelenom rubu Vladičine bašte. Okitio ih je „cvijećem civilizacije“, otpadom sa ulica urbane sredine, što je u otvorenom prostoru djelovao kao slučajni nanos objekata. Ta ostavština urbanog života bio je pogled s druge strane na njegov ogoljeli izgled, poput igračkaka Dadovog djetinjstva, povratak onome što je „bilo a nije prošlo“

Bojom je intervenisao samo mjestimično, u cilju efektivnije prezentacije materijala, crnim i crvenim.

„Mnogi će se začuditi kad vide ove panjeve, konate i tantare. Misliće da se zajebavam ili da sam poludio“, govorio je umjetnik.

Miodrag Dado Đurić: *Instalacija*, Cetinjski bijenale, 1991.g.

Zmijama, pticama, komadima sasušenog mesa i raznom otpadu dodao je i nekoliko vrata iz stare roditeljske kuće i jedan bačeni frižider, na koje je fiksirao đačke akvarele i gvaševe sa prepoznatljivim likovima svojih sugrađana. U nekoliko islikanih panela i slikarskih intervencija na panjevima vezivni elemenat je ostao crno, odnosno crveni ton, kojim je pojedine objekte potpuno obojio, čime je istakao kontraste.

Ovakav tretman elemenata i izlaganje ranih radova, međugradski otpad i biološki materijal, navodi na pomisao da je u pitanju Dadova sumnja u vrijednosti tradicionalnog likovnog materijala i vjera u mngostrukost umjetničkog kazivanja.

„Sve je vezano, sve što se dešava je vezano. Nijesu iz nekog ćefa juče zaratili ljudi. Svako je radio da se tu napravi rat, pa je rat ispao“, govorio je Dado.²⁵

²⁵ Vidi: <https://www.dado.me/dado-djuric-1991.php>

Stevan Luketić

I vajar Stevan Luketić je u jednoj fazi svoga stvaralaštva posegnuo za odbačenim materijalima, više zbog njihove konstrukcije i dostupnosti, nego što je to bio eventualni bunt protiv nekih pojava ili apel za zaštitu životne sredine. U odbačenim automobilskim hladnjacima Luketić je prepoznao materijal i kroz njega postigao lični izraz, bez figurativnog okvira, prilagođavajući se mogućnostima materije sa kojom je radio.

Uz umjetničko formiranje jednako je bilo bitno i ono zanatsko, pa je tako Stevan Luketić čitavu godinu proveo u jednoj kovačkoj radionici i položio za varioca.

Nakon što je vrlo rano, već krajem pedesetih godina raskinuo s figurativnim pristupom, Luketić počinje stvarati apstraktne skulpture od kovanog željeza, sazdane od ploča i šiljaka, kopljastih struktura. Forme i nazivi asocijirali su autorovo ratno iskustvo (*Bunker, Ratnik, Ranjeni prijatelj*).

Luketić je u istraživanju struktura, prvobitno iz praktičnih razloga, zbog skupoće materijala, posegnuo za odbačenim kilerima (automobilskim hladnjacima), pri čemu se vidi njegova fascinacija njihovom linearnom mrežom, pravilnom konstrukcijom unutar koje interveniše topljenjem i dodavanjem metala, čime se postiže zgužvana i intrigantna struktura.²⁶

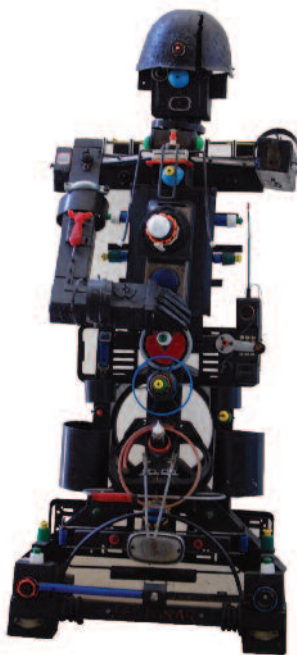
Dušan Brajović

Skulpture napravljene od otpada pripadaju posljednjoj fazi stvaralaštva Dušana Brajovića. Radeći kao dugogodišnji slikar konzervator na brojnim restauracijama ikonostasa, fresaka, ikona, on tu praksu kroz autonomiju njegovih vizija transponuje u moderno doba. Doba nestašice, sankcija, ratnih razaranja,

²⁶ Vidi: https://arteist.hr/barbara_stevan-luketic-u-forumu/?fbclid=IwAR-2OdXn-acR4Ah8hlDjB2IxdokJzym-mCnl1dbev3nERpbZzNIII-4YV0K0

doba nemaštine. Umjetnost koju je stvarao pred kraj života nastala je iz puke nemaštine jer je Brajović imao volje i želje da radi ali nije imao novaca da kupi boje i platno.²⁷ Zbog toga se okrenuo sakupljanju raznih otpadaka od kojih je nastalo pedesetak, uglavnom skulptura, do tada neviđenih u crnogorskoj modernoj umjetnosti.

Brajović odbačene predmete komponuje u skulpture i asamblaže koji

Dušan Brajović: *Legionar*

²⁷ „Skupljao je materijal i od toga pravio instalacije. Sjećam se jedne koju je poklonio Barskoj galeriji, zvala se ‘Gavran’ a bila je posvećena ratu i napadu na Sarajevo. Kad je umro, garaža je bila puna instalacija koje su propadale. I onda sam u dogovoru sa Radosavom Atosom Miloševićem, tadašnjim direktorom Srednje likovne škole ‘Petar Lubarda’ napravio donatorsku izložbu. Svi Dušanovi radovi, kojih je bilo pedesetak, su izloženi u hodniku škole, uz dogovor da sav prihod ide školi i da samo pravna lica mogu da otkupe rad po cijeni od 200 eura. Tako je i bilo. Naša porodica se odrekla prihoda, zadržao sam dva rada koji su i dalje u hodniku škole. Logika je bila jednostavna: bolje da ti radovi stoje u holovima institucija nego da trunu u garaži. A i nikad nijesam volio te njegove instalacije. Znam da ih je radio jer nije imao para za uljane boje, a morao je nešto da stvara“, kazao je Danilo Brajović.

Vidi: <https://www.cdm.me/kultura/znate-li-ko-je-bio-prvi-crnogorski-konzervator/>

dinamično prodiru u prostor. On stvara i objekte na kojima diskretno interveniše slikarskim tehnikama. Čest detalj u Brajovićevim radovima su dječije lutke koje asociraju na nevinost djetinjstva koja se gubi u haosu političkih gibanja devedesetih godina.

Njegovi radovi su i antropomorfne, humanoidne, istovremeno i mašinske konstrukcije nastale od smeća koji kroz pomenute radove dobijaju novi smisao i oblik života.

Kroz razne materijale, plastiku, drvo, metal, staklo, boju, provokativnim formama, simbolikom, Brajović se iz puke nemaštine morao odreći tradicionalnog likovnog izraza i ustaljenog sistema vrijednosti čime je izazvao podozrenje i otpor kod publike, tada nespremnoj da prihvati novine van glavnog toka umjetničkih strujanja. Čovjekolika obličja koja je stvarao Brajović imaju snagu totema koji nalaze svoje ishodište u vrijednostima crnogorske moderne.

Iako ima elemente igre, to nije takva umjetnost, već umjetnost nastala i iz protesta prema ratnim razaranjima o čemu svjedoči instalacija *Gavran* na kojoj se ogromna crna ptica naourazana kao borbeni avion obrušava na urušeni grad. Brajović je time iznio lični stav prema strahotama rata i ubijanja.

Brajović je u jednoj privatnoj galeriji na Cetinju, sredinom devedesetih prikazao svoja djela publici. Za mnoge je bio i ostao čudak koji „skuplja smeće i nešto s time radi“. Provincijski duh, palanačka zajedljivost, vrijeme kada su muze ćutale, a topovi gručali, učinili su da ova Brajovićeva djela ostanu nepoznata široj javnosti. Međutim, zahvaljujući porodici Dušana Brajovića i Srednjoj likovnoj školi „Petar Lubarda“ mnoga djela su sačuvana, nalaze se u holu škole i depou te obrazovne institucije.

Milivoje Babović

Materijal koji koristi je vareni, kovani i presovani metal. Rane skulpture iz ciklusa *Preci* tretirane su plohama, usjeklinama. U

ciklusu *Ptica* formu najčešće gradi na šupljini, međutim različito ih realizuje. Koristi i proces korozije gvožđa što povećava ekspresivnost materijala i skulptura. Konstanta koja se provlači kroz sve njegove cikluse je vanredan osjećaj za govor materijala.

Estetski potencijal nađene stvari se tako, kroz proces umjetničke intervencije, umjetničkog rada, oslobađa i preobražava u nešto drugo. Industrijski predmet, odbačenu stvar, Babović razumije i prihvata kao nešto krajnje pozitivno, vitalno, što nastavlja svoj život u umjetničkom djelu. U pojedinim komadima terakote, on uglavljuje ostatke nađenih stvari, obično od metala, đe na prvi pogled suprostavlja te dvije komponente jednu drugoj. Tu upravo dolazi do usaglašavanja te dvije različite strukture – one već postojeće, sirove teksture odabranog predmeta i one koja nastaje umjetnikovom intervencijom u glini ili drvetu, na način njihovog međusobnog prožimanja i srastanja u jedan i jedinstven dijalog.

Babović pokazuje suvereno poznavanje i razumijevanje skulptorskog materijala, u smislu poštovanja njegovih prirodnih mogućnosti, ali ide dalje, tražeći u običnim, svakodnevnim, nađenim industrijskim predmetima, njihov estetski potencijal.

„Materijal za te skulpture uglavnom pronalazim na otpadima za gvožđe. I onda dođem kod nekih od tih mojih prijatelja, kao što je Milorad Radović, koji je imao takav jedan plac sa otpadom, koji mi dozvoljavaju da dođem i da po cijeli dan biram. Onda ja izaberem jednu hrpu, koju onda pod presom ispresujem i potom radim s tim metalom. Tako imam i ciklus sav napravljen od čaura municije, a koji sam radio odmah poslije rata.

Taj uglavnom odbačeni materijal često asocira i na neke slike, kao što i jesu moje slike, kao i ove fotografije koje sam izložio. Asocira na neke životinje, ili pak prikazujem boje, tu oksidaciju gvožđa, koja vremenom daje finu patinu.“²⁸

²⁸ Vidi: <https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Kultura&clanak=670-373&datum=2018-11-08>

Aleksandra Božović

Aleksandra Božović pripada srednjoj generaciji crnogorskih umjetnika i u svom magistarskom radu bavila se dijelom i odbačenim materijalima i predmetima.²⁹

Istražujući mogućnosti materijala ona je težila da odbačenim, zaboravljenim stvarima podari potpuno novi život i funkciju.

Kaže da postoji puno ljepote među zaboravljenim i otpisanim predmetima te da je potrebno samo malo boljeg sagledavanja, stvaralačke volje, želje i akcije da im se nanovo udahne život.

Božović stvara na dvije relacije, prvo da odbačene, nefunkcionalne predmete preoblikuje u one koji imaju dozu funkcionalnosti. Drugi pravac je taj da je funkcionalne predmete obrađivala tako da su na kraju dobijali skulptorski identitet.

Božović navodi da se upustila u izazov koji sobom nosi miks forme i funkcije i da se trudila da nađe ravnotežu između funkcionalnosti i forme te da svaki određeni objekat zadrži svoj identitet kao skulptura.

Kao osnovni materijal ona koristi metal i metalne otpatke, a način obrade ih, ustvari, vezuje u jednu cjelinu, kroz igru kontrasta čistih, jasnih površina i onih nagriženih vremenom.

Tragovi vremena na metalu, korozija, ogrebotine, iskrivljenja, sve to ide u korist likovnosti objekta.

Objekti koji nastaju u ovakvoj izvedbi nijesu funkcionalno savršeni, lišeni su industrijske obrade i utilitarnosti, na njima su suprotstavljene različite površine obrađene na različit način. Na momente se pojavljuju kapljičasti djelovi koji su nastali topljenjem elektrode, zatim površine grube obrade koji čine otopine elektrode i djelovi materijala, nasuprot izbrušenim i poliranim djelovima uz dodatke stakla ili parčadi ogledala.

²⁹ Božović, Aleksandra, *Skulpture objekti i funkcionalna umjetnost*, magistarski rad, Fakultet likovnih umjetnosti Cetinje, 2007.

Marko Petrović Njegoš

Rad vajara Marka Petrovića Njegoša je spoj umjetnosti otpada i društveno odgovornog poslovanja kompanije „Trebjesa“. Skulpturu vidre sačinjenu od tridesethiljada plastičnih čaša Marko Petrović Njegoš je napravio za potrebe Pivare, koja na taj način šalje poruku o značaju pravilnog upravljanja otpadom.

Autor skulpture Marko Petrović Njegoš objasnio je postupak izrade, navodeći da je cio proces trajao oko mjesec i po.

„Materijal od kojeg je napravljena vidra je nezahvalan za rad, a proces je obuhvatio faze pranja čaša, zatim topljenja i pravljenja ploha, koje smo vezivali na metalnu konstrukciju. Iako se najviše izražavam u kamenu, odazvao sam se i na ovaj poziv Pivare ‘Trebjesa’, jer je to jedna od rijetkih kompanija sa kojom se zajednički dolazi do ideje i koja podstiče autorovu slobodu izražavanja. Naša vidra moli da se povede više računa o zaštiti životne sredine i o reciklažnom materijalu, koji se može iskoristiti u ovakve svrhe.“³⁰

Vidra je izabrana kao životinja koja je simbol čiste vode i čistih staništa. Na ovaj način Pivara „Trebjesa“ krunisala je kampanju *Rock and Recycle*, koju već šest godina realizuju na Lejk Fest-u, uz Ekološki pokret *Ozon*, kao implementacionog partnera.

Prošle godine prikupljeno je oko 30.000 plastičnih čaša i Petrović Njegoš je izradio skulpturu pastrmke koja je izložena u prostoru na kome se održavaju koncerti.

Danilo Baletić

Odrastao na američkim blokbasterima, među marvelovim superherojima, video igricama i stripu Danilo Baletić je svoje dječeačke maštarije pretočio u seriju ogromnih skulptura nastalih

³⁰ Vidi: <https://portalanalitika.me/clanak/286818/vidra-od-recikliranih-plasticnih-casa-u-delta-city-ju>

od autootpada i drugih odbačenih materijala. Njegovi transformersi, kao i oni u filmovima o autobotima koji se transformišu u motorna vozila, čuvaju planetu Zemlju. Osnovna ideja koju je ovaj umjetnik naveo jeste zaštita životne sredine.

„Kada sam presatao da igram *Counter strike* počeo sam da pravim skulpture. Prvo sam od snijega napravio dinosaurusu u prirodnoj veličini ali ga je kiša ubrzo pretvorila u pacova. Onda sam prešao na nešto postojanije, upotrijebio sam metalni otpad i uradio sam sog prvog Transformersa jer sam veliki fan filmova o njima. A onda se nijesam mogao zaustaviti.“³¹

Osnovna ideja transformersa je zaštita životne sredine. Dakle, moć transformacije iz otpada u nešto korisno. Oni imaju još značenja, poput moći transformacije društva, socijalnog života, dešavanja iz svakodnevnice. Transformersi, takođe poručuju da čuvamo planetu, jer je Zemlja potrošena, jer ljudi idu ka tome da imaju sve veći komfor, a to planeta Zemlja ne podržava.

Svaki od transformersa je sačinjen od metala i gume, a sve u cilju kako bi ljudi počeli da razmišljaju o reciklaži kao mogućem rješenju za eliminaciju otpada i to kroz transformaciju.

Zaključak

Na kraju, postavlja se pitanje da li je i na koji način moguće odrediti mjesto umjetnika u trenutku u kome živimo i u vremenu koje dolazi?

Da li je to put u virtuelnu realnost i njene nesagledive mogućnosti? Da li je put u stalnoj borbi kroz umjetnost koja ukazuje na to da sve više uništavamo svoje okruženje? Ili će se možda umjetnost i umjetnici ponovo okrenuti svijetu primitivnih (ukoliko takvih uopšte ima) ili će posegnuti za metodama i rekvizitima već

³¹ Vidi: <https://portalanalitika.me/clanak/154610/baletic-ako-transformersi-budu-cuvali-i-pariz-plan-je-uspjo>

viđenim i time protestovati protiv užurbanosti tržišnog svijeta? Ili će, u najgorem slučaju, djela savremene umjetnosti biti osuđena na to da budu puki ukrasi ili samo igra?

Ono što je odavno utvrđena činjenica jeste da se ni jedna promjena u današnjem svijetu ne može desiti, a da ne bude komentarisana nekom umjetničkom vizijom. Umjetnost kao stvaralački čin na izvjestan način prerađuje naučna i tehnička saznanja i objašnjava ih na sebi svojstven, maštovit način. Onovni princip je da je umjetnost, koja je ranije bila prezentovana jezikom slikarskih tehnika, uokvirenim platnima ili skupim i rijetkim monografijama, sada dostupna i formulisana novim tehnologijama. I to da se prenosi munjevitom brzinom, a najvažnije od svega, jednim klikom dostupna je svima u velikoj rezoluciji, trodimenzionalnom formatu, uz objašnjenja na nekoliko svjetskih jezika.

Više nema kolizije koja se, po pravilu, dešavala kada se susretnu primitivne kulture i tehnički napredne civilizacije. Nema ni suprotnosti između tradicije i napretka, svi su informatički pismeni i mladi japi na Vol stritu jednako koristi pametni telefon kao i narko diler na ulicama Mombase ili čobanin na Kavkazu.

Doduše, pojedini djelovi svijeta žive odvojeni od ostatka organizovani u kaste tako da vjera i sujevjerje i dalje postoje kao dio realnosti. Iako stare navike i dalje djeluju u podsvijesti, ipak napredak i razvoj svijesti, razmjena informacija je nezadrživ proces.

U takvom svijetu i umjetnost postaje svima pristupačna i svako je može stvarati. Tako umjetnost, uvođenjem moderne tehnike u proces stvaranja, postaje nad umjetnost jer osim umjetnika u njoj učestvuju i stručnjaci iz drugih oblasti. Time se otvaraju vrata da jedna teorijska mogućnost postane realnost – umjetnost bez granica.

Literatura:

- Arnason, H. H, *Istorija moderne umetnosti*, Orion art, Beograd, 2003.
- Božović, Aleksandra, *Skulpture objekti i funkcionalna umjetnost*, magistarski rad, Fakultet likovnih umjetnosti Cetinje, 2007.
- G.Ruhrberg Paul et. al, *Umjetnost 20. stoljeća*, Tachen, Keln 2005.
- Joachimides, C, Rosenthal, N, *American art in 20th century*, Royal Academy of Arts, London/Berlin, 1993.
- Laure, Deni, *Istorija umetnosti XX veka*, Clio, Beograd, 2014.
- Trifunović, Lazar, *Slikarski pravci XX veka*, Jedinstvo yPriština/Prosveta Beograd,1982.
- Šuvaković, Miško, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion art, Beograd, 2011.

Internet izvori:

<https://africanah.org/dilomprizulike-dilomprizulike-the-junkman-from-africa/>

https://arteist.hr/barbara_stevan_luketic_u_forumu/?fbclid=IwAR2OdXn-acR4Ah8h1DjB2IxdokJzym-mCn1dbev3nERpbZzNIII-4YV0K0

<http://artradarjournal.com/2013/09/06/keeping-it-clean-indian-artist-krishnaraj-chonat-on-changing-histories-video-interview/>

https://www.artspace.com/magazine/art_101/art_market/the-history-of-the-found-object-in-art-52224

<https://www.artsy.net/gene/funk-art>

<https://beliotblog.wordpress.com/category/john-chamberlain/>

<https://www.britannica.com>

<https://www.cdm.me/kultura/zname-li-ko-je-bio-prvi-crnogorski-konzervator/>

<http://www.centerforsacramentohistory.org/-/media/CSHistory/Files/exhibits/history/Holben.pdf?la=en>

<https://www.dado.me/dado-djuric-1991.php>

<https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Kultura&clanak=670373&datum=2018-11-08>

<https://www.domusweb.it/en/art/2010/10/31/germano-celant-the-arte-povera-period.html>

<https://www.livemint.com/Leisure/FBq13pys1c9Y8sCssQrCgM/Material-girl—Hema-Upadhyay.html>

<https://lolamagazin.com/2017/07/18/sest-najzanimljivijih-eko-umjetnika/12.07.2019.g>

<http://luketicstevan.com/>

<https://montrealserai.com/article/the-berth-series/>

<https://www.onogost.me/drustvo/rock-and-recycle-ove-godine-na-lake-festu> <http://pascalesury.com/journal/2017/11/20/galapagos-la-cigarette-tue-la-biodiversit-galapagos-the-cigarette-kills-the-biodiversity>

<https://portalanalitika.me/clanak/286818/vidra-od-recikliranih-plasticnih-casa-u-delta-city-ju>

<https://portalanalitika.me/clanak/154610/baletic-ako-transformersi-budu-cuvali-i-pariz-plan-je-uspio>

<https://regardingindia.com/portfolio/krishnaraj-chonat/>

<https://www.theartstory.org/artist/chamberlain-john/>

<https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/plumage/indian-contemporary-arts-genius-hema-upadhyay/>

<https://www.widewalls.ch/junk-art-history-artists-politics/>

HIČKOKOV ZAČARANI – PSIHOANALIZA U ROMANTIČNOM TRILERU

Žarko Martinović

This essay presents a meticulous analysis of Hitchcock's movie *Spellbound*, produced in the golden epoch of psychoanalytic psychotherapy. Three levels of the movie – the romance, the thriller and the psychoanalysis are intertwined to produce an interesting cinematic narration. As it is appropriate for a movie dealing with psychoanalysis, the dream of the main film character is in the very core of cinematic plot. The movie is remarkable for the first representation of a woman psychoanalyst as a cinematographic detective. It is concluded that Hitchcock was able to present veridically the reality of the unconscious psyche on a dialogical level but not completely on a level of visual structure as it was evidenced in his later greatest movies *North by North West*, *Vertigo*, or *Psycho*.

Hitchcock's Spellbound:
Psychoanalysis in a
Romantic Thriller Movie

U vrijeme obilježavanja 120-godišnjice rođenja Alfreda Hičkoka i 90-godišnjice smrti Sigmunda Frojda, naša tema je Hičkokov film *Začarani / Spellbound* (1945), nadahnut

izvanrednom popularnošću psihoanalize u poslijeratnom američkom filmu.

Začarani je slobodna adaptacija romana *Kuća dr. Edvardsa* (1927) čiji se autori (Hilary Saint George Saunders i John Palmer) nikad nijesu sreli a pisali su pod zajedničkim pseudonimom Frensis Biding (Francis Beeding).¹

Film počinje najavnom špicom sa citatom iz Šekspirovog komada *Julije Cezar*: „Krivica... nije u našim zvezdama već u nama“² što znači da čovjekovu sudbinu ne određuje položaj zvijezda, već sâmi ljudi. Na ovu misao (koja se kod Šekspira nastavlja riječima „što smo potčinjeni“), nadovezuje se omaž psihoanalizi čiji je osnivač, Sigmund Frojd, prvi otkrio mogućnost liječenja čovjekove duše govorom radi razrešenja nesvjesne krivice i drugih kompleksa. Najavna špica uvodi gledaoce u filmsku priču o psihoanalizi:

„Naša priča se bavi psihoanalizom, metodom kojom savremena nauka liječi emocionalne probleme zdravog. Analitičar traži način da navede pacijenta da govori o svojim skrivenim problemima i da otvori zaključana vrata svoje psihe. Kad se otkriju i protumače kompleksi koji muče pacijenta, bolest i zbunjenost nestaju ...i demoni nerazumnosti se izgone iz čovjekove duše.“³

Značajno je zapaziti da prethodni pasus ističe dvostruku svrhu psihoanalitičke psihoterapije: prvo, njenu sposobnost da pomaže

¹ Vidjeti : [https://en.wikipedia.org/wiki/Spellbound_\(1945_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Spellbound_(1945_film))
pristupljeno 11. 8. 2019.

² Šekspir, Vilijem. *Julije Cezar*, čin I, scena 2. U: Šekspir, Vilijem. *Celokupna dela I*. (preveli Živojin Simić i Sima Pandurović), Narodna knjiga, Cetinje, 1957, *loc. cit.* str. 221.

³ Svi citati iz filma *Začarani* su prevod originala: Alfred Hitchcock's *Spellbound*. Screen play by Ben Hoecht.

<https://cinephiliabeyond.org/spellbound-a-star-studded-love-story-in-dalis-design-and-hitchcocks-style/>

bolesnima čije „demone izgoni iz duše“, i drugo, da liječi „probleme zdravog“, tj. omogućava da u toku složenog procesa analize liječena, odnosno analizirana osoba (analizand) uz pomoć analitičara razumije i riješi svoje skrivene, odnosno nesvjesne psihičke probleme.

Želja producenta Dejvida O. Selznika (David O. Selznick) da napravi narativni film posvećen psihoanalizi bila je nadahnuta njegovim ličnim pozitivnim iskustvom kada se, u toku 1943. godine, poslije niza stresnih situacija u svom poslu i u privatnom životu, podvrgao psihoanalitičkoj terapiji. Tada je dobio ideju da napravi film zasnovan na psihoanalizi i za stručnog filmskog savjetnika odabrao svoju terapeutkinju Mej Rom (May Romm). U toku snimanja, Selznik je uporno pokušavao da nametne Hičkoku svoje ideje i da kontroliše njegov rad ali je Hičkok, u saradnji sa scenaristom Benom Hehtom (Hecht), uglavnom uspješno otklanjao Selznikovo uplitanje. Na Selznikovo traženje da vidi šta je snimljeno, Hičkok bi odgovarao da „kamera nije ispravna“. U toku rada na filmu, Mej Rom je Hičkoku objašnjavala kako psihoterapija djeluje ali joj je on odgovorio; „Draga moja, ovo je samo film.“ Hičkok je za scenario *Začaranog* rekao Trifou: „To je još jedna priča o lovu na čoveka ali ovde uvijena u psihoanalizu“ (Trifo, 1987, str. 100). I pored takve Hičkokove izjave, *Začarani* je holivudski film koji se najeksplicitnije bavi psihoanalizom.

Naracija

Narativni igrani film, posebno Hičkokov, mora prije svega da bude zanimljiv i uzbudljiv. Polazeći od priče koja se odvija u frejldovskom svijetu, Hičkok je napravio slojevitou filmsku fabulu koja se odvija na tri međusobno isprepletenu nivoa. Prvi nivo čini kriminalistička fabula u kojoj je nevini čovjek optužen za ubistvo, tema kojom će se Hičkok i kasnije baviti, posebno u

filmovima *Sjever-sjeverozapad* i *Nevino optužen*. Drugi nivo čini ljubavni zaplet između glavnih protagonista filma – dr Konstans Petersen (Ingrid Bergman) i Džona Balantajna (Gregori Pek). Treći nivo je slikanje psihoanalitičkog liječenja u kome opet gledamo protagoniste glavnih uloga i dr Aleksa Brulova (Michael Chekhov), mentora i učitelja doktorke Petersen. Sva tri nivoa – liječenje, ljubavna romansa i triler (spasavanje nevinog i otkrivanje zločinca) međusobno su čvrsto povezani u jedinstvenu cjelinu.

Film počinje panoramskim kadrom koji se fokusira na ulaznu kapiju, a zatim i na događaje u bolnici Grin Menors (Green Manors). U nastavku iste sekvence, prikazuje se rad ljekara s pacijentima. Kamera se posebno usredsređuje na dr Konstans Petersen (Ingrid Bergman), psihoanalitičarku koja je pedantna i saosjećajna, posvećena svojoj ljekarskoj profesiji. Zatim vidimo starog direktora psihijatrijske bolnice, dr Merčisona (Leo G. Carrol) koji zbog zdravstvenih smetnji upravo treba da bude penzionisan, a na njegovo mjesto je postavljen čuveni psihijatar dr Edwards čiji se dolazak upravo očekuje. Odmah po ulasku u bolnicu, „novi direktor“ se upoznaje sa osobljem. Između njega i dr Konstans Petersen, odmah se razvija obostrana privlačnost koja „filmskom brzinom“ prerasta u zaljubljenost. Kako on kaže, „Sve se dešava u jednom trenutku.“

U epizodi koja prikazuje njihov prvi poljubac, jedan kratak ali izvanredno upečatljiv kadar pokazuje mnoga vrata kako se jedna za drugim otvaraju u dubini jednog hodnika, kao da ostavljaju prolaz za nešto nevidljivo, „neki dah, neki duh“ ili vjetar. Ova mnogoznačna vizuelna metafora za snagu ljubavne strasti (Scheinfeigel, 2012, *loc. cit.* str. 78) ukazuje i na otvaranje novih prostora unutrašnjeg svijeta glavnih protagonista filma. Već na početku ljubavne romanse, Konstansi padaju u oči iznenadni i neobjašnjivi simptomi panike, glavobolje i nesvjestice koji spopadaju novog direktora kadgod ugleda „sasvim obične“

stvari – sjenku krakova viljuške na stolu, šare na mantilu, ali i sve druge paralelne linije.⁴

Na osnovu rukopisa, Konstans prva otkriva lažni identitet „novog direktora“ koji joj povjerava da je izgubio pamćenje i svoj identitet. Lažni Edvards ima na svojoj tabakeri inicijale J.B. Konstans nagađa da je on Džon (Jhon) Braun, ali se on i dalje ne sjeća svog pravog prezimena. Štaviše, živi u ubjeđenju da je ubio dr Edvardsa i zauzeo njegovo mjesto. Uprkos tome, Konstans vjeruje da je lažni direktor nevin i da pati od kompleksa krivice, te rješava da mu profesionalno pomogne. Ta motivacija se nadodaje na lična osjećanja koja gaji prema njemu.

Čudno ponašanje lažnog Edvardsa uznemirava osoblje bolnice koje saznaje da je stvarni dr Edvards ubijen. Ubrzo, sekretarica dr Edvardsa se javlja telefonom i na osnovu boje glasa otkriva da novi „novi direktor“ nije dr Edvards i to prijavljuje policiji. Tako započinje lov na čovjeka. Lažni Edvards bježi ostavljajući Konstansi poruku sa potpisom „Džon Braun“. U jednoj dramatičnoj sekvenci, Konstans ispred vrata svog biroa otkriva ostavljeno pismo, ali je nagli upad policije spriječava da ga podigne. Pred policijom dr Merčison optužuje „novog direktora“ opisujući ga kao „paranoidnog nametljivca i ubicu“. Policija ispituje Konstans, ali niko od njih ne primjećuje pismo na podu.

Po odlasku policije, Konstans uzima pismo i iz njega saznaje da će Džon biti u Empajer Stejt hotelu u Njujork Sitiju. Odlučujući „srcem, a ne umom“ i rizikujući svoju karijeru, ona odlučuje da ga tamo pronađe, iako zna da policija traga za njim.

⁴ Prikazana je i jedna sekvenca u kojoj mu se simptomi ponavljaju dok psihijatri u operacionoj sali obavljaju operaciju na mozgu. Realno, psihijatri nikada nijesu obavljali nijednu operaciju mozga; iako je u to vrijeme postojala takozvana psihohirurgija (frontalna lobotomija), tu intervenciju obavljali su neurohirurzi.

U prepunom lobiju hotela⁵, ona vješto izbjegava dvojicu nasrtljivaca. Koristeći svoj šarm, u svom traganju ima svesrdnu pomoć nikog drugog do hotelskog detektiva. Rukopis Džonovog pisma je ključ na osnovu koga ona na recepciji hotela otkriva u kojoj je sobi Džon odsjeo.

Izbjegavajući policijsku potragu, Konstans i Džon bezbjedno napuštaju hotel. U toku bjekstva, Konstans je u svom odnosu sa Džonom podijeljena između svoje profesionalne dužnosti i svojih intimnih osjećanja. Neobična humorna situacija nastaje kad Konstans riješi da Džona spase od policije odvođeci ga u kuću svog mentora dr Brulova. Umjesto da povjeri istinu dr Brulovu, tvrdi da su ona i Džon supružnici „na medenom mjesecu.“ Na njene napore da zadrži profesionalni odnos doktor - pacijent urpkos takve izjave, Džon kaže: „Sad se ovaj medeni mjesec dovoljno iskomplikovao i kad u njega ne uvlačite medicinsku etiku.“ Ubrzo, dr Brulov otkriva da je Džon pacijent, pa je Konstans prinuđena da zatraži njegovu pomoć. Zajedno sa njim, ona proučava ponavljani traumatski san koji muči Džona.

Sekvenca sna

Danas je opšte poznato da su snovi Frojddov kraljevski put – *via regia* – koji vodi do nesvjesnog (Frojd 1900/1974). Zato film posvećen psihoanalizi prirodno prikazuje simbole sna i njihovo tumačenje. Hičkok je tražio od Selznika da scenografiju sna uradi slavni Salvador Dali koji se rado odazvao i napravio sekvencu koja je trajala čitavih 20 minuta. Međutim, želeći da

⁵ Hičkok se rado pojavljivao kao epizodista u većini od svojih pedest igranih filmova. U *Zaćaranom* vidimo njegov cameo u epizodi snimljenoj u Empajer Stejt hotelu gdje izlazi iz lifta noseći kutiju za violinu i pušeći cigaretu. [https://en.wikipedia.org/wiki/Spellbound_\(1945_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Spellbound_(1945_film)) pristupljeno 11. 8. 2019.

uštedi troškove, Selznik nije dozvolio da se cijela scena sna uključi u film, već ju je bitno skratio.⁶ Tako film traje 116 min, a sekvenca sna oko 4 minuta.

San je prikazan u dvije situacije – prva je prisjećanje slika sna, a druga pričanje sna koje se odvija u situaciji seanse, gdje Konstansi pomaže dr Brulov koji objašnjava: „Evo čemu služe snovi. Oni otkrivaju ono što vi krijete. No snovi su zamršeni, kao zagonetka. Analitičar ima zadatak da ih razmrsi da bi razotkrio poruke koje vam šalje vaše nesvjesno.“

Džon se namješta u fotelji i počinje svoju priču: „U toku sna, činilo mi se da nešto treba da doznam.“

Široki kadar ulijevo prikazuje dr Petersen koja ulazi u kabinet i kaže: „To ćemo sada vidjeti.“

Sekvenca sna prikazuje uporedo slike sna i realnost prisjećanja sna.⁷ Ovdje opisujemo sekvencu sna držeći se minucioznog prikaza francuskog sinematologa Šenfežela (Scheinfeigel, 2012).

Prvo vidimo Džona sa glavom opuštenom na naslonu fotelje. Kamera ga zumira dok se njegov lijevi profil ne prikaže u gro planu i slika postepeno zamagli. Džon nastavlja: „Ne znam gdje se ovo dešavalo.“ Poslije ponovnog kratkog zamućenja slike, u prvom kadru sna vidi se tamna zavjesa na kojoj su velike,

⁶ U finalnoj verziji *Začaranog*, prikazan je samo jedan dio Dalijeve scenografije koju je, po Selznikovom nalogu, skratio Vilijem Kameron Menzies (William Cameron) koji je radio i na filmu *Prohujalo sa vihorom*. Platno dimenzija 5x6 metara koje je korišćeno u filmu danas se, zajedno sa Dalijevim skulpturama, prikazuje u Londonu na izložbi Dalijev univerzum (www.thedaliuniverse) u County Hall, blizu Londonskog oka (*London Eye*), najveće panoramske vrteške na svijetu.

⁷ Filmske slike sna predstavljaju simbolično, vizuelno-prostorno prerašavanje prošlih zbivanja putem translingvističkih procesa, a realnost prisjećanja sna teži da upotrebom verbalno-lingvističkih, logičkih procesa budnog stanja otkrije njihovo neskriveno značenje.

otvorene oči. Neke su naslikane, a neke „prave“. Oči su na donjem djelu zavjese koja otvara neki prostor pozorišne scene. Ponovo vidimo Džona koji se sada prisjeća: „... možda u nekoj kockarnici.“ Zavjesa je zumirana dok Džon priča: „Na nekim dezenima su bile oči a na drugima velike ptice. Neki čovjek sa džinovskim makazama ih je rezao.“ Sad vidimo parove kako sjede za stolovima. Zatim kamera zumira jedno ogromno oko na tamnoj zavjesi. Neki čovjek drži u ruci džinovske makaze i njima presjeca jedno oko ali se iza njega otkriva drugo oko, takođe u gro planu. Na obodu zenice se vidi slika čovjeka koji sjedi ali nije jasno da li je to sanjač koji glasom-izvan [ekrana] priča san: „Pojavila se jedna djevojka u kratkoj odjeći koja je svakog poljubila. Ona me prva vidjela.“ Dok on priča, ova slika se vizualizuje; u tipičnom nadrealističkom stilu, mjesta i likovi su izmiješani i deformisani višestrukom ekspozicijom.

Scena sna nestaje, a naredni panoramski kadar vraća nas na Džona koga dr Brulov pita glasom-izvan [kadra]: „Jeste li je prepoznali?“ On odgovara: „Rekao bih da je to Konstans.“ Dr Brulov, takođe glasom-izvan: „To je vaša pusta želja.“ Džon se dalje prisjeća sna: „Igrao sam karte s nekim bradonjom.“ Ponovo vidimo scenu sna. To je sad neko tamno mjesto, na kome za kockarskim stolom sjede dvije osobe. U prvom planu je ruka osobe koja uzima jednu kartu iz špila na stolu. U dnu stola sjedi druga osoba. Izdužene crne sjenke pružaju se preko stola. Džon: „Dao sam mu sedmicu tref...“ I dok far kadar (tehnikom „traveling kamere“) traži drugog igrača, Džon nastavlja: „On je rekao. To je 21, pobijedio sam. Ali njegove karte su bile prazne. Vlasnik ga je optužio za prevaru.“ Kad kamera zumira naprijed, sa lijeve strane se vidi „vlasnik“, čovjek u odijelu čija je glava potpuno umotana zavojima tako da mu je lice nevidljivo. On stoji blizu igrača, bradatog čovjeka koji podiže glavu prema kockaru i kaže: „Ako vas opet vidim, kazniću vas!“

U sljedećem panoramskom kadru vraćamo se u realnost tumačenja sna, na scenu u kojoj Džona, koji i dalje sjedi u fotelji, posmatraju dr Brulov i Konstans. Džon joj se obraća: „Izvinite za djevojku.“ Kamera zumira Konstansu koja odgovara: „Bolje i to nego da sam vještica, kao što mi je rekao jedan pacijent.“ On: „Kako to objasniti?“ Ona: „Nije važno.“ On: „Jeste li nešto shvatili?“ Ona: „Ne još.“ On se okreće dr Brulovu: „Nijesam još sve ispričao.“ Dr Brulov: „Što se više detalja sjetite, to bolje za naučno istraživanje.“

Kamera zumira Džonovo lice u gro planu: „Bio je na strmom krovu.“ Džonovo lice iščezava. U scenografiji sna, sada se pojavljuje panorama izobličienog pejzaža. U pozadini su naslikane stijene a ispred njih kamene naslage na čijem vrhu je velika neobična, koso nagnuta glava; iznad čela je jedno malo drvo sa suvim granama. Sa desne strane, vidi se visoka kuća sa strmim krovom. Jedan čovjek stoji blizu vrha krova, iza dimnjaka koji je, poput drveta, pustio korijene. Vidi se silueta čovjeka na ivici krova. Čujemo Džonov glas-izvan koji govori: „To je čovjek s bradom. Rekao sam mu da se čuva...“ Zum prikazuje kako taj čovjek naglavačke pada sa oboda strmog krova. Džonov glas-izvan nastavlja: „visio je s nogama u vazduhu...“. Zumiranje se nastavlja. Vide se zid, kamenje, sjenka čoveka koji stoji, naslikano tijelo nage žene. Džonov glas-izvan: „... zatim sam opet vidio vlasnika, maskiranog čovjeka sakrivenog iza dimnjaka koji je u ruci držao točak...“. Zum prema dolje. Vide se samo noge čovjeka i veliki deformisani točak koji polako pada. Kad Džon kaže „Bacio je točak“, u krupnom planu vidimo samo točak. Zatim se kadar mijenja. Po neravnom tlu promiču neraspoznatljive sjenke a mračno nebo je prekriveno gustim oblacima. Neki čovjek trči niz krov a iza njega je sjenka nečega što liči na krila ptice. Kamera zumira bjegunca koji za sobom ostavlja sve dužu sjenku koja postaje crna da bi daleko u visini jasno poprimila oblik

krila, odnosno ptice. Džon: „Odjednom, pobjegao sam. Velika krila su me lovila, zamalo su me uhvatila.“

Zum naprijed. Vidi se Džon kako sjedi i kaže Brulovu i Konstansi: „Ne sjećam se ničeg poslije mog bjekstva. Probudio sam se.“

Sekvenca sna obiluje simbolima, upravo onim što zahtijeva tumačenje i budi znatiželju gledalaca. U njoj posebnu pažnju privlače oči, zavjesa, makaze, igra karata (od kojih su neke prazne), čovjek skrivenog lica, čovjek koji pada s krova, čovjek koji se krije iza dimnjaka i ispušta točak, crne ptice. U nekima od slika sna reflektuje se spoljna realnost, a druge su putokaz do psihičke realnosti nesvjesnog.

Hičkok u *Zaćaranom* traži od gledalaca da se užive u naraciju i da budu blagonakloni prema likovima, posebno prema Džonu kao žrtvi, naročito u sceni sna, kada se očekuje rješenje misterije. Tako ulazimo u psihu likova, posebno u Džonovo tajanstveno stanje u sekvenci sna. Štaviše, filmska naracija teži da nas, zajedno sa Konstans, glavnim ženskim likom, uvjeri da se u neodređenim i dvosmislenim, nadrealistički oslikanim scenama sna krije rješenje za Džonove probleme. Sav zaplet se zasniva na našem udubljanju u psihu likova, kako bismo proniknuli u njihove motive, želje i snove. To nam pomaže da shvatimo kako takvom naracijom Hičkok izgrađuje svoju uticajnu i autoritativnu strategiju stvaranja filma koju će do maksimuma razviti u filmovima *Vertigo*, *Psiho* i *Ptice*. Na taj način, Hičkok je zauvijek promijenio način na koji gledaoci treba da gledaju film da bi u mentalnim slikama opasnosti potpuno doživjeli suspens. Hičkokova tehnika suspensea teži da pažnju gledalaca/posmatrača dovede u stanje potpune izloženosti doživljaju (Martinović M, Martinović Ž, 1995).

Zavjesa sa mnogim očima simbolizuje barijeru između svjesnog i nesvjesnog, ono što skriva tajnu nesvjesne psihe, tajnu napaćene duše psihijatrijskih bolesnika u bolnici Grin

Menors. Ako je oko prozor duše, onda scena rezanja oka ukazuje na njihove duševne patnje.

Scena rezanja oka nalazi se u Bunjuelovom i Dalijeovom nadrealističkom filmu *Andaluzijski pas / Un Chien Andalou* (1929). Ukazano je da ta scena, koja redovno izaziva zaprepašćenost i užasavanje gledalaca, djeluje kao samorefleksivno nanošenje kazne nama, posmatračima filma, zato što se u nama pobudila voajeristička radoznalost.⁸ Neki kritičari zamjeraju Daliju da ponavljanjem teme rezanja oka u sekvenci sna nije bio dovoljno originalan, ali smatramo da je njihova zamjerka nepravедna. Jer kad autor preuzme jednu temu iz jedne umjetnosti (filma) i obradi je u drugoj vrsti umjetnosti (scenografiji kao spoju slikarstva i arhitekture), takav postupak ne mora da *eo ipso* umanjuje vrijednost dela. Uostalom, Dali je ovu temu u *Začaranom* razvio na sasvim drugi način. Hičkok je, u razgovoru s Trifoom, rekao:

„Tražio sam od Selznika da mi obezbedi saradnju Salvadora Dalija. Selznik je pristao, ali sam uveren da je mislio da ja želim Dalija zbog reklame koju će nam to napraviti. Jedini razlog bila je moja želja da dobijem vrlo vizuelne snove sa oštrim i svetlim crtama, u jasnijoj slici nego što je ona u filmu. Želeo sam Dalija zbog oštrog izgleda njegove arhitekture – Kiriko je vrlo sličan – dugih senki, beskrajna razdaljina, linija koje se sabiraju u perspektivi... lica bez oblika.⁹

⁸ U filmu, Dali je snimio rezanje oka ubijenog teleta iako je montažom stvorio utisak da je to ljudsko oko.

http://en.wikipedia.org/wiki/Un_Chien_Andalou pristupljeno 14. 3. 2018.

⁹ Savremeni filmski kritičari ne smatraju Hičkoka samo za velikog režisera trilera i suspensea, već otkrivaju izvanrednu umjetničku vrijednost formalnih kvaliteta njegovih kadrova koji se doimaju kao velika i značajna slikarska djela. Isto se može reći za još nekoliko velikana filmske umjetnosti, kao što je vjerovatno prvi zapazio Oto Bihalji Merin (1974) razmatrajući post-barokne kompozicije u Felinijevom filmu *Satirikon*.

Naravno, Dali je zamislio dosta čudne stvari koje nije bilo moguće ostvariti: kip puca, iz pukotine izlaze mravi, mile po kipu i najzad, vidi se Ingrid Bergman prekrivena mravima!“ (Trifo, 1987, str. 100).

Dalijeve slike su duboko uznemiravajuće i refleksivne. U filmu se, kao i u psihoanalizi, pokazuje da se slike sna moraju tumačiti iz iskustva realnosti. U vezi sa diegezom filma, možemo pokrenuti pitanje: Da li veliki broj očiju – naslikanih i fotografisanih ljudskih očiju – ukazuje na višestruke poglede koji teže da dokuče tajne sna? Koliko je očiju/pogleda potrebno da bi se pročitao/protumačio san? Nadrealistički dekor sna prikazuje realne simbole sna koji su u domenu imaginarnog odnosno nesvjesnog iskrivljeni cenzurom sna tako da je njihovo značenje nedostupno sanjačevoj svjesnoj psihi, ali je tumačenje moguće na osnovu njegovih slobodnih asocijacija. U filmskom tumačenju sna, potrebno je da, kao u analitičkoj seansi, psihoanalitičari (dr Brulov i Konstans) povežu slike sna sa realnošću analizanda (Džona) koji sanja san. Veoma povoljna recepcija gledalaca i većine kritičara filma je pokazala da je Hičkok, svojom režijom i uz pomoć scenariste Bena Hekta (Hecht) i ovaj zadatak maestralno obavio.

Geometrijska strma ravan krova je metafora za planinu. Na osnovu sjajnobijele boje koja prati Džonove simptome, dr Petersen smatra da rješenje zagonetke za kompleks krivice od kojega pati njen pacijent leži u tragu (paralelnim linijama) koji skije ili sanke ostavljaju u snijegu. Ona i dr Brulov pretpostavljaju da su Džon i Edwards bili u zimskom izletištu (paralelne linije na bijeloj pozadini su tragovi koje skije ostavljaju u snijegu) i da je tamo Edwards izgubio život.

Rasplet filma

Zato Konstans i Džon odlaze u izletišta Gabrijel Vali. Sekvenca njihovog skijanja je **emocionalni klimaks filma**. U dramatičnoj situaciji, Konstans se na skijama zaustavlja blizu provalije dok Džon juri prema njoj. U tim trenucima postavlja se pitanje: da li je Džon ubica ili je nevin? Da li će je gurnuti u provaliju ili će je poljubiti? U toj sekvenci, pri kraju spuštanja niz padinu, Džon se zaustavlja pored Konstans a njegovo pamćenje se iznenada vraća. On se prisjeća da je ispred njih provalija u koju je Edwards pao i poginuo. Povratak na mjesto traume oživljava i njegovo sjećanje na mnogo raniju, potisnutu traumu koju je Džon pretrpio u svom djetinjstvu. U ovoj slici-sjećanju (Deleuze, 1985), vidimo kako Džon-dijete juri sankama čiji trag ostavlja za sobom dvije paralelne linije. Ispod njega su paralelne vertikalne šipke ograde sa šiljcima na vrhu. Džon nehotice gurne svog mlađeg brata koji pada i gine nabadajući se na šiljke. Iako su protagonisti filma gledaocima u prethodnim dijalozima nagovijestili da je psihološka trauma događaj iz djetinjstva, veoma potresno djeluje flešbek slike-sjećanja na ovu nesreću.

Kad se prisjeti svog pravog prezimena (Balantajn), izgleda da je Džon povratio svoj identitet i da je sada oslobođen, kako kompleksa nesvjesne krivice (za smrt brata), tako i svjesne krivice (za ubistvo dr Edvardsa). Međutim, po povratku iz zimskog izletišta, pošto je obdukcijom Edvardsovog leša otkriven metak u njegovom tijelu, policija iznenada hapsi Džona pod optužbom za ubistvo dr Edvardsa.

Slomljena i utučena, Konstans se vraća na posao, gdje je dr Merčison ponovo postavljen za direktora. Preokret nastaje kad izgleda da je sve izgubljeno. Dok Konstans ponovo pregleda svoje bilješke o Džonovom snu, rješenje joj se ukazuje

retroaktivno: ona shvata da je izobličeni „točak“ iz sna bio revolver.¹⁰

Ovdje je neophodno pomenuti da je takvo rješenje moguće zato što je engleski naziv za točak (*wheel*) višeznačna riječ; koristi se i kao naziv za doboš revolvera. Uz to, podvucimo da je figura točka stilski višeznačna. Naime, ovaj objekt iz slika sna sadrži barem tri stilske figure. Ako je osnova posmatranja sličnost, ako točak zamenjuje revolver, onda se ta stilska figura može nazvati metafora. Međutim, ako je točak dio (doboš) cijelog predmeta (revolvera), onda se radi o sinegdohi, predstavljanju *pars pro toto*. Ako se izobličeni točak koristi figurativno, u novom kontekstu, onda je riječ o silepsi. Stilska višeznačnost figure točka ilustruje da san ima strukturu rebusa (Frojd, 1900/1974). Da bi mogao da se riješi, svaki rebus u slikama mora se prevesti u slovni rebus odnosno u riječi. Na ovaj način, postaje nam blizak Lakanov diktum da je „nesvjesno strukturisano kao govor“ (Lacan, 1966).

Drugi putokaz koji vodi Konstans do otkrića identiteta ubice dr Edvardsa je sjećanje na njen nedavni razgovor sa dr Merčisonom u kome se on odaje kad joj u razgovoru kaže: „Jedva da sam poznavao Edvardsa.“ U njenom umu odzvanjaju Merčisonove riječi: „Jedva da sam poznavao Edvardsa.“ To je dovodi do otkrića ubice: ona shvata da je u slici sna čovjek koji se krio iza dimnjaka i bacio točak bio dr Merčison koji je, sakriven iza drveta, pucao u Dr. Edvardsa a zatim bacio revolver.

Njeno otkriće ubice čini **intelektualni klimaks filma**: Merčison je likvidirao Edvardsa da bi i dalje ostao direktor bolnice. Kad biva raskrinkan, Merčison priznaje da je ubica. Međutim, slika sna je varljiva; Merčison i dalje ima revolver u fijoci svog stola i prijeti novim ubistvom. U toj dramatičnoj

¹⁰ Engleski naziv za točak (*wheel*) je višeznačna riječ; koristi se i kao naziv za doboš revolvera.

sceni, Konstans se samouvjerenom kreće ka izlazu iz sobe, uprkos revolveru uperenom u nju. Ona neutrališe agresivnost ubice tako što ga uvjerava da bi zbog prvog ubistva u tadašnjem labilnom psihičkom stanju imao olakšavajuće okolnosti, dok bi, ako i nju ubije, izvršio ubistvo s predumišljajem i zaradio električnu stolicu. Nekoliko dramatičnih sekundi tog kadra predstavljaju **fizički klimaks filma** u vrhunskom hičkokovskom suspensu – Konstans uspijeva da mirno izađe iz sobe pošto je svojom visprenošću potpuno razoružala Merčisona. Shvatajući uzaludnost svoje prijetnje Konstansi, Merčison na kraju okreće revolver ka sebi. Slijedi još jedna vizuelna sinegdoha: u kadru se vidi ruka koja čvrsto drži revolver ali ne i glava dr Merčisona. Na osnovu pucnja i plameno crvene boje koja ga prati, shvatamo da on presuđuje sam sebi.¹¹

Intelektualni i fizički klimaks filma se prikazuju kao dva velika iznenađujuća obrta i konačna razrješenja. Epilog je oslobođenje glavnog junaka filma, i od zatvora i od kompleksa krivice koji ga je opsjedao. Na kraju, ništa više ne ometa ostvarenje ljubavi glavnih likova filma.

Začarani je snimljen u crno-bijeloj tehnici, osim završne scene – jednog do dva završna plana u kojima se javlja minimalistička upotreba boje. Svijetlo crvena boja se vidi na dva snimka, dok se čuje pucanj i vidi revolver usmjeren u pravcu kamere. Nemoguća perspektiva u ovom kadru je iz posebne „tačke gledanja“ koju je omogućila konstrukcija velikog modela džinovske ruke koja drži džinovski revolver. Taj detalj je izostavljen iz većine kopija filma u 16mm i video formatu, ali je obnovljen za DVD izdanje koje se prikazivalo na američkom TV kanalu TCM (Turner Classic Movies).

¹¹ Na lingvističkom nivou, ime ubice nije dovoljno sakriveno. Enigmati mogu naslutiti da je ubica dr Merčison ako otkriju homografiju prvog sloga engleskih riječi *Murchison* (Merčison) i *Murderer* (ubica) – kurziv dodao Ž. M.

Hičkokova upotreba svjetlosti u ovom filmu, posebno u sekvenci sna, značajna je za stvaranje dramatične atmosfere. To se ne odnosi samo na osvjetljenje okoline u dramatičnim situacijama, već i na prikazivanje objekata u vezi sa narativom filma – psihološkim šokom čija je posljedica gubitak pamćenja (amnezija).¹²

Prikaz amnezije u Začaranom

Gubitak pamćenja prikazan u *Začaranom* ima psihološki uzrok i odgovara psihogenoj amneziji, odnosno **potiskivanju** stresnih ili traumatskih događaja. Prema psihoanalitičkoj teoriji, neurotični simptomi koji prate takvu amneziju su simbolična reakcija na psihološki šok. Pošto bi pamćenje tog šoka i s njim povezanih osjećanja bilo previše traumatično, psihički mehanizmi odbrane djeluju tako da ih potiskuju izvan svjesnog prisjećanja. U nemogućnosti da se bavi prejakim stresom, psihički aparat odabira da ga zaboravi i pobjegne u tzv. disocijativnu amneziju u kojoj se osoba ne sjeća događaja koji ju je tako snažno potresao. Blokiranje autobiografskog pamćenja briše čitavu ličnu prošlost.

U liku Džona Balantajna prikazana su sva obilježja disocijativnog poremećaja (disocijativna amnezija, disocijativni poremećaj identiteta i disocijativna fuga, depersonalizacija).¹³ Nesumnjivo, najdramatičnija je pojava depersonalizacije, potpuno izmijenjenog doživljavanja sebe udruženog sa

¹² Likovi koje pate od amnezije prikazani su u velikom broju filmova: *Anastazija*, *Bornov identitet*, *Doktor Hu* (Doctor Who), *Večni sjaj besprekornog uma*, *Mr. Arkadin*, *Bulevar zločina* (*Mullholand Drive* 2001), *Robokap* (*RoboCop* 2014) i drugi. Vidjeti čitavu listu filmova na sajtu: http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Films_about_amnesia pristupljeno 2. 9. 2013.

¹³ Naravno, disocijacija ličnosti kao zanimljivo stanje koje nudi mnoge

odsustvom samosvijesti.¹⁴ U filmskoj sekvenci depersonalizacije, posmatramo kako Džon noću ustaje iz kreveta, hoda kao u snu i djeluje nestvarno, otuđen od svog sopstva, bez emocija, poput robota. Međutim, Džon u toj sekvenci nosi britvu i djeluje opasno. Osoba koja je žrtva disocijativnog poremećaja gubi svoj lični identitet i putuje daleko, stvarajući usput novi identitet, kao što u filmu Džon Balantajn obrazuje novi identitet, identitet lažnog dr Edvardsa, u kome biva brzo razotkriven.¹⁵ Elementi disocijativne fuge su primjetni u filmu – na kraju sna, Džon kaže: „Pobjegao sam.“ Džon bježi od svog stvarnog identiteta koji uključuje sjećanje na traumatski događaj iz djetinjstva. Zadatak liječenja je da nadvlada potiskivanje i omogući pristup do pamćenja čime se uspostavlja i stvarni identitet (Eich *et al.*, 1997).

mogućnosti zapleta i raspleta opisana je u knjiženim djelima mnogo godina prije nastanka filma. Robert Luis Stivenson (1850–1894) opisuje dvostruku ličnost u romanu *Dr Džekil i Mister Hajd* (1886); ovo djelo je doživjelo nekoliko veoma uspješnih ekranizacija. Morton Prins (Prince) (1854–1929), američki ljekar opisuje disocijaciju ličnosti u istoimenoj knjizi *The Dissociated Personality*, 1906.

¹⁴ Vidjeti: Depersonalizacija.

<https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0> pristupljeno 11.7.2019.

¹⁵ Višestruki identiteti jedne iste osobe karakteristični su za disocijativni poremećaj identiteta odnosno za podvojenju, udvojenju ili višestruku ličnost. *Tri Evina lika* (1957) je izvrstan filmski primjer ovog poremećaja. U ovom filmu, stidljiva domaćica Eva Vajt krije u sebi još dva lika – Evu Blek, libidinoznu i antisocijalnu ličnost i Džejn, integrisanu ličnost koja prihvata svoje seksualne i agresivne porive i uprkos njima ima socijalno adekvatno ponašanje. U filmu *Tri Evina lika* sve tri ličnosti se uspješno integrišu u jednu normalnu ličnost. Nasuprot tome, takav povoljan ishod ovog poremećaja u stvarnosti je veoma rijedak.

Čudne napade glavnog junaka izaziva fiksiranje raznih predmeta – ustvari svih paralelnih linija koje svjetlost snažno obasja (pruga na džemperu, dezena na krevetskom pokrivaču, šipki na biletarnici i dr). Snop bijele svjetlosti ne prouzrokuju spoljašnji izvori, već sama kamera koja ih prikazuje u krupnom planu. Interesovanje gledalaca za Džonove psihološke probleme povećava neobična muzika koja u dramatičnim trenucima postaje veoma intenzivna i povećava suspens. Ova istovremeno romantična i jeziva muzika prati i druge dramatične sekvence filma, posebno prikaz sna, a ostvaruje se pomoću specijalnog instrumenta teremin (nazvanog tako po imenu njenog pronalazača, ruskog fizičara Leva Termena koji je 1928. godine otkrio ovaj elektronski uređaj, na kome se tonovi proizvode bez fizičkog dodira muzičara sa instrumentom).¹⁶ Kompozitor Mikloš Roza (Miklos Rozsa) je upravo u *Zaćaranom* prvi upotrebio teremin u jednom holivudskom filmu i za ovu muziku nagrađen Oskarom 1946. godine.

Psihoanalitički pojmovi u Začaranom

Nekoliko važnih pojmova i tema psihoanalitičke teorije i prakse je audiovizuelno ilustrovano u *Zaćaranom*. Izložićemo ih kratko po sljedećem redosljedu: nesvjesno, prisila ponavljanja, otpori, transfer, nagoni, edipovski kompleks (edipalnost).

Nesvjesno i prisila ponavljanja su u psihoanalizi dva blisko povezana pojma, pa ćemo ih zajedno razmatrati. Psihička realnost nesvjesnog je u *Zaćaranom* često u sukobu sa materijalnom realnošću (Coelacanth, 2013). Nesvjesno u *Zaćaranom* upravlja Džonovim životom a najdramatičnije se manifestuje kroz snove ali i kroz njegove simptome i psihološke poremećaje – amneziju i kompleks krivice. Kompleks krivice, u

¹⁶ Videti: *Theremin*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Theremin> pristupljeno 12. 8. 2019.

filmu jedna od glavnih manifestacija nesvjesnog, prikazuje nam se prvo kao naslov knjige koju dr Konstans Petersen proučava, veoma cijeneći njenog autora dr Edvardsa. Zatim se ova tema ponavlja u razgovoru Konstans sa Džonom, kao navod iz knjige dr Edvardsa, koji citat Džon, na njeno silno iznenađenje, ne prepoznaje kao „svoje“ autorsko djelo. Dramatičan nepovoljan ishod ovog kompleksa prikazuje nam se kod pacijenta Garmsa (Norman Lloyd), Džonovog surugata. U jednoj sceni vidimo kako Garms napada doktora Fleroa i pratimo njegovu užasnu uzrujanost. U svojoj sumanutosti, Garms vjeruje da je ubio svog oca i ubijeđen je da ga je njegov rođeni brat kaznio tako što ga je smjestio u psihijatrijsku bolnicu. Dr Konstans Petersen, u jednostavnim termina, objašnjava kakva je uloga psiholoških koncepata imaginacije i fantazije u nastanku krivice:

„Ljudi često misle da su krivi zbog nečeg što nikad nijesu učinili. To obično vodi porijeklo iz njihovog detinjstva. Dijete često poželi da se nekoj osobi desi nešto strašno, pa ako se to njoj i desi, dijete vjeruje da je ono to prouzrokovalo. I tako odrasta sa kompleksom krivice zbog grijeha koji je bio samo ružan dječji san.“

Nesvjesno kroz simbole sna i prisilu ponavljanja simptoma u analizi „traži vrijeme da bi se otkrilo“ (Lakan, 1966/1983). U *Začaranom*, ono se ispoljava kroz Džonove raznolike simptome napada sličnih panici i nesvjestici, povećavajući naše interesovanje za film. Prateći predmete koji izazivaju Džonove napade, otkrivamo da svi oni sadrže istovjetni trag – *paralelne linije* od raznih predmeta koje smo ranije opisali – koje upućuju na porijeklo njegove traume.

Kritično ponavljanje se javlja i u emocionalnom klimaksu filma, kada na skijanju Konstans pomaže Džonu da oživi sjećanje na traumatsku situaciju u kojoj je poginuo dr Edwards. U ovoj situaciji, ponavljanje omogućava povratak sjećanja, preduslov za psihičku obradu i ovladavanje situacijom. Dakle, u

filmu *Začarani* se prikazuju aktivnosti kojima se, prema Frojdovim riječima, pomaže nesvjesnom „da skrši pritisak koji ga opterećuje i da se stvarnim činom probije do svijesti“ (Frojd, 1919, str. 256, prevod Ž. M).

Otpor. Iako je često nemoćna žrtva svojih trauma i amnezije, Džon pokazuje otpor prema terapiji. Na primjer, on kaže: „Ta Frojdova teorija je pregršt besmislica.“ Na to ga doktor Brulov vraća u realnost ljutitim riječima: „Baš lijepo od vas. Imate kompleks krivice i amneziju, ne znate odakle ste došli ni kuda idete, a Frojd je bez veze. To znate. Hmm!“ Kad mu Konstans objašnjava: „Svi analitičari moraju da budu psihoanalizirani od strane drugih analitičara prije nego što započnu svoju praksu“, Džon se podsmijeva: „Aha, da bi bili sigurni da nijesu *previše* ljudi.“

Frojd (1926) razlikuje najmanje pet vrsta otpora u psihoanalizi koje potiču od ega (svjesne psihe), ida (nesvjesne psihe) i superega. U Džonovom otporu prema analizi ogleđa se učinak nesvjesnog ponavljanja njegovih simptoma i nemogućnost prisjećanja traume (psihogena amnezija), ali i otpori ega (potiskivanje), kao i superega. Potonja vrsta otpora je u vezi sa kompleksom krivice. Međutim, upotreba humora u njegovom otporu može se smatrati zdravim mehanizmom odbrane. Humorni stav koji provijava iz Džonovih riječi upućuje i na Hičkokovo tadašnje nedovoljno uvažavanje psihoanalize.

Ponavljanje simptoma upućuje na traumu, a otpor kao ponavljanje ometa analitičku terapiju. Za razliku od toga, kad se ponavljanje prikazuje u radu naknadnog rasvjetljavanja, ono pruža uvid u rješenje problema. Konstans na taj način upoređuje Merčisonovu prvobitnu izjavu koju je dao policiji: „Nijesam poznavao dr Edvardsa“ i njegovu kasniju izjavu – nesvjesnu omašku: „Jedva da sam poznavao Edvardsa.“ Merčisona odaje upravo nesvjesno, nesvjesno koje ne zna da laže, u iskazu koji daje pošto je Džon uhapšen i kad je ubica pomislio da je bezbjedan.

Transfer i ljubav. Uopšte uzev, transfer u psihoanalizi je proizvod psihoanalitičke situacije. Transfer može biti pozitivan ili negativan. Ukoliko je pozitivan, transfer se u psihoanalizi označava kao transferna ljubav. Analizand/pacijent na analitičara nesvjesno prenosi ljubav koju je osjećao prema najbližim osobama iz svog detinjstva, obično svom ocu ili svojoj majci. Transferna ljubav je pomjeranje ljubavi prema ocu i/ili majci na drugog. Dr Konstans željno očekuje dr Edvardsa, psihoanalitičara koji je njena figura oca. Ljubav prema njemu začinje se blagodareći njenoj želji da bude u središtu pažnje dr Edvardsa, što i postiže. Ta ljubav počiva na obmani, na pogrešnom identitetu – pomjeranju na drugog, na osobu za koju ona vjeruje da je dr Edwards. Prije nego što Konstans otkrije da Džon nije dr Edwards, zaljublivanje se već desilo. U filmu nam se ono prikazuje kao čarolija koja nam je posredovana preko šarma filmskih zvijezda (Ingrid Bergman i Gregori Peka).

Na nivou likova filma, Konstans je za Džona materinska figura koja ga njeguje i štiti, pruža mu oslonac. Prema tome, Konstans, koja prema Džonu u početku osjeća naklonost kao prema savršenstvu koje teži da dosegne, pravi narcisoidni izbor svog objekta ljubavi, tipičan za žensku osobu. S druge strane, pokazaće se da je Džonov izbor anaklitički; Konstans mu je neophodna ne samo kao oslonac, već i za njegov opstanak (Frojd, 1919/1945).

Njihov ljubavni odnos se ne prekida kad ona otkrije obmanu – Džonov lažni identitet. Konstans postaje materinski lik koji njeguje i liječi Džona težeći da potisne ulogu Džona kao njenog ljubavnog objekta. Kad se sastane s Džonom u hotelu, ona kaže: „Ne bih izdržala bez tebe. Ja sam tvoj doktor. To nema veze s ljubavlju. To nema veze s ljubavlju.“ Dok ponavlja ovu rečenicu, vizuelni plan je demantuje – ona stoji sasvim blizu Džona, a njihov strasni poljubac prekida njene riječi. Upravo u toj dvojnosti nastaju problemi za nju. Postavlja se pitanje da li je

ona objektivna doktor ili je samo zbrkana, zaljubljena žena. Veza između ljubavi i ludila pokazuje se i na verbalnom nivou: Kad je Džon upita: „Hoćeš li me voljeti kad budem *normalan*?“, Konstans odgovara: „Oh, biću *luda* za tobom!“ (kurziv dodat)

Nekoliko muških likova u filmu izražava mišljenje da žene ne mogu da rade kad su zaljubljene. Tako Dr Brulov konstatuje: „Žene su najbolji psihoanalitičari dok se ne zaljube. Poslije toga, one su najbolji pacijenti.“ Obraćajući se Konstansi, on kaže: „Oboje znamo da um zaljubljene žene radi na najnižem intelektualnom nivou.“¹⁷

Međutim, za razliku od filmova četrdesetih i pedesetih godina XX veka gdje muške likove karakteriše aktivnost, a ženske pasivnost, *Začarani* se odlikuje portretiranjem aktivnog ženskog lika. To je i prvi holivudski film u kome žena-psihoanalitičar rješava zagonetku ubistva.

Frojdova druga topika, u skladu s kojom revidira svoju prvu teoriju formulisanu prije 1920 godine, razlikuje dva osnovna nagona – eros i nagon smrti (Frojd, 1920). **Nagoni života** (eros) djeluju tako da spajaju i savladavaju prepreke. Iako pati od poremećaja identiteta, Džon ima razloga da se ponaša onako kako se prikazuje u filmu. Jedan od očinskih likova, dr Edvards, je ubijen, a mnogi vjeruju da je Džon ubica. Drugi lik oca stvarno *smišlja* način kako da ga upropasti. Nagoni života pokreću Džona u njegovom nastojanju da se suoči sa realnošću i da otkrije svoj identitet. Pokazuje se da u tome spasonosnu ulogu ima njegov izbor objekta ljubavi.

Nagoni smrti kod Džona se aktiviraju u njegovim noćnim simptomima kad sa otvorenim brijaćem u ruci u konfuoznom

¹⁷ Zbog takvih dijaloga, kao i činjenice da su mnogi od ženskih likova u njegovim filmovima bili portreti plavuša koje su uznemirene, pod moralnim iskušenjem, ili žene naizgled ograničenih intelektualnih sposobnosti. Hičkoku se često prebacivalo za predrasude prema ženskom polu, pa čak i za prikaz ženomrstva u svojim filmovima (Spoto, 1977, 1983)

stanju silazi niz stepenice i zastaje, djelujući izgubljeno. U ovoj klasičnoj nijemoj sceni vizuelnog suspense, blokiranje akcije i kadriranje je izvanredno. Pratimo „začaranog“ Džona koga će dr Brulov, kao lik dobrog oca, prisebno navesti da ostavi britvu i vratiti ga u realnost, zadobijajući njegovo poverenje.

Nagoni smrti prevladavaju kod ubice – dr Merčisona. On svoju agresiju prvo usmjerava na likvidaciju dr Edvardsa koji je prijeljna nastavku njegove direktorske karijere. Kad je osujećen da nasiljem ostvaruje svoje ciljeve, on svoju agresiju okreće prema unutra izvršavajući samoubistvo.

Edipalnost karakteriše trougaoni odnos majka – otac - dijete, a edipalna borba je važna tema koja je se proteže kroz cio film. Ona se karakteriše željom djeteta da ima ljubav majke isključivo za sebe, da iz trougaonog odnosa na svaki način isključi oca. Skoro cijela fantazmatika filma može se razumjeti kao jedna verzija edipalne priče, u kojoj incestuozna želja i potisnuta krivica predstavljaju zagonetke u čije je rješavanje gledalac uvučen čarolijom filma. Uloge „porodice“ u filmu predstavljaju razni likovi, kako kroz dijaloge, tako i u vizuelnoj naraciji filma.

Edipalna borba je vezana za glavni muški lik filma. Kao što je navedeno, on pati od kompleksa krivice, ali i od napada straha, poremećaja pamćenja i identiteta. Za bespomoćnog Džona, Konstans je figura majke; time se u odnos dva glavna lika, na nesvjesnom planu, uvodi tema incesta. Konstans kao ljekar ima majčinsku ulogu da brine o drugima. Doktor Flero bi mogao da bude Džonov suparnik, ali Konstans ostaje ravnodušna na njegovo udvaranje. On primjećuje da Konstans ispoljava materinski nagon prema Džonu. Ona bdi nad usnulim Džonom. Kasnije je i dr Brulov opominje: „Nijeste mu mama“. Tema materinske figure reflektuje se i u dijalogu dva detektiva koji imaju zadatak da uhapse Džona. Jednom od njih je majka bolesna. On brine o njoj, ali ne želi da bude „mamin dječak“ i naljuti se kad ga šef tako nazove.

Figura oca nije vezana za jedan lik, već je pocijepana na više muških likova. U filmu se uočava sljedeća sekvenca osjećanja prema figuri oca: krivica zbog „mrtvog oca“, ubijenog u uobrazilji (pacijent Garms); strah od kazne „rđavog oca“; na kraju, slijedi identifikacija sa „dobrim ocem“ (dr Brulovom) i razrješenje kompleksa. Odista, dr Brulov počinje da analizira Džona i u težnji da ostvari transfernu ljubav obraća mu se riječima: „Sad ću da budem lik vašeg oca“. Dr Brulov zajedno sa Konstans bdi nad Džonom koji spava, kao što i roditelji brinu nad kolijevkom svog bolesnog djeteta.

U narednim kadrovima, u kojima se uhapšeni Džon ne pojavljuje, edipalna pitanja se razrješavaju u njegovom odsustvu. Naime, otkriva se da on nije ubica očinskog lika i da nema potrebe da i dalje osjeća krivicu. Ne mora ni da se suoči sa „lošim ocem“, pa nema od čega da strepi. On shvata da je bio žrtva nesrećnih okolnosti. Vjerovao je da je ubio dr Edvardsa zato što je imao snažno osjećanje krivice. Međutim, konačno se otkriva da je Edvardsova smrt samo probudila dugotrajno osjećanje krivice koje potiče iz užasne tragedije njegovog djetinjstva. Koristeći frejdovske mehanizme odbrane, on je *pomjerio* odnosno *premjestio* krivicu sa *potisnute* traumatične nesreće svog djetinjstva i *prenio* je na smrt još jedne figure oca, stvarnog dr Edvardsa. Kad je konflikt razriješen, on može da nastavi svoj život. Takvim završetkom, film je pripremio odvajanje gledalaca od fantazija i povratak u socijalnu realnost.

Film *Začarani* je bio daleko ispred svog vremena, a posebno je značajna sekvenca sna. Emocionalni naboj sna ne pokreće samo likove filma, već djeluje i na gledaoce i inspiriše savremene filmske stvaraoce. Snovi imaju veliki značaj u psihološkim trilerima zbog zagonetnosti svojih simbola, u komedijama – zbog svog humornog efekta i parodiranja – a mogli bismo reći, zbog svoje estetske forme, i u svim vrstama naracije.

U *Začaranom*, Hičkok je načeo važne teme, posebno probleme identiteta, koje će razrađivati u svojim narednim filmovima. Hičkok će lik podređene i obezvrijeđene odnosno potčinjene osobe razrađivati i u drugim svojim filmovima; navedimo ovdje detektiva Skotija (Džejms Stjuart) u *Vertigu*, suprugu g. Vintersa u *Rebeki*, suprugu diplomate (Ingrid Bergman) u *Ozloglašenoj*; hapšenje nevinog čovjeka (glavna tema filma *Nevino optužen*) i filmske ikone mrtvog u filmovima *Nevolje sa Harijem*, *Rebeka*, *Vertigo* i *Psiho*.

Hičkok je u *Začaranom* uspio da prikaže prirodu nesvjesnog odnosno nesvjesne psihe na dijaloškom nivou. Kasnije će nenadmašni majstor suspense promijeniti mišljenje o psihoanalizi i učiniti je bitnim oruđem svoje kreativnosti, kako bi maestralno prikazao nesvjesno i na formalnom planu, u vizuelnoj strukturi filma, posebno u svojim velikim filmovima *Sjever-sjeverozapad*, *Vertigo*, *Psiho* i *Ptice* (Martinović, M, Martinović, Ž, 2019). Hičkokov značaj za filmsku umjetnost je neprolazan; u ovom vijeku se posebno ogleđa u uticaju na djela sadašnjih filmskih velikana i majstora trilera – Martina Skorsezea, Brajana de Palme i Dejvida Linča.

Literatura:

- Bihalji Merin, O, *Jedinstvo sveta u viziji umetnosti*, Nolit, Beograd, 1974, *loc. cit.* str. 111.

- Coelacanth, (2013), *Freudian Themes in Alfred Hitchcock's 'Spellbound'*,
<http://www.bbc.co.uk/dna/place-london/plain/A596748>

- Deleuze.G. *L'image – temps*, *Cinema 2*, Editions de Minuit, Paris, 1985 (Delez, Žil: *Film, 2. Slika vreme*. Beograd: Filmski centar Srbije, 2010).

-
- Eich, Eric, Macaulay, Dawn, Loewenstein, Richard J, Dohle, Patrice H. Memory, Amnesia, and Dissociative Identity Disorder, *Psychological Science* 1997; 8: 417–422
- Frojd, Sigmund: „Tumačenje snova“. Preveo Albin Vilhar. U *Odobrana dela Sigmunda Frojda*, knj. VII. Matica srpska, Novi Sad, 1973.
- Freud, S. (1910 b). Über einen besonderen Typus der Objektwahl beim Manne *Gesammelte Werke*, Imago, London, 1945, T. VIII, 66–77.
- Freud, S. (1919) Das unheimliche. In: *Gesammelte Werke*, T. XII, Imago, London, 1947, 229–268.
- Frojd, Sigmund (1920/1984), „S one strane principa zadovoljstva“, Preveo Božidar Zec, *III Program* jesen 1984, 253–333.
- Frojd, Sigmund (1926/2019), *Inhibicija, simptom i anksioznost*, (e-knjiga). Preveo Žarko Martinović, Izdavač Žarko Martinović, Beograd.
- Lacan, Jacques, *Écrits*, Paris, Le Seuil, 1966 (Lacan, Ž. *Spisi* (izbor), Prosveta, Beograd, 1983).
- Lacan, Jacques, (1973) *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Le seminaire livre XI. Editions de seuil, Paris, (Lacan, Jacques, *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Prevela Mirjana Vujanić-Lednicki, Naprijed, Zagreb, 1986, *loc. cit.*, str. 99).
- Martinović, M, Martinović, Ž, *Psihoanalitiza i filmska umetnost*, Institut za film, Beograd, 1995.
- Scheinfeigel, Maxime, *Rêves et cauchemars au cinema*, Armand Colin, Paris, 2012
- Spoto, D, *The Art of Alfred Hitchcock*, Hopkinson and Blake, New York, 1977.
- Spoto, D, *Hitchcock: The Dark Side of Genius*, Ballantine Books, New York, 1983.
- Trifo, F. *Hičkok*, prevela s francuskog Nada Bojić. Institut za film, Beograd, 1987.
- Webber, Andrew, Cut and laced, Traumatism and fetishism in Luis Buñuel's *Un Chien Andalou*. In: Andrea Sabbadini (Editor), *Projected Shadows: Psychoanalytic Reflections on the Representation of Loss in European Cinema*, Rotledge, 2007, p. 92–101.

FORTIFIKACIJSKO GRADITELJSTVO

Igbala Šabović Kerović

The research of this paper will be focused on prominent city representatives based on the importance of constructional complexity of the fortification architecture in Montenegro. The matter of chronological overview of a gradual urban development of these cities is based on the analysis of the relevant scientific sources. The Ottoman period (XV–XIX centuries) represents a significant space-time and, in this sense, historical, segment of the architecture and urbanism of Montenegro. During this interval, the Montenegrin cities underwent certain morphogenic processes that were based on changes in the characteristics of the urban structure.

The results of the research are summarized and presented by cities and levels, from urban structure to fortification architecture. In a clear and valid way, they support the theses about the importance and impact of fortification construction on urban morphology and the image of the city.

Utvršeni gradovi
(Figuralni kvalitet)

Pitanje morfoloških procesa – periodizacije, evolucije i geneze, urbane strukture, fortifikacijske arhitekture i hronološkog prikaza postepenog urbanog razvoja gradova u direktnoj je vezi sa opštim društveno-ekonomskim i istorijskim prilikama. Samo osnivanje i izbor mjesta za podizanje utvrđenja uslovljeno je geostrateškim prednostima lokacije na kojoj

nastaje i razvija se, dok je izgradnja ili obnova uslovljena administrativnim značajem i funkcijom u okviru oblasti kojoj pripada, i vremena u kome nastaje. U najvećem broju slučajeva, sam položaj utvrđenja je na vrhu kakvog manjeg ili većeg brda koje bar s jedne strane ima nepristupačne stijene litice (Bar). Često je takvo brdo uz rijeku ili u međuriječju što povećava nepristupačnost, ili su izgrađena na pogodnim grebenima pored mora (Herceg Novi, Ulcinj), odnosno ravnici, pri samom ušću (Podgorica) ili uzvišenju (Nikšić). Fizičku urbanu strukturu u okviru utvrđenja u primjeru razvijenijih naselja, kao po nepisanom pravilu, čine jedna ili dvije saobraćajne izvodnice na koje se nadovezuju ostali, kratki i strmi ulični pravci. Takav oblik urbane strukture proistekao iz uslova strme lokacije istovremeno ispunjava uslove bezbjednosti naselja. U konačnom, fortifikacijska funkcija, pored prirodnih uslova lokacije, izvršila je određen uticaj na sliku grada – *figuralni kvalitet* determinisan *centralno-vizuelnom pozicijom* utvrđenja, odnosno njegovom *perifernom lokacijom u fizičkoj strukturi* koja dobija svoj identitet tako što se dalji razvoj, u odnosu na utvrđenje, odvija duž spiralnih, odnosno radijalno ili aksijalno organizovanih pravaca. U takvim uslovima, utvrđenje postaje urbana dominanta i dio svih vizura prostora kroz vrijeme.

Herceg Novi, Nikšić, Bar, Ulcinj i Podgorica
(Identitet, struktura i značaj)

Prema porijeklu i načinu nastanka, Herceg Novi i Nikšić predstavljaju razvojni oblik kasnoantičkih i srednjovjekovnih utvrđenja koja u mletačkom i osmanskome periodu, u uslovima izmijenjenih opštih društvenih i privrednih tokova, istorijskih

uslova, vrste naoružanja i sl. mijenjaju svoju fizionomiju. Drugom tipu pripada Podgorica kao novi gradski oblik čije se osnivanje i podizanje utvrđenja vezuje za osmanski period. U tom periodu, adaptacija i organizacija u primjeru razvijenijih naselja sa naslijeđenom funkcijom utvrđenja podrazumijeva transformacije koje se odnose na adaptaciju utvrđenja, promjenu gradskog perimetra i izvjesnih funkcija, kao i izgradnju novih objekata u djelovima zatečene urbane matrice uz dinamičan razvoj i prilagođavanje novim potrebama. Tu pojavu snažno ilustruju primjeri Ulcinja¹ ili Bara,² ilirskog, srednjovjekovnog i romaničkog porijekla, koji nakon 1571. godine, dobijaju značajne fortifikacijske i druge sadržaje.

Pored Starog Bara, ulcinjski grad je najslikovitiji primjer organskog prožimanja mediteranske i orijentalno-balkanske urbane i arhitektonske kulture, naročito ostvarene u djelovima naselja u utvrđenju. Njegova naročita specifičnost i vrijednost

¹ „Prvi pomen Ulcinja krajem stare i u I i II vijeku nove ere vezuje se za njegov naziv *Colchinium*, odn. *Cicinium*, na Pojtigerovoj tabli mogući *Vicinum*, prema Porfirogenitu *Helcynio* / 734. g, ili prema nekim drugim izvorima *Ulcini*, *Dulcinium*, *Licini*, *Dolcignum*. U XI vijeku pripadao je dukljanskim vladarima, a od 1153. godine u Nemanjinoj je vlasti. Tokom XIII vijeka česte su promjene vlasti. Đurađ Balšić je stolovao 1385–1403, posle čije smrti prelazi u ruke Mlečana do 1412. godine kada je vraćen sinu mu Balši III. Pod mletačkom vlašću je ponovo od 1423. do 1571. kada su vlast u njemu preuzeli Turci“ (P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd; Ulcinj, 1975, s. 146).

² „Prvi put pouzdano se pominje u X vijeku, ali se pretpostavlja da se kao obnovljeni rimski kastrum javlja u VI vijeku. Od 1166. do 1183. godine Barom su vladali Vizantinci. U sastavu Zete i vlasti Nemanjića nalazio se do šezdesetih godina XIV vijeka kada prelazi u ruke Balšića. Godine 1443. u vlasti je Mlečana, koji su ga uzeli od V. Brankovića, sve do 1571. kada su ga zauzeli Turci“. (P. Mijović, M. Kovačević, n. d, s. 93).

ogleda se u raznolikoj civilizacijskoj, i u tom smislu graditeljskoj slojevitosti, ostvarenoj u vremenskim rasponima: 1. iliro-grčkog (od I i II vijeka n. e. /Colchinium, Cicinium, Vicinum, Helcynio/ 734. g, Ulcini, Dulcinium, Licini, Dolcignum/), 2. srednjovjekovnog (tokom XI, XII i XIII vijeka), 3. mletačkog (od 1412. do 1571. godine), i 4. osmanskog perida (od 1571. do 1878. godine). U vrijeme osmanske vlasti, grad se razvija i biva naseljavan najprije unutar bedema gdje je katolička crkva (podignuta 1510. godine) pretvorena u džamiju 1693. godine.³ Povećanim naseljavanjem formirano je Podgrađe i šire stambeno područje čija je prostorno-funkcionalna organizacija determinisana uslovima terena u nagibu, a dalji razvoj u direktnoj vezi sa izgradnjom sakralnih objekata – najpouzdaniji

³ P. Mijović, *Ozloglašeno nasljeđe*, Cetinje, 1971, s. 100. To nije jedina crkva koja je dodavanjem izvjesnih funkcionalnih elemenata pretvorena u džamiju ili obrnuto. Džamija Sultana Murata III u Baru izgrađena je 1595. godine. Prethodno je bila Crkva Sv. Marka, odnosno franjevačka crkva (1288). Kada je u pitanju Džamija Sultana Ahmeta III u literaturi je usvojen podatak da je prethodno bila Crkva Sv. Đorđa. *Protection of architectural heritage of Montenegro – Otoman period: analysis of built environment*, RE-ConD 15, Re-Evaluating Contemporary Designs in Historical Context, p. 252. Isto tako, na ruševinama nekih džamija su podignute crkve, na primjer, na mjestu nekadašnje Sinana-pašine džamije (1547/49) u Herceg Novom sazidana je crkva posvećena Sv. Jeronimu (1858), a na ruševinama Murteza-pašine džamije - Novošeherlija (1623/1626) podignuti su od strane Mlečana manastir i crkva. Hasandedić H, „Spomenicu islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah*, br. 3-4, 1998, p. 79-94. U Ulcinju je na mjestu najstarije džamije Meterizi, krajem XIX vijeka sagrađena crkva sv. Nikole. Naime, „godine 1880, na njenim ostacima, a prema odobrenju Kralja Nikole, trebala je biti sagrađena nova džamija. Na tom mjestu umjesto džamije sagrađena je Crkva Sv. Nikole“. Rastoder Š., „Istorijsko-metodološki okvir izučavanja muslimana u Crnoj Gori“, *Almanah*, 5-6/99, s. 131.

jih repera za praćenje urbanog razvoja gradova čiji je morfološki karakter zasnovan na principu isticanja vizuelno dominantnih tačaka – minareta, raspoređenih u aksijalnim pravcima u odnosu na osnovni – razvojni pravac (generatrisu) urbane strukture. Sredinom XVIII vijeka, teritorijalni opseg ulcinjske čaršije određen je podizanjem Vrh-pazar džamije, 1749. godine. Duž osnovnog razvojnog pravca urbane strukture, na krajnjem sjeveroistoku, podignuta je Lajmina džamija (1689).⁴ Džamija Marinarve podignuta je u XVIII vijeku na Pristanu – južnom, najnižem dijelu naselja.⁵ Ostali – stambeni dio naselja - tokom XVIII vijeka, organizuje se formiranjem mahala uz podizanje džamija, Namazgah (1728), Bregut (1783), Meraja.⁶ Podizanje hamama (1743), medrese (XVIII), sahat-kule (1745) vezuje se za period opšteg prosperiteta grada, i vrijeme kada Ulcinj formalno dobija status šehera, u kome je karajem XVIII vijeka bilo 6000 stanovnika.⁷

⁴ *Glasnik VIS-a*, br. 4, 1991, str. 451.

⁵ *Glasnik VIS-a*, br. 6, 1991, str. 740.

⁶ *Glasnik VIS-a*, br. 4, 1991, str. 451 i br. 1–2, 1965, str. 61.

⁷ U Podgrađu u je 1614. godine bilo 300 kuća i 800 vojničkih porodica. D. Kujović, „Tragovima orijentalno-osmanskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori“, *Almanah*, Podgorica, 2006, s. 13. U vrijeme mletačkog napada na Ulcinj 1696. godine, samo u njegovom podgrađu bilo je 1.000 stanovnika, M. Vasić, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, tom III/1, Titograd, 1975, s. 529.

Muzej Crkva-Džamija, sa citadelom – njenom sjeverozapadnom kulom i kulom Balšića. predstavlja dominanta u strukturi i vizuri ulcinjskog Starog grada.

Sa postavkom arheološke zbirke do koje se došlo prilikom iskopavanja u Starom gradu, Muzej Crkva-džamija predstavlja sintezu mletačkih i osmanskih prostornih vrijednosti, savremeno prezentovanih u uslovima nove – savremene funkcije.

Bar predstavlja jedinstven primjer transformacija urbane strukture, obnove i dogradnje djelova utvrđenja krajem XVI i početkom XVIII vijeka, uz izgradnju značajnih pojedinačnih objekata u granicama zatečene urbane matrice. Od sakralnih objekata u utvrđenju su sagrađene tri džamije: Džamija sultana Selima (1571–1574), Džamija sultana Murata III (1595), Džamija sultana Ahmeta III (1703–1730), Sahat-kula (1753), hamam, kameni vodovod-akvadukt, sagrađen u dužini od 3km u konstrukciji sa 17 lukova različitog raspona.⁸ Prema popisu iz

⁸ Igbala Šabović Kerović, *Protection of architectural heritage of*

1582. godine, Bar se pominje kao tvrđava, kao varoš, i kao šehar u kojima je početkom XVII vijeka bilo oko 600 domaćinstava.⁹ U organizacionoj koncepciji, sastoji se iz dva različita iako organski spojena dijela – Citadele, izrazito vojnog karaktera (utvrđenog dijela grada), i Podgrađa koje čine dvije mahale, upisane kao Donja varoš (Varoš zir) i Gornja varoš (Varoš bala). Čaršija, organizovana duž jednog pravca u nagibu, predstavlja generatrisu urbane strukture, vezu Donje i Gornje varoši čiju prostornu okosnicu čine Omerbašića (1662) i Škanjevića džamije (1819), podignute uz sjevernu gradsku kapiju, te Derviš-Hasanova džamija (1738)¹⁰ koja se nalazi u najnižem stambenom dijelu – Podgrađu.

Bar –
Donja Varoš
(Varoš zir)

Bez obzira na genezu, tj. da li organizacija podrazumijeva formiranje novog, ili obnovu i dalji razvoj (adaptaciju) utvrđenja, u postupku prilagođavanja novim potrebama, urbana

Montenegro – Ottoman period: analysis of built environment, RE-ConD 15, Re-Evaluating Contemporary Designs in Historical Context, p. 252.

⁹ Prema izvještaju iz 1610. godine u Baru je živjelo 310 hrišćanskih i 290 muslimanskih porodica, da bi, 1703. godine, broj hrišćanskih porodica bio znatno manji, ali se broj muslimanskih porodica povećao na 469 sa 3.079 stanovnika (D. Kujović, n. d., s. 13).

¹⁰ B. Agović, „Džamije u Crnoj Gori“, *Almanah*, Podgorica, 2001, s. 195, 196.

transformacija i evolucija podrazumijeva dva načina. Prvi način predstavlja pojavu u kojoj se grad, kao rezultat osmišljene politike Osmanskog carstva, dobijanjem statusa zvaničnog i formalno-stalnog sjedišta vlasti izvjesnih administrativnih jedinica, razvija u urbanom smislu. Po tom osnovu naročito se ističe Herceg Novi. Pored strateškog imao je i upravno-administrativni značaj. Bio je centar nahije, a od početka 1485. godine i kadiluka, kao i drugo, povremeno sjedište sandžak-bega Hercegovine. Neposredno po osvajanju, postao je najjači osmanski strateški čvor i ratno uporište u dijelu Južnog Jadrana,¹¹ čiji se početak orijentalno-osmanske urbane epohe vezuje za podizanje Džamije sultana Bejazita Velije (1481–1512),¹² a dalji razvoj za podizanje Donje džamije u Gornjem gradu, tzv. Murtez-pašine džamije/Novošeherlija (1623–1626),¹³ odnosno Sinan-pašine džamije (1547/49 ili 1552) u Donjem gradu (Nova nova mahala),¹⁴ te drugih pojedinačnih objekata: hamama prije 1664, zatim, tekije hadži Sulejmana Ramovića (1623. i 1639),¹⁵ trgovačkog hana¹⁶ i dvije medrese, podignute prije 1682. godine.¹⁷ Izgradnjom mesdžida hadži

¹¹ M. Vasić, n. d, s. 511.

¹² H. Hasandedić, „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah*, br. 3–4, Pogorica, 1998, s. 83, Prema: HAD, C6-18 a.

¹³ Vrijeme izgradnje Murteza-pašine džamije ostaje dijelom nerasvijetljeno. Prema nazivu je mogla biti podignuta ili obnovljena najkasnije između 1623. i 1626. godine, kada je bosanski namjesnik Murtez-paša za vrijeme uprave ovim ajaletom obnovio utvrđenje i džamiju posvećenu sultanu Bejazitu Valiji (S. Trako, „Biografija bosanskog vezira Murteza-paše“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X–XI, 1960–61, Sarajevo, 1961, s. 187).

¹⁴ T. Popović, „Spisak hercegovačkih namjesnika u XVI vijeku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVI–XVII, 1966–67, Sarajevo, 1967, s. 96

¹⁵ H. Hasandedić, n. d, s. 84.

¹⁶ E. Čelebija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, II, Sarajevo, Svjetlost, 1957, s. 439 (komentar H. Šabanović)

¹⁷ Novi je imao dvije medrese i sedam mekteba. Ne zna se kada su prestali

Abdul-age (prije 1661. g.) formirano je podgrađe zapadno uz utvrđenje, gdje je za vrijeme vladavine sultana Murata IV (1623–1639), na obali Tople, podignut mesdžid hadži Sulejmana Ramovića, a u njegovoj blizini han koji je u izvornoj funkciji radio i za vrijeme Mletaka i nosio naziv *Publica Bassana*.¹⁸ Pored velike kapije (glavnih vrata) uz čaršijski trg 1667. godine izgrađena je sahat-kula.¹⁹ Preostali dio stambenog naselja izvan utvrđenja činile su Mahala sudnice (Mahkeme) na Karači sa Trnovicom – podgrađe uz istočni bedem, zatim mahala Voranica između Španjole i Gornjeg grada, u kojima su mogli biti podignuti ostali sakralni objekti – mesdžidi,²⁰ a kojih je, prema H. Šabanoviću, pored pet džamija,²¹ moglo biti četiri.²² Iz raspoloživih izvora saznajemo da je u vrijeme vladavine Sulejmana Zakonodavca (1520–1566), u zapadnom uglu utvrđenja Španjole, podignuta još jedna džamija.²³

raditi i bili srušeni (H. Hasandedić, n. d., s. 57).

¹⁸ Isto, s. 83–85.

¹⁹ „Na tornju je, s lijeve strane ulaza, uklesan natpis na arapskom jeziku koji u prevodu znači: *ovu čvrstu kulu podiže po nalogu Mehmed hana Mustafaga, poslužitelj carske tvrđave 1078/1667. godine*. Faksimil natpisa sa sahat-kule izradio je Ahmet Mehmedović“ (H. Hasandedić, n. d, s. 84).

²⁰ Prema jednoj graviri iz 1572. godine, koju je 1574. objavio Frančesko Komačo, prema zapadu izvan Gornje tvrđave prikazan objekat džamije *Moschea fuori forteza*. Ovaj objekat, okružen zidovima (bez minareta?) nalazio se južno od Fontane (izvor koji se nalazio jugozapadno od tvrđave) prema varoši“ (I. Lalošević, „Izdvojeni fortifikacioni objekti na području Herceg Novog“, u: *Boka*, br. 27, s. 62, 63).

²¹ O godini izgradnje Čaršijske džamije nema pouzdanih podataka, ali se posrednim putem, u vezi saznanja da je „hatib u Čaršijskoj džamiji u Novom 1661. godine bio izvjesni Ahmed efendija“, može zaključiti da je podignuta prije pomenute godine. (H. Hasandedić, n. d, s. 84).

²² Mesdžid u prostornoj i osnovnoj funkciji označava džamiju bez minareta (E. Čelebija, n. d, s. 438, Prevod i obrada - H. Šabanović).

²³ Prema prevodu arapskog natpisa iznad ulaza tvrđava je izgrađena u vri-

Jedan od prvih planova koji identifikuje gradsko tkivo unutar bedema pa i u podgrađu jeste plan iz 1687. godine (Coring B). Prema tom planu pozicija gradskih kapija određena je lokalnim putnim pravcima, a unutrašnja urbana matrica njihovom pozicijom. Prema planu od Cornellia iz 1687. g, kada Osmanlije gube Novi, utvrđeni dio grada čine dva jasno definisana dijela. Nad gornjim, višim dijelom, dominira fortifikacija Kanli kula. U zapadnom zidu su tri kule, uključujući i južnu kulu Abaz-paše (današnja Forte Mare). Perimetar koji opasuje donji, niži dio grada je prilično izlomljen, manje naglašen i uglavnom se oslanja na fortifikaciju na morskoj obali „Mezaluna“. U srednjem zidu grada su dvije poluokrugle kule i objekat koji je naslonjen na bedem na mjestu današnjeg zvonika Crkve Sv. Jeronima (džamija Novošeherlija). Vidljiv je i položaj zapadnih gradskih vrata, koji je prilično naglašen u odnosu na burg (zapadno podgrađe). Istočna vrata na poziciji Peraških vrata (1538), koja E. Čelebija naziva Trnovica (*Tarnovisce*), štitila je Begova kula (*Fortezza di St. Girolamo*). Zapadna vrata, koja vode na jugozapad, na pristan (*Porta di Marina*), su uz samu južnu kulu Abaz-paše (*Porte Mare*). „U samom gradu je prilično jasna regulacija ulica i trgova, koja se u velikoj mjeri poklapa sa današnjim stanjem, sa pojedinačnim devijacijama“. Do kraja venecijanske vlasti, promjena koja se odnosi na strukturu urbanog tkiva jeste intenzivniji razvoj podgrađa Borgo uz zapadne zidove utvrđenja, dok je struktura gradskog tkiva ostala nepromijenjena. Prema katastarskom planu iz 1890. godine veće promjene odnose se na trasu željeznice i Carskog puta, koji definitivno dijele grad na dva dijela i ruše važne djelove gradskog bedema, naročito na obali mora.²⁴

Drugi razvojni oblik podrazumijeva pojavu u kojoj se izvjesne

jeme ovog sultana, a džamija prvih godina izgradnje (I. Lalošević, *Izdvojeni fortifikacioni objekti na području Herceg Novog*, s. 60).

²⁴ B. Ilijanić, *Urbana geneza, rektifikacija starih planova Herceg Novi – Stari grad*, Herceg Novi, 1985–1998, s. 42–45, 77, 83.

teritorije neposredno po osnivanju razvijaju u urbanom smislu. Riječ je o gradovima, koji nakon toga što su dostigli izvjestan stepen razvitka, postaju vojna i upravno-administrativna sjedišta, ili je njihov dalji razvoj opredijeljen stečenom vojnom funkcijom i značajem. U prvom slučaju, takvu pojavu je moguće ilustrovati u primjeru Podgorice koja početkom osmanske vlasti nije bila od strateškog značaja, što potvrđuje činjenica da se pristupa njenom utvrđivanju tek 1474. godine, skoro dvije decenije po osvajanju.²⁵ Njen tadašnji razvoj uslovljen je, prije svega, trgovinskim značajem u Skadarskom sandžaku, gdje su 1485. godine postojala četiri trga – pazara na kojima se vršila šira razmjena dobara, od kojih je, pored Skadra, najznačajnija bila Podgorica.²⁶ U uslovima pograničnog položaja i primarnoj funkciji utvrđenja, Podgorica tokom XVI vijeka postaje stalni vojni logor i druga privremena rezidencija skadarskog sandžak-bega.²⁷ U tom vremenskom periodu, u popisnom defteru za Skadarski sandžak iz 1485. godine, Podgorica je zapisana kao „nahija Podgorica, varoš tvrđave Depedogen, koja ima 40 kuća“.²⁸ U to vrijeme (1485) Podgoricu – varoš tvrđave Depedogen, u prostornom smislu, čini tvrđava sa Podgrađem. S proširenjem gradskog perimetra utvrđenje na ušću postaje nezavisna funkcionalna cjelina, ojačana gradskim bedemima i kula-

²⁵ Prema Mijoviću, „Turci podgoričku tvrđavu 1474. godine, kako prozilazi iz savremenih mletačkih izvora, počeli su da podižu, a možda je definitivno i sagradili 1476. ili 1477. godine, kako tvrde naši mlađi ljetopisi, ili 1478. godine, kako kaže turski putopisac“. Mijović, Pavle, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd, Grafički zavod, 1970, s. 130

²⁶ Dvorski, Viktor, *Crnogorsko-turska granica od ušća Bojanedo Tare*, Podgorica, CID, 2000, str. 7, 116, 117.

²⁷ Vasić, Milan, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore*, knj. III, t. 1, Titograd, 1975, s. 541.

²⁸ Pulaha, Selami, *Defteri i registrimit te sanxhakut te Shodres I vitit 1485*, Tirane, 1974, s. 134.

ma koji obuhvataju zapadni dio naselja. Prostor unutar bedema je imao „nepravilnu“ četvorougao nu osnovu, ali je osnovno utvrđenje uglavnom pokrivalo trougaonu površinu između obala.²⁹ Ono je, osnovnom izgradnjom na ušću u XV i XVII vijeku, izgradnjom bedema početkom XVIII vijeka i njihovim ojačanjem krajem XVIII vijeka (1790),³⁰ uticalo na urbanu morfologiju Podgorice, koju u tom periodu karakteriše prostorna diferencijacija na centralno čaršijsko tržište, utvrđeni i slobodno razvijani naseljeni dio grada, kao karakteristični gradski oblik u nesigurnim ratnim prilikama.³¹ U njoj su tokom druge trećine XVIII vijeka podignuti pojedinačni značajni objekti.³² Prema jednom izvještaju iz prve polovine 1881. godine, u podgoričkoj čaršiji je bilo 320 objekata.³³ Porast stanovništva u Podgorici vezuje se drugu polovinu XVI vijeka. Od 40 domaćinstava, koliko je imala prema popisu iz 1485. godine, za narednih 97 godina (1582) broj domaćinstava u Podgorici povećan je na 322.³⁴ Početkom XVII vijeka (1614) Podgorica je bila znatno

²⁹ U širem fortifikacijskom sistemu Crne Gore, koji sredinom šezdesetih godina XVIII vijeka čini lanac tvrđava, Trebinje, Onogošt, Spuž, Podgorica, Žabljak, Bar i Ulcinj, pored spuškog, podgoričko utvrđenje je imalo ključnu ulogu „vojnog logora“, sa svojim ograncima na širem prostoru. (Mijović, Pavle, n. d, s. 114).

³⁰ Hrabak, Bogumil, *Podgorica do početka XIX vijeka*, Beograd, 2000, s. 170,171.

³¹ O evoluciji i genezi Podgorice opširnije vidjeti: Šabović Kerović I, *Transformacija tipomorfoloških odlika naselja orijentalnog porijekla u Crnoj Gori*, Neobjavljena doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2011, s. 148-161.

³² U tom periodu obnovljena je tvrđava, uz centralni čaršijski trg podignuta je Sahat-kula (1785), han, hamam, medresa – harbije (XIX), Dračka džamija, građena kada i Vezirov most (1773/4), Osmanagića džamija (1785). *Isto*.

³³ ACG, MUD 1881, 139, f. 19.

³⁴ Đorđević, Jasmina, „Popis Podgorice iz 1588. godine“, *Zbornik radova sa naučnog skupa 1999*, Podgorica, 2000, str.17–26.

razvijena, s oko šest hiljada stanovnika.³⁵ Tokom XVIII vijeka porast stanovništva ide uzlaznom putanjom, da bi u XIX vijeku imala 950 domova i oko 6.500 stanovnika.³⁶ U teritorijalnom opsegu do 70-ih godina XVIII vijeka Podgorica zahvata površinu i skoro sav prostor koji je sačinjavala do 1878. godine, kada je funkciju glavnog gradskog centra preuzela Nova – Mirkova Varoš.

Pojavu u kojoj je urbani razvoj opredijeljen stečenom vojnom funkcijom i značajem, moguće je ilustrovati primjerom Nikšića. Plansko formiranje i razvoj Nikšića u vezi je s istorijskim prilikama krajem XVII vijeka, kada se, nakon Karlovačkog mira i gubitka dijela Boke Kotorske, osmanska država opredijelila za podizanje i organizovanje novih graničnih utvrđenja radi zaštite granica. U očekivanju pada Novog i Risna, krajem XVII vijeka, pristupilo se izgradnji Onogošta – Nikšića, koji ubrzo postaje najveće i najznačajnije osmansko uporište u Hercegovini. Organi osmanskih vlasti i sudstva iz Herceg Novog prešli su u Nikšić i on preuzima dotadašnju funkciju Herceg Novog. U osmanskim dokumentima iz 1712. godine označen je kao kala i kasaba, kao sjedište nahije, kadiluka (Novska-Bekija) i kapetanije.³⁷ Početkom XIX vijeka, kada je 1807. godine na krajnjem sjeveru podignuta Grudska džamija u istoimenoj mahali,³⁸

³⁵ Radusinović, Pavle, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. 1, Titograd, 1991., str. 185, 203.

³⁶ Radusinović, Pavle, n. d, s. 192.

³⁷ M. Vasić, n. d, s. 523.

³⁸ Pored ove, u Nikšiću su postojale su još tri džamije. Pašina džamija (gazije Mehmed-paše) podignuta je u prvoj polovini XVII vijeka, M. Memić, *Bošnjaci muslimani Sandžaka*, s. 120. Istovremeno sa obnovom tvrđave 1703. godine, prema fermanu sultana Mustafe II (?), podignuta je džamija u Donjem gradu (Donjogradska džamija). Džamija Hadžidanuša (džamija Husein-age), podignuta u prvoj polovini XVIII vijeka, nalazila se kod glavnog ulaza u utvrđenje. B. Agović, n. d, s. 124, 125. Teritorijalni opseg Onogošta zaokružen

Onogošt je brojao 560 kuća.³⁹ Urbanu strukturu činila su tri dijela: utvrđenje, unutrašnji grad unutar bedema, prostrani dio grada bez bedema koji je brojao deset mahala i čaršija u kojoj je u drugoj polovini 1881. godine i tokom 1882. godine bilo 34 zanatske i 111 trgovačkih radnji.⁴⁰

Fortifikacijska arhitektura

(Geneza, evolucija, struktura)

Zbog prvorazrednog strateškog značaja crnogorskih gradova utvrđenjima je posvećivana posebna pažnja. Utvrđenja, nepravilno poligonalnog ili izduženog oblika, proisteklog iz, prije svega, maksimalnog korišćenja reljefa, tehnički su preuređivana na način koji je odgovarao fortifikacionom graditeljstvu pojedinih epoha. Otuda se ne samo u konstrukciji pojedinih zidova, već i po njihovoj trasi, daje hronološki diferencirati nekoliko epoha njegovog podizanja.

U strukturalno-organizacionom smislu nikšićku tvrđavu činili su donji grad (u ravnici) – ostatak kasnoantičkog (gotskog) kastruma (ABCD) i gornji grad (djelimično na kamenom brežuljku). Kasnije srednjovjekovne i osmanske dogradnje odnose se na gornji dio koji je kao cjelina za sebe bio utvrđen. Činile su ga, po porijeklu gotskog kastruma osmougaona kula (7) i četvorougaone kule (8, 9), i u osnovi kasnoantičkog porijekla dio bedema (EF). Gornje zone ovog bedema i istureni sjeverni dio imaju srednjovjekovno porijeklo. Kula Nebojša (12) je osmanska

je u prvoj deceniji XVIII vijeka, kada je 1807. godine na krajnjem sjeveru podignuta Grudska džamija u istoimenoj mahali. P. Šobajić, *Nikšić – Onogošt*, s. 83.

³⁹ M. Vasić, n. d., s. 530.

⁴⁰ Z. Ivanović, *Nikšić – urbano-geografska studija*, Beograd, 1977, s. 74, 81, 82.

dogradnja,⁴¹ rađena u potpuno obrađenim kvaderima. Kao posljednji graditeljski sloj, takođe osmanske dogradnje, su i određeni djelovi bedema gornjeg dijela utvrđenja, rađeni u istom maniru obrađenih kamenih klesanaca kao i pomenuta kula.

Utvrđenje sa podgrađem, Nikšić

Izvor: Kovačević M., Mijović P, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*

Ako govorimo o urbanoj genezi Herceg Novog, tada bi ona, u periodu od sto godina, od 1382. do 1482. godine, kada su Herceg Novi zauzele Osmanlije, mogla imati svoja uporišta i porijeklo. Bez obzira na nepoznanice koje se odnose na precizan položaj, obim i strukturu tadašnjeg utvrđenja, izbor lokacije uslovljen je strateškim i prirodno-geografskim prednostima. Autori koji su se bavili ovom temom, bazirajući svoj rad na rezultatima arheoloških istraživanja, daju značajan doprinos u rasvjetljavanju ovih pitanja i svakako nedvosmislenom donošenju zaključaka. „Ostaci sačuvanih djelova srednjovjekovnih fortifikacija, bilo još vidljivi, ili blokirani poznijim pregradnjama, a ustanovljavani u toku

⁴¹ P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd; Ulcinj, 1975, s. 123.

arheoloških i drugih radova potvrđuju postojanje dva utvrđena punkta, na lokacijama Kanli kule i Forte Mare“. Prema ovim izvorima ostaci srednjovjekovnih fortifikacija „tek ponegdje se vide na dijelu utvrđenja kod mora računajući Kanli kulu, jer Španjolu, koja je nešto više na brdu, zidali su Turci poslije 1539. godine vjerovatno na mjestu manje španske tvrđavice“. „Hercegnovski bedem s kulama pored mora, sad već u moru, bez sumnje, kao posljednji graditeljski sloj nastao je u vrijeme turske vladavine Herceg Novim. Iz turskog vremena su, takođe, trougaoni zupci, kao i trougaone i petougaone kule, na istom pojasu utvrđenja pored mora i na istočnom dijelu grada, kao i istočna i zapadna ulazna kapija“.42

Od polovine XVII vijeka uglavnom se radilo na obnovi tvrđave čiji je južni bedem u današnjem obliku podignut između 1667. i 1687. godine kada grad zauzimaju Venecijanci.⁴³ „Turci su do 1664. godine proširili grad po liniji Kanli kula – Begova kula (St. Girolamo) – kapija Trnovica (Peraška vrata)“.44 Izgradnja tog dijela utvrđenja, uključujući i istočni bedem, a koji su podignuti istovremeno,⁴⁵ finalizirani su radovi na ovom značajnom fortifikacijskom objektu.

42 P. Mijović, M. Kovačević, n. d, s. 57, 147, 149.

43 Prema Ilijaniću, južni bedem je stradao u zemljotresu 1563. i 1632. godine, nakon čega je sagrađen od kamena, jer se u Čelebijinom opisu iz 1664. godine pominje kao „južni bedem od hrastovih greda“. Pošto je Čelebija pisao 1664. g. da je južni bedem od hrastovih greda, ovaj autor zaključuje da je u kamenu izgrađen tek poslije zemljotresa 1667. g. jer ga, kako navodi, „u planu iz 1687. g. možemo identifikovati kao kameni bedem, što potvrđuje i grafika G. G. Rossia iz 1687“ (B. Ilijanić, n. d, s. 46).

44 Ovaj dio grada je dodat između 1606. g. (po Rossaciu) i 1664.g. (po Čelebijii); B. Ilijanić, n. d, s. 48.

45 I. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog*, Boka, br. 26, Herceg Novi, 2006, s. 138.

Plan i gradski perimenter Herceg-Novog, 1700.

Izvor: Ilijanić B., *Urbana Geneza, Rektifikacija starih planova Herceg Novi ...*

Trasa istočnog gradskog perimetra od Sv. Jerolima (Begova kula) do ostataka stare kule kod vojničkih banja.

Izvor: Lalošević I., *Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog...*

Prvo zidano ulcinjsko utvrđenje (zidovi 221, 223), građeno od grubo pritesanih velikih kamenih blokova, potiče iz iliro-grčkog vremena. Dio kule 4, zidovi u prolazu 2, kapiji 7, jezgro zida 220, gradski kao i djelovi zidova ispod i sjeverno od objekta 6, temelj zida 223, i moguće jezgro kule 3, potiču iz srednjeg vijeka. U mletačko doba u gradskim zidovima su vršene uglavnom prepravke: prezidan je srednji dio južnog zida, susjedni dio zidova sa zapadne i istočne strane zajedno sa kulom 3. Tada je Citadela sa sjeverne i zapadne strane opasana visokim eskarpa-ma kojim je pokrivena stijena na kojoj grad počiva.

Kamen, kao osnovni materijal, upotrebljavan je u najvećoj mjeri u pritesanom i lomljenom obliku. Relativno pravilni tesani

kvadri korišteni su u obradi otvora ili u cjelosti u primjeru značajnih objekata. Upotrebom i stilizacijom kamena, ističe se ravelin sa kazamatima (8) u ulcinjskoj tvrđavi, podignut u osmansko doba. Sa zapadne strane obuhvaćen je visokom eskarpom čiji je donji dio, od relativno sitnih kvadera, u cjelini uzet, mletački, a gornji, iznad torusnog vijenca, osmanski, kao i djelovi zaštitne konstrukcije u obliku blaže zakošene eskarpe (2). Rampa kojom se pelo na ravelin, prema jednom turskom natpisu ugrađenom u njenoj južnoj strani, sagrađena je, zajedno sa kazamatima, 1718. godine.⁴⁶ Djelovi svodova, poluoblíčastog i segmentastog luka gradske kapije, građeni od pločastog, tanjeg i debljeg, više dotjeranog kamena, takođe su osmanski (7), kao i spoljna obloga od sitnijeg materijala sa komadima ćeramide u spojnicama sjeverozapadne kule na citadeli (4).⁴⁷

Citadela – Stari grad Ulcinj (graditeljski slojevi)

Izvor: Šabović Kerović I, *Graditeljsko nasleđe Ulcinja/Architectural heritage of Ulcinj..!*, prema: Đ. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević, *Ulcinj I*.

⁴⁶ Đ. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević, *Ulcinj I*, Beograd, Arheološki institut, 1981, s. 13–26.

⁴⁷ *Isto*, 15–21.

Dio utvrđenja u Baru, poznat kao Citadela Tatarovica (159-172), ovakva kakva je, formirana je tokom više stoljeća. Bila je to neka vrsta Citadele isključivo vojnog karaktera – posljednja odbrana u slučaju da grad bude zauzet. Skoro u cjelosti je prezidana u osmanskom periodu 1571-1878. U tom smislu se naročito ističu: kula 162 koja je imala kontrolnu ulogu vodovodne cijevi sa akvadukta 173; tipično osmanska trougaona – pseudo kula 167; takođe i kasarna u oznaci 160,161, kao i barutana 156. Cijela konstrukcija kule – bastion 164 je građena u osmansko doba; segmentno – gornji djelovi zidova 170 i 170a; po svoj prilici i ravelin za smještaj topova u oznaci 171. Kapija 158 sa ostacima segmentnog luka, takođe je osmanska, kao i spoljna južna ivica sa dijelom srpasto prelomljenog luka iste kapije. Kružna, odnosno poligonalna kula 163 predstavlja neku kasniju mletačku dogradnju, ili su je, što je manje vjerovatno, podigle Osmanlije.

Ulazna kapija 184, sa unutrašnje strane završena segmentnim lukom na prepust, u najvećoj mjeri je osmanska. U osmansko doba na kompleksu objekata oko gradske kapije 184, vršene su izvjesne prepravke, naročito na gornjem dijelu kule 186, na grubo obranu bedema iznad kapije 184, kao i na otvoru samih vratnica. Ravelin 187, 187a uz kapiju 184 i zid 203, prezidan je u osmansko doba, kao i grubo obrani bedema 203 između kula 201-186 i 186-163, bastion 202, bedemi 203 – između kapije 71 i kule 201, kule 201 i 186, podgradski bedem (205, 206) i u Podgrađu objekti koji ga čine. Kapija 71, branjena dvama zakošenim otvorima za topove, kao i zasvedeni poprečni prostor u oznaci 70a (između sahat-kule 12 i male kapije 71) – po svemu sudeći kazamat za topove, takođe potiču iz osmanskog perioda.⁴⁸

⁴⁸ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

Citadela – Bar (graditeljski slojevi)

Izvor: Šabović Kerović I, *Protection of the architectural heritage of Montenegro...*, prema: Đ. Bošković, „Stari Bar“ ...

O tvrđavi Depedogen

Iako sačuvana u fragmentima podgorička tvrđava predstavlja dio tradicionalne gradske fizionomije – u graditeljskom smislu potencijal održive funkcije (djelimična rekonstrukcija).

Njena istorija, prepuštena zubu vremena, umire.

Kada je riječ o budućem vrijednosnom statusu tvrđave, situacija je vrlo jasna. Shodno raspoloživim izvorima, i najznačajnim rezultatima arheoloških istraživanja provedenim

1963. godine, kao i zaključcima konferencijskog savjetovanja 60-ih godina XX vijeka, konstatovano je postojanje dovoljno elemenata za izvođenje ne samo konzervatorskih zahvata, nego čak i restauratorskih. Kroz rad stručnog savjetovanja održanog septembra 1964. godine, a na osnovu sprovedenih arheoloških istraživanja, donijeti su zaključci sa predlozima za uređenje tvrđave i Stare varoši.

Potrebno ih je slijediti.

Umjesto zaključka

Izvod iz referata A. Deroka, pročitano na sjednici održanoj 17. Juna 1963. godine⁴⁹

„...Nepravедna je izvesna bojazan od teškoće rešenja onoga što će svakako doći tek pred kraj praktičnih radova – a to je da li samo konzervirati, tj. osigurati ruševine od daljeg obrušavanja – ili starom spomeniku dati jednom razumnom odmerenom restauracijom, jedno odgovarajuće mesto usred varoši. ...

⁴⁹ *Problemi Nemanjinog grada u Titogradu*, sv. II, Zavičajni Muzej u Titogradu.

...Ja lično ne bih bio za to ostaviti i dalje usred Titograda jednu mrtvu ruševinu, bez života i fizionomije, kad ona još relativno nedavno to nije bila. Fotografija nam jasno pokazuje da je to bio grad – tvrđavica sa mnogim čitavim i postojećim detaljima. Mislim da nam je kulturna dužnost da joj bar taj izgled povratimo....“

Onako kako je predstavljena na Marubijevom snimku, podgorička tvrđava je, osim u djelovima u kojim je porušena usljed jedne eksplozije skladišta municije, do arheoloških istraživanja 1963. godine zadržala sve bitne karakteristike koje je imala kroz vjekove.⁵⁰

⁵⁰ Prema: Mijović P, *Tragom drevnih kultura Crne Gore...*

ETIČKA MISA O ABDULAHA ŠARČEVIĆA

Esko Muratović

The author of this paper analyses the opus of one of the most important Bosnian and Yugoslav thinkers, Abdulah Šarčević, as well as his overall contribution to philosophy. The paper will give an entirely scientific and comprehensive overview of Šarčević's ethical-moral and philosophical-humanistic discourse. Particular focus will be on determining humanity with an emphasis on unrecognized phenomena of morality and moral responsibility, social and political disorders and discrimination, which in terms of critical disassociation will be in the service of overcoming the most obvious prejudices and the fallacies of modern humankind.

Od trenutka kad se čovjek postavio kao subjekt razdvajanjem od prirode, od spoljašnje okoline, kao i od sopstvene, unutrašnje prirode, od društva, počelo je da funkcioniše društvo rada kapitala. A onda se svijet, priroda, sam čovjek uobličavaju u ono što je predmet kulturnog gospodarenja – kao ono neprijateljsko. U takvim prilikama, čovjek kao subjekt spoznaje i djelovanja suočava se s potpuno objektiviranom prirodom, koja dobija karakter vrijednosne neutralnosti, životne značajnosti, sigurnosti, transideološkičnosti. Čovječanstvo je i svoj život učinilo artefaktom: ono, kako kaže Sartr, nosi odgovornost za svoj život i svoju smrt, ono, stoga, mora u svakom trenutku dati

saglasnost svom vlastitom životu. U tom smislu, Abdulah Šarčević¹ uočava kako će se odvijati proces „u pravcu postmoderne, u pravcu destrukcije (Hajdeger) i dekonstrukcije (Derida) temeljne moći nihilizma, pustošenja Zemlje, tehničko-industrijskog sistema, koji prijeti da će se duboko promijeniti biološka konstitucija čovjeka, život svih drugih bića, koji je isključio iz sebe kritičku etičku svijest, temeljno moralno djelovanje i ponašanje.“² Priroda čovjeka, njegovo moralno dostojanstvo, moralno osjećanje, samopoštovanje – sve je otuđeno, kaže Šarčević. Upravo, iz jedne polemičke argumentacije koju su razvili Hajdeger, Adorno, Geler, Habermas, Jaspers i drugi, moguće je, nagovještava Šarčević, rekonstruisati u smislu jedne nove i drugačije dijalektike prosvjetiteljstva ili nove kritike metafizike, put povijesti, fascinantnu moć i zavodničku draž onoga što je već ostvareno

¹ Abdulah Šarčević (Stari Majdan, BiH, 1929) završio je studij filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1952. Na istom Sveučilištu odbranio je 1967. doktorsku disertaciju *Kriza povijesti i savremenosti – filozofija Karla Jaspersa*. Bio je profesor filozofije u gimnaziji u Banja Luci (1952–1954), radio je na Filozofskom fakultetu u Skoplju (1954–1959), a od 1959. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je bio biran u sva znanstvenonastavna zvanja. Objavio je više od 300 znanstvenih članaka i 31 knjigu iz različitih domena filozofije. Svojim djelom i djelovanjem već više od pola stoljeća, rukovodeći se načelima znanstvene i filozofske otvorenosti, pluralnosti ljudskog mišljenja i kultura, dosljedno afirmira načelo otvorenog dijaloga s posebnim naglaskom na etičko načelo priznavanja Drugog u životnom, znanstvenom i kulturnom prostoru.

² Šarčević, Abdulah.: *Čovjek i moderni svijet*, Svjetlost, Sarajevo, 1988. str. 277. Šarčević uočava i postojanost totalne represije. Sistem krivnje društva, a sa njim i „prospekt katastrofe“, postao je istinski totalan. Po svojoj imanentnoj logici napretka on ne dopušta nikome i ničemu da mu se protivi, jer totalitet represije svaku akciju „tretira“ samo u jednom smislu: kao sposobnost da se participira na njegovim vlastitim formama.

što je dio prošlosti i vlada sadšnjošću. Nastupio je teorijski i praktički zaokret: raskriva se ono što je u toku socijalne evolucije propušteno. Naime, dolazi se do zaključka da je za takav ljudski zadatak neophodna kritička illi negativna antropologija, kao i jedna rekonstruktivna i kritička hermeneutika. To je apriori pretpostavka da se druge kulture obrazuju u smislu samoobmanjivanja humane egzistencije, što bi trebalo danas rezultirati povijesno-planetarnim dijalogom o zajedničkim pitanjima i problemima ljudske egzistencije.

Šarčevićeva filozofsko-kritička pozicija, evidentno je, pripada jednom drukčijem misaonom nazoru, koji će uz konstantnu kritičko-hermeneutičku vizuru iznova razvijati simultanu raspravu s najznačajnijim filozofskim umovima i stvaraocima moderne i savremene filozofije, koji ne potire njihova shvatanja, već ih, promišljanjem, redefiniše i proširuje u novim povijesnim uslovima. Abdulah Šarčević, bosanski Hegel, jeste od onih filozofa koji u svojim djelima baštini različite misaone diskurse: ontološke, antropološke, socijalnofilozofijske, političkofilozofijske, estetičke. Kako je još Kasim Prohić, na kraju svog čuvenog intervjua sa Šarčevićem, komentarišući njegov filozofski stil, rekao – konstatovao: „Njegovi tekstovi su jedinstveni, kako po izuzetnom moralnom naboju, tako i po moralnoj filozofskoj energiji koja izbija iz tekstova.“³ Mi ćemo se baviti etičko-humanističkom ravni njegovog filozofskog stvaralaštva, uz pokušaj jednog sintetizirajućeg sagledavanja i obuhvaćanja značajnih etičkih aspekata njegove humanističke misli: etikom odgovornosti, komunikativnom etikom, filozofskom etikom i etikom ljudskih prava.

³ Šarčević, Abdulah: *Utopija smisla i istina vremena*, Glas, Banja Luka, 1988. str.436.

Etika odgovornosti

Svoju etiku odgovornosti Abdulah Šarčević koncipira i gradi, najprije kroz diskusiju i raspravu sa jednim od najvećih savremenih filozofskih autoriteta iz tog etičkog domena, njemačko-američkim filozofom Hansom Jonasom. Prva Jonasova etičko-moralna premisa, od koje u tom pravcu kreće Šarčević, glasi: „Egzistencija čovječanstva znači: da ljudi žive; sljedeći imperativ je da oni žive dobro... Ontološki imperativ: da treba i dalje da ih bude.“⁴ Akcentujući pitanja koja nas direktno upućuju na ugroženosti i opstanak ljudske civilizacije, Šarčević konstatuje da je moderna tehnička civilizacija iznevjerila nade čovječanstva. Pošto tradicionalna etika nije dorasla svijetu koji organizuje tehničko-tehnološka moć, on se bavi propitivanjem izložene Jonasove etike odgovornosti koja najprije podrazumijeva slobodu i onu vrstu odgovornosti koja traži i ono što bi trebalo biti učinjeno za neku stvar.⁵ Tu su pitanja odgovornosti za potomstvo i njihovog opstanka u budućnosti, kao i pitanje mogućnosti da budemo odgovorni za smisao ljudskog egzistiranja. U tom smislu, posao filozofije i jedne nove metafizike, oslobođene scijentizma i pozitivizma, kao i analitičko-pozitivističkih načina mišljenja, bio bi da pokaže

⁴ Šarčević, Abdulah: *Filozofija i etika*, I.P. SVJETLOST: BEMUST, Sarajevo, 2005. str. 26. Slijede pitanja: da li je moguća jedna nova etika u tehnološkom dobu savremene epohe, kad se permanentno ugrožava živa i mrtva priroda industrijskim i tehnološkim iskorištavanjem prirodnog i ljudskog blaga? Da li je moguća odgovornost u savremenosti u kojoj ono što se s njom i u njoj događa nadilazi ljudski i individualni um, ljudsku afektivnost, mogućnost uvida i kontrole?

⁵ Ovdje se apstrahuje ovaj vid odgovornosti od čisto formalno-pravnog pojma odgovornosti.

osjećanje odgovornosti i slobode, prije svega, za budućnost i buduće naraštaje. Riječ je o svojevrsnoj metafizičkoj ili transcendentnoj dužnosti koja bi podrazumijevala ostvarenje ideje čovjeka, u čijim se okvirima mora na strogo filozofski način razvijati „jedan argument za opravdanje *principa očuvanja*“⁶, koji ne odudara od *principa nade* i *principa emancipacije*, kad ništa ne postoji na način samodovoljnosti – samo za sebe, bez svrhovite moralne strategije. Za sferu svakodnevnog ljudskog djelovanja pokazuje se bitnim nadolazeće područje čovjekovog svijeta činjenja, unutar kojeg, počinilac, djelo i učinak nijesu više oni isti, pa se čovjekovom moralnom svijetu nameće dimenzija odgovornosti koja se nikad ranije nije mogla ni pretpostaviti. Paradigmatski *imperativ odgovornosti* treba usmjeriti prema dolazećim generacijama, uz svijest o tome da nema nedužnosti i ravnodušnosti. Tu Šarčević pledira ka tome da se iz činjenica koegzistiranja pripadnika različitih životnih doba dođe do *principa nada*, koji je, u stvari, ne samo nalog, već i poziv na osjećanje i iskustvo odgovornosti za budućnost – da je etika uvijek *etika odgovornosti*.

Šta je etika odgovornosti? U odnosu na jednu potpuno novu situaciju čovječanstava, koju donosi znanstveno-tehnička civilizacija, riječ je o postkonvencionalnoj etici solidarne odgovornosti za konvencionalne, tehničko-naučne aktivnosti čovječanstva. Ona sebi postavlja i sudbonosno pitanje: pod kojim okolnostima čovjek, uz svijest o granicama ljudske

⁶ Isto, str. 27 Šarčević ovdje objašnjava: „Za Jonasa kao i za mnoge druge koji misle kao on, princip očuvanja nije razumljen sa onom implicitnom ili pretpostavkom koja postoji u jednoj ekološkoj etici, da je neophodno održanje ljudske vrste. Ma kako da je plauzibilno i privlačno načelo očuvanja u ekološkoj etici, ono se kod Jonsa orjentira ponad toga prema održanju ‘takvih konvencija i institucija ljudske kulturne tradicije, koje valja sagledati, mjerene idealnim mjerilom etike diskursa, kao nenadmašna dostignuća’.“

prirode i ljudske povijesti prirode, o mogućnostima izbjegavanja prirodnih katastrofa i velikih nesreća uzrokovanih zagađenjima i eksploatacijom prirode, uspijeva kao čovjek? Šarčević primjećuje da uz izlaganje jednog novog moralnog iskustva treba težiti ka tome da sve bude bolje i drugačije, istovremeno ukazujući na opasnost da se ovako postavljena Jonasova etika može pogrešno shvatiti – utopistički, ukoliko je upitnost okrenuta ljudskoj subjektivosti i privatnom moralu. Osim toga, potrebno je uočiti izdvajanje interindividualne strane ove etike, i razumijevanje internacionalne organizacije solidarne odgovornosti, uz opasku da je čovjek sopstvenim činjenjem došao do velikih izazova, kad je sve prisutnija izvjesnost da se moć nad prirodom pretvori u nemoć čovječanstva pred njenom stihijnošću, kad moramo doći do onog pojma čovjeka i svijeta koji bi trebalo sačuvati od razaranja. Šarčević navodi da su Jonasovi najveći napori usmjereni ka dokazu da ništa ne smije imati društvenu privilegiju, pogotovo pozitivistički i scijentistički pojam znanja. „Šta je u igri znat ćemo tek ako znamo da je to u igri. Pošto se pritom radi, ne samo o ljudskom udesu, već i predstavi o čovjeku, ne samo o fizičkom preživljavanju već i o nepovredivosti bića. Etika koja treba da sačuva i jedno i drugo, mora biti ponad etike razbora i jedna etika strahopoštovanja. (H. Jonas, KV, 8).“⁷ Ukoliko se na pravi način razmotri svijet moderne tehnike i znanosti, samo tako ćemo i razumjeti pitanje o uslovima mogućnosti i neophodnosti etike odgovornosti.

Sva Jonasova promišljanja svoje polazište imaju u situaciji ishodišta kriza moderne, uz svijest kako se s tehnikom institucionalizuje moć koja je iz temelja promijenila obrazac ljudskog djelovanja. Ona traži i nalaže etički novum, etiku odgovornosti koju priziva takva nova situacija. Takva etika, po

⁷ Isto, str. 29–30.

Abdulah Šarčević

svojoj tendenciji, jeste jedno novo iskustvo krize i drame povijesti. Naime, sve ono što danas vlada, tiče se eksploatacije prirode, njenog podređivanja interesima ljudskog roda, distancirano uzimanje k znanju onoga što se događa u prirodi i s prirodom. Tako se čini nepravda prirodi, čovjeku, ljudskom rodu, što su i pitanja filozofske etike.⁸ Šarčević konstatuje da se centralni stav ocrtava u činjenici da svako živo biće na zemlji, pa i čovjek, teži očuvanju i razvoju svojih mogućnosti, sopstvenog života. Taj stav se ogleda u ideji adekvacije ljudskog opstanka sa prirodnim redom stvari, iz koje slijedi nalog i ka novom tumačenju čovjekovog uma, njegovih mogućnosti i sposobnosti, uz isključenje njegovih afekata, ali i kao novi stav prema suštini tehnike i suštini nauke. Sagledavanje dalekosežnih posljedica u pojedinim područjima znanosti i tehnologije, opasnosti za fizički, ljudski i društveni svijet, koje dovode do povredljivosti prirode, to je sve ono bitno što nova

⁸ Šarčević, Abdulah: *Filozofija i etika*, Svetlost: Bemust, Sarajevo, 2005, str. 34.

etika mora uzeti u obzir: odgovornost za još nepostojeće i moguće, za buduće. Kako je već kazao Frensis Fukujama – ovaj svijet nijesmo naslijedili od svojih predaka već smo ga posudili od svojih potomaka. Tako se i kristališu uvidi: krajnja tačka je da moramo biti svjesni utopije moći znanstveno-tehničke civilizacije, da bismo sačuvali ljudsko dostojanstvo i slobodu, da živimo s prirodom i u prirodi; da se povede računa o povredivosti i razaranju prirode – ljudske i izvanljudske; da se ima svijest o nusproizvodima tog i takvog uticaja moderne i savremene epohe: ostvarenje samogospodstva, ponos zbog uspjeha, praktikovanje slobode u smislu gospodarenja s prirodom, istine u smislu plodotvornosti i postupka verifikovanja, fascinacija logikom napretka i uspjeha; da se u odnosu na različite sukobe – socijalne, nacionalne i međudržavne treba razjašnjavati i pitanje zašto se politika nije suočila sa težinom problema; da se mišljenje mora osloboditi svake utopističke ontologije.

Opravdavajući neophodnost nove etike, Šarčević uočava da je presudan momenat u Jonasovom dokazivanju: iskonsko pravo očuvanja ljudskog bitka kao takvog. Na djelu je nova priroda ljudskog djelovanja, proširenja moći na biosferu, na budućnost prirode i čovječanstva uopšte. Prva je moralna dužnost spriječiti ili predupriječiti buduće zlo, povrede čovjeka i prirode, raznovrsna razaranja u budućnosti. Moraju se stvarati uslovi za buduće generacije i mogućnost njihovog egzistiranja i opstanka. Jasno je, ovdje zaključuje Šarčević, da sa analitičkim prirodnim znanostima, modernim znanostima uopšte, nije iscrpljen prirodni i ljudski univerzum, univerzum 'čovjekovog duhovnog obuhvatanja stvarnosti'. Jedinstveno i cjelovito je zaboravljeno. Šarčević naglašava da je vrlo važno pitanje o etici diskursa kao etici odgovornosti, o etici znanosti, koje kao presudan društveni fenomen, nijesu vrijednosno neutralni oblici znanja. Temeljnije

pitanje zahvata dešifrovanje tokova i mogućnosti povijesti čovječanstva.

Etika odgovornosti se treba shvatiti i kao reakcija na najdublje uzroke krize moderne. Posredovane mitom napretka, to su sve one revolucionarne i radikalne promjene u odnosu čovjeka prema prirodi, ali i prema čovjeku. Čovjekovi zahvati u prirodi su protivprirodni – dolazi do povredivosti njene cjelovitosti. Šarčević kaže da te čovjekove intervencije „ne znaju za granicu prirode, da čovjek ne smije ugroziti igru elemenata, ravnotežu prirode, da ne smije u nju uvesti iscrpljivanje i strast, malaksalost, antropocentričnu pomamu, smrtno mamljenje i bolest na smrt, smrt samu, smrt prirode.“⁹ Promjena čovjekovog stava prema prirodi davno je uzrokovala, imajući u vidu vrste znanja i ophođenja sa bićima u cjelini, promjenu prirode samog čovjeka. Tako nastaje i polarizacija stvarnosnih tokova, kako kaže Šarčević, i odnosa čovjeka prema prirodi.

U okvirima etike prirode, koja odbacuje antropocentrizam i mišljenje koje pokazuje, kako reče E. Fink, da ništa nasilnije ne živi nego čovjek, treba uvidjeti da se „priroda u čovjeku okreće protiv same sebe“. Samo posredstvom etike prirode, kada želimo razumjeti granice ljudske povijesti prirode, načine odnošenja prema njoj u nauci, umjetnosti, u sociokulturnim formama života, neophodno je izaći iz okvira krize napretka nauke i tehnike, koja nije u stanju da objasni zašto smo zapali u ovu varljivu sudbinu sustajanja uma, rasapa *physis*a i *logos*a, života i humaniteta.

Komunikativna etika

Apelova teorija idealne komunikacijske zajednice, uvodeći pojam racionalnog djelovanja, moralnog argumentovanja,

⁹ Šarčević, Abdulah: *Kriza svijeta i istina*, 1974, str. 386.

povezana je s drugim komunikativnim ishodištima. Jedno od njih je i komunikativna etika, za koju je zaslužan Apel koji najprije nudi normativni princip posredovanja teorije i prakse u povijesnoj situaciji. Komunikativni i etički um polaze od mogućnosti komunikacije i koegzistencije povijesti i prirode, ćudorednosti i doživljavanja, iskustva vremena prirode. Iz tog iskustva znamo da je još uvijek neprimjeren odnos prema prirodi: u prirodnim naukama, u tehnologijama i tehnikama, u praktično-tehnički orijentisanim istraživanjima. U tom smislu, Šarčević naglašava da „čak i u svom najvećem povijesnom i duhovnom naporu evropski ćovjek otkriva da je zapadnjaćki pojam komunikacije svagda bio epopeja osvajanja i univerzalne dominacije, interes Duha da pomoću apsolutnog protivslavlja dospije do jedinstva i Pomirenja.“¹⁰ Egzistencija u komunikaciji sa drugim javlja se kao praznik unutrašnje akcije, ali i kao *ethos*, mjestom neponovljivosti i nepopredmetljivosti. Šarčević zaključuje da je „ona jezik neponovljiva života, bez suspenzije egzistencijalne komunikacije, djela i mišljenja. Ona nam je jedno neprestano kretanje, prelamanje... koje nam je na povijestan naćin i za nas u apsolutnim odnosima otvorena.“¹¹

Iako je solidarnost moralne odgovornosti društva postulirana, ipak, ona ne moće biti posredovana ni u teorijskom, ni u politićko-praktićkom smislu pomoću odlučivanja po savjesti svakog ćovjeka. Dok se moral sve više potiskuje u sferu privatnih odluka po savjesti, kad njegove norme nijesu intersubjektivno obavezujuće, da bi se u sferi javnog života zapadnog industrijskog društva moralno utemeljena praksa potisnula u sistem utilitaristićke i pragmatistićke argumentacione postavke, koja omogućuje racionalizaciju tehnićke dimenzije prakse, onda se etićki problemi vrednovanja

¹⁰ Šarćević, Abdulah: *Sfinga Zapada*, Razlog, zagreb, 1972, str. 149.

¹¹ Šarćević, A.: *Ćovjek i moderni svijet*, str. 572.

ciljeva situiraju u područje „iracionalnih vrijednosnih odlučivanja“. Šarčević uočava da je „njima zajedničko podozrenje u racionalnu argumentaciju o etičkim normama¹², u filozofsko utemeljenje jedne komunikativne, univerzalno važeće etike, neodložno potrebne u dobu jedinstvene znanstveno-tehničke civilizacije,“¹³ s obzirom da ne postoji normativni i intersubjektivno obavezujući etički princip koji bi mogao biti fundament solidarnosti i moralne odgovornosti za djelovanja u svijetu jedinstvene civilizacije. Svojom strategijom argumentacije Apel nastoji da kritički ispita stavove scijentizma – da bi ih radikalno doveo u pitanje i nadmašio, nagovještava Šarčević, koji se odnose na njegov pokušaj transcendentno-pragmatičkog utemeljenja komunikativne etike.¹⁴

¹² Norme se pojavljuju kao propisi, običaji, maksime, principi, uputi, zakoni, pravila igre, ponašanja, religijska i politička shvatanja (dogme), zapovijedi, naučni zakoni itd., ali ne obuhvataju *moralne motive* niti drže mnogo do *moralnih obaveza* upravo neophodnih za odmjeravanje moralnosti. Potrebno je, također, praviti razliku između apstraktnih i konkretnih normi. Apstraktne norme su prisutne u svim društvenim situacijama, mada ne propisuju ništa konkretno („Budi uvijek pošten“, „Budi uvijek moralan“ idr); konkretne norme ukazuju na konkretnu dužnost („Poštuj svoje roditelje“, „Pomozi bližnje u nevolji“ ili „Vrati pozajmljeni novac“).

¹³ Šarčević, Abdulah: *Iskustvo i vrijeme*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, str. 383.

¹⁴ Isto, str. 384. „K. O. Apel ima u vidu tri scijentističke premise, koje sputavaju i onemogućavaju racionalno utemeljenje normativne etike: (1) iz činjenica da se ne mogu izvesti norme (iz deskriptivnih sudova se ne mogu izvesti vrijednosni sudovi); (2) znanost, ukoliko pripravlja sadržajne spoznaje, ima posla s činjenicama: stoga je nemoguće znanstveno utemeljenje etike; (3) samo znanost daje objektivno znanje; objektivitet je pak identičan sa intersubjektivnim važenjem; stoga nije moguće intersubjektivno važeće utemeljenje normativne etike.“

Niti jedna nauka, a to znači ni prirodna, ne može da opstoji a da ne pretpostavi intersubjektivno važenje moralnih normi. Radi se o stvaranju konsenzusa u zajednici istraživača, a to je *konsensus istine* koji je načelno dat u komunikacionoj zajednici. Ovdje se izvodi zaključak, kaže Šarčević, da „teorijski diskurs“ pretpostavlja pridržavanje temeljne moralne norme – laž i odbijanje kritičkog odmjeravanja, odnosno eksplikacije i opravdavanja argumenata, onemogućili bi istinski dijalog učesnika argumentovanja. Potraga za istinom i intersubjektivni konsensus će, u stvari, anticipirati moral jedne idealne komunikacione zajednice. Centralna moralna argumentacija usmjerena je ka principu da se sve ljudske potrebe trebaju učiniti brigom komunikacione zajednice, koje se, u skladu sa normativnom i komunikacionom etikom, posredstvom održivih dokaza mogu dovesti u sklad s potrebama svih drugih ljudi. Shodno umstvenom konsenzusu, potrebno je otkloniti opasnosti jedne utopijske komunikativne etike, što je zastupao Apel, u odnosu na realne mogućnosti realne zajednice posredovanjem dva principa: (1) u epohi tehničkih nauka i naučne tehnologije, u razdoblju makroučinaka svih ljudskih djelovanja, radi se o tome da svako u djelokrugu sopstvenog praksisa osigura preživljavanje ljudske vrste kao realne komunikacione zajednice, ugrožene makrodjelovanjem naučno-tehničke civilizacije; (2) da se teži ka realizaciji „idealne“ komunikacione zajednice na realnim osnovama, koje imaju moralnu privilegiju da zahtijevaju ostvarenje ravnopravnosti i simetrije. Dakle, takva dugoročna strategija emancipacije, dajući puni smisao strategiji preživljavanja, opstanka ljudskog roda, moraće se osloniti na kritičko-emancipatorske i istorijsko-hermeneutičke društvene nauke.

Šarčević ističe da ni jedan savremeni filozof, kao što je to slučaj sa Apelom, nije na sličan način postavio pitanje o mogućnosti racionalnog utemeljivanja univerzalne, normativne

i komunikativne etike u vremenu planetarne jedinstvene naučnotehničke civilizacije. To je dokaz da čovjek mora unutar vremena odrediti svoj i neponovljivi put u nadmašivanju njegovih represivnih kategorija.

Filozofska etika

Kada je riječ o filozofskoj etici, Šarčević kaže da u sklopu teorijskih nastojanja treba težiti konstruktivno-kritičkom momentu teorije, da bi se konstituirala jedna filozofska etika u znanosti i praksi znanosti, u tehnološkoj civilizaciji, etika koja zahtijeva nadilaženje tradicionalne zlokobno antropocentrične etike koja se odnosila samo na ophođenje čovjeka prema čovjeku, na sferu onoga što nam je blisko, a ne udaljeno. U ovom okviru postaje jasno da mora opstati antropocentrično jezgro etike znanosti, da je naše doba još uvijek suodređeno jednom deficijentnom etikom sfere bliskog (u fizičkom, geografskom, regionalnom, političkom, nacionalnom, religijskom, duhovno-kulturnom, polnom, rasnom smislu), da se etika može konstituirati samo ako nadilazi tu svoju granicu (antropocentričnu), naravno, ako ispunjava najmanje dva uslova: prvo, ako je sposobna da kaže „ne nebiću i ništavilu, smrti i čovjeka i prirode, a potom, ako razumije da čovjek može preživjeti, ukoliko ostvari okret u vlastitom mišljenju, u društvenoj strukturi, u brizi za budućnost prirode, kojoj također prijete kraj ili smrt u krizi moderne, u kojoj su alternative ili lažne ili restaurativne. Takva etika može pretpostaviti i jednu drugačiju solidarnost, solidarnost sa prirodom, princip odgovornosti, odgovornosti koja se odnosi na budućnost, to znači i na ono što nam je nepoznato, što je u načelu neizvjesno i nepregledno. To, na primjer, znači i novu spoznaju da je opasno predimenzioniranje prirodno-tehničko-industrijske

civilizacije, profitne privrede. Dolazi se do spoznaje da nam prirodna nauka još uvijek ne kaže sve o prirodi, te je nužna esencijalna nadopuna, u vremenu apsolutno-artificijelnog, ‘psihe bez sopstva’, ‘subjektivnosti bez subjekta’, u dobu u kome osamostaljeni sistemi prije čine nešto protiv čovjeka i prirode nego za čovjeka i prirodu.“¹⁵

Ovaj pravac etike Abdulah Šarčević usmjerava i postavlja kao razumljivo pitanje o novoj filozofskoj etici, uz propitivanje učenja Otrfida Hefea, koja nije potisnuta u privatni život pojedinca, već se odnosi na dobar dio pitanja koja dolaze iz domena praktičke filozofije, političke i pravne filozofije, filozofske antropologije, ekološki utemeljene etike itd. Tu se otvaraju pitanja ispravnog djelovanja, pitanja moralnih i pravnih načela, kao i o tome da li je um praktičan ili to može biti, da li je naša praksa umna ili je takvom možemo učiniti?¹⁶ U krizi modernih industrijskih društava, krizi uma i smisaone orijentacije, nužna je etika koja će imati u vidu filozofsko razmatranje morala, ćudorednog djelovanja – individualnog ili opšteg, pretpostavlja i kritiku i osnivanje morala, kitiku etičkih učenja od Aristotela do Habermasa. Tu se, prevashodno, radi o zahtjevu za normativno-kritičkom kompetencijom. Na osnovi Hefeovih filozofskih istraživanja modela dolazi se do pitanja: kako filozofska etika određuje šta bi bio human, dobar i pravedan život; kao i o pitanjima granica ljudske slobode – da li one stoje u njoj ili izvan nje, izvan

¹⁵ Šarčević, A.: *Čovjek i moderni svijet*, str. 51.

¹⁶ Šarčević, Abdulah: *Filozofija i etika*, str. 64–65. Šarčević uočava: „Hefeov doprinos promišljanju i raspravi o filozofskoj etici, političkoj filozofiji, teoriji političke pravednosti, koja uspostavlja legitimnu vezu između etike i filozofije prava i filozofije države, od velikog je značaja. Njegovo je djelo višedimenzionalno, koncentrirano na filozofska pitanja morala, društva i politike.“

slobode: u ekonomskim granicama, u dosezanju dobra i obilja dobara.¹⁷

Hefeova strategija argumentovanja etičkih postavki, navodi Šarčević, kreće od, danas neizbježnog pitanja: uzima li savremena politika u obzir strategije humaniteta kao strategije javnog nalaženja strategije odlučivanja ili aplikacije humanih načela? Pored toga što je Šarčević nagovijestio da filozofska etika analizira strukture humaniteta i ćudorednosti, ipak izbjegava opasnost: da iskazuje neposredne zahtjeve za ćudorednim djelovanjem, kad se neophodnim čini da imamo na umu Aristotelovu etiku, praktičnu filozofiju orjentiranu prema ćudoredno-političkom prosvjetiteljstvu. Tu se, nadalje, uočava da je Hefeova rekonstrukcija aristotelovskog koncepta etike skrenula pažnju na ono bitno kod Aristotela, polazeći od toga da ne bismo smjeli kapitulirati pred idejom da su naučna racionalnost i moralni interes nešto nepodnošljivo. Iskonsko je ljudsko pravo da ljudi nijesu puki promatrači već i sudionici u moralnoj praksi, s ciljem izgradnje i nastavljanja uspjelog i humanog života. U tom smislu, vodeće normativno načelo dobrog ili pravednog života obavezno je u ideji humaniteta, koju Hefe priznaje, rehabilitirajući načelo sreće i ideju pravednosti. Proširivanjem etike pravednosti u jednu teoriju političke pravednosti, podrazumijeva, prema mišljenju Šarčevića, proširivanje u jednu kritičku teoriju koja kazuje *ne* svakoj vrsti tlačenja, potčinjavanja, iskorištavanja i gospodarenja. Tako se iskazuje mogućnost da se život u zajednicama moralno

¹⁷ Isto, str. 65. „Radi se, dakle, o aristotelovskom etičkom modelu, koji je još uvijek relevantan; prema njemu je ljudska praksa ‘ujedno predmet, pretpostavka i intencija praktične filozofije’. Nova poenta se sastoji u dokazivanju teze da se u dokazivanju posreduju dva međusobno suprotstavljena momenta, teorija i praksa, znanstvena racionalnost i ćudoredno djelovanje; da se to metodski realizira na području racionalnosti slobode.“

promišlja prema tome da li se i u kojoj mjeri ukida svaka prinuda, spoljna i unutrašnja kolonizacija životnog svijeta. Moderna kriza zajedničkog života podstakla je filozofiju na drugačiju artikulaciju i transformaciju, sa otvorenim pitanjem: da li su etika i politika dorasle modernim fenomenima političkih sukoba, krize i kritike, u različitim stupnjevima?

Šarčević izvodi stav da je naše ljudsko djelovanje, pojedinačno i društveno, upućeno na odgovornost; odgovornost za sve restriktivne uslove – od sazajnih do političkih i društvenih. U tom smislu, kategorički imperativ bi bio da svaki pojedinac ima pravo na svoj, ljudski život, na vlastito tijelo, na privatnu i javnu zaštitu od tiranske vladavine, kao i od pustošenja i zagađivanja životne okoline. Osim toga, ideja humanosti se ne smije miješati sa realizovanjem humanosti, što se češće pojavljuje u visoko razvijenim etičkim teorijama, između etičke i pragmatičke dimenzije prakse i ljudskog životnog svijeta, između etičkog „ideala trebanja“ i pragmatičke „realne sposobnosti“, između onog što treba da pita moralan subjekt: što je to?; i pitanja koje treba da postavi moralna svijest: čemu i zbog čega ovo? Pretpostavka odgovornog djelovanja jeste djelovanje s kompetencijom, sa sposobnošću za konsenzus i kompromis, sa sposobnošću za uopštavanjem. Zbog toga, moral prevazilazi formalno ili sadržinsko autorizovanje, kao što bi se, na primjer, moglo govoriti o „privrednom društvu“ koje je nasljednik „političkog društva“. Samo moralno djelovanje, koje uključuje novu moć suđenja, ali i pragmatička znanja, ozbiljna razmišljanja o posljedicama i njihovog sagledavanja u svijetlu moralnih prosuđivanja i pojma političke pravednosti – odnosi se na cjelinu ljudskog života u cilju sprovođenja ideje humanog života.

Kad Hefe kaže da neka institucionalna ili lična praksa želi biti moralna, ona ne zavisi od ideje morala, već kao dio ansambla

empirijsko-faktičkih faktora određenja, zavisi i od lične nadarenosti i temperamenta, od socioekonomskih i geopolitičkih uslova. Moralno djelovanje, posredovano interakcijom i komunikacijom, znači ostvarenje bezuslovnog zadatka *homo humanusa*. Šarčević navodi da univerzalistička etika pokazuje da „etička načela ne moraju voditi u nepodnošljivi dogmatizam, nasilništvo načela, despotiju dobra i vrline. Ideja moralnog djelovanja ne trpi ni romantičnu redukciju na umjetnost, iskustvo umjetničkog života i oblikovanja, ili redukciju na decizionizam, koji fetišizira stanje ljudskog odlučivanja u ovom ili onom smjeru, na logiku uspjeha i uspješnog života, koji iza sebe ostavlja samo frustrirane ljude, višestruko traumatizirane.“

Esencija same moralnosti otjelotvoruje se u samom djelovanju kojem je svojstveno kompetentno i ozbiljno razmišljanje o posljedicama.¹⁸ Hefe je dobro uočio koliko se u filozofskoj etici otvara prostor za iskustvo, za individualno pomicanje, za razmišljanje o posljedicama ljudskog djelovanja, za granične situacije i za potrebu odlučivanja. Tu se zapravo radi „o uslovima mogućnosti općenito uvjerljivoga životnog i moralnog načela, koje bi bilo faktički obavezujuće načelo. To moralno načelo ima svoju unutrašnju logiku. Ono se razlikuje od načina

¹⁸ Isto, str. 75. „Ali tada se filozofski postavlja pitanje jesu li univerzalistička načela, čije je postojanje već znak suprostavljanja i etičkom nihilizmu i nihilizmu kao povijesnom iskustvu, onom nama danas dobro znanom depresivnom iskustvu u svijetu moderne, individua, cijelih skupina ili društava, koje često vodi neograničenom egoizmu, individualnom i kolektivnom, nacionalizmu, zločinu, samoubistvu ili apatičnoj ravnodušnosti prema vlastitom životu i životu drugih, jesu li ta načela dovoljna ili kompetentna: ta sve individualno u nama samima, u osobama, svagda jedinstvenim i netransparentnim, za sve individualno u prilikama, za sve partikularno unutar skupina, subkultura i kultura.“

egzistiranja prirodnog zakona ili stupnjeva pravnog poretka, načina postojanja društvene ili pravne prinude kao autorizirane instance, u kojoj se svaki slučaj supsumira sustavu pravila.¹⁹ U skladu sa tim, kritička dijagnoza vremena sastavni je i konstitutivni dio filozofske etike, kaže Šarčević, jer danas to nije kritika nekog načina ponašanja ili mišljenja, nego i samih kriterijuma odnosa, koji omogućavaju kritiku ili opravdanje.

Kad govori o rehabilitaciji nove moći suđenja, Šarčević navodi Hefeovo povezivanje jedne nove definicije opažanja, povezanosti teorijske kompetencije s moralnom senzibilnošću. Tako dolazimo do jednog etičkog polazišta koje povezuje moralnu određenost i praktičku neodređenost. Radi se o sprovođenju moralnog i humanog života, što nam omogućava zadatak identifikacije koji je dvodijelan. To se prepušta svakoj umskoj individui otvorenoj za individualitet. Nerazdvojiva od pojma humaniteta pitanja su moralne prirode, a od ovih se ne mogu razdvojiti stvarnosna i profesionalna pitanja koja su vezana za prirodne, tehničke, humane i društvene znanosti, imajući u vidu da se ljudska egzistencija u razvijenim industrijskim društvima i složenim sistemima ne može pomiriti sa njegovim rastom, što zahtijeva jednu novu teoriju ljudske egzistencije, bitka u svijetu, utemeljenog u vjeri da je moguća usklađenost između unutrašnje i vanjske prirode, saživljenosti slobode i fleksibilnog i promjenljivog uma koji će čovjeka razumjeti u odnosu prema drugima, njemu sličnim.

Etika ljudskih prava

U svakom razdoblju ljudska prava odražavaju egzistencijalno značenje i osnova su ljudske solidarnosti u otporu svakoj formi teorijskog i praktičnog totalitarizma, napisao je Abdulah

¹⁹ Isto, str. 76.

Šarčević u uvodnoj riječi svoje knjige *Odvažnost slobode/etika ljudskih prava*²⁰. S njom je uvijek moguće društvo slobodnih ljudi, koji su protiv neznanja i zločina iz neznanja, okrutnosti totalitarista i licemjernosti građanskih demokratija. Govoreći jezikom filozofske političke teorije: „ljudska prava pripadaju jednoj umnoj političkoj koncepciji ljudskog egzistiranja u cjelini; u njima se uvažavaju religijske i metafizičke slike svijeta

²⁰ U svojoj studiji *Odvažnost slobode/etika ljudskih prava* Šarčević se tematski bavio i sljedećim temama (podnaslovima), a koje zahtijevaju mnogo širi pristup: Multikulturalizam kao sretna teorija?; Cijena ljudske slobode: mogućnost promašaja i katastrofe; Tolerancija i dekonstruisanje metafizičkog koda; Nauka užasa u 20. stoljeću ili živimo li u mitologijskom horizontu?; Protiv dogmatike apsolutne istine; Druga kultura i kultura drugoga; Interkulturalizam ili o sukobu kultura; Zajednička sudba čovjeka i prirode/kritika defetizma; Komunikativna sloboda; Multikulturalizam kao drama susretanja/drama slobode; Američke cultural studies; Ratio et memoria; Postoje li demarkacione linije u vrijednostima Evrope i Azije/Prava slobode/zlo; Etička integracija.Politička filozofija; Tolerancija; Ethos tolerancije, ko-egzistencije „fides et ratio“/sposobnost za dijalog; Dijalog s kulturama i religijama; Koncepcija identiteta; Egzistencijalna drama života; Kritika principa autonomije i identiteta; Impersonalna moć kao ideologika; Kritika multikulturalnog društva; Represivna forma autonomije; Ethos oslobođenja, kultura samooblikovanja; Zavičaj i pluralizam; Smisao ideologije i tematika rasta, de-etiziranje; Moderna i funkcionalno društvo/smisao multikulturalnog svijeta; Porijeklo totalitarizma; Odnos prema zbiljnosti i svjetska etika; Svjetsko građanstvo, suverenitet. Um i pacifizam; Sloboda i pluralitet: jezički, tradicijski, kulturni, religijski; Nacionalizam i pošast epistemologijskog pojednostavljanja; Svijet o granicama unutar nove epistemologije; Kritika moderne/pervertiranje politike; Porijeklo i banalitet zla – Kant i moderna, suspendiranje moralne svijesti i instancije; Princip odgovornost, transcendentna moć i konsenzus; Guerilla protiv velikih ili apsolutnih istina/ Ideja komunikativnog uma/granice privatnog; Banalitet zla i čisti nihilizam, istina i moralna svijest i Rehabilitacija pojma moći suđenja.

kao umne, kao one koje u sebi sadrže mnogostruke kulturne korespondencije.“²¹ Pred nama je stalno otvoren nalog da se ne mogu zahtijevati prava, a da se ujedno ne zahtijevaju dužnosti i odgovornosti, koje grade infrastrukturu slobode, koja nije potisnuta iz društvene i državne solidarne zajednice, koja je utemeljena u mirnom i demokratskom društvu.

Kada se govori o razlikovanju i saglasju između individualne slobode i prava drugih ljudi i naroda, kako ukazuje Šarčević, onda je ravnoteža između individualne slobode i dužnosti moguća samo unutar normi. Stoga, koncept ljudskih prava obuhvata fundamentalne norme jednog civilizovanog društva.²² Pored genocida, gladi, ropstva, humanitarnih katastrofa, mučenja, zloupotrebe djece, diskriminacije rasa i polova, sudske samovolje, što sve jeste dio kršenja ljudskih prava, evidentan je neuspjeh ostvarenja ideje ljudskih prava, iako ne bismo smjeli ništiti planetarnu i univerzalnu značajnost ideje ljudskih prava. Na putu ostvarenja te ideje stoje mnoge prepreke i izazovi.²³ Tu se nameće i pitanje: da li ta težnja za ostvarenjem ljudskih prava pripada suštini ljudske kulture ili se ona različito interpretira i ostvaruje, što zavisi od jedne do druge kulture? Ove se nedoumice daju tretirati

²¹ Šarčević, Abdulah: *Odvažnost slobode/etika ljudskih prava*, Pravni centar Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2000, str. 13.

²² Isto, str. 17. Šarčević ovdje navodi: „To su nove norme zaštite: zabrana genocida ili holokausta, koje sežu sve do posebne zaštite grupa kao što su žene i djeca, potom: pravo na život, na *kulturnu interpretaciju* socijalnog i političkog života, na nepovredivost okoline koja se više ne može *nacionalno* dijeliti; i pripada interpretacionim zajednicama i životnim formama na našoj planeti, na kojoj ona velika tradicija znanja i filozofije kao ljubavi prema znanju, *ljubavi za istinom i za istinom ljubavi*, nažalost biva marginalizovana a ponegdje potpuno skončava.“

²³ Isto, str. 18. Jedan od evidentnijih izazova jeste neusaglašenost oko interpretiranja značajnosti ljudskih prava između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

u sklopu pojma slobode i odgovornosti, kaže Šarčević, a potom i u tumačenju kulture i različitih modela njihove interpretacije.

Shodno pojmu zajedničke odgovornosti i svjetskom ethosu, ljudska prava se uzimaju kao jedan od najviših ideala čovječanstva, jer iskazuju novu nužnost svjetskog ethosa. Vjerujući u slobodu mnijenja i religioznu slobodu, filozofski kazano, otvorenost uključuje i iskustvo stranog u sopstvenom, ono što je uslov jačanja čovjekove unutrašnjosti – duše, koja često korača poljem iskušenja i avanture. Moramo se u skladu sa tim čuvati kobno jednostranih osuda i narcizma sudova. Uporedo sa razvijanjem svojih misaonih viđenja, Šarčević paralelno daje mnoge primjere sa različitih meridijana svijeta, koji na jedan neposredan način pokazuju i prikazuju u kojim se sve domenima, s jedne strane, teži očuvanju ljudskih prava, koja se transformišu u svjetski ethos ili globalnu etiku, a s druge raskrivaju raznovrsnu fenomenologiju kršenja i nevažavanja samih prava. Na primjer, sa novim projektom Deklaracije o ljudskim dužnostima i odgovornostima, o kojima govori Helmut Schmidt, koji se svijetu predstavlja kao svojevrsan moralni apel, ukazuje se, u stvari, na mogućnost odlučivanja o uspostavljanju i mobilizovanju nadnacionalne javnosti. S obzirom da su na Zapadu neki političari zloupotrijebili pojam ljudskih prava kao instrument agresivnih spoljašnjih pritisaka, onda i nije čudno što mnogi muslimani, hindusi i konfučijanci „nasrću na ljudska prava kao na instrument zapadnog potčinjavanja.“ Međutim, kaže Šarčević, „druga je vrsta kritike danas puno značajnija i dalekosežnija: da koncept ljudskih prava zanemaruje: značenje osobnih vrlina, svijesti o odgovornosti i dužnosti prema porodici, zajednici, državi i društvu“.

Kad je riječ o različitosti tradicija i političko-kulturnih pripadnosti u političkom, ali i socijalnoetičkom pogledu

evidentno je da, kako uočava i Šarčević, što više propadaju oni mentaliteti koji su stvarali lokalne ili svjetske katastrofe, to smo sve više prinuđeni da na drugačiji i nov način uspostavljamo ravnotežu između dva kategorička imperativa: u smislu izgradnje slobode, a onda i odgovornosti.²⁴ Ono što je sudbonosno, ali ujedno i spasonosno, jeste taj mnogostruki i pluralistički svijet; on je tu, uz svijest da je čovječanstvo suočeno sa krizom u mnogostrukim i globalnim razmjerama, iako još nijesmo došli do pravih, odgovarajućih mjerila za nju, niti za novu definiciju života, moralnih vrijednosti, mira i ljudskog dobra uopšte. Različite ili suprotne ideje ne mogu biti brana toleranciji već njena pretpostavka i proces opravdanja. U tom smislu, Šarčević postavlja pitanja: „da li je dobro vrijeme za situiranje ljudskih prava i ljudskih odgovornosti? U svijetu neproračunljivih rizika, u mahnitaju za nacionalno-državnim identitetom, za pljačkom i dobitkom, „nepravdosti, okrutnosti, taštini, pristrasnosti i zaslijepljenosti“, treba li nam arogantna uobraženost u ime ovog ili onog načela? Prizivanje ljudskih prava – čak iz perspektive kritičke psihologije ili kritičke teorije koja zna da se zlo korijeni i u svjesnom neznanju – već je prizivanje mogućnosti za jednu drugu povijest.“²⁵ Da se stvara kultura korespondencije, politička kultura sa integrativnom moći koja nije restriktivna, jeste sretna okolnost, uočava Šarčević. Na primjer, u Aziji su sve prisutnije rasprave o ljud-

²⁴ Isto, str. 29. Na primjer: „George Yeo, ministar za informacije i umjetnost u Singapuru, ima u vidu to da odbrana ljudskih prava ima više motiva. Postoje altruistički ili humanitarni motivi da se sva društva na svijetu razvijaju u smjeru jedne samonoseće ekonomije i podnošljivih socijalnih odnosa, ali postoje i egocentrični motivi: ljudska prava se koriste za postizanje političkih i ekonomskih ciljeva. On podsjeća na raznovrsna osvajanja i koloniziranja.“

²⁵ Isto, str. 35.

skim pravima i dužnostima, u čijim se okvirima priziva jedan novi diskurs – sve jasnije i glasnije, sebi kažu: moramo tek naučiti kako da protivurječimo hegemonijalnoj kulturi kakva je bila veoma dugo zapadna kultura. Dosta je učinjeno, ali moramo kod kuće iznuditi novu vrstu otvorenosti da bismo dorasli događajima. Pošto nam staroevropska istina kazuje da sloboda – lišena granica i prava – bez individualne odgovornosti nije sloboda, isto se može reći i za ljudska prava, ukoliko ih je moguće razumijevati – i ljudska prava sadrže, po definiciji granice i odgovornosti. Cilj razgovora o globalnoj etici sastoji se u tome da se u kontekstu egzistencijalne istine isključuje svaki kraj.²⁶ To traži onaj cinični sud da je čovjek stekao slobodu da bi je uništavao, da sjedini dvije ekstaze – stvaranje i razaranje. Modereni ethos, tvrdi Šarčević, nema više ništa zajedničko sa stanovanjem. Poznato je da ethos prije svega to znači. Na putu istine ka samoizbavljenju – mora se graditi, što znači samooblikovanje, samoostvarenje.

Pitanje svjetske etike, svjetskog ethosa, ma kako paradoksalno zvučalo, kaže Šarčević, nastaje u doba najveće moguće katastrofe; unutar rigidno-okcidentalnog racionalizma, unutar katastrofiskog uma. Pošto je djelovanje sa uvidom i samo iskustvo, ono je uvijek u otporu. Na putu samooblikovanja slobode i decentralizacije društva, socijalnofilozofska strategija globalne etike u koju uviru

²⁶ Isto, str. 38. „Uz pretpostavku da smo kadri da pratimo istupanje ljudskih prava i odgovornosti na svjetsku scenu, onda ćemo moći opaziti da je rasprava o njima između Azije i Zapada u znaku traganja za istinom, traganja za sobom i samoizbavljenjem. Ona neizbježno pripadaju dramskoj osnovnoj strukturi. Sada filozofija na nov način sažima mišljenja Istoka i Zapada, Azije i Evrope. U sažetosti svojoj ona dokazuje istinu, o strukturi traganja za istinom“ koja je jedina mogućnost samoizbavljenja jer je samo *ono u istini koegzistencije i prijateljstva*.“

ljudska prava i odgovornosti, pouzdan su znak puta ka samoizbavljenju – simbol inteligencije ili uma da stiče iskustva. Svjetsko, decentralizovano društvo nastoji da izdiferencira „sa političkom javnošću jednu arenu za opažanje, identificiranje i tretmane ukupnih društvenih problema“ (Habermas, 1996, s. 291), kada se usljed različitih viđenja i tumačenja pojmova i definicija o ljudskim pravima, ipak, moramo, naglašava Šarčević, u ovom multikulturalnom svijetu, decentraliziranom svjetskom društvu, dospijevati u razgovor jedan s drugim da bismo bolje razumjeli naše različite filozofije, kulture, etičke vrijednosti i ideologije, što se može dostići samo u *kulturnoj politici i kulturnoj definiciji ljudskih prava*. To se postiže, takođe u traženju respekta za ljudsko dostojanstvo u duhu nove etike, koja će uz postavljeno pitanje o granicama ljudskih prava i o granicama etičkog načina prosuđivanja doći i do jedne istine da etika nije jedino uporište društvenog života, kako reče Čarls Tejlor, da je etički život sam za sebe važan, ali ga mi možemo posmatrati drugačije nego što je on sebi važan u odnosu na promišljeni prioritet i samu obaveznost po sebi.²⁷ To znači da ne možemo utemeljiti prvenstvo apsolutno *pravednog* u odnosu na *dobro*, koje je tek izraz kategoričkog smisla važenja moralnih dužnosti, sve dok posmatramo obaveznosti samo u okvirima etičkog učenja. Težnja najkritičkijih stremljenja u diskursu različitih tradicija i kultura, azijskih i zapadnih vrijednosti, jeste interkulturalna komunikacija, intersubjektivno razumijevanje i posredovanje na djelu.

²⁷ Isto, str. 47. „Ovaj pojam, o kojem govore J. Habermas, H. Jonas, P. Ricoeur i drugi, uvlači nas u scenarije u kojima i pojmovi autentičnog života, dobrote i pravednosti, slobode i jednakosti, identiteta i ljudskog dostojanstva, bitno mijenjaju svoj smisao.“

Zaključak

Gotovo da ne postoji niti jedan aspekt ljudske egzistencije moderne i savremene epohe kojim se filozof i etičar, mislilac povijesnih mijena, Abdulah Šarčević, nije bavio u kontekstu filozofsko-saznajnih, moralno-etičkih, društveno-političkih, naučno-saznajnih, estetičko-vrijednosnih i drugih misaonih zahvata, koji su prisutni u njegovim djelima. Njegov filozofski angažman, koji u sklopu obitavališta jedne etike humanizma zalazi u strukturu čovjekovih monologa kao što su: rad i djelovanje, jezik i mišljenje, stvaralaštvo i kulturalitet, društvenost i povijesnost, tradicionalitet i modernitet, istrajavao je i u redefinisanju i kritičkom predstavljanju etičko-filozofskih i humanističkih učenja kod najznačajnijih modernih mislilaca, da bi i sam, uz kontekstualnost etičkih aspekata istih, iznjedrio gledišta različitih etičko-moralnih fenomena ljudske stvarnosti, koji su izraz dubljeg procesa iz ugla filozofsko-etičke vizure čovjeka i čovječnosti, sa kojim će se interpretiranje i promišljanje istine i slobode, dobra i sreće, dužnosti i odgovornosti, prava i pravde okretati, ne samo ka permanentnom proizvođenju moralnog univerzuma i ljudskog univerzuma uopšte od strane čovjeka, već i ka opreznom kretanju čovjeka unutar započetoga univerzuma života i prirode. Njegovo sagledavanje protivrječnosti u situiranju ljudskih prava i uočavanje paradoksa unutar svijeta ljudskih odgovornosti dovodi do uvida kako date kategorije, ne samo da imaju egzistencijalno značenje u svakom razdoblju i svakoj zemlji, već i kako se kao osnova ljudske solidarnosti opiru fašizmu, nacionalsocijalizmu, svakoj formi teorijskog i praktičkog totalitarizma. Šarčevićeva hermeneutičko-polemička akcentualizacija pitanja i problema kojima se bavi, nadilazeći u svom kauzalno-misaonom zahvatu i samohodu

sokratovsku ironiju, sloterdijkovski cinizam, hegelovsku dijalektičnost, hajdegerovsku fenomenologijsku dubinu, ostavlja u amanet filozofsko-naučnoj i široj javnosti u nasljeđe jedan grandiozan filozofsko-etički opus, iznova dovodeći i vraćajući čovjeka i čovječanstvo pred ogledalo sopstvenih: stvarnosti i mogućnosti, veličine i poraza, uzdignuća i pada. Njegova etička koncepcija humanizma, neumorno i iznova, crpi svoju izvornu snagu unutar moralnih potencijala čovjeka i njegovog svijeta, sa porukama kojima rastvara, tumači i samo na sebi svojstven – misaono konzistentan, filozofsko-jezički superioran – način vrednuje, tumači i usaglašava mnoge fenomene naše stvarnosti, sa konkretnim i jasnim pozivom ljudskoj individualnosti i čovječanstvu ka *samoprevazilaženju*. Čovjek nije ono što je htio stvoriti od sebe. Proces totalnog instrumentaliziranja i obezdušenja je cijena za preživljavanje ljudskog roda, što ukazuje da je samo iz perspektive ideje humaniteta moguća konkretizacija moralno-etičke analize, sa zadatkom uspostavljanja dublje veze sa svijetom života, odricanjem od filozofije, i svake političke filozofije, koja umišlja da posjeduje totalnu i metafizičku istinu. Na taj se način, očito, može i govoriti o alternativnim mogućnostima razvitka diferenciranih formi života i znanja, kao i otvorenog društva, od čega polaze i Šarčevićeve pretpostavke jednog novog *ethosa*.

(Ovaj rad je ulomak iz doktorske disertacije „Etički aspekti koncepcije humanizma kod Abdulaha Šarčevića“)

Literatura:

- Aristotel: *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2003;
- Adorno, Teodor: *Minima moralia*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2001;
- Apel, Karl Oto: *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980;
- Habermas, Jirgen: *Teorija komunikativnog djelovanja I,II*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2017;
- Hefe, Otfrid: *Umijeće življenja i moral*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2011;
- Jonas, Hans: *Princip odgovornost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990;
- Jurić, Hrvoje: *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*, Pergomena, Zagreb, 2010;
- Kant, Imanuel: *Kritika praktičnog uma*, BIGZ, Beograd, 1990;
- Kant, Imanuel: *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1993;
- Meki, Džon: *Etika*, Plato, Beograd, 2004;
- Rols, Džon: *Teorija pravde*, JP SLUŽBENI LIST, Beograd/CID, Podgorica, 1998;
- Šarčević, Abdulah: *Filozofija i etika*, svjetlost: Bemust, Sarajevo, 2005;
- Šarčević, Abdulah: *Slobodno djelo čovjeka kao bit istine u filozofiji*, Skoplje, 1956;
- Šarčević, Abdulah: *Izvorni smisao otuđivanja i očovječivanja čovjeka*, Kultura, Skoplje, 1958;
- Šarčević, Abdulah: *Otuđenje čovjeka i njegov zavičaj. Filozofija Karla Jaspersa*, Skoplje 1960;
- Šarčević, Abdulah: *Iskon i smisao. Čovjek i sudbina kulture Zapada*, Svjetlost, Sarajevo, 1971;

-
- Šarčević, Abdulah: *Sfinga Zapada*, Studentski centar Sveučilišta: Zagreb, 1972;
 - Šarčević, Abdulah: *Iskustvo i vrijeme*, Svjetlost, Sarajevo, 1981;
 - Šarčević, Abdulah: *Kriza svijeta i istina*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974;
 - Šarčević, Abdulah: *De homine, mišljenje i moderni mit o čovjeku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986;
 - Šarčević, Abdulah: *Filozofska hermeneutika i estetička teorija*, Svjetlost: Bemust, Sarajevo, 2005;
 - Šarčević, Abdulah: *Čovjek u savremenoj filozofiji Zapada*, Svjetlost: Bemust, Sarajevo, 2005;
 - Šarčević, Abdulah: *Čovjek i moderni svijet*, Svjetlost, Sarajevo, 1988;
 - Šarčević, Abdulah: *Utopija smisla i istina vremena*, Glas, Banja Luka, 1988;
 - Šarčević, Abdulah: *Iskustvo vremena*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1993;
 - Šarčević, Abdulah: *Odvažnost slobode. Etika ljudskih prava*, Pravni centar FOD BiH, 2000.

ZAPISANO JE

Branko Borilović

While working at the National Library “Đurđe Crnojević“ in Cetinje the author collected over two thousand document from all fields of social life of Montenegro from the earliest days until the 20th century. He imagined this presentation of quotes as an answer to the question: Do you know?

Radeći preko četrdeset godina u jednoj od najznačajnijih crnogorskih institucija kulture, Nacionalnoj biblioteci Crne Gore „Đurđe Crnojević“, koju mnogi s pravom nazivaju „crnogorski hram knjige“, imao sam privilegiju da istražujem to veliko kulturno blago naše države. Pregledao sam značajan dio tog fonda i detaljno iščitavao za potrebe projekata na kojima sam radio. Listajući bogatu građu, nailazio sam na opise Crne Gore i Crnogoraca i interesantne tekstove koji su manje poznati široj čitalačkoj javnosti. Tako sam sakupio preko dvije hiljade zapisa iz svih oblasti društvenog života Crne Gore od najstarijih vremena do XX vijeka. Ove crtice kriju mnoge podatke koji su u našoj istoriografiji prolazili nezapaženo, a koji ponekad

slikovitije govore o prošlosti crnogorskog društva od onih koji su poznati.

Obimnu građu sam sistematizovao po oblastima i priredio za publikovanje (jedan dio o vojsci Crne Gore je već objavljen). Prikupljen je jedan broj jedinica o Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, kao i manji broj primjera vjerskog sklada i suživota svih koji egzistiraju na ovim prostorima.

Međuvjersko i međuljudsko poštovanje možemo zavrijediti samo ukoliko poštujemo prava drugih, odnosno pravo na različito mišljenje i uvjerenje kao tekovinu civilizovanog svijeta.

Tolerantnost i razumijevanje su osnova i pokretač napretka svakog društva, pa i crnogorskog, naročito u ovom vremenu kada često zaboravljamo da zavirimo u našu prošlost koja nas, na sreću, može učiti lijepim primjerima suživota različitih vjera i kultura na ovoj balkanskoj vjetrometini.

Koncepcija rada je zamišljena u vidu naizgled jednostavnih pitanja: *Da li znate?*, a koja u sebi sadrže jasne i zanimljive odgovore. Korišćena je uglavnom istorijska literatura i autentični izvori sa prostora Crne Gore, bivše Jugoslavije, a u manjoj mjeri i Evrope, bez davanja ocjena i komentara.

1. Da se 324. godine u Duklji javlja mitropolit Basus. On je najvjerojatnije imenovan za mitropolita u Diokleji nakon Prvog Vaseljenskog sabora u Nikeji 325. godine. Iako je bio ugledan sveštenik, nije proglašen „za sveca“, a „Duklja je izgubila vikarijalnog sjedišta na Ilirikumu“.

Monumenta montenegrina, knj. 1, tom 2, Podgorica 2005, str. 18–19.

2. Da je „po padu Žabljaka 1479. Ivan Crnojević izbjegao u Italiju i tu našavši se jednom u Loretskoj crkvi sv. Bogorodice ostavljen od svih i bez ikakvih nada da vidi svoju otadžbinu, zavjetovao se Bogorodici, da će joj, ako mu pomogne, da se vrati u otadžbinu, podići crkvu u svojoj zemlji“.

Popović, Jevsevije: *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci, 1912, str. 637.

3. Da je Ivan Crnojević Cetinjski manastir gradio prema crkvi u Loretu „u kojoj se zavjetovao da će Bogorodici ograditi sličnu crkvu kad se povrati u Crnu Goru“. Opisan je manastir i njegove prostorije. Kaže se da je na „desnoj strani bila dispensa, pa sa zapadne strane pet ćelija za Vladiku, a ispod konjušnica, pa zatim uljanik, pa pet ćelija za kaluđere, pa konoba, pa polverijera za municiju i na ćošku crkvice Sv. Petra, pa bunar i kuhinja, ispod kog teče potok koji dolazi iza manastira sa sjevera.“

Lovčenski odjek, Cetinje, br. 2–3, 1925, str. 117.

4. Da je Ivan-Beg Crnojević priložio „sve darove-kmetije,

zemlje, vinograde, vodenice, prihode od carina, soli, ribe crkvi Svete Gospe na Cetinju pod teškim prokletstvom, da ništa darovno ne smije otuđiti onaj koji bude upravljao Crnom Gorom, bio to njegov sin ili unuk, ili neko iz drugog naroda i od drugog jezika.“ Kaže da je sve to priložio u dogovoru sa preosveštenim Mitropolitom Zetskim kir Visarionom, episkopom kir Vavilom i cijelom manastirskom bratijom.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 23.

5. Da je Ivan Crnojević ostavio u amanet da „manastir prima na hranu svakog Crnogorca, kojim bi poslom svojim ili državnim došao na Cetinje.“ Pošto se dešavalo da u manastiru nije bilo mjesta za sve, Crnogorci su slati na Bjeloše, Očiniće i Ugnje na prenočište. Zbog toga je taj dio Cetinja dobio ime „Konak“, a njeni stanovnici „Konadžije.“

Zetski glasnik: Imovina Cetinjskog manastira, Cetinje, 1936, str. 2

6. Da je Ivan Beg „zavještao jedan komad zemlje pred crkvom Svete Gospe (*Santa Veneranda*), za Kipurije“ (današnji Ćipur; grčka riječ koja znači vrt, prim BB). Pouzdano se zna da je taj komad zemlje obrađivan i „po vrsti proizvodnje dobio ime možda od nekog grčkog kaluđera koji je u tom manastiru sa drugima živio...“

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 20–21.

7. Da je Crnogorska crkva Ustavom iz 1905. godine „proglašena autokefalnom – nezavisnom u odnosu na druge crkve, ali je u dogmi činila jedinstvo sa drugim pravoslavnim crkvama“. Tako je crkva postala državna, a njeni sveštenici državni činovnici. (Na

kraju ovog poglavlja autor zaključuje da se dio crnogorskog naroda prepoznaje kao dio srpskog naroda, te je po tome i pravoslavna crkva u Crnoj Gori bila srpska, prim. B. B)

Rakočević, Novica, *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006, str. 131.

8. Da u opisu Crne Gore Jovana Balevića stoji: „U Crnu Goru vlada arhiepiskop, koji svoju rezidenciju ima na Cetinje, i nalazi se u velikome poštovanju kod naroda crnogorskog“:

Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili *Istorija Crne Gore od 1750–1766*. Napisao Marko Dragović, Cetinje 1881, str. 124.

9. Da je u Šestanima postojala crkva u kojoj je „naizmjenično od davnina vršeno Bogoslužjenje katoličkog i pravoslavnog klera“.

Matica, Podgorica, proljeće, 2013, str. 80.

10. Da je Nikodim Milaš u svojoj knjizi *Pravoslavno crkveno pravo* (Zadar 1890, str. 132), objavio podatak iz kojeg se vidi da je Crnogorska crkva zavedena pod br. 9, a srpska pod brojem 14 (Katalog Carigradske patrijaršije). Takođe je na str. 287–288, objavljen podatak da je Cetinjsku mitropoliju priznala Carigradska patrijaršija.

Milaš, Nikodim, *Pravoslavno crkveno pravo*, Zadar, 1890, str. 132, 297–298.

11. Da je arhimandrit manastira ostroškog Kiril Mitrović hirotonisan u Petrogradu. Tom prilikom pomenut je prvi put

„naš Crnogorski Sinod“ u Svetom sinodu ruskome. Poslije svečanosti njegovo visočanstvo car (radi se o posljednjem ruskom caru Nikolaju Aleksandroviču Romanovu, 1868–1918, prim BB) darivao je novom episkopu „sve arhijerejsko odejvanje sa mitrom i panagijom“. (Zbog svega rečenog postavlja se pitanje da li bi car jedne tako moćne države darivao arhijerejsku odeždu predstavniku nepostojeće crkve, prim. bb).

Lučindan, Cetinje, Božić 2012, str. 54–55.

12. Da su poljski knez Čartoriski i njegov agent u Beogradu Frano Zah izložili plan o Balkanu. Po tom planu vjerski (pravoslavni) centar je trebalo izmjestiti, a „počast crkvenog poglavara trebalo dati crnogorskom vladici“, to jest Njegošu. Ta uloga je bila dodijeljena Crnoj Gori da bi se „sami Crnogorci lakše sjedinili sa Srbijom, videći svoga vladiku na čelu zajedničke crkve...“. (Čartoriski je poznat po planu koji je Ilija Garašanin pretvorio u čuveno *Načertanije*, prim. BB).

Istorijski zapisi, Cetinje, knj. IX, sv. 1, 1953, str. 81–82.

13. Da je poznati crnogorski istoričar, bibliotekar i istraživač Srpske pravoslavne crkve Ljubomir Durković-Jakšić, koji je često negirao postojanje Crnogorske pravoslavne crkve, u *Zapisima* objavio tekst pod naslovom „Crnogorska mitropolija na listi autokefalnih crkava“.

Istorijski zapisi, Cetinje, knj. IX, sv. 1, 1953, str. 86–89.

14. Da Crnogorska crkva od početka 1904. godine ima i „Sinod koji se sastoji iz 2 episkopa (jedno vreme nominalno, a faktično samo iz 1 mitropolita), 2 arhimandrita, 3

protoprezvitera i jednog sinodalnog sekretara“. Ovaj sinod ima ujedno pravo, da predlaže knezu (danas kralju) 3 kandidata na episkopske katedre, i ovaj onda jednog od njih imenuje. Isto tako svaka od 2 episkopije ima svoju „konzistoriju“. (Autor ove knjige je J. Popović, profesor na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu u Černovcima, u Češkoj Republici, primj. BB).

Popović, Jevsevije, *Opća crkvena istorija*, Sremski Karlovci, 1912, str. 642.

15. Kako je Maršal Marmont vidio vladiku Petra I. Za vladiku Petra kaže da je „velikouman čovjek čvrsta značaja, nosio je bijelu kamilavku, simbol najvećeg vjerskog dostojanstva njihove crkve“. Na drugom mjestu za Vladiku kaže: „Ovaj Vladika, krasan čovjek snažna uma, star oko pedeset i pet godina, vladao se vrlo otmjeno i dostojanstveno“.

Maršal Marmont, *Memoari*, Split, 1984, str. 27, 69.

16. Da u Enciklopediji *Britanika* iz 1995. godine, tom 14, piše da Crnogorska crkva nije dio Srpske crkve, vođena je svojim mitropolitima dok nijesu potpali 1920. godine pod uticaj srpske crkve. Što se tiče crnogorskog jezika, odnosno izgovora, kažu da je blizu hrvatskog.

Enciklopedija Britanika, tom 14, 1995, str. 669.

17. Da u Britanskoj enciklopediji o Crnoj Gori i crnogorskoj crkvi stoji: „Crnogorska pravoslavna crkva je autokefalna grana istočnog pravoslavlja“. Godine 1884. ova crkva je i formalno odbranila svoju nezavisnost od pretenzija ruskog sinoda.

Perović, Ranko, *O crnogorskoj crkvi*, Podgorica, 2008, str. 60.

18. Da je prilikom proglašenja Crne Gore za knjaževinu i Danila Stankova Petrovića za knjaza, donešena izjava Senata u kojoj se, između ostalog, kaže: „Vladika, ili bolje episkop ili arhiepiskop Crne Gore, koji će imati ograničenu vlast nad crkvenim stvarima, biće izabran posredstvom visoke vlade, između članova svijetlog plemena Petrovića-Njegoša ili od ostalih najblagorodnijih crnogorskih porodica“.

Crnogorski zakonici, knj. 1, (1796–1878), Podgorica, 1998, str. 159.

19. Da u *Glasniku pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji* od 15. 04. 1910. godine stoji: „Srpska crkva, kao sestra i po veri i po narodnosti, deli radost Crnogorske crkve, i sa puno iskrenosti pozdravlja mitronosnova jubilara“.

Zbornik radova, Cetinje, 25. 11. 2006, str. 41–43.

20. Da u *Enciklopedičeskij slovar* (Sankt Peterburg) 1903. godine stoji: „Černogorskaja cerkva est samostalna (autokefalna) čast pravoslavnoj crkvi.“

Enciklopedičeskij slovar, tom XXXVIII, S-Peterburg, 1903, str. 612.

21. Da je *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* objavila podatak o Banu Mitrofanu, u kojem stoji da je „poslednji autokefalni arhiepiskop cetinjski i mitropolit Crne Gore, Brda i Primorja“.

Narodna enciklopedija Srba-Hrvata-Slovenaca, knj. I, Zagreb, 1925, str. 113.

22. Da su crnogorski sveštenici 1900. godine, i to od 1. januara, počeli da primaju plate. Plate će im isplaćivati Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela.

Vjesnik srpske crkve, Beograd, 1893, str. 1117

23. Da je prof. Stanoje Stanojević u Narodnoj enciklopediji objavio podatak koji glasi: „Kada je 1766. godine Pečka patrijaršija ponovo ukinuta, CM (Cetinjska mitropolija, prim BB) nije podvlašćena Carigradskoj patrijaršiji kao ostali djelovi srpske crkve pod turskom vlašću, već se oslonila na rusku crkvu koja joj je priznala autokefalnost.“

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb, 1929, str. 923–924.

24. Da je Narodna skupština u Knjaževini Crnoj Gori donijela „Zakon o uređenju sveštениčkog stanja u istoj, mnogo prije Srpske kraljevine koja se već 20 godina predomišlja da li ovo pitanje da uzme u pretres ili ne.“

Vesnik srpske crkve, Beograd, 1909, str. 152.

25. Da se sedamdesetih godina XX vijeka povela živa polemika o tome je li kapela na „Lovčenu crkveni objekat ili samo Njegošev grob“. Prevladalo je mišljenje da je to grob, a ne crkveni objekat.

Večernje novosti, 8. jul 1970, str. 19.

26. Da SPC nije postavljala pitanje vlasništva 1925. godine kada je kralj Aleksandar srušio staru kapelu na Lovčenu i podigao novu u slavu njegovog sina, „našljednika Petra“. Tom

prilikom je štampana razglednica sa slikom novoizgrađene kapele. Na istoj je pisalo „Njegošev grob na Lovćenu“ (razglednica se nalazi u feljtonu S. Donovića, prim. BB).

Večernje novosti, 8. jul 1970, str. 19.

27. Da je po *Šematizmu pravoslavne crkve* (Cetinje 1890) Crnogorska crkva imala dvije eparhije i to:

Eparhija Crnogorska u koju spadaju; **I Manastiri**: 1. Cetinje, hram Rođenstva Presvete Bogorodice, 2. Vranjina, 3. Kom, 4. Kosijerevo.

Eparhija Zahumsko-Rasijska u koju spadaju sljedeći manastiri: 1. Ostrog donji, 2. Ostrog gornji, 3. Ždrebaonik, 4. Čelija Piperska, 5. Duga, 6. Morača, 7. Dobrilovina, 8. Podmalinsko, 9. Bijela, 10. Piva, 11. Župa.

U kalendaru postoji popis i rimokatoličkih crkava kao i muhamedansko „duhovenstvo“.

Grlica: kalendar sa šematizmom crnogorskim za prostu godinu 1890, Cetinje, str. 32–36, 44–45.

28. Da je Nikodim Milaš u svojoj raspravi o Sv. Vasiliju Ostroškom rekao: „U novije doba ovo učenje crkve o Sv. Vasiliju, kao poborniku pravoslavne vjere, podvrgnuto je bilo u srpskoj javnoj štampi sumnji. Kaže da su neki ‘inovjernici posumnjali da je odan pravoslavlju i da se deset godina prije svoje smrti odrekao te vjere, i tako i umro’.“ Upravo te insinacije su Milaša pokrenule da se pozabavi ovim pitanjem. Zaključuje na kraju da su sve to bile prazne priče i da nijesu odgovarale istini.

E(piskop) N(ikodim) Milaš: *Sveti Vasilije Ostroški* –

Razjašnjenja jednog pitanja iz svetiteljskog života, Dubrovnik, 1913, str. 5–6.

29. Da je Nikodim Milaš u svojoj knjizi o Vasiliju Ostroškom napisao posvetu Mitrofanu Banu koja glasi: „Njegovom Visokopreosveštenstvu, visokodostojnom gospodinu Mitrofanu Arhiepiskopu Cetinjskom mitropolitu crnogorske pravoslavne crkve u bratskoj u Hristu ljubavi i odanosti mjereno posvećuje pisac.“

E(piskop) N(ikodim) Milaš: Sveti Vasilije Ostroški – Razjašnjenja jednog pitanja iz svetiteljskog života, Dubrovnik, 1913, str. 1.

30. Da je Đoko Slijepčević u svojoj studiji iznio podatak koji kaže da je „poslije uništenja srpske patrijaršije 1766. godine crkva u Crnoj Gori bila formalno potčinjena Carigradskoj patrijaršiji, no defakto ona tu zavisnost nije priznala, nego je od 1766. godine bila samostalna“.

Slijepčević, Đoko, *Ukidanje Pečke patrijaršije 1766*, Beograd, 1939, str. 54.

31. Da se Arhiepiskopija Cetinjska i Mitropolija Crne Gore, Brda i Primorja ujedinila u jednu crkvu, a to je Srpska pravoslavna crkva.

Glasnik, Službeni list SPC, Beograd, 1(14) Jul 1920, str. 1.

32. Da se u Ustavu za Knjaževinu Crnu Goru iz 1905. godine, u članu 40 govori da je državna vjera u Crnoj Gori istočno pravoslavna. Crnogorska crkva je autokefalna. Ona ne zavisi ni od

koje strane crkve, ali održava jedinstvo u dogmama s istočno-pravoslavnom Vaseljenskom Crkvom. Sve ostale priznate vjeroispovijesti slobodne su u Crnoj Gori.

Ustav za Knjaževinu Crnu Goru, Cetinje, 1905, str. 12.

33. Da Autokefalna pravoslavna Mitropolija u Knjaževini Crnoj Gori... „čuva i održava jedinstvo u dogmama i u kanoničkim ustanovama sa svima drugima pravoslavnim, autokefalnim crkvama, i ovo će jedinstvo ona čuvati i održavati do vijeka“.

Ustav Svetog Sinoda u Knjaževini Crnoj Gori, Cetinje, 1904, str. 3.

34. Da su „po katalogu carigradske patrijaršije, izdanom u aprilu 1855. godine, postojale sljedeće pomjesne crkve sa svojom samostalnom upravom, ili samoupravne crkve:

Carigradska, 2. Aleksandrijska, 3. Antiohijska, 4. Jerusalimska, 5. Kiparska, 6. Ruska, 7. Karlovačka, 8. Sinajska, 9. **Crnogorska**... K ovima imaju se još dodati od novijeg doba : 11. Sibinjska, 12. Bugarska 13. Černovidsko-Dalmatinska, 14. Crkva u Kraljevini Srbiji...

Milaš, Nikodim, *Pravoslavno crkveno pravo*, Zadar, 1890, str. 132.

35. Da se u okviru samostalnih crkava pominje i Cetinjska Mitropolija, za koju se kaže da je „samostalnost cetinjske mitropolije priznala i carigradska patrijaršija.“

Milaš, Nikodim: *Pravoslavno crkveno pravo*, Zadar, 1890, str. 297–298.

36. Da je Vladika Danilo Petrović 1715. godine išao u Rusiju „odakle se vratio povećanim avtoritetom, donevši gramatu, novca i poklona za Crnogorce i Crnogorsku crkvu, kao i pojačanu misao da radi na oslobođenju od Turaka.“ Mitropolitski presto je popunio jednim duhovnikom, koji nije bio iz njegove porodice. „Uz eparhiju ili dijecezu mitropolitsku došla je 1878. godina, usled proširenja crnogorskih granica još jedna eparhija, ili dijeceza, Zahumsko-Raška dijeceza sa sjedištem episkopa u Ostrogu“.

Popović, Jevsevije, *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci, 1912, str. 640, 642.

37. Da je „Zeta još pre formiranja države Nemanjića, Srbije, bila samostalna srpska država, čiji se vladari već u drugoj polovini XI stoleća dakle mnogo ranije nego Raški vladari, nazivaju kraljevima prvo Mihailo Vojislavljević (posle 1052), samostalnom državom postaje Zeta i pri rasulu Srpskog carstva, i pod Balšićima (1360–1421) igra vidnu ulogu na Balkanu“.

Popović, Jevsevije, *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci, 1912, str. 7.

38. Da „Crnogorska pravoslavna crkva broji skoro 1/4miliona (200.000) duša. U fusnoti piše: „po novijim podacima 245.000 duša, dok katolika ima 5.000, a muslimana 10.000.“

Popović, Jevsevije, *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci, 1912, str. 643.

39. Da je Sveti Sinod Ruski, pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori priznao potpuno nezavisnom, kakva je do naših dana i ostala.

Popović, Jevsević, *Opća crkvena istorija sa crkvenostatističkim dodatkom*, Sremski Karlovci, 1912, str. 642.

40. Da se u istoriji Srpske crkve kaže: „Nu, kada je knez Vlastimir, otrgnuvši se ispod Blgarskoga cara, osnovao zasebnu Srpsku županiju od Duklje do Zete, i posta nezavisan vladalac, tada je i Srpska crkva u Dukleji postala samostalna i svoja.“

Ružičić, Nikanor, episkop, *Istorija Srpske crkve*, Beograd, 1895, str. 188.

41. Da o slavama u istoriji srpske crkve piše sljedeće: „Ovaj lepi pobožan običaj nema ni koja druga narodnost, pa čak nemaju ga ni naša braća Sloveni.“ (Slave koje slave vjernici na ovim prostorima, koliko je poznato, niko ne slavi u pravoslavnom svijetu, prim. BB).

Ružičić, Nikanor, episkop, *Istorija Srpske crkve*, Beograd, 1895, str. 188.

42. Da je Vaseljenski patrijarh Joakim IV čestitao Mitrofanu Banu jubilej 25 godina na čelu Crnogorske crkve, riječima: „Gospod neka podari bogate svoje darove Vašem preosveštenstvu, svetoj Crnogorskoj crkvi, blagovjernom gospodaru i pobožnom narodu“.

Spomenica o dvadesetpetogodišnjici arhijerejske službe njegova visokopreosveštenstva mitropolita Crne Gore Mitrofana Bana, Cetinje, 1911, str. 129.

43. Da je Petrogradski mitropolit Antonije čestitao pomenuti jubilej Mitrofanu Banu. U čestitki se kaže: „...naš Isus Hristos

udijeli dugi život u plodotvornoj službi Vašoj za dobro Crnogorske crkve.“

Spomenica o dvadesetpetogodišnjici arhijerejske službe njegova visokopreosveštenstva mitropolita Crne Gore Mitrofana Bana, Cetinje, 1911, str. 129.

44. Da je jubilej Mitrofanu Banu čestitao i Dimitrije, arhiepiskop i mitropolit Srbije, riječima: „Čestitam Vam, dragi brate, slavlje dvadesetpetogodišnjice mnogo trudnog a plodnog rada pastirskog i arhipastirskog u dragoj nam bratskoj Crnoj Gori.“

Spomenica o dvadesetpetogodišnjici arhijerejske službe njegova visokopreosveštenstva mitropolita Crne Gore Mitrofana Bana, Cetinje, 1911, str. 129.

45. Da su prilikom proglašenja zakona o uređenju svešteničkog stanja u Crnoj Gori „pokorni sveštenici Plemena Bjelopavličkog“ podnijeli saopštenje, u kome se kaže: „Ova srećna ustanova za današnje i buduće sveštenstvo Crnogorsko ostaće vjekovno zlatnima slovima zapisano u povjesnici Crkve Crnogorske.“ Isto su poželjeli i sveštenici iz Nikšića i drugih krajeva Crne Gore.

Prosvjeta, list za crkvu i školu, sv. V, godina XI, Cetinje, 1900, str. 272–279, 321–326.

46. Da „kao što dobar otac ne čini razlike između svoje djece, tako ni Knjaz Nikola ne pita ko je kakve vjere, nego samo je li zaslužan i sposoban.“

Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910, Cetinje, 1910, str. 115.

47. Da je „Cetinjska eparhija 1924. godine imala 89.556 duša: tri protopresvitera (cetinjski, podgorički i grahovski) i 8 namjesništava (Cetinjsko, Čevsko, Riječko, Podgoričko, Barsko, Crmničko, Velimsko i Nikšićko) sa 264 crkve i kapele, 65 parohija, i 50 sveštenika, od kojih su 3 okružna protopresvitera, 6 namesnici, i 41 parosi. Manastira ima 5 (Sv. Bogorodice Rođenstva na Cetinju, Sv. Bogorodice Rođenstva i sv. Nikole u Brčelima, sv. Bogorodice Uspenija u Dajbabe, sv. Bogorodice Rođenstva u Kosijerovu i sv. Nikole u Vranjini) sa 9 kaluđera, od kojih su 1 arhimandrit, 5 igumana, 1 jeromonah i 1 monahinja.“

Stanojević, St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, S-Š, Beograd, 1929, str. 894–895.

48. Da „Cetinjska mitropolija nije podvlašćena Carigradskoj patrijaršiji, kao ostali delovi srpske crkve pod turskom vlašću, već se oslonila na rusku crkvu, koja joj je priznala autokefalnost.“

Stanojević, St., *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV knjiga, S-Š, Beograd, 1929, str. 923–924.

49. Da se u dijelu knjige N. Milaša o Sv. Vasiliju nalazi dodatak, takozvane „Listine“. U njima je objavljen „Zapis u arhivu Propagande u Rimu o obraćanju u Rimokatoličku vjeru hercegovačkog mitropolita Vasilija i svetobogorodičnog trebinjskog manastira“ iz 1661. godine. Takođe se nalazi i Poslanica Srpskog pravoslavnog sabora u manastiru Moračkom papi Inokentiju X kojom mu Sabor izjavljuje svoju poslušnost. U Listinama „su objavljena još neka pisma na istu temu (kao na primjer da je sv. Vasilije kupio Veli Do u Savje Lakovića za 12 groša i po“. Milaš prema ovim pismima izražava rezervu zbog

čega hrišćanskim istraživačima ostavlja da utvrde istinu o ovim podacima, prim. BB).

E(piskop) N(ikodim) Milaš: Sveti Vasilije Ostroški – Razjašnjenja jednog pitanja iz svetiteljskog života, Dubrovnik, 1913, str. 77–102.

50. Da je *Vesnik srpske crkve* objavio za godinu 1910, str. 141–155, Zakon o parohijskom sveštenstvu u Crnoj Gori“.

Vesnik srpske crkve za godinu 1910, str. 141–155.

51. Da je, poslije osvajanja Bara, Crnoj Gori pripao i jedan broj katolika „koji su priznati u svakom pogledu za ravnopravne, a knjaz Nikola je proglasio ne samo ravnopravnost za svaku narodnost, nego najširu toleranciju u veri čak i za muhamedance.“

Vesnik srpske crkve, Beograd, 1892, str. 1138–1139.

52. Da Sinod Crnogorske crkve „sačinjava mitropolit, oba episkopa, dva arhimandrita i tri prote sa jednim sinodskim kancelarom. Njima je dato pravo, da predlažu kralju tri kandidata na upražnjeno episkopsko ili mitropolitско mesto.“

Grujić, Radoslav, *Stara i savremena hrišćanska pravoslavna crkva*, Beograd, 1920, str. 144.

53. Da su „Crnogorci bili pobožni, ali ne nikada verski zanešnjaci. Oni su izjednačili veru sa slobodom i narodnošću: to kod njih beše jedan pojam“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 157.

54. Da „svi vakufi muslimanski u Crnoj Gori stoje pod glavnim nadzorom muftije crnogorskih muslimana; a svaki pojedini vakuf ima svoje neposredne prokaradure (staraoce). Prema okruzima pak, u kojima se ti vakufi nalaze, nadzor vode kadije, okruženi, kao na primjer u Baru kadija Karađuzović, u Ulcinju kadija Mujalić.“

Dragović, Marko, *Muhamedanske zadužbine u Baru*, Zagreb, 1908, str. 1.

55. Da je „pod upravom mitropolita Petra I, crkva u Crnoj Gori postala samostalna i prečutno je priznata kao takva od sviju pravoslavnih oblasnih crkava.“ Sa svoje stolice crnogorski mitropoliti su upravljali „duhovno i Bokom Kotorskom kao sastavnim delom Zetske mitropolije, od godine 1484. do početka XIX vijeka.“

Srpska pravoslavna crkva u prošlosti i sadašnjosti, Sremski Karlovci, 1935, str. 32–33.

56. Da je *Glasnik geografskog društva* objavio podatak o Crnogorskoj crkvi, đe se kaže: „Autokefalna crkva Kraljevine Crne Gore. Do godine 1766, pod Pećkom patrijaršijom. Kasnije posvećenje u Sremskim Karlovcima, zatim u Petrogradu (1833, 1858, 1863, 1888). Eparhije: 1. Cetinje (mitropolit crnogorski i brdski), 2. Raško-Zahumski, stolica manastir Ostrog, osnovana 1878. Pod nju spadaju Brda i negdašnja hercegovačka plemena“.

Glasnik geografskog društva, sv. 7–8, Beograd, 1922, str. 210. 1.

57. Da su Srbima, pošto su bili nepokoreni i dizali ustanke, Turci ukinuli Pećku patrijaršiju (1766). Srpska crkva je tada

ponovo ušla u sastav Carigradske patrijaršije, osim **Crnogorskog mitropolita** i Karlovačke mitropolije.

Episkop Danilo/Episkop Amfilohije, *Nema lepše vere od hrišćanske*, Vršac 1988, str. 82.

58. Da su Manastir Svete Trojice kod Pljevalja poštovali i muslimani. Manastir su štitili Selimovići koji su vladali Sandžakom. U njega su svraćali janičari, „otimali zlato i piće ali svetinju nijesu dirali“... „na predlog pljevaljskih muslimana Sultan je poslao 50.000 groša kao prvu pomoć kada je manastir gorio.“

Glasnik etnografskog muzej u Beogradu, knj. XIV, Beograd, 1939, str. 104.

59. „Da je odbrana Ostroga 1853. godine trajala 21 dan i u njoj je učestvovalo 25 Crnogoraca, kojima je u pomoć priskočio knjaz Danilo. Manastir je odbranjen, ali u strahu da ne padne u ruke Turaka, Crnogorci su prenijeli ćivot sv. Vasilija najprije u čevsko pleme, a zatim na Cetinje. Na Cetinju su „u stari manastir mošti sv. Vasilija ostali jedan mjesec dana kada je ponovo vraćen u Gornji Ostrog.“

Srpski Sion: nedeljni list za crkveno-prosvetnu i autonomne potrebe Srpske pravoslavne mitropolije karlovačke, Novi Sad, br. 39, 1891, str. 636–637.

60. Da je *Vesnik Srpske crkve* objavio besjedu održanu u Mitropoliji na Cetinju, na Lučin dan 1930. godine, na „dan stogodišnjice smrti Mitropolita i gospodara Crne Gore Petra I Svetog.“ U besjedi se pominje i podatak iz kojeg se vidi da se „crkvena jurisdikcija Mitropolita Petra I prostirala i na Boku,

dok ova nije potpala pod Austrijom“. Besjedu je održao proto Ivan Kaluđerović, član Konsistorije.

Vesnik Srpske crkve, Beograd IV–V, 1931, str. 878–881.

61. Da je „knjaz i gospodar Crne Gore, ukazom od 21. maja o.g., imenovao za episkopa Zahumsko-rasijske eparhije Kirila Mitrovića, arhimandrita manastira sv. Vasilija Ostroškog.“

Glasnik pravoslavne dalmatinske crkve, Zadar, br. 6, 1908, str. 90.

62. Da je *Hrišćanski vjesnik* objavio tekst o crkvi u Crnoj Gori, u kojem se kaže: „imajući u vidu tamošnje zle prilike: nas možda i neopravdano obuzima zebnja, da se okrutni državni režim, koji vlada u Crnoj Gori, nije rasprosto i na crkvu, i sveštenstvo tamošnje, što bi svakojako bilo na uštrb ljubavi i odanosti sveštenstva prema svome arhipastiru.“

Hrišćanski vjesnik, Beograd, 1910, str. 382.

63. Da je 16. 12. 1910. godine mitropolijski protođakon i član sv. Sinoda gospodin Filip Radičević „proslavio pedesetogodišnjicu svoje sveštenečke službe, na katedri Mitropolije crnogorske“. U tekstu se pominje njegovo porijeklo, pa se kaže da je „sin ponosne Crne Gore“ i da je „od roda slavnog pjesnika Branka Radičevića.“

Hrišćanski vjesnik, Beograd, januar 1910, str. 54–56.

64. Da je „Savjet Petrogradske duhovne akademije izabrao za počasnog člana iste Akademije njegovo Visokopreosveštenstvo crnogorskog mitropolita, g. Mitrofana“ (Bana, prim. BB).

Glasnik pravoslavne dalmatinske crkve, Zadar, mart 1905, str. 48.

65. Da se u Kalendaru Srpske pravoslavne patrijaršije za 1941. godine nalazi i fotografija „Uspomena na Ujedinjenje svih srpskih crkava u jednu Srpsku Pravoslavnu Crkvu.“

Kalendar Srpske pravoslavne patrijaršije, Beograd, 1914, str. 80.

66. Da je *The orthodox eastern Churches* by A. Fortescue (London 1907) objavio opsežnu knjigu o pravoslavlju. U njoj se pominje pod brojem 8 – crkva u Crnoj Gori. Pod brojem 14 navodi se crkva u Kraljevini Srbiji.

Glasnik pravoslavne dalmatinske crkve, Zadar, maj 1908, str. 77–78.

67. Da je upravljanje Crnom Gorom poslije odlaska Đurđa Crnojevića oko 1516. godine prešlo na crkvu. Na čelu Crne Gore stajali su Vladike koji su vladali njome punih 336 godina.

Srpska pravoslavna crkva u prošlosti i sadašnjosti, Sremski Karlovci, 1935, str. 32.

68. Da se Crnogorci nijesu htjeli potčinjeti turskoj vlasti po cijenu da im Sultan napravi velike ustupke. Nudio im je: „da im obnovi crkvu i manastir na Cetinju, pa čak da im podigne veće nego što su bili.“ Sve im to nije valjalo – Crnogorci, a naročito Katunjani nijesu se htjeli potčiniti turskoj vlasti.

Tomić, Jovan, Pohod Numan-paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714. godine, str. 59.

69. Da vladika Vasilije u *Istoriji Crne Gore* govori o Skadarskom jezeru sljedeće: „U tom jezeru ima nekoliko ostrva, a na svakom ostrvu ima manastir koji sagradiše zetski i crnogorski hercezi (vojvode).

Petrović, Vasilije, mitropolit, *Istorija o Crnoj Gori*, Cetinje – Titograd, 1985, str. 39.

70. Da je vladika Vasilije u svojoj *Istoriji* zapisao i ovaj podatak: „U Veneciji tada nije bilo naše grčko-pravoslavne crkve i Mlečići dozvoliše Ivanu Crnojeviću te je on sagradi u ime svetoga velikomučenika Đorđa od Kapadokije, koji i do danas Grci izdržavaju, još je i dvor svoj podigao u Veneciji.“

Petrović, Vasilije, mitropolit, *Istorija o Crnoj Gori*, Cetinje – Titograd, 1985, str. 69.

71. Da su do proglasa ujedinjenja SHS 01. 12. 1918. godine „srpske pomesne pravoslavne crkve“ stajale ovako: 1) Sa punom autokefalnošću: a) Arhiepiskopija Beogradska i Mitropolija Srbije (5 eparhija); b) Arhiepiskopija i Mitropolija Crnogorska (3 eparhije). (Slijede popisi ostalih crkava koje zbog prostora nijesmo navodili, prim. BB).

Pravoslavno crkveno pravo, napisao Nikodim Milaš; Izmjene i dopune preveo i dodatak napisao dr Radovan N. Kazimirović, Beograd, 1926, str. 842–843.

72. Da su u *Državni kalendar Srba, Hrvata i Slovenaca* za 1921. godinu objavljeni podaci o eparhijama u Kraljevini. Tako nalazimo podatke i o Cetinjskoj eparhiji, Zahumsko-raškoj i Bokokotorskoj sa imenima svih sveštenika.

Državni kalendar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za godinu 1921. koja je prosta, Beograd, 1921, str. 46–49.

73. Da je dr Radovan N. Kazimirović, u knjizi *Pravoslavno crkveno pravo od Nikodima Milaša, episkopa dalmatinskog* napisao izmjene i dopune, Beograd, 1926. godine. Govoreći o sveštenim licima, njihovim pravima i platama rekao: „Tamo su, (Crna Gora, prim. BB) čak šta više, sveštenici i kaluđeri puni državni činovnici... Crkvene ustanove u pogledu građanskih odnosa i imanja potčinjeni su zemaljskim zakonima“.

Pravoslavno crkveno pravo, napisao Nikodim Milaš; Izmjene i dopune preveo i dodatak napisao dr Radovan N. Kazimirović, Beograd, 1926, str. 842.

74. Da su u selu Donji Turčini (Barska opština) katoličke svetinje čuvali mještani muslimanske vjeroispovijesti.

Milović, Željko, *Bar s druge strane ogledala*, Bar, 2009. str. 43.

75. Da je maršal Marmon razmišljao da u Dalmaciji (1810) osnuje pravoslavnu eparhiju sa sjedištem u manastiru Sv. Arhangel Mihailo na Krki, blizu Šibenika. Po toj ideji Dalmatinci ovog obreda bili su podređeni crnogorskom vladici Petru I Petroviću Njegošu.... Sve to je radio ne bi li pridobio Crnogorce da se stave pod zaštitu Napoleona i Francuske. Ovaj predlog je podržao i car, ali do realizacije ovog plana nije došlo jer je maršal Marmon napustio „ilirske provincije“ februara 1811. godine.

Matica, Podgorica, proljeće – ljeto 2010, str. 215.

76. Da je u *Spomeniku Srpske kraljevske akademije* objavljen i ovaj podatak: „Crnogorci su svi grčke vjere“.

Spomenik SKA, Beograd, 1898 XXI, str. 135.

77. Da su Crnogorci (Zećani), ložili badnjak isključivo od pitomog drveta šljive ili murve (dud). Pored badnjaka, obično bi se pored vrata nalazio veći naramak grančica istog drveta koje su služile da se na Badnje jutro, poslije umivanja, unesu grančice uz riječi: „Dobro jutro, čestitamo vi Badnje jutro i svako blago jutro“.

Karadžić, *List za srpski narodni život, običaje i predanje*, Aleksinac, br. 8–9 (1900), str. 120.

78. Da je gospodar knjaz Nikola, prilikom pomena o gradnji Rimokatoličke crkve na Cetinju, najprije čestitao Voskresenje Hristovo, a zatim rekao: „Još vam javljam, da sam vam dozvolio, da možete na Cetinju zidati vašu crkvu, a i ja ću vam pripomoći“.

Bosansko-hercegovački istočnik, sveska IV, Sarajevo, 1896, str. 136.

79. Da i neka albanska plemena slave slavu. Osim Malisora „slave slavu još i ova plemena: Grude katolici – Gospođindan, a muhamedanci Đurđev-dan, Selčani – Petkov-dan i proljetni Nikolj-dan, Vukali i Nikči Gospođin-dan, Boge Arandelov-dan, Škrijelji Nikolj-dan 6. decembar i dr.“

Oraovac, Tomo P, *Arbanaško pitanje i srpsko pravo*, Beograd, 1913, str. 20.

80. Da su se Crnogorci mirobožali riječima: „Mir božji Ristos se rodi, va istinu rodi, poklanjamo se Ristu i rožanstvu“. Kada bi

se dvojica sreli na putu u ove blage dane obično bi se pozdravili riječima „Ristos se rodi“ (mjesto „dobro jutro“, „pomoz Bog“, „dobro veče“), a uslijedio bi odgovor „va istinu rodi“.

Karadžić Stefanović, Vuk, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2017, str. 120–121.

81. Kada je vladika Petar II Petrović Njegoš sebi odredio mjesto na kojem će biti sahranjen?

Bilo je to 1837. godine kada je izašao na Lovćen sa bratom Perom, Đorđijem, Stevanom Perkovijem i drugim glavarima. Uzeo je jedan kamen sa vrha Lovćena i rekao; „Draga braćo! Sa ovim kamenom postavljam temelj mojoj vječnoj kući!“ – na te riječi odgovorio mu je brat Pero: „Bog s tobom Gospodaru što govoriš tako mlad, za tvoju vječnu kuću! Čemu da se na vrh ove planine kopaš kada imaš gotovu raku u Svete Gospođe na Cetinje.“ „Ovo je moja poslednja volja koju ste vi dužni ispuniti. I da više o tome ne govorimo“, rekao je Vladika.

Boka: veliki ilustrovani kalendar za godinu 1922, str. 58–59.

82. „Dakako, i crkva je bila faktor diskriminacije žena. Prema ženi bila je dosta surova, jer je uzimala i smatrala ženu za ništa biće od muškaraca. Tako reći, žena je od strane crkve uzimana kao majka svih ljudskih zla“.

Vujačić, Vidak, *Etos Crnogorke*, Titograd, 1980, str. 232.

83. Da je ruski dvor naredio Svetom Sinodu da proglasi Petra I Petrovića Njegoša za jeretika. U *Gramati* koju su mu poslali stoji: „narod ne poučavate u vjeri i zakonu, pa još što je gore po

čitave godine propustite bez službe božje. Takvo žalosno stanje, koje prijete opasnošću hristijanskoj vjeri u Crnoj Gori i Brdima, obratilo je na sebi pažnju Svetog Sinoda koji vas smatra za učitelja zla“. Na *Gramatu* Crnogorci su odgovorili: „A mi narod crnogorski i brdski dobro poznajemo vas, i uvjereni smo da od onoga što vi nama obećavate ne bi za nas nikakva ni slova, ni čast ni sreća posljedovala“.

Backović, Marko, *Crna Gora pri kraju devetnajestog vijeka*, Beograd, 1895, str. 59.

84. Da su stari Crnogorci današnji Vaskrs zvali Uskrs. Taj podatak može se naći u kalendaru *Orlić za godine 1865–1870 i 1885*, koji je izlazio na Cetinju (po svoj prilici, riječ Vaskrs se kod nas odomacila u novije vrijeme, prim BB).

Orlić: crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1865–1870, 1885.

85. Da se u kalendaru *Orlić za godine 1865–1870, i 1885* mogu naći podaci o crnogorskim svetinjama. Pominju se sv. Vasilije Ostroški 29. aprila, sv. Petar Cetinjski 18. oktobra, sv. Arsenije 28. oktobra na Ždrebaoniku, sv. Stefan Piperski na Troičin dan.

Orlić: crnogorski godišnjak stari i novi za просту godinu 1865–1870, 1885.

86. Da su Crnogorci nekada slavili Badnji dan 24, a Božić 25. decembra.

Orlić: crnogorski godišnjak stari i novi za просту godinu 1865–1870, 1885, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979.

87. Da se do 1893. godine crnogorski sveštenici nijesu razlikovali od običnih građana. Čak su nosili i oružje. Tek te 1893. godine crnogorski mitropolit je izdao naredbu da sveštenici ne smiju nositi oružje i da moraju oblačiti svešteničko odijelo. Ta naredba nije naišla na odobravanje sveštenstva, „smatrali su da se ukida starina koja nikome nije smetala“.

Bosanska vila, Sarajevo, 1893, str. 359.

88. Da su Njegoša još za života Crnogorci, a i Rusi klevetali, govoreći „kako ne misli na svoju pastvu, da se bavi čitanjem knjiga, stihotvorstvom i lovom, da pije i karta“.

Večernje novosti, jul 1970, str. 21.

89. Da se Vladika Mardarije Kornećanin (Uskoković) zaslugom trogirskog kanoniste F. Leonardovića „odrekao pravoslavne vjere i pristupio Rimskoj Crkvi“. Vidi se to iz pisma koje je vladika Mardarije uputio papi Urbanu VIII.

E(piskop) N(ikodim) Milaš, *Sveti Vasilije Ostroški – Razjašnjenja jednog pitanja iz svetiteljskog života*, Dubrovnik, 1913, str. 29.

90. Da je poznati srpski historičar Vladimir Ćorović zabilježio da je „Sv. Vasilije zbog pakosti svoga bratstva morao da bježi u Ostrog“, đe je sebi napravio isposnički manastir. Prethodno je od nekih seljaka otkupio dio zemlje.

E(piskop) N(ikodim) Milaš, *Sveti Vasilije Ostroški – Razjašnjenja jednog pitanja iz svetiteljskog života*, Dubrovnik, 1913, str. 69.

91. Da je časopis *Dubrovnik* donio tekst o tome kako se slavi Božić u Crnoj Gori. U tekstu se do detalja opisuje obred, odnosno ritual branja badnjaka, uloga članova familije u ritualu, odnos prema stoci, itd.

Dubrovnik: zabavnik štedionice Dubrova, Spljet, 1886, str. 161–172.

92. Da se u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru nekada čuvalo 250 nogu i ruku raznih svetaca. Sve se to čuvalo u „Relikvarijumu“ u okviru crkve dok ih Napoleonovi ratovi nijesu uništili. Danas ih ima samo 80.

Lazarević, Jelena, *Crna Gora: beleške s puta*, Beograd, 1921, str. 8.

93. Da su „Turci poštovali naše crkve i same crkvene ruševine, koje se i danas vide sa Skadarskog jezera i sa Bojane; a naprotiv kud god su Mlečići dopirali, nigdje nijesu ostavili jedne crkve iz lijepe naše prošlosti, što svjedoče ruševine Sv. Srđa na Bojani, Sv. Prečiste u Krajini, Sv. Arandela na Prevlaci u Boki i td.“

Lovčenski odjek, Cetinje, br. 2–3, 1925, str. 116.

94. Da je najveća naseobina Albanaca „rimokatolika“ u Italiji. Ima ih do 60.000 koji su se mahom „pretopili u Italijane“. Osim u Italiji ima ih u Dalmaciji i Nikince i Rtkovce u Sremu. Prvi (Italija) su se iselili oko 1657. godine a drugi oko 1737. godine.

Nušić, Branislav, *Sabrana dela*, Beograd, 2006, str. 290–291.

95. Da je u „Krajini bila u vreme Stevana Crnojevića (1455. godine) episkopija zetska a i ranije za vrijeme Balše (1412). Ta episkopija se održala sve dok je Turci ne razoriše“.

Nušić, Branislav, *Sabrana dela*, Beograd, 2006, str. 352.

96. Da je prvi podatak (štampani) o Crnoj Gori u Francuskoj objavljen oko 1806. godine. U tekstu se, između ostalog, kaže: „Vrhovni poglavar ovog naroda zove se Vladika. On je vladika grčke istočne crkve“ i sjedinjuje „svojstva zakonodavca, administrativnog šefa, crkvenog poglavara i vojnog zapovjednika“.

Istorijski zapisi, Titograd, sv. 1–3, 1960, str. 818.

97. Da su sveštenici Crnogorske crkve 1. januara 1894. godine počeli nositi „sveštenečke crne dugačke mantije, kao što takve haljine nosi sve Pravoslavno Sveštenstvo u drugim državama“. Tim činom se, pored ostalog, iskazuje vjernost „Svetoj svojoj Pravoslavnoj Crkvi, gospodaru, njegovome sjajnome domu i ljubav svojoj domovini.“ Sveštenečka odora se razlikuje tako „što pojasevi, i listovi od gornjih haljina Jeromonasima imaju biti od crne (robe)“

Prosvjeta : list za crkvu, školu i pouku, sv. 12, 1893, str. 466-467.

98. Da je *Cetinjski vjesnik* objavio vijest koja glasi: „Na Cetinju će se pristupiti podizanju džamije radi čega će se skupljati naročiti prilozima. Prvi prilog je od N.J.V. Kralja Gospodara, koji je za taj cilj blagoizvolio priložiti hiljadu talira.“

Cetinjski vjesnik, br. 100, Cetinje 1910, str. 4.

99. Da su osnivačke skupštine pravoslavnog sveštenstva Jugoslavije održane u svim republikama SFRJ, i da je prvo udruženje osnovano u Crnoj Gori, pa zatim u Hrvatskoj, BiH, Srbiji i Makedoniji. U tekstu se kaže: „U Narodnoj republici Crnoj Gori osnovano je udruženje još odmah po završetku rata, na skupštini održanoj 14. i 15. juna 1945. godine: Skupština je održana u Nikšiću i na istoj su prisustvovali u većem broju sveštenici sa teritorije NRCG. Na ovoj skupštini izabrana je uprava sveštениčkog udruženja, koja funkcioniše i postoji stalno, i do danas niko nikakvim aktom nije ometao rad Udruženja na teritoriji NRCG. Prema izvještaju Glavnog odbora ovog udruženja, crnogorsko sveštenstvo voljno je da sa bratskim sveštenstvom ostalih Republika pristupi stvaranju jednog centralnog odbora, koji bi svojim radom popularisao rad Pravoslavnog sveštenstva.“

Vesnik: Organ Udruženja pravoslavnog sveštenstva Narodnih republika u FNRJ, Beograd, 1948, str. 11.

S

7 law

- 7** Constitutional-judicial activism in Montenegro
Hamdija Šarkinović

31 propaganda

- 31** The policy of “soft power” and indirect forms of propaganda activities
Radenko Šćekić

59 church

- 59** The Serbian Orthodox Church in Montenegro – a state within a state
Dušan Ičević
- 89** Montenegrin Orthodox Church – notes on the jubilee
Radoje Pajović
- 93** Theories on relationship between Church and State
Radovan Radonjić
- 133** Religious leaders in the Federal Republic of Montenegro
Dragutin Papović
- 161** Sanctification of the church in Bijela Rudina – Bandići
Jovan Đuranović
- 173** The legend of the Cursed Cliff
Mikele Santoro

183 njegoshology

- 183** Lovćen, Njegoš’s Helicon
Boško Mijanović

197 literature

- 197** Simo Matavulj and the Montenegrin literature
Bojana Pržić
-

T

N

E

T

N

O

C

history 251

Letters from the Main **251**
Headquarters of the Ottoman
army (Podgorica, VIII–X 1876)
Enes Efović

Comparative historiographical **323**
interpretations of World War II
events in Montenegro
Jovan Muhadinović

archaeology 341

Ancient monuments of **341**
Montenegrin Polimlje
Radomir Ilić

Prehistoric tumuli in the Tivat Field **361**
Gojko Andrijašević

art culture 379

Junk art **379**
Mladen Zadrima

film 415

Hitchcock's 'Spellbound' – psycho- **415**
analysis in a romantic thriller
Žarko Martinović

architecture 441

Fortification architecture **441**
Igbala Šabović Kerović

philosophy 463

The ethic thought of Abdulah Šarčević **463**
Esko Muratović

archive 491

It was recorded **491**
Branko Borilović

AUTUMN 2019

